

PAVEL VESA

**Bisericile
de mir
arădene
între tradiție
și modernitate**

**Editura MIRADOR
ARAD 2000**

26 FEB 1993

**Fișa de
termene de restituire**

Numărul permisului	Data restituirii	Numărul permisului	Data restituirii

**Coperta I : Proscomidierul bisericii de lemn din Revetiș (1818) ,
păstrat în colecția de artă bisericească de la
Mănăstirea ARAD - Gai**

PAVEL VESA

**Bisericile de mir arădene
între tradiție și modernitate**

Coperta: **Anda Maria Tămaș**

Tehnoredactare computerizată: **Călin Chendea**

Tipografia: **M.I. PRINT s.r.l. Arad**

I. S. B. N.: 973-9284-70-1

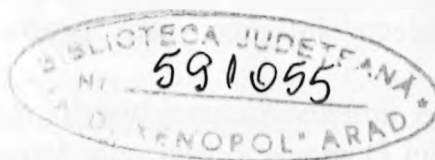
264

V51

A2a

Pavel Vesa

Bisericile de mir arădene între tradiție și modernitate

69.000

**Editura Mirador
ARAD
2000**

I. Introducere

De-a lungul veacurilor, în nesiguranța și nedreptatea de care se lovește pretutindeni și oricând, românul nu a avut decât o singură scăpare: **Biserica**. Îngenunchează în bisericuța întunecoasă, în fața iconostasului, unde flăcările zecilor de lumânări fumegă sub chipurile încremenite ale sfinților, el se simte - numai acolo - acasă, ocrotit, izbăvit și chiar iubit. Mătaniile, îngenuncherile, semnul crucii repetat la nesfârșit, sărutarea pătimașă a icoanelor, gesturi ce nu au nimic ostentativ, nici obligație, nici fariseism, ci smerenie și căință sinceră, rugă la nemărginita iubire și milă a lui Dumnezeu, sunt forme ale pietății enoriașilor. Gestul repetat, rugăciunea devenită obsesie, modelau gândul pentru a-l ajuta să găsească liniștea sufletului.

Nevoia spirituală de realizare a uniunii cu Dumnezeu pe pământ se realizează numai în locașul de cult, ce cu timpul devine o reflectare a sentimentelor religioase ale enoriașilor. Impresionează imensele eforturi și sacrificii ale unor comunități bisericești pe care le fac din dorința înnoirii bisericii lor, fie prin edificarea unui nou locaș de cult, fie prin împodobirea lui cu pictură sau înzestrarea lui cu cele trebuincioase cultului, obiecte liturgice, cărți pentru strană, icoane prăznicar, veșminte preoțești.

Imaginea, proporțiile, amplasarea unei biserici de mir, locul în care oamenii unei comunități se roagă lui Dumnezeu, sunt reflectarea cea mai directă a condiției economice, sociale și a pietății colective ale unei parohii. Deosebirea ce există între o mare comunitate și un mic sat este frapantă, de cele mai multe ori, la nivelul locașurilor de cult, ele purtând mereu amprenta spiritualității comunității care le-a edificat, a trăirii religioase, a simțului și gustului pentru frumos.

Biserica, locaș de închinăciune, are o mare însemnătate în viața enoriașilor unei parohii. Preoți și credincioși, deopotrivă, mărturisesc și trăiesc adevărul în lumina **Noului Așezământ**, biserica fiind locul sfânt și dumnezeiesc, pe altarul căreia se săvârșește marea jertfă a Sfintei Liturghii, în care Domnul Iisus Hristos continuă să se jertfească în mod tainic, dar real, pentru împăcarea noastră cu Dumnezeu și unii cu alții. Biserica este locul unde se revărsă milostivirile harului dumnezeiesc, care aduce mângâierea și iertarea dumnezeiască în sufletele credincioșilor care-și pleacă genunchii în fața Sfântului Altar și mărturisesc Domnului durerile, cererile, mulțumirile și bucuriile lor. Nevoia spirituală de realizare a uniunii cu Dumnezeu pe pământ se realizează în locașul de cult, pe care teologia ortodoxă a icoanelor legitimează ca icoană și clădirea bisericii, ca „fereastră înspre veșnicie”.¹

¹ Hubert Faensen, Vladimir Ivanov, **Arhitectura rusă veche**, vol. I, București, 1981, p.76.

În demersul nostru ne-am propus preliminară a unui alt tip de investigație având ca subiect bisericele de mir arădene în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea și nu are în vedere aspectul dogmatic ci doar o privire asupra felului în care bisericele existau ca realitate socio-istorică în perioada cuprinsă între 1701-2000, cu o scurtă incursiune preliminară și asupra celor de la cumpăna veacurilor XVII și XVIII., adică, cele de dinaintea perioadei alese spre analiză. Aria geografică a cercetării se încadrează în limitele geografice ale vechilor protopopiate, Arad, Buteni, Beliu, Chișineu-Criș, Hălmagiu, Ineu, Lipova, Nădlac, Pecica, Radna, Șiria, Vărădia și Zarand, atestate documentar încă în secolul al XVIII-lea, ce își găsesc corespondentul în actualele protopopiate de la Arad, Ineu, Lipova și Sebiș, toate în județul Arad.

Prin demersul nostru, destul de îndrăzneț, într-un prim plan, încercăm să reconstituim, pe cât a fost posibil, starea de spirit creată în jurul bisericilor de mir, începând cu acțiunile premergătoare edificării lor (colecte publice, alegerea amplasamentului, întocmirea și aprobarea documentației, contractul cu meșterii), punerea pietrei de temelie și ceremonialul sfințirii bisericii, sau de la profan la sacru, continuând cu împodobirea ei de către ctitori și alți binefăcători cu cele trebuincioase cultului, toate desfășurate între limitele ceremonialului religios prescris de Biserică și mentalitățile impuse de colectivitate, reconstituite pe baza unor documente de epocă și unele tradiții locale înregistrate de memoria colectivă, vechi de mai multe secole. Ne-am străduit să le redăm cât mai apropiat de realitățile existente de-a lungul timpului, beneficiind de arhivele arădene și o bogată literatură teologică și istoriografică ce ne-a oferit un suport bibliografic potrivit.

Abordarea unui subiect atât de bogat și variat, cum este cel al bisericilor de mir din protopopiatele arădene în secolele XVIII-XX, reclamă de la bun început încercarea de sistematizare a materialului. O asemenea operație, ce încă nu a făcut obiectul unui demers numai din punct de vedere istoric al bisericilor de mir din acest areal geografic, poate porni de la diferite criterii, de la cel cronologic, de pildă, de la cel tipologic sau teritorial, pentru a nu mai vorbi și de repertorierea alfabetică a locașurilor de cult. Fiecare dintre criterii are avantaje și dezavantaje asupra cărora nu vom stăruia.

Ținând seama de obiectivele urmărite, demersul l-am restrâns formal la câteva aspecte considerate a fi deosebit de importante. Un al doilea plan este consacrat bisericilor edificate în perioada anterioară secolului al XVIII-lea, puține durând și în cursul acestui veac; al alt plan este dedicat bisericilor edificate în secolele XVIII-XX. Următorul se referă la locașurile de cult „călătore”, adică mutate în cadrul aceleiași comunități, factor determinat de schimbările survenite în vatra satelor sau, mutate în alte comunități în urma vânzărilor sau chiar a unor donații. În următorul plan, am abordat problematica bisericilor dispărute (motivele, biserici vândute în alte scopuri decât cele de cult și imaginea celor dispărute în lumina documentelor). În ultimul plan am încercat o repertoriere a bisericilor de mir, dispărute și existente, în ordinea alfabetică a localităților. Lucrarea se încheie cu concluziile ce se impun și trei anexe pe care le considerăm instrumente de lucru folositoare cercetătorilor care abordează o eventuală sinteză a bisericilor de mir dintr-un spațiu geografic mai întins.

Ne-am străduit să ne apropiem cât mai mult de realitățile existente pentru a putea oferi o imagine posibilă a societății eclesiastice arădene mai ales din secolele

XVIII și XIX. Fără a avea pretenția că am epuizat întreaga problematică a bisericilor de mir, credem că am reușit în schimb, să oferim o nouă viziune asupra locașurilor de cult în istoriografia arădeană. În măsura în care datele și, eventual interpretările pe care le aducem, vor reuși, alături de contribuțiile înaintașilor, să alcătuiască un instrument de lucru pentru cercetătorii istoriei, se va putea judeca și gradul în care lucrarea își va fi împlinit scopul propus.

Este interesant de stabilit, pe cât posibil, câte erau și cum arătau la modul concret aceste biserici, material de construcție și unele elemente de reconstituire în baza unor documente de epocă. În privința vechimii, majoritatea bisericilor apar în genere datate după cum au fost înregistrate de memoria colectivă, elementele și tehnicile de construcție, mai rar după documente. Este un domeniu neluminat încă deplin. Ne-au rămas doar nume, mărturii tradiționale despre existența unor biserici. Nu întotdeauna anul menționat în biserici (pe prestol, pe un perete sau turn) și fără alte precizări, reprezintă și începuturile edificiului. Putea reprezenta o renovare, mutarea de pe un amplasament pe altul, în aceste cazuri bisericile fiind mult mai vechi. Cele mai vechi și mai importante au fost distruse fără urmă ori amintite de oameni și necercetate la vremea respectivă. În puține cazuri ne-a rămas glasul monumentului, al zidurilor și picturilor, în cazul celor existente, singura dovadă hotărâtă a vârstei unei biserici.

Nu poate fi găsită o modalitate mai potrivită de înfățișare a trecutului ecleziastic decât pornindu-se de la istoria parohiilor și implicit ale bisericilor de mir. Avem date sigure că viața religioasă în părțile arădene a început în forme instituționalizate încă din secolul al XIV-lea, susținute de datările celor mai vechi biserici existente (Hălmagiu, Dezna), cele atestate de documente (Zaad, Agrișul Mare), confirmate prin săpăturile arheologice (Vărădia de Mureș, Cladova), unele înregistrate de memoria colectivă (Dezna, Șoimoș) și toponimie sau prin prezența ruinelor (Covăsânt, Secaș, Șiria) ce încă mai pot fi văzute.

Fără a avea pretenția că am epuizat întreaga problematică, atât faptic cât și cronologic, credem că am reușit, măcar în parte, să oferim un alt fel de discurs asupra bisericilor de mir în istoriografia ecleziastică.

Pe lângă documentele din arhivele arădene (Arhiva Episcopiei, Arhivele Naționale Direcția Județeană Arad), tentativa noastră beneficiază de un orizont bibliografic destul de limitat. O trecerea în revistă a istoriografiei privitoare la bisericile de mir arădene nu s-a săvârșit până acum, motiv pentru care considerăm ca pe o datorie firească de a prezenta acele contribuții ce se leagă în mod direct de subiectul nostru, de pe urma cărora am beneficiat într-o mai mare sau mai mică măsură. Dacă unele dintre ele ne-au informat, altele ne-au format în sensul unei metode de cercetare sau prin bogatele sugestii pe care le-am desprins din lecturarea lor.

Izvoarele necesare cercetării bisericilor de mir arădene sunt destul de sărace. În general, despre aceste locașuri de cult s-a scris mult, mai ales predominant studiile cu referire la arhitectura și pictura bisericilor. Terenul a fost defrișat numai parțial de unii cercetători ai trecutului. Din generația istoricilor primei jumătăți a secolului nostru amintim studiile lui Coriolan Petranu, ce are vocația unui deschizător de drumuri în domeniul cercetării științifice a bisericilor de lemn, nu

numai din părțile arădene ci din întreaga Transilvanie.² Problema o pune pentru prima dată în discuție în cadrul **programului de lucru** al Seminarului și catedrei de istoria artei de la Universitatea din Cluj. A elaborat un plan amănunțit cu privire la necesitatea cercetării științifice a monumentelor de artă de pe întreg teritoriul Transilvaniei. Activitatea de cercetare a bisericilor de lemn a lui Petranu pornea și din necesitatea de a atrage atenția asupra bisericilor de lemn pentru că ele nu erau apreciate cu toate că reprezentau un valoros tezaur, considerând că „**cercetarea lor trebuia începută urgent**”.³ Lui îi datorăm un prim repertoriu al bisericilor de lemn din județul Arad, operă realizată cu sprijinul Comisiei Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania. În anul 1925, se ivește un bun prilej pentru cercetarea bisericilor arădene. Comisia de supraveghere a Palatului cultural din Arad a hotărât transportarea și amplasarea în Arad a unei biserici de lemn din județ și care să fie un monument tipic de arhitectură și pictură națională veche.⁴ Neputându-se pune de acord asupra celui mai reprezentativ și artistic monument, a fost consultat istoricul de artă Coriolan Petranu.⁵ Pentru a-și forma o părere obiectivă în această privință, în vara anului 1925 a vizitat toate bisericile de lemn din județul Arad.⁶ Rodul cercetărilor de teren sunt fructificate în **Bisericile de lemn din județul Arad** (Sibiu, 1927), lucrare apreciată de Nicolae Iorga, Constantin Moisil și Iosif Strzygowski.⁷ În anul 1931, la cererea episcopului Roman Ciorogariu al Oradei,⁸ cercetează și bisericile de lemn din părțile bihorene, pe care le publică în cartea, **Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn** (Sibiu 1931). Studiile lui C. Petranu, cu caracter de repertoriu, sunt primele din bibliografia istorică românească a problemei, bazate pe o cercetare de teren și observații concrete, prezintă, paralele între bisericile de lemn din părțile arădene și cele bihorene, subliniind, din punct de

² Studiarea sistematică, în mai multe etape, a bisericilor de lemn din întreaga Transilvanie este finalizată în volumul **Bisericile de lemn ale românilor ardeleni**, Sibiu, 1934.

³ Coriolan Petranu, **Necesități, îndrumări, idealuri și realizări în istoriografia artei românești din Transilvania**, București, 1941, p. 4.

⁴ Cf. Idem, **Bisericile de lemn din județul Arad**, Sibiu, 1927, p. 1: vezi și scrisorile din 19 decembrie 1925 și 5 ianuarie 1926 ale lui Lazăr Nichi, pe atunci directorul Palatului cultural din Arad, către „Consiliul comunal” și Consistoriul eparhial din Arad, cf. Elena Rodica Colta, **Coriolan Petranu - corespondență. Scrisori din țară**, în „Studii și comunicări”, Arad, 4-5, 1999, pp.377-378.

⁵ Pentru activitatea sa științifică vezi: Nicolae Sabău, Marius Porumb, **Coriolan Petranu (1893-1945) - cercetător al artei transilvane**, în „Ars Transsilvaniae”, Cluj-Napoca, V (1995), pp.5-11; Eva Cordoș, **Coriolan Petranu - Bibliografie selectivă**, în *Ibidem*, pp.13-14; George Manea, **Coriolan Petranu și arta populară din Transilvania**, în „Revista Muzeelor”, an. VII, 1970, nr. 2, pp. 108-110; Idem, **Coriolan Petranu (1893-1945) - cercetător al artei populare din Transilvania**, în „Ziridava”, XI (1979), pp. 987-995.

⁶ C. Petranu, **Bisericile de lemn din județul Arad**, Sibiu, 1927, p. 1. Cheltuielile de deplasare pentru cercetarea monumentelor ecleziastice a fost suportată de primarul Ioan Robu al Aradului, cf. Idem, **Necesități, îndrumări, idealuri și realizări în istoriografia artei românești din Transilvania**, p. 14.

⁷ Idem, **Memoriu asupra activității științifice și culturale desfășurate între anii 1925-1926**, f.a.

⁸ Episcopul Ciorogariu s-a bucurat și de sprijinul lui Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, cf. Ioan Opriș, **Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire**, București, 1988, p. 52, nota 69. Cheltuielile financiare au fost suportate de episcopie și prefectul Maiorescu, cf. C. Petranu, **Necesități, îndrumări, idealuri și realizări în istoria artei românești din Transilvania**, p. 14.

vedere artistică, asemănările sau particularitățile specifice fiecărui grup de biserici, combătând totodată tezele unor cercetători străini, care consideră arhitectura bisericilor de lemn din Transilvania ca o consecință a influențelor străine.⁹ Lucrările reprezintă și o **introducere** la atât de necesarul **repertoriu** al monumentelor artistice din Transilvania. El nu și-a propus o analiză exhaustivă a bisericilor de lemn a secolelor XVIII și XIX, o soluționare definitivă a acestei relități, dimpotrivă a urmărit doar atenționarea asupra existenței lor în timp. Fără cercetările lui Coriolan Petranu nu am fi avut imaginea frumoasei biserici de la Căpruța, a celei de la Groși (com. Vârfurile) sau a celei de la Săliște (fostă Sâc), pe a cărei grindă era însemnat anul 1816. Nu am fi cunoscut nici pe cele de la Poenari, Tălagiu și Tăgădău, ultima demolată în anul 1923 și vândută unui antreprenor din Ineu.

Problematica bisericilor de lemn s-a impus și prin demersurile cercetătorilor, Ioana Cristache-Panait,¹⁰ Horia Medeleanu,¹¹ Longhin I. Oprea,¹² Ioan Godea¹³ și Nicolae Săcară.¹⁴ Aceste studii abordează o metodă structurală ce redă o imagine de ansamblu asupra monumentelor eclesiastice vernaculare, mai puțin cel datorat lui Horia Medeleanu (în colaborare cu George Manea) în care se ocupă de biserica de lemn din Troaș. În tratarea sistematică a temei, autorii se opresc îndeaproape la datarea istorică, problemele privitoare la tehnica construcției, la elementele de elevație, la arhitectura și pictura bisericilor.

Dacă bisericile de lemn sunt destul de bine reprezentate în istoriografie, nu același lucru putem spune despre cele de zid. Cu prilejul restaurării din 1928-1930 a bisericii „*Adormirea Maicii Domnului*” din Lipova, istoricul Ioachim Miloia întreprinde serioase cercetări, publicate în studiul intitulat **Biserica română din Lipova (Banat)** („An. B.”, an.I, 1928, nr. 1, ianuarie-decembrie, pp.26-42). Făcând ample investigații în istoria vieții religioase din zonă, menționează existența în timp și a altor biserici ortodoxe pe teritoriul așezării sau în împrejurimi.¹⁵ În

⁹ vezi: C. Petranu, *Noi cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Ardeal*, București, 1936.

¹⁰ **Bisericile de lemn ale Banatului**, în „M. B.”, an.XXI (1971), nr.10-12, pp.550-564 (studiu publicat împreună cu Florica Dimitriu); **Prezența zugravului Nicolae de la Lupșa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe Valea Mureșului de Jos**, în „M. B.”, an.XXVII (1977), nr.1-3, pp.157-160; **Tipuri sociale și aspecte de critică socială în pictura monumentelor de lemn din centrul și vestul țării**, în „M.I.A.”, I, 1984; **Biserici de lemn din Eparhia Aradului**, în vol. „Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă”, Arad, 1989, pp.243-262; **Arhitectura de lemn din Țara Zarandului**, în „S.C.I.A.”, tom. 33, 1992; **Zugravul zărăndean Iosif și epoca sa**, în „S.C.I.A.”, tom.40, 1993, pp.69-83; **Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad**, în „R.M.I.”, anul LXIV, 1995, nr.1-2, pp.45-66.

¹¹ **Un remarcabil monument de arhitectură populară pe Valea Mureșului de Jos**, în „B.M.I.”, an. XLII, 1973, nr.1, pp.68-71 (în colaborare cu George Manea); **Bisericile de lemn din Valea Mureșului de Jos, valori ale patrimoniului cultural național**, în „Îndrumător bisericesc misionar și patriotic”, Arad, 1985, pp.75-79; **Valori de artă veche românească**, Arad, 1986, (se ocupă și de biserica de lemn de la Seliște de Mureș, pp.16-20).

¹² **Biserici de lemn monumente istorice din Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului**, în „M.B.”, an.XV (1965), nr. 1-3, pp.184-193.

¹³ **Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)**, București, 1996.

¹⁴ **Aspecte monumentale ale arhitecturii populare din Banat**, în „M.B.”, an. XXXII (1982), nr.7-9, pp.468-484.

¹⁵ Despre această biserică a mai publicat și Ion Stoia Udrea, **Biserica greco-ortodoxă română din Lipova**, Timișoara, 1930.

aceeași perioadă, istoricul de artă I. D. Ștefănescu, atrage atenția asupra bisericii de la Lipova în studiul, **La peintures religieuses en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu' au XIX e siècle** (Paris, 1932, pp.285-286), fiind singura lucrare de sinteză ce o amintește.¹⁶ Deși era un monument cunoscut, după 1930, biserica nu este analizată în lucrările lui Virgil Vătășianu și Grigorie Ionescu, din cauza caracterului său hibrid, rezultat al pseudo-restaurării efectuate în anii 1928-1930. Un bun serviciu istoriografiei bisericii lipovene îl fac Victor Vlăduceanu (**Mănăstiri bănățene**, Timișoara, 1947), Viorel Țigu, Costin Feneșan și Adriana Buzilă (**Biserica ortodoxă română din Lipova**, în „*Banatica*”, I, Reșița, 1971, pp.353-371), ultimul studiu, cu referire specială mai ales asupra arhitecturii și picturii locașului de cult. Asupra arhitecturii acestui monument ecleziastic stăruie și Eugenia Greceanu în studiul intitulat, **Un tip singular al arhitecturii feudale românești, biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova, județul Arad** („*Muzeul Național*”, III, 1976, București, pp. 279-289) în care face și analogii cu monumente ecleziastice similare din mediul ortodox sârbesc.

Dacă pictura de la Lipova ce reprezintă pe **Sfinții Teodosie și Pahomie**¹⁷ nu a născut controverse, în schimb, pictura veche din secolul al XVIII-lea a generat „disputa” dintre Viorel Țigu (**Generalități asupra stratului II de frescă de la biserica ortodoxă română din Lipova**, în „*M.B.*”, an.XXI, 1971, nr.7-9, p.452) și Horia Medeleanu (**Noi precizări în legătură cu Nedeleu Popovici și pictura murală de la Lipova**, în „*M.B.*”, an.XXX, 1980, nr.4-6,p.361; **Perspectivă nouă asupra picturii din biserica română Lipova, jud. Arad**, în „*R.M.M.M.I.A.*”, an L, 1981, nr.1, p.83), fiecare susținându-și punctul de vedere asupra echipei de meșteri zugravi ce au executat-o.

Istoricul de artă Horia Medeleanu și-a extins cercetările și asupra activității pictorilor Nedeleu Popovici și Stefan Tenetchi ce împodobesc iconostasele și interioarele multor biserici arădene.¹⁸ În urma cercetărilor de arhivă, în anul 1983 publică studiul **Catedrala Aradului în veacul al XVIII-lea** (în „*M.B.*”, an. XXXIII, 1983, nr.7-8-pp. 447-459) în care recurge la documente inedite din arhiva parohiei Arad-Centru și Arhivele Naționale, Direcția Județeană Arad. Pentru catedrala arădeană în secolul al XIX-lea, bogate informații cuprinde studiul lui Gheorghe Lițiu, **Începuturile Catedralei din Arad** (în „*M.B.*”, an. XVII, 1968, nr.1-3, pp. 84-94).

În 1973-1975, un colectiv de arheologi condus de regretatul Radu Popa,¹⁹ din care au făcut parte Dan Căpățână și Victor Eskenazy, a întreprins cercetări arheologice la vechea biserică și în alte câteva locuri unde tradiția locală menționa existența în vechime a unor biserici, lămurind începuturile cunoscutului monument ecleziastic medieval. Rezultatele au fost publicate de Dan Căpățână în **Cercetări**

¹⁶ I. D. Ștefănescu o amintește și în **Arta veche a Banatului**, Timișoara, 1981, pp. 41-42.

¹⁷ vezi : Vasile Drăguț **Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV)**, București, 1970, p.66

¹⁸ **Artă și conștiință românească în Banat în veacul al XVIII-lea**, în „*An. B. Etnografie-Artă*” Timișoara, 1984, pp. 299-303; **Documente referitoare la pictorul bănățean Ștefan Tenetchi**, în „*S.C.I.A. Seria artă plastică*”, tom 30, 1983, pp. 72-81; **Pictorul Ștefan Tenetchi. Viața și opera**, în „*Ziridava*”, Arad, XV-XVI, 1987, pp. 357-378; **Testamentul pictorului Ștefan Tenetchi (? - 1798)**, în „*Studii și comunicări*”, Arad, VI, 1997, pp. 207-213;

¹⁹ A mai publicat: **Vechile biserici de zid din Eparhia Aradului și pictura lor**, în vol. „*Episcopia Aradului Istorie. Viață culturală. Monumente de artă*”, Arad, 1989, pp. 223-242.

arheologice la Hălmagiu și Vârfurile (Jud. Arad) (în „R.M.M.M.I.A.”, an XLV, 2, 1976, pp.76-80). Despre pictura bisericii hălmăgene au publicat Irina Mardare²⁰ și Ecaterina Cincheza-Buculei,²¹ singurele studii în care se prezintă amănunțit întreg ansamblul pictural. Cele două cercetătoare se dovedesc a fi cele mai bune cunoașcătoare ale monumentului. Bisericile Hălmagiului au făcut obiectul studiilor și unor nespecialiști, Gheorghe Târcuș,²² Florian Dudaș²³ și Vasile Buta.²⁴

Biserici arădene sunt menționate și în unele lucrări de sinteză, în specuial celor dedicate artei bisericești. Amintim pe cele datorate lui Vasile Drăguț²⁵ și Marius Porumb.²⁶

Cu toate că la biserica medievală de la Dezna, încă în anul 1977 au fost efectuate cercetări arheologice, rezultatele sunt publicate doar parțial de Eugenia Greceanu și Luminița Munteanu-Trucă.²⁷

După cum putem constata, în majoritatea studiilor amintite, bisericile arădene sunt privite mai mult din punct de vedere artistic. Istoricul Silviu Dragomir publică în 1908-1909 conscripția episcopul Sinesie Jivanovici din 1755,²⁸ în care sunt cuprinse date despre starea bisericilor, materialul de construcție, hramul, dacă este sfințită sau nu de episcop, numele preoților și domnul de pământ.²⁹ Documentul ne ajută la datarea unor biserici, la clarificarea unor aspecte importante legate de aceste edificii religioase, cum ar fi materialul de construcție, starea lor de conservare, hramul și dacă sunt sau nu sfințite. Conscripția lui Sinesie și alte date despre bisericile arădene, cuprinde și monumentală monografie, **Istoria Eparhiei Aradului** (vol.I-II, Arad, 1958), datorată istoricului și preotului Ștefan Lupșa, din păcate rămasă încă nepublicată.³⁰ Un mare serviciu ne aduc cele două volume de

²⁰ **L'ensemble de peinture murale de Hălmagiu (XIV-XV e siècles).Recherches preliminaires en vue de la restauration**, în vol. „Colloque sur la conservation et la restauration des peintures murales. Suceava. Roumanie. juillet 1977”, București, 1980, pp.107-112.

²¹ **L' ensemble de peinture murale de Hălmagiu (XV siècles) Iconographie et fondateurs**, în „R.E.S.E.E.”, tom. XXII, 1984, nr.1 (Extras).

²² **Biserica voievodală din Hălmagiu**, în „M.B.”, an. XXX (1980), nr. 7-9, pp. 7-9.

²³ **Vechile biserici de piatră de la Hălmagiu și ctitorii lor**, în „M.B.”, an. XXXVII (1987), nr. 2, pp. 40-50.

²⁴ **Bisericile din Hălmagiu**, în „A.B.”, an. VI (XLV), Serie nouă, nr. 10-12, 1995, pp.93-102.

²⁵ **Dicționar enciclopedic de artă medievală românească**, București, 1976; **Pictura românească în imagini**, București, 1976; **Arta românească. Preistorie. Antichitate. Ev mediu. Renaștere. Baroc**, București, 1982; **Arta creștină în România(secolul al XV-lea)**, vol. IV, București, 1985; **Dicționar enciclopedic de artă medievală românească**, București, 1976, pp.161,190.

²⁶ **Pictura românească din Transilvania (sec.XIV-XVII)**, Cluj-Napoca, 1981.

²⁷ **O construcție medievală din familia ctitoriilor eneziale românești (Dezna, jud.Arad)**, în „Ziridava”, XII (1980), pp.181-188.

²⁸ Conscripția a fost publicată pentru prima dată în limba sârbă în **Srpska Mitropolija Karlovacica**, Carloveț, 1902 (partea a II-a), pp. 72-94, citată după Gh. Ciuhandu, **Schițe din trecutul românilor arădani din veacul XVIII**, Arad, 1934, p. 55, nota 1. Se pare că Ciuhandu nu cunoștea întreprinderea lui Silviu Dragomir din „Foaia Diecezană” de la Caransebeș.

²⁹ **Statisticii sârbești din dieceza Caransebeșului și a Aradului în veacul XVIII**, în „F.D.”, Caransebeș, an.XXIII, nr.51-52 din 1908; nr.5, 6, 9, 10 din 1909.

³⁰ O copie dactilografiată a lucrării se păstrează în Biblioteca Episcopiei ortodoxe române Arad.

documente datorate lui I. D. Suciuc și Radu Constantinescu³¹ în care sunt publicate o serie de documente din arhivele sârbe din Sremski Carloviț cu referire la locașurile de cult, mai ales din secolul al XVIII-lea, multe folositoare demersului nostru.

Gheorghe Lanevski, în **Repertoriul monumentelor religioase de pe cursul inferior al Mureșului** (în „Ziridava”, XI, 1979, pp.999-1015), introduce în circuitul valorilor istorice și artistice, pe lângă monumentele ecleziastice catolice și pe cele ortodoxe de la Șoimoș (*Bunavestire*), Lipova (*Adormirea Maicii Domnului*) și Arad (*Sf. Petru și Pavel* și *Sf. Ioan Botezătorul*), prezentând date istorice și artistice despre fiecare biserică amintită. Scurte date istorice despre biserica zidită între 1801-1809 în parohia Cuvin, găsim în studiul lui Traian Magoș, **Biserica din Cuvin** („M.B.”, an. XXI, 1971, nr.4-6, pp. 306-310).

Cercetările personale întreprinse în domeniul istoriei vieții ecleziastice, cu prioritate asupra locașurilor de cult ortodoxe din părțile arădene, le-am publicat în mai multe studii publicate în revistele „Mitropolia Banatului” și „Altarul Banatului” din Timișoara³² și în cărțile, **Biserici de lemn de odinioară din județul Arad** (Arad, 1997) și **Din istoria comunei Dieci (jud. Arad). Contribuții monografice** (Arad, 1999, pp.93-108).³³ Primul demers, este o încercare de inventariere a bisericilor de lemn existente odinioară pe teritoriul de astăzi al județului Arad, dispărute între timp.

Categoriile de izvoare istoriografice de care a fost vorba nu epuizează toate căile de informare asupra bisericilor de mir cuprinse în spațiul geografic și limitele cronologice ale cercetării noastre. Însemnările de pe filele vechilor cărți de cult folosite odinioară în locașurile de închinăciune, adunate și publicate de Elena Rodica Colta³⁴ și Florian Dudaș,³⁵ conțin multe știri de o reală utilitate, începutul șantierului de construcție, finalizarea lucrărilor, reparațiile efectuate de-a lungul timpului, anul sfințirii locașului de cult sau unele acte de danie ale preoților și enoriașilor.

Spre deosebire de izvoarele scrise, monumentele sunt de menționat pentru valoarea lor documentară specială. În zidurile sau podoabele lor, clădirile de biserici au fotografiat mult mai fidel istoria comunităților și a celor care le-au dat viață, folosit și întreținut. Cine mai știe astăzi câte au existat până în secolul al XVIII-lea pentru că nu avem o istorie a cataclismelor care le-au afectat. Cine mai știe astăzi despre distrugerile de biserici de la sfârșitul secolului al XVII-lea sau începutul celui

³¹ Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului, vol.I-II, Timișoara, 1980.

³² Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Lipova, în „M.B.”, an. XXXVII (1987), nr. 1, pp. 36-45; Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Arad, în „M.B.”, an. XXXIX (1989), nr. 3, pp. 84-90; Biserici de lemn de odinioară din ținutul Ineuului, în „A.B.”, serie nouă, an. VII (XLV), nr. 1-3, 1996, pp. 95-112; Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Sebiș, în „A.B.”, serie nouă, an. VII (XLV), nr. 7-9, 1996, pp. 103-114.

³³ Despre bisericile ortodoxe din orașul Arad, vezi studiul nostru publicat în volumul colectiv, **Arad, monografia orașului**, Arad, 1999, pp. 229-240.

³⁴ Cărți vechi din secolul al XVII-lea în Țara Zărandului, în „Ziridava”, Arad, VIII (1977).

³⁵ Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului. Sec. XVI-XVII, Oradea, 1979; **Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei**, Timișoara, 1979; **Manuscrisele românești din bisericile Bihorului**, vol. I, Oradea, 1985; vol. II, Oradea, 1986; **Memoria vechilor cărți românești**, Oradea, 1990;

următor. Toate acestea având loc la începuturile vremurilor *pre-moderne*, iar reconstituirea lor nu este de neglijat, în schimb este foarte anevoioasă.

În lipsa și altor surse directe și pe deplin edificatoare, am făcut apel și la toponimie care ne sugerează existența în timp a unui locaș de cult. Termenul de *Biserica veche*, *Locul bisericii*, *Dealul bisericii*, apar destul de frecvent asociate unor locuri din perimetrul satelor. Concludente sunt pentru noi, adesea, termenul de *Cimitir*, *Țintirim*, *Morminți*, întâlnite ca părți de hotar în unele parohii. Memoria colectivă înregistrând existența pe aceste locuri a unor vechi biserici parohiale.

II. Acțiuni premergătoare edificării unei biserici de mir (sec. XVIII-XIX)

1. Inițiativa edificării unei biserici

În luarea inițiativei edificării unui locaș de cult, un rol important îl aveau preotul și membrii comitetului parohial. Uneori, chiar episcopul putea fi acela care îndemna enoriașii unei comunități la înnoirea locașului de cult. În 1755, episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului (1752-1768), sfătuia enoriașii din Dieci să-și edifice un nou locaș de cult, cel existent era „**departe de sat**”.³⁶

Motivele luării deciziei puteau fi multiple: vechimea bisericii care nu mai oferea posibilități suficiente pentru primirea credincioșilor și desfășurării în condiții bune a serviciilor religioase, dimensiunea redusă a edificiului pentru numărul mare al enoriașilor în urma unor explozii demografice, starea avansată de degradare sau, pur și simplu mentalitatea ce a stăpânit tot mai mult comunitățile bisericești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și întreg secolul următor, de a-și înlocui biserica veche cu alta nouă, mult mai impunătoare, compatibilă cu sentimentele religioase ale enoriașilor.

La edificarea bisericilor, fie că se făcea cu ajutor din partea unui „**binefăcătoriu**” sau prin comunitățile ecleziastice, se cerea înainte de toate binecuvântarea și aprobarea episcopului, care după ce constată că existau mijloacele financiare suficiente spre edificarea, înzestrarea și susținerea bisericii în stare bună, „**se hotărășce o zi pentru punerea temeliei zidindei biserici**”.³⁷ Uneori, episcopul dădea aprobare pentru edificarea unei noi biserici chiar dacă nu existau întotdeauna adunate toate fondurile necesare deschiderii și finalizării șantierului.

2. Crearea unui fond bănesc

După luarea deciziei de edificare a bisericii, și până la fixarea zilei pentru punerea pietrei de temeliei, o primă problemă ce se punea era adunarea mijloacelor financiare pentru realizarea într-un timp relativ scurt, câteva luni pentru modestele biserici de lemn, sau câțiva ani pentru cele de piatră.

Edificarea unei biserici comportă o foarte mare încordare a forțelor întregii colectivități, repetate intervenții la autoritățile ecleziastice și cele laice, etape succesive eșalonate pe o perioadă scurtă sau mai îndelungată, chiar și atunci când este vorba de o modestă bisericuță de lemn. Cu toate acestea, dificultățile nu erau

³⁶ P. Vesa, *Din istoria comunei Dieci (jud. Arad). Contribuții monografice*, p. 95.

³⁷ Andrei Șaguna, *Compendiu de Dreptul canonic al unei sântei sobornicesci și apostolesci Biserici*, Ed. a II-a, Sibiu, 1885, p.190.

aceleași. Pentru a fi imaginate, concepute și întreprinse, edificarea bisericilor, pretutindeni pretindea implicarea elitei ecleziastice și laice, pentru că era nevoie de spirite suficient de influente, pentru a surmonta o importantă dificultate: găsirea mijloacelor de finanțare încă de la început, dar și pe întreaga durată a șantierului.

Deși nu dispunem de prea multă informație pentru prima jumătate a secolului al XVIII-lea, putem presupune că lucrurile se petreceau la fel ca în cea de-a doua jumătate a veacului. O chestiune este comună: greutatea la care se angajau comunitățile când luau hotărârea de a construi o nouă biserică și la constituirea fondului bănesc necesar. Resursele ordinare s-au dovedit, în general, insuficiente pentru a asigura viața șantierelor.

Epuizarea fondului bănesc destinat șantierului noii biserici și neputința reconstituirii lui, a determinat în unele parohii, ca preoți să înceapă a sluji în locașuri de cult încă neterminate. Protosinghelul Arsenie Radivoievici menționa în 1758 bisericile de la Belotinț și Chelmac în care se săvârșeau serviciile divine cu toate că încă nu erau terminate lucrările de construcție.³⁸

Studiul încă nefinalizat al acestui fenomen, demonstrează o deosebire mare între ce se petrece în zonele de munte, mult mai sărace, sau în cele din Podgoria sau Câmpia Aradului, unde se găsesc aproape întotdeauna oameni credincioși gata oricând să contribuie cu sume însemnate la edificarea unor biserici pe măsura generozității dăruitorilor. Posibilitățile bugetare ale parohiilor nu dispuneau de suficiente mijloacele financiare de a injecta din plecare suma, deosebit de însemnată, pentru a impulsiona șantierul încă din fazele de început. Sumele intrate în bugetele parohiilor fiind reduse, ele constând doar din taxele pentru serviciile religioase, tragerea clopotelor la slujba înmormântării, din vinderea scaunelor la licitație, din vânzarea ierbii din curtea bisericii, și din cimitir, din vânzarea lumânărilor,³⁹ venituri insuficiente pentru declanșarea acțiunilor de edificare a bisericii și continuării șantierului. În această situație, primul pas ce trebuia făcut, era acela al constituirii, din contribuția enoriașilor, a unui fond bănesc de început, pentru că de cele mai multe ori, bisericile sunt construite cu cheltuiala „a tot satul”.

O primă formă de a aduna banii necesari începerii construirii era **colecta publică**. Comunitatea bisericească din Șeitin, în anul 1784, deschide o colectă publică pentru edificarea unei biserici noi în locul celei vechi de lemn, mult prea mică și neîncăpătoare pentru sporul demografic înregistrat în acea perioadă. Au contribuit un număr de 198 capi de familie, cu sume cuprinse între 0,30 florini și 60 florini, adunându-se suma de 1 089,94 fl. Între donatori figurează și numele a 13 preoți și un diacon.⁴⁰ Contribuția reflectă starea materială a fiecărui preot, din care doar 3 slujeau în parohia Șeitin, ceilalți prin parohiile din jur, îi unea dorința de a înălța un nou locaș de cult în satul natal, contribuind fiecare după posibilități, fiind

³⁸ I.D.Suciu, Radu Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 120, p. 256.

³⁹ A.N.D.J.Ar, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad. Seria Acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 9 1/2, 1854.

⁴⁰ Popa Constantin (60 fl.), Popa Ieremia (30 fl.), Popa Ioan (20 fl.), Popa Constantin (10 fl.), Popa Vasile (8 fl.), Popa Dănilă (4 fl.), Popa Lup (4 fl.), Popa Dimitrie (4 fl.), Popa Lup (4 fl.), Popa Dimitrie (4 fl.), Popa German (4 fl.), Popa Matei (3 fl.), Popa Ruzsand (2 fl.), Popa Șimion (2 fl.), Popa Todor (1 fl.), Popa Todor (1 fl.), și diaconul Curt Mihai (30 fl.), la Ștefan Costea, Dumitru D.Costea, **Șeitin. O așezare milenară românească de pe Mureșul Inferior**, Arad, 1998, **Anexa 18**. (Lista donatorilor pentru construirea bisericii ortodoxe din comuna Șeitin din 20 februarie 1784), pp. 390-393..

un exemplu pentru ceilalți enoriași. Pentru impunătoarea biserică din Șeitin, fondul adunat s-a dovedit a fi insuficient pentru a face față finalizării edificiului, acesta fiind și motivul pentru care șantierul nu s-a deschis decât în anul 1790 și a durat aproape un deceniu.⁴¹

Inițiativa realizărilor unor colecte aparține și forurilor ecleziastice superioare. În dezbaterile autorităților bisericești, problema noilor locașuri de cult survine de nenumărate ori, fie prin mijlocirea unor ajutoare sau chiar realizarea unor colecte prin parohii. La 27 iulie 1839, arhimandritul Platon Atanașcovici cere credincioșilor din eparhia Timișoarei să ajute la construirea bisericii din Vinga, pentru că „**biserica lor cea bătrână într-o atâta a slăbit, cât în toată clipita să așteaptă să cază și într-însa fără de mare primejdie mai mult nu să poate săvârși**”.⁴² O colectă publică a fost inițiată în 1842-1843 și pentru edificarea actualei biserici din Micălaca-Veche.⁴³ Suma necesară era imensă, lucrările costând 17 150 florinți, fără iconostas, clopote și pictură, sumă impresionantă pentru acele vremuri.⁴⁴ La 28 aprilie 1853, Consistoriul eparhial din Timișoara inițiază o colectă și pentru edificarea unei biserici în parohia Virișmort, enoriașii dorind înlocuirea vechiului locaș de cult ce a avut mult de suferit în urma inundațiilor Mureșului din 1850-1851.⁴⁵

În anul 1855 când s-a pus problema demolării vechii biserici cu hramul „*Sf. Ioan Botezătorul*” din Arad și edificării unui alt locaș de cult, a fost nevoie de unitatea elitei clericale și laice din orașul de pe Mureș. La 5 aprilie 1856, este înaintată episcopului Procopie Ivașcovici al Aradului (1853-1873) o petiție scrisă și semnată de figuri remarcabile ale elitei românilor arădeni, Ioan Arcoși, președintele comunității bisericești arădene, dr. Atanasie Șandor, Alexandru Gavra, Demetriu Haica, fost primar al orașului, Mihai Cociuba, George Brădean, Sava Sârbu. În petiție se pune problema constituirii unor colecte publice pe tot cuprinsul eparhiei pentru adunarea banilor necesari edificării noii biserici.⁴⁶ La 7/19 noiembrie 1856, episcopul emite circulara cu nr.870 prin care instituia colecta publică prin care cerea tuturor credincioșilor din eparhie „**să jertfească o părticică din averea sa [...] ca așa greomântul comunității de aici să se ușureze și scopul a se ridica o catedrală cât mai strălucită și cât mai răspunzătoare trebuințelor să-l putem ajunge**”.⁴⁷ Circulara prevedea ca îndată după primirea ei să înceapă colectarea banilor. Rezultatele nu au fost pe măsura așteptărilor, sumele colectate fiind destul de mici, motiv pentru care episcopul prelungește termenul colectei până în anii 1859-1860.⁴⁸

⁴¹ Ștefan Bozian, *Însemnări monografice despre comuna Șeitin, jud. Arad*, Șeitin, 1979, vol. I, f.32 (lucrare dactilografiată aflată în păstrarea familiei).

⁴² I. D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 336, p.659.

⁴³ Eugen Greuceanu, *Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, în „M. B.”, an.XXXV (1985), nr.7-9, p.495.

⁴⁴ Gheorghe Căvâșdan, *Monografia istorică a parohiei Arad-Micălaca Veche*, Arad, 1956, f.50 (Teză de licență susținută la catedra de Istoria Bisericii Române, sub îndrumarea pr. prof. dr. Ștefan Lupșa de la Institutul Teologic de Grad Universitar din Sibiu).

⁴⁵ I.D.Suciu, R.Constantinescu, *op.cit.*, vol.II, doc.439, p.774.

⁴⁶ A.E.O.R.Arad, *doc. 346/1856*.

⁴⁷ Idem, *doc.870/1856*

⁴⁸ Despre problema colectei publice pentru biserica catedrală a se vedea și A.P.O.R., Arad-Centru, *Protocoalele ședințelor comunității bis. gr. or. române din Arad. 1846-1858*, reg.91, f. 69.

Episcopul Procopie Ivașcovici face apel la toți reprezentanții de seamă ai mișcării naționale și bisericești a românilor. Un astfel de apel trimite și înaintașului său la administrarea eparhiei, arhimandritul Patrichie Popescu, cu care se afla în bune relații.⁴⁹ La 15/27 martie 1858, Patrichie Popescu îi scria lui Atanasie Șandor la Arad că episcopul „m-au provocat prin o grațioasă scrisoare a Sa și pre mine ca să dau ajutoriu la zidirea bisericii catedrale având cea de până acuma a se demola. Îmi pare rău și mă doare inima că m-au aflat această provocare în așa împrejurări cât acuma deloc să nu-i pot corespunde de mă va costa însă încă Dumnezeu și-mi va da modru voi face ce-mi va fi va fi cu putință. Măriei sale i-am răspuns”.⁵⁰ În cele din urmă, arhimandritul Patrichie, din remunerația ce i se cuvenea în calitate de președinte al comisiei care a pertractat lăsământul episcopului Gherasim Raț, cere să se atribuie două treimi pentru zidirea bisericii catedrale.⁵¹

Din rândul persoanelor fizice care au făcut donații însemnate amintim pe: Elena Ghiba Birta (2 000 fl.), episcopul Procopie Ivașcovici (1 000 fl.), baronul George Sina din Viena (525 fl.), episcopul Eugeniu Hacman al Bucovinei (200 fl.), comitele suprem Georgiu Popa (160 fl.), protosinghelul Miron Romanul (112 fl. 50 cr.), vicecomitele Mihai Cociuba (126 fl.), frații Nicoli, negustori din Oradea (1000 fl.), parohul Vasile Sombati (168 fl.), mitropolitul Andrei Șaguna (64 fl.), parohul Aradului Ioan Rusu (50 fl.), protopopul Ioan Rațiu al Aradului (50 fl.), baronul Popu de Bemstethen din Viena (100 fl.), Alexandru Gavra (91 fl. 87 cr.), Șerb Teodor, comite suprem (60 fl.), dr. Atanasie Șandor (52 fl. 60 cr.), Emanoil Gojdu (20 fl.), arhimandrit Ștefan Mihailovici (50 fl.), Popovici Simeon (100 fl.), baronul Georgiu Sina din Viena (525 fl.), arhitectul Antoniu Czigler (26 fl. 70 cr.), Nicolae Jiga junior din Oradea (20 fl.), familia Mocioni, Andrei, Antoniu, Georgiu și Ecaterina, nobili de Foeni (950 fl.).⁵² Andrei Mocioni de Foeni, la 16/28 septembrie 1862 a mai donat încă 1.000 fl.⁵³ Dimitrie Constantini, directorul școlar „în pensune”, împreună cu fiul său Georgiu și fiica Iuliana subscris sumă de 160 florini.⁵⁴ În ședința din 18 aprilie/6 mai 1862, conducerea comunității bisericești, hotărăște ca tuturor celor care au binevoit a sprijini edificarea bisericii, „în foile publice arădane, și în *Concordia* să se spună mulțiamire”, cheltuielile urmând să fie suportate din „casa bisericii”.⁵⁵

Au mai contribuit cu sume însemnate de bani: comenduirea garnizoanei militare din cetatea Aradului (19 231 fl. 88 cr.), Casa de păstrare din Arad (200

⁴⁹ A.E.O.R.Arad, doc. 171/1858.

⁵⁰ B. A.R., msse, 1015, f. 179-180. Scrisoarea lui Patrichie Popescu către dr. Atanasie Șandor datată în Gergeteg la 15/27 martie 1858. (Copia scrisorii ne-a fost pusă la dispoziție de colegul Valeriu Leu din Reșița).

⁵¹ Gheorghe Lițiu, *Începuturile catedralei din Arad*, în „M. B.”, an. XVIII (1968), nr. 1-3, p. 88.

⁵² *Consemnarea banilor din venitul bisericii catedrale Arădene administrați prin epitropi la zidirea bisericii nouă*, la Gh. Lițiu, op.cit., pp. 92-93, nota 20.

⁵³ A.P.O.R.Arad-Centru, *Protocoalele ședințelor...1859-1868*, reg. 81, nen., Ședința din 16/28 septembrie 1868, pct. 16.

⁵⁴ Idem, *Protocoalele...1846-1858*, reg. 91, f. 73.

⁵⁵ Idem, *Protocoalele...1859-1868*, reg. 81, nen., Ședința din 18 aprilie/6 mai 1862.

fl.), Casa de păstrare din Pesta (300 fl.),⁵⁶ Comuna bisericească ortodoxă română din Pesta (210 fl.), mănăstirea Sângiorgiu din Banat (50 fl.) și mănăstirea de la Hodoș-Bodrog (105 fl.).⁵⁷ Epitropul Dimitrie Iorgovici a organizat două baluri. Primul la 18 februarie 1868, ocazie cu care s-a încasat suma de 100 florini,⁵⁸ iar al doilea la 26 aprilie st.v. 1868, încasându-se 254 fl. 74 cr., banii fiind destinați în întregime edifi-cării bisericii.⁵⁹

În general, nu cunoaștem cât aduceau în final aceste colecte. Din fericire însă, bilanțul de la biserica catedrală ne permite să ne face o idee exactă. Dintr-o dare de seamă a episcopului Procopie Ivașcovici prezentată în ziua de 28 februarie 1870 comunității bisericii catedrale, „**dăruirile benevole din Arad (...) și din afară de Arad**”, au adus suma 11 511 fl. 12 cr., ceea ce reprezintă aproximativ 19,13 % din suma totală ce se va mai aduna până în 1870.⁶⁰

Alte fonduri s-au realizat din vânzările de materiale rezultate în urma demolării bisericii (4.000 fl.), a școlii de lângă vechea biserică (171 fl.), iar iconostasul, evaluat la suma de 100 florini, a fost vândut parohiei din Comlăuș.⁶¹ Comunitatea bisericească arădeană a fost nevoită să vândă și unele cărți de cult. La 5 martie 1863, parohia Melente din Banat, plătea 6 fl. pentru un **Penticostar** slavon, iar la 12 septembrie 1861, 20 fl pentru 12 **Minee** slavone.⁶²

Greutățile financiare neîncetate, diversitatea resurselor, numărul persoanelor implicate în aceste probleme financiare au necesitat crearea unui organism centralizator, al cărui rol era dublu: să primească veniturile (donații, colecte) și să finanțeze șantierul. În acest scop era ales un **comitet** (consiliu de administrare a bunurilor ecleziastice) din care puteau face parte atât preoți cât și laici. De cele mai multe ori aparțineau mai degrabă celei de-a doua categorii. În ședința comunității de la biserica „**Sf. Ioan Botezătorul**”, ținută la 11 februarie 1861, a fost numit un comitet care să se ocupe, între altele și cu adunarea banilor.⁶³ Pe lângă acest comitet au fost aleși și alți „**colectanți**” pentru biserică, învățătorul Alesandru Sombati și judele Ioan Mărgineanu pentru cartierul Șega, iar Ioan Sombati și Augustin Borlovan pentru oraș. Ei se pare că se bucurau de o bună reputație în cadrul comunității arădene. Mai târziu, Ioan Sombati, fiind „**împiedecatu de mai culege bani, se concrede lui Georgiu Dogariu și Ioan Suciu**”.⁶⁴

⁵⁶ La 5 aprilie 1862, Direcțiunea Casei de păstrare din Pesta, a mai donat încă 200 florini, cf. Idem, **Protocoalele...1859-1868**, reg.81, nen. Ședința din 6/18 mai 1862, pct.7.

⁵⁷ **Consemnarea banilor...**, la Gh.Lițiu, **op.,cit.**, pp. 92-93, nota 20.

⁵⁸ Idem, **Ibidem**.

⁵⁹ A.P.O.R.Arad-Centru, **Protocoalele...1859-1868**, reg. 81.nen., Ședința din 26 aprilie st.v. 1868.

⁶⁰ Gh. Lițiu, **op. cit.**, p. 94.

⁶¹ **Consemnarea banilor...**, la Gh.Lițiu, **op.cit.**, p. 92, nota 20.

⁶² Idem, **Ibidem**.

⁶³ Din acest comitet făceau parte: Ioan Arcoși, protopopul Ioan Raț, preotul Mihail Cociuba, George Brădean, Ioan Popovici, Petru Fruja, Alexandru Gavra, Demetriu Bonci, Demetriu Ebesfalvai, Miatu Simion, Simeon Susan, Ioan Sombati și Georgiu Muntean, George Sabo, Petru Florescu, Grigorie Biriș Ioan Pălincăși, la care s-au mai adăugat și epitropii bisericii George Suciu, Nicolau Marian și Lica Barua, cf. A.P.O.R.Arad-Centru, **Protocoalele ședințelor comunității bis. gr. or. române din Arad.1859-1868**, reg.81, nen.Ședința din 12 februarie 1861.

⁶⁴ Idem, **Ibidem**, Ședința din 21 octombrie 1862, pct.20.

Notăm, **a contrario** că unii s-au dovedit necinstiți. Augustin Borlovan este acuzat de Ioan Arcoși că nu a prezentat nici o listă de donatori și nici nu a predat banii adunați, folosindu-i în scopuri personale. În ședința din 27 decembrie 1861, comitetul parohial a hotărât ca banii să fie recuperați „**cu ajutorul unui avocat în cale jurisdicțiunii respective să fie constrâns**”.⁶⁵

Cunoaștem și cazuri când încă de la început, enoriașii reușesc să adune întreaga sumă necesară edificării bisericii. La 15 septembrie 1801, în raportul prim pretorului plășii Arad către autoritățile comitatului, se menționează că cei 9.000 florini necesari pentru construirea bisericii din Cuvin, erau deja donați în întregime de către enoriași.⁶⁶

Uneori, numele unor contribuabililor erau eternizate pe filele îngălbenite ale cărților de cult folosite în stranele bisericilor. Pe filele unei **Evangelii** (sec. XVIII) ce a aparținut parohiei Almaș, sunt menționate numele „**acelor adeverați creștini cari din bunurile de Dumnezeu lor dăruite**” au donat bani pentru edificarea în anul 1822 a unei biserici de piatră în satul lor. Sunt menționate numele a 14 credincioși ce au contribuit cu sume cuprinse între 50 și 800 florini, în total adunându-se suma de 2.900 florini. Între donatori figurează și Aloisiu Rutkai, notar în Almaș, om de altă etnie și credință, ce a contribuit cu suma de 400 florini.⁶⁷

Pentru mărirea fondului destinat edificării unei biserici noi, credincioșii din Bârsa au hotărât ca întreg venitul morii din localitate să fie destinat în acest scop. Tradiția locală, transmisă prin intermediul unor însemnări manuscrise datorate preotului Avesalon Țiucra din secolul trecut, menționează că Zaharia Halia (a Todii), „**birăul morii**”, încresta pe răbojul morii tot ce se aduna pentru biserică. În anul 1812, fruntașii comunității bisericești se prezintă în fața „**birăului curții domnești**” din Buteni pentru a cere autorizație de construcție, aducând cu ei trei care cu răbojurile, adică, toată „**contabilitatea**” din anii trecuți ce oglindea veniturile adunate până atunci pentru edificarea noului locaș de cult. În anul 1812 s-a pus piatra de temelie a bisericii, iar după numai un an, urmând vremuri grele, au dus la suspendarea lucrărilor. După opt ani, în 1821, domeniul este cumpărat de Tocaci Gheorghe, un macedoromân, care din anul următor susține financiar continuarea lucrărilor de construcție, iar după numai un an, la 6 decembrie 1823, noua biserică avea să fie sfințită.⁶⁸

De multe ori, comunitățile încep construcția bisericii fără a avea întreaga sumă necesară fiind nevoiți să apeleze la împrumuturi. Comunitatea din Sebiș, pentru ca meșterul „**toată biserica să o dea gata**”, în 1829 trebuiau să-i achite încă 5.000 de florini, sumă pe care nu o aveau. Din unele însemnări ale preotului Simion Tomuța, fost paroh în Sebiș între 1859 și 1892, aflăm că parohia a împrumutat 330 florini de

⁶⁵ Idem, **Ibidem**, Ședințele din 1 septembrie 1861, 27 decembrie 1861 și 21 octombrie 1862.

⁶⁶ A.N.D.J.Arad, **Fond Prefectura județului Arad, Seria Acta congregaționum**, dosar 81/1802, f.1-2.

⁶⁷ Bărbătei Toader (400 fl.), Bărbătei Vasalie (800 fl.), Dașcău Ioan (250 fl.), Jimon Sumedre (375 fl.), Toma Isaia (100 fl.), Crișan Mihai (65 fl.), Avram Moisa (65 fl.), Crișciu Lazăr (100 fl.), Tolci Trina (50 fl.), Avram Petru (50 fl.), Jimon Nița (75 fl.), Bărbătei Vasalie (50 fl.), Vasui Floruța (50 fl.), Buda Jimon (75 fl.), cf. A.E.O.R.Arad), Alesandru Nica, **Cronica bisericei parohiale gr. or. rom. din Almaș**, 1907, f.4, doc. 7441/1907.

⁶⁸ Belean Simion, **Istoricul parohiei și al bisericii din Bârsa**, 1982, f.3-4 (manuscris păstrat în Biblioteca parohiei). Autorul citează o **Cronică** din prima jumătate a secolului al XIX-lea datorată lui Avesalon Țiucra din Bârsa de a cărei urmă nu am dat.

la comunitatea reformată din localitate. Alături de ei, încă în secolul al XVIII-lea, au construit o moară pe vale, urmând ca venitul să-l împartă pe din două, în folosul „**ălor două iclejii**”. Banii adunați de la enoriași și împrumutul de la reformați, cu tot ce li se cuvenea din venitul morii, nu au fost suficienți, ei fiind nevoiți a împrumuta „**prin notarul de atunci Vas Antal [...] 400 fl.v.a.**” din „**masa Matitei Sârbe**”, obligație achitată în următorii ani. Biserica a fost edificată între anii 1829-1836 și a costat 20.000 de florini.⁶⁹

Uneori, protopopii, în numele comunităților eclesiastice, mai ales ale celor din mediul rural, vor interveni pentru a obține fonduri financiare pentru edificarea unor locașuri de închinăciune. În ședința Sinodului eparhial arădean din martie 1849 ținută la Chișineu-Criș, protopopul Moise Ghergar al Ineului, în numele comunității din Răpsig, intervine pentru un ajutor bănesc necesar construirii unei biserici de piatră.⁷⁰ Fiind refuzați, enoriașii sunt nevoiți să-și construiască o modestă biserică de lemn.⁷¹ Un alt protopop al Ineului, Nicolae Beldea, în 16 martie 1877, intervine pe lângă Consistoriul eparhial arădean cu cererea comunității bisericești din Moneasa prin care solicită „**iertare de speșele congresuale, în acest mod să fie ajutorati**” pentru a putea construi o altă biserică, cea veche fiind în ruină iar posibilitățile financiare fiind destul de reduse.⁷²

Pentru întregirea fondurilor financiare se apela și la administrația comitatului Arad (Arăneag, Ineu, Văsoaia, Voivodeni),⁷³ iar alte comunități bisericești cereau aprobare pentru vânzarea unor obligațiuni din împrumutul de stat proprietate a locuitorilor pentru terminarea lucrărilor (Revetiș, Zeldiș, Mădrigești).⁷⁴ O asemenea cerere este înregistrată în anul 1865 și în cazul reparării bisericii de piatră din Miniș.⁷⁵

Credincioșii din Văsoaia nu-și mai puteau continua lucrarea deoarece suma de 5.400 coroane austriece adunate din contribuția enoriașilor, sumă ce acoperea toate cheltuielile, a fost achitată integral antreprenorului care însă a fugit cu banii. Ținându-se cont de sărăcia enoriașilor, li se acordă o subvenție de 500-600 coroane pentru a putea continua construcția.⁷⁶

Dacă biserica de lemn din Văsoaia nu costa mult, cea din piatră de la Voivodeni necesita cheltuieli în valoare de 8 661 coroane din care erau adunate

⁶⁹ B.E.O.R.Arad, *Fondul de documente Gheorghe Ciuhandu*, dosar 106, f.267 v. Despre moara din Sebiș, preotul Simion Tomuța nota: „**În semn de suvenir aduc la cunoștința poporului moara alor 2 iclejii Române și Reformate de către 3 bărbați, și ne aflându-se numele lor nicăierei însemnat, se vorbește că ar fi fost 2 Români și 1 Reformat, iară alți bătrâni zic că ar fi fost 2 Reformați și 1 Român cari or jurat frățietate la olaltă și o credință, ca aceea moară fundată de dânșii să rămână alor 2 iclejii de astăzi**”.

⁷⁰ Miskolezy Ambruș, *Biserică și revoluție. Sinodul ortodox românesc de la Chișineu-Criș 1849*, Budapesta, 1991, p.158.

⁷¹ A.E.O.R.Arad, *Consignatio Omnium Parochiarum cum adnotationes Status cuiusvis Parochia et Ecclesiarum in Protopresbiteratu Buttinensi existentium anno '844*.

⁷² A.N.D.J.Arad, *Fond Protopopiatul ortodox român Ineu*, dosar 1 (1872-1878), f.105.

⁷³ A.N.D.J.Arad, *Fond Prefectura județului Arad, Actele împuternicitului cezaro-crăiesc*, dosar 7.628/1856, f.2,5-6; *Idem*, *fond citat, Actele comitelui*, dosar 2.572/1864, f.1; dosar 1.522/1900, f. 3-4; dosar 286/1904, f. 6-7.

⁷⁴ *Idem*, *fond citat, Actele comitelui*, dosar 1.306/1864, f.1; dosar 4.006/1864, f.1.; dosar 4.813/1864, f.1-12.

⁷⁵ *Ibidem*, dosar 1601/1865, f. 1-5.

⁷⁶ *Ibidem*, dosar 1.522/1900, f. 3-4.

numai 6.000 de coroare, 4.000 cor. primite din fondurile Episcopiei Aradului și 2.000 cor. de la enoriași. Cei 287 de locuitori, săraci și cu multe datorii față de stat, nu mai puteau continua șantierul, motiv pentru care cer ajutor de la comitat. Acesta se angajează să acorde suma de 1.461 coroane, iar Ministerul cultelor și educației publice din Ungaria donează suma de 200 coroane.⁷⁷ Pentru comunitatea bisericească din Arăneag, pretura plășii Pâncota, la 8 septembrie 1856, solicita comitatului Arad, sprijin material în vederea edificării unei noi biserici, cea veche de lemn fiind într-o avansată stare de degradare.⁷⁸

La 2 iunie 1863, autoritățile comitatului Arad aprobă edificarea unei biserici în Târnova dar și instituirea unei taxe suplimentare asupra enoriașilor pentru deschiderea șantierului de construcție.⁷⁹ Cu cât satele erau de mai mici dimensiuni, cu atât apare mai mare generozitatea contribuabililor. Locuitorii micului sat Bodești de lângă Almaș, la 30 octombrie 1863, în cererea prin care solicitau aprobarea construirii unei noi biserici de lemn, arătau că avea adunată întreaga sumă necesară terminării edificiului. În același an, și locuitorii din Șepreuş aveau adunată întreaga sumă necesară edificării unei noi biserici.⁸⁰

Banii adunați erau destinați proiectanților și meșterilor constructori care, conform contractului, erau plătiți eșalonat: o sumă la executarea fundamentului, alta la ridicarea zidurilor până la ferestre, alta la terminarea lor, alta la boltirea „cerului”. Plățile pentru lemnari se făceau la începutul cioplitului, după cioplitul lemnului, după ridicarea acoperișului și după terminarea șindrilitului.⁸¹ La terminarea bisericii din Ghioroc, zidarul a primit suma de 1 342 florini iar dulgherul 900 florini.⁸²

3. Alegerea amplasamentului

Altă etapă importantă era procurarea unui loc potrivit pentru noul locaș de cult. Nu de puține ori, bisericile vechi erau amplasate pe coaste de dealuri greu accesibile, la marginea comunității, în locuri inundabile, de unde trebuiau mutate odată cu mutarea vetrei satului. E de la sine înțeles că pretutindeni enoriașii doreau altceva. Atunci când doreau înlocuirea bisericii existente cu alta nouă, iar locul vechiului locaș de cult nu era întotdeauna și cel mai potrivit, enoriașii, în frunte cu preotul și comitetul parohial, căutau un loc mai uscat, deschis, cu o orientare care să permită amplasarea canonică a altarului spre răsărit, dar și în poziții centrale ale satului. Se căuta un teren suficient de larg pentru a permite în jurul viitorului locaș de cult desfășurarea procesiunilor de înconjurare de la târnosire, hram, în Vinerea Mare sau la slujba Învierii Domnului din noaptea Paștilor. Un astfel de teren putea

⁷⁷ *Ibidem*, dosar 286/1904, f. 6-7.

⁷⁸ *Idem*, **fond citat, Actele împuternicitului cezaro crăiesc**, dosar 7628/1856, f.2, 5-6.

⁷⁹ *Idem*, **fond citat, Actele comitelui**, dosar 1824/1863, f. 1-3.

⁸⁰ *Ibidem*, dosar 3412/1863, f. 1; dosar 1436/1863, f. 1-28.

⁸¹ Simion Retegan, **Prestigiu social și edificiu de cult. Construcții de biserică în sate românești ale Transilvaniei la mijlocul secolului al XIX-lea (1850-1880)**, în vol. „David Prodan. Puterea modelului”, Cluj-Napoca, 1995, p.211.

⁸² A.N.D.J.Arăd, **fond citat, Acta congregaionum**, dosar 733/1802, f. 1-16.

cuprinde, eventual casa parohială, alături de acestea, școala confesională care se naște și crește în umbra bisericii.⁸³

În cazul mutării satelor de pe vatra veche pe cea nouă, după ce oficialitățile administrative împreună cu domnul de pământ trasau ulițele drepte și repartizau fiecărei familii un lot care avea să devină intravilan, se fixa și amplasamentul pentru biserică, situat de cele mai multe ori în mijlocul noii așezări.

O situație mult mai grea se crea atunci când comunitatea bisericească trebuia să-și mute biserica situată la marginea satului în centru, datorită faptului că nu întotdeauna se găsea și amplasamentul cel mai potrivit. În aceste cazuri se găseau enoriași care să doneze un teren potrivit, situat în centrul localității, pe care să fie edificat noul locaș de cult. În anul 1845, preotul Teodor Mihailovici din Lalașint donează parohiei „**un plat de 1 jugh**” situat în mijlocul satului pe care în acel an se deschide șantierul la biserica actuală.⁸⁴ La fel procedează și preotul Sinesie Ioja din Rănușa, ce la începutul secolului nostru donează un teren pe care în anul 1911 a fost construită actuala biserică.⁸⁵

Atunci când nu se găsea vreun donator de teren, comunitatea era nevoită să cumpere locul pentru viitoarea biserică. În anul 1835, parohia Sâmbăteni este nevoită să cumpere terenul pentru viitoarea biserică de la Petru Vasi și Vasile Glogoviceanu, atribuindu-le loc de casă în altă parte a satului.⁸⁶ Pentru terenul viitoarei biserici din Arad, la 8 mai 1862, episcopul Procopie Ivașcovici plătea suma de 853 florini și 30 cruceri, „**solviți în casa orașului**”.⁸⁷

De multe ori, terenul pe care comunitatea bisericească dorea să construiască un nou locaș de închinăciune, aparținea domnului de pământ. Acesta, deși în relații tensionate cu cei ce îi lucrau pământul, nu era indiferent la eforturile lor de progres. Locul pe care în anul 1829 se deschide șantierul bisericii din Sebiș, este dăruit de contele Königsegg, „**după rugarea poporenilor și anume: moșul meu Roșu Toader fiind colceri la grofu, tata meu Tomuța Florea birău și rotari la grofu, Simion Tomuța fostl preot la Dieci, fiind ișpan la grofu, Nica Tomuța fiind inas la grofu 18 ani și socru Gheorghe Vesa teolog absolut fiind sub stăpânirea grofului și sub urbariu**”.⁸⁸ Se vede că cele două familii înrudite, Roșu (probabil urmașii protopopului Atanasie Roșu) și Tomuța, aveau mare trecere la conte, reușind să-l influențeze a dona terenul pentru edificarea bisericii. Cazul din Sebiș nu este singular. Biserica actuală din Ineu, a fost edificată între 1864-1868 pe terenul donat de comitele Petru Atezel.⁸⁹

O problemă mult discutată a fost aceea a alegerii locului pentru construirea bisericii „**Sf. Ioan Botezătorul**” din Arad. În ședința din 15 iunie 1855, președintele comunității arădene, Ioan Arcoși, prezintă două variante, una pe strada Bohuș, ce-a

⁸³ S. Retegan, *op. cit.*, pp. 211-212.

⁸⁴ A.P.O.R. Lalașint, Ioan Hadan, *Scurt istoric al parohiei Lalașint*, Ea., f. 3 (manuscris).

⁸⁵ P. Vesa, *Biserici de lemn de odinioară*, Arad, 1997, p. 61.

⁸⁶ A.N.D.J. Arad, *Colecția de documente dr. Octavian Lupaș*, dosar 21 (1854-1958), f. 4.

⁸⁷ Gh. Litiu, *op. cit.*, p. 89.

⁸⁸ B.E.O.R. Arad, *Fondul de documente Gheorghe Ciuhandu*, dosar 106, f. 267 v.

⁸⁹ A.E.O.R. Arad, *Dosar Istoricul bisericilor din Protopopiatul Ineu*, 1982, nen.; Un înaintaș a lui Petru Atezel este stipănit și el de dorința de a face bine românilor ortodocși, acesta fiind și motivul care-l îndeamnă în 1808 pe preotul iluminist Nicolae Horga Popovici să-i închine poezia *Spre bucurie*, apărută la Oradea, cf. Fl. Dudaș, *Contribuția cărturarilor români din Crișana la bibliografia românească în epoca luminilor (1770-1830)*, în „Crisia”, XVI (1986), p. 166.

de-a doua pe strada Foray. Dacă pentru prima variantă existau unele rețineri, cealaltă era considerată mai potrivită.⁹⁰ Cu toate acestea, nici până în 1861 locul viitoarei biserici nu era stabilit. Mai mulți enoriași se arătau nemulțumiți și de locul din strada Foray pe care îl considerau a fi nepotrivit pentru biserică, cerând lui Ioan Arcoși să se revină asupra hotărârii „**până încă nu s-a început lucrul**”.⁹¹ În ședința următoare se pune din nou în discuție problema amplasamentului cerându-se și o „**esaminare mai deamanuntul**” a tuturor variantelor.⁹² În cele din urmă, cu toate greutatea întâmpinate cu adunarea fondurilor, este cumpărat de la primăria orașului, locul ce se chema grădina „**Tokoly**”. Primăria a parcelat proprietatea în mai multe intravilane, piață și străzi. Când s-a deschis șantierul bisericii, intravilanele ce înconjurau piața erau fără edificii și se întrebuintau ca grădini pentru legume. Pe locul unde s-a zidit biserica, în partea altarului curgea o ierugă înspre clădirea Seminarul teologic. „**Era un loc mlăștinos și nu tocmai acomodat pentru o zidire monumentală, de aceea biserica s-a zidit pe pilote**”.⁹³

4. Întocmirea documentației și contractul cu meșterul

Atunci când o parohie intenționa să-și edifice o biserică nouă sau să-și renoveze vechiul locaș de cult („**să se aducă la loc cea veche**”), era obligată să țină cont de constituția ecleziastică a națiunii sârbești și române de credința ortodoxă supuse jurisdicției mitropolitului de la Carloviț. **Rescriptului declaratoriu** din 1779,⁹⁴ prin punctul 66 prevedea că locuitorii din orice localitate, puteau edifica biserică numai dacă satul avea cel puțin 30 de familii, deci aproximativ 150 de suflete și aveau „**preot pentru slujba dumnezeiască**”. Bisericele puteau fi construite din orice fel de material, cu condiția, ca în prealabil, proiectul clădirii și devizul să fie supuse spre aprobare autorității imperiale „**arătându-se și fondul care va acoperi cheltuielile**”, pentru ca dispunând de aceste elemente, autoritățile să se poată pronunța. Organele administrative aveau obligația de a vechea ca bisericele să se zidite fără ca să fi împovărați contribuabilii. În localitățile unde locuiau omaneni de mai multe credințe, dacă doreau să zidească o biserică nouă, „**în afara celei care există deja**”, comunitatea era obligată mai întâi să înainteze o cerere, „**neîngăduindu-se ca, fără de voia organului aulic competent, (...) să se înceapă construcția bisericii**”.

După alegerea amplasamentului, urmează pasul următor, întocmirea documentației, planul și devizul bisericii. Era adus un arhitect sau meșter constructor care se înțelegea cu enoriașii („**toată Biserica**”), iar după ce se înțelegeau asupra felului construcției, se întocmea un contract între el și comunitatea bisericească, reprezentată prin preot, epitropi și membrii comitetului parohial. Eventual, se menționa și suma plătită în avans. După semnarea contractului și întocmirea

⁹⁰ A.P.O.R.Arad-Centru, **Protocolul ședințelor...1846-1858**, reg.91, f.52.

⁹¹ **Ibidem 1859-1868**, reg. 81, ședința din 15/27 august 1861.

⁹² **Ibidem**, ședința din 1 septembrie 1861.

⁹³ Amănunte cuprinse în însemnările protopopului Traian Vățian făcute pe un **Evangelhilar**, București, 1896, cf. Gh.Lițiu, **op.cit.**, p. 89, nota 14.

⁹⁴ I.D.Suciu, R. Constantinescu, **op. cit.**, vol. I, doc. 154, pp. 431-432.

documentației, totul trebuia prezentat Sinodului parohial spre aprobare, abia apoi se trimitea Consistoriului eparhial.

De multe ori se întâmpla ca această cale să nu urmeze întocmai. În secolul al XIX-lea, Consistoriul eparhial arădean, constata că unele comitete parohiale **„întreprind felurite reparațiuni și eventuale edificări la biserici”**, încheind contracte cu meșterii fără să respecte dispozițiile **Statutului organic**⁹⁵ care prevedeau ca toată documentația să fie prezentată spre aprobare Sinodului parohial iar prin intermediul protopopului să fie trimise Consistoriului eparhial spre **„suprarevisiune și ulterioara încuviințare”**. Prin **Circulara nr. 1274** din 22 octombrie 1871, Consistoriul eparhial cerea sinoadelor parohiale să fie mai prudente și să verifice mijloacele materiale necesare **„spre acoperirea cheltuielilor necesare”**. Dacă edificarea bisericii costa mai mult de 200 fl.v.a., era necesar să se țină o licitație pentru angajarea meșterului constructor. Ofertele trebuiau primite numai dacă ei **„vor produce documentu autenticu de garanția ipotecaria, seu vor depune cauciune în valoarea prețului acordat pentru lucru”**. Contractul trebuia încheiat numai cu meșterul ce va accepta **„lucrul mai eștin și se va supune condițiilor proiectate și stabilite”**. Încheiat în mai multe exemplare, unul se înainta Consistoriului eparhial, altul rămânea la meșter, celălalt în arhiva parohială. Reparațiile mai mici de 200 fl. v.a. se puteau face fără a mai încheia un concurs de licitație, cu condiția, să existe o deplină încredere în meșter. Și într-un caz și în celălalt, la terminarea șantierului, calitatea lucrărilor **„se examinează prin bărbați de specialitate”**.⁹⁶

Dacă în general, legătura cu meșterul constructor o stabilea preotul sau un alt membru al comunității bisericești, uneori, chiar domnul de pământ este intermediarul. În 1829, contele Königsegg îl aduce la Sebiș pe Iosef Hoffer, meșter zidar din Arad, pentru edificarea bisericii, pe care **„lău tocmim toată Biserica să o dea gata, cu toate ce gode trebuiește cu 5.000 fl. și 1.000 fl. au dat jos la Maur = Maistor”**.⁹⁷

Tradiția locală din Brusturi menționează că în anul 1820, comunitatea bisericească, pentru edificarea bisericii, încheie un contract cu preotul Ioan Budugan, originar din sat, ce se îndeletnicea și cu meseria de zidar, lemnar și fierar. El a ridicat biserica până deasupra ferestrelor.⁹⁸ În 1794 este întocmită documentația pentru bisericele din Almaș și Buteni.⁹⁹

Proiectul unei biserici n-a fost lăsat întotdeauna la voia și capriciul arhitecților sau al meșterilor constructori. Prin **Sistema consistorială** (Tăișul I, & 5, g.) din 17 iunie 1782, se prevedea obligația Consistoriului eparhial de a **„purta grije de întocmirea cea din afară și cea din lăuntru a bisericilor care să fie potrivită rândului primit, așa și de scobiturile și zugrăvelile acestora, pentru că magistraturile mirenești numai spre aceea vor priveghea, ca cheltuielile cele spre zidirea și înfrumusețarea bisericii de către Preanaltul loc cu îndurare**

⁹⁵ Paragraf 7, pct.3 și paragraf 23, pct.7 și 15, Statutul organic al Bisericii greco-orientale române din Ungaria și Transilvania, Sibiu, 1881, pp.10, 15, 16.

⁹⁶ A.P.O.R.Bata, **Protocolul circularilor Bata, 1860-1877**, f. 86 v.-87.

⁹⁷ B.E.O.R.Arăd, **Fondul citat**, dosar 106, f. 265, 261.

⁹⁸ A.E.O.R.Arăd, **Dosar Istoricul bisericilor din Protopopiatul Ineu**, 1982, nen.

⁹⁹ E.Greuceanu, **Pe urmele documentelor bisericești hunedorene**, în „M. B.”, an. XXXVII (1987), nr. 5, p.77.

încuviințate prin ceva strălucire fără de cruțare, nici întrucât că nu se sporească”.¹⁰⁰

Consistoriul eparhial, după ce analiza proiectul, putea face modificările pe care le considera necesare. În cazul bisericii din Micălaca, discutat în ședința din 18 aprilie 1841, comisia impune proiectantului ca „peretele pe care va fi pictat iconostasul să nu fie urcat la așa înălțime în forma ciradei, pentru ca pe acela să se poată picta icoane potrivite, în formă frumoasă și pentru aceasta să fie poftit zidarul să se înțeleagă cu sculptorul. De asemenea, atât în partea superioară cât și în cea inferioară...așa precum se află în altar să se facă trei uși prin care se intră în altar, deasupra rotunde, acea din mijloc să fie mai lată, cu un cuvânt să se facă toate cele pretinse de rânduiala Bisericii orientale”.¹⁰¹

Uneori, proiectele erau respinse de specialiștii în construcții ai comitatului. În raportul tehnic al inginerului comitatului Arad adresat comitelui suprem, se respinge proiectul privind construirea bisericii din Ineu, motivând că nu corespunde din punct de vedere tehnic și nu ține cont de măsurile pe linie de construcții pe care comitatul le are față de erariul regal maghiar, construcția neputându-se realiza.¹⁰² Uneori, chiar comitetele parohiale schimbau planul bisericii. În ședința din 21 iunie 1860 a comunității catedralei arădene este prezentat planul bisericii, care în opinia membrilor comitetului parohial nu ar corespunde „stilului bisericii g.n.u. „, pe de o parte, pe de altă parte, „efectuarea planului acestuia [...] comuna nuse poate obliga, pentru că în timpurile de acum sarcinile publice mai verstosu dela agricultori, cari facu ce mai mare parte a credincioșilor”. Membrii comitetului parohial, având în vedere puterea financiară redusă a enoriașilor, cer episcopului Procopie Ivașcovici și Consistoriului eparhial să mijlocească la înaltul erariu pentru „aplaclidarea bisericii edificande după planul aici puterilor noastre amăsurate elaboratu”.¹⁰³ Ursics L. Murariu, proiectant, cerea 400 florini onorariu pentru „3 bucăți de planuri pentru biserică facute”.¹⁰⁴ Planul era prevăzut cu două turnuri¹⁰⁵ dar comitetul parohial în ședința din 30 aprilie 1861, din lipsa banilor, cerea ca biserica să fie prevăzută numai cu un singur turn.¹⁰⁶ Această problemă va face parte multă vreme din ordinea de zi a ședințelor comitetului parohial, iar în cele din urmă, catedrala este construită numai cu un singur turn.

5. Aprobarea documentației și eliberarea autorizației

Odată întocmită documentația (proiectul și devizul), se înainta spre aprobarea Sinodului parohial, apoi Consistoriului eparhial și autorităților laice, procedură valabilă atât pentru secolul al XVIII-lea cât și pentru secolul al XIX-lea.

¹⁰⁰ A.B.M. Sibiu, **Fond Vasile Mangra**, tom VI, dosar 839- 1009.

¹⁰¹ Gh Căvâjdan, **op.cit.**, f. 58-59.

¹⁰² A.N.D.J.Arad, **Fond Prefectura județului Arad, Actele comitelui**, dosar 428/1865, f.4.

¹⁰³ A.P.O.R.Arad-Centru, **Protocolul ședințelor...1859-1868**, reg.81, nen. Ședința din 24 iunie 1860.

¹⁰⁴ **Ibidem**, Ședința din 15 octombrie s.v. 1861.

¹⁰⁵ „[...] proiectul speselor a bisericii acum determinată cu două turnuri în prețiu de 67. 922 fl. val. aus.”, cf. **Ibidem**, Ședința din 18 aprilie/6 mai 1862.

¹⁰⁶ **Ibidem**, Ședința din 30 aprilie 1861.

Autoritățile aprobau documentația și eliberau autorizația de construcție, cu condiția ca enoriașii să suporte întreaga cheltuială. Aceasta este condiția pusă în 1765 comunității bisericești din Pâncota. Construcția începută în anul primirii autorizației, în anul următor, din cauză că enoriașii nu mai puteau face față cheltuielilor, șantierul stagna. Mai mult decât atât, cancelaria Ungariei îl reclamă la tron pe episcopul Sinesie Jivanovici că nu le-a dat banii promiși, ținându-i pe pâncotani fără biserică. La 9 decembrie 1766 este somat să trimită planul, devizul bisericii și să justifice proveniența banilor.¹⁰⁷

Aprobarea dată de autoritățile imperiale, ajungea la parohia ce solicita autorizație de construcție destul de târziu. La 27 octombrie 1766, autoritățile habsburgice aprobă construirea unui nou locaș de cult în parohia Miniș, în locul celui de lemn,¹⁰⁸ trimițând actul la Carloviț, de unde, mitropolitul Pavel Nenadovici (1749-1768), abia la 2 mai 1767 îl trimite mai departe comunității bisericești.¹⁰⁹ Biserica cu hramul „Sf. 40 de Mucenici”, edificată din piatră,¹¹⁰ și iconostasul realizat în 1775 de cunoscutul pictor Ștefan Tenetchi din Arad,¹¹¹ denotă starea materială prosperă a enoriașilor.

În 1768 solicită autorizație pentru construire de biserici și comunitățile din Olari, Nadăș Săvârșin și Șiria.¹¹² Credincioșii din Șiria, în același an inaugurează șantierul de construcție.¹¹³ În anii următori se înregistrează și cererile comunităților Berechiu (1 februarie 1770), Șeitin (1772) și Govoșdia de pe valea Crișului Alb (1778-1779).¹¹⁴ Nu cunoaștem când au primit aprobarea dar știm că la Șeitin, șantierul pentru construcția noului locaș de cult s-a deschis numai în anul 1790, lucrările durând aproape un deceniu.

La 1 iunie 1772 este înregistrat raportul Adunării generale a nobililor comitatului Arad către împărăteasa Maria Tereza, trimis prin Consiliul Locumtenențial, prin care se solicită aprobare pentru construirea unei biserici în Nădab, cea veche fiind într-o avansată stare de degradare.¹¹⁵ Aprobarea o primesc abia la 27 octombrie 1774,¹¹⁶ în același an începând și lucrările.

Conducerea comitatului Arad, la 6 iunie 1775, primește din partea Consiliului Locumtenențial aprobarea Mariei Tereza pentru construirea unei biserici în parohia Chișineu-Criș. În următorii ani, se înregistrează și aprobările pentru construirea

¹⁰⁷ Șt. Lupșa, *Istoria Eparhiei Aradului*, vol.II, fasc.3, Arad, 1958, f. 195; E. Greuceanu, *Documente din secolul al XVIII-lea privind Eparhia Aradului*, în „A. B.”, Serie nouă, anul I (40), nr.5-6, 1990, p.100.

¹⁰⁸ I.D.Suciu, R.Constantinescu, *op.cit.*, vol.I, doc. 130, p.292.

¹⁰⁹ Șt.Lupșa, *op.cit.*, vol.II, fasc.3, f.196.

¹¹⁰ Biserica a fost distrusă de bombardamentele din 1944.

¹¹¹ Vezi: A.E.O.R.Arad, *Grupa a III-a, dosar 77/1932*, doc. 6664, f.175; Horia Medeleanu, *Valori de artă veche românească*, Arad, 1986, pp.56-63.Mai multe icoane din iconostas se află la Mănăstirea Arad- Gai.

¹¹² Șt.Lupșa, *op.cit.*,vol. II, fasc. 3, f.241; E.Greuceanu, *op.cit.*, p. 100.

¹¹³ Șt.Lupșa, *op.cit.*,vol.II, fasc. 3, f.240.

¹¹⁴ *Ibidem*, f. 241; E.Greuceanu, *op.cit.*, p.101.

¹¹⁵ A.N.D.J.Arad, *Fond Prefectura județului Arad, Seria Acta Congregaționum*, fs. III, nr.172/1772, f. 1.

¹¹⁶ Șt.Lupșa, *op.cit.*, vol. II, fasc.4, f. 35.

locașurilor de cult din Păuliș (1779), Radna (1782), Șomoșcheș (1783), Sebiș (1783) și Corbești (4 iunie 1783).¹¹⁷

Când comunitățile bisericești nu puteau susține material edificarea unui alt locaș de cult, mai impunător, cer aprobare pentru repararea celui vechi. În 1765, biserica de lemn din Curtici este distrusă de un trăsnet, din lipseau mijloacele financiare, enoriașii neavând posibilitățile necesare să-și construiască alta, o repară pe cea veche. După mai bine de un deceniu, probabil după constituirea unui fond bănesc, cer aprobare pentru edificarea unei biserici noi. Aprobarea o primesc la 13 februarie 1777,¹¹⁸ și în același an se deschide șantierul la biserica ce va avea hramul „Sf. Mc. Dimitrie”.

Pentru că biserica din Ghioroc ajunsese într-o avansată stare de degradare, la 28 mai 1768, enoriașii cer aprobare pentru reparații, iar atunci când după 15 ani, în 1783, se hotărâse să o înlocuiască cu alta nouă, de zid, cererea nu le este aprobată¹¹⁹ fiind nevoiți ca la 21 septembrie 1790 să se adreseze Soborului de la Timișoara.¹²⁰ Un an mai târziu, la 23 aprilie 1791, împăratul Leopold al II-lea, aprobă comunității bisericești din Ghioroc construirea unui nou locaș de cult, cu rezerva încă, ca acea comunitate să îndeplinească toate condițiile impuse prin **Rescriptul declaratoriu**.¹²¹ După demolarea bisericii vechi și până la terminarea edificării celei nou, slujbele religioase s-au ținut într-o capelă improvizată în casa negustorului macedoromân Costea Tripon¹²²

În 1776 și comunitatea bisericească din Covăsânt cere aprobare pentru repararea bisericii. Aprobarea imperială este dată la 24 septembrie 1776, la 29 septembrie înștiințarea ajunge la mitropolitul din Carloviț pentru a fi trimisă mai departe episcopului Pahomie Cnezevici al Aradului (1770-1783) și comitatului Arad. Comunității din Covăsânt răspunsul ajunge la 10 octombrie 1776, parohia fiind obligată să prezinte mai întâi fondul „**în bani gata**” necesar reparării și măririi bisericii. Parohia dispunea doar de 1 095 florini și, aceștia trebuia să fie mai întâi încasați, la fel și suma de 466 fl. și 32 cr. oferiți de unii donatori, precum și taxele restante în valoare de 150 fl. cedate fondului. În cazul în care suma nu era suficientă, comitatul condiționa parohiei să prezinte mai întâi o învoială cu meșterul prin care acesta accepta să fie plătit numai la terminarea lucrărilor.¹²³

Un caz mai aparte îl reprezintă cel al parohiei Vârfurile. Atunci când enoriașii doresc să-și repare biserica, se lovesc de măsurile guvernului.¹²⁴ Cererea o

¹¹⁷ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, fs. V, nr.190/1777; fs.II, nr.64/1778, f.5; fs.III, nr.173/1778, f.1; fs. II, nr.51/1779, f.1-6; fs.IV, nr.29/1782, f. 1-6; fs. II, nr. 94/1782, f. 1; fs. VII, nr. 9/1783, f. 1; fs. IV, nr. 4/1783.

¹¹⁸ **Ibidem**, fs. II,nr.73/1777, f.1-7; fs. IV, nr.190/1777; fs. II, nr.64/1778, f.5; fs. III, nr.173/1778, f.1.

¹¹⁹ **Ibidem**, fs. III, nr.15/1783, f.2.

¹²⁰ I.D.Suciu, R.Constantinrescu, **op.cit.**, vol.I, doc. 194, p.472.

¹²¹ **Ibidem**, vol.I, doc.204, p. 480.

¹²² Pe filele unui **Strașnic** (sec. XVIII), se află următoarea însemnare: „Și au avut loc toată bisericeasca slujbă de la anul 1793, luna lui februarie în 7 până în anul 1794, luna iunie 29 în capelă, adică capelă ce-a fost casa lui Costa Tripon, acolo au săvârșit popa Teodor Popovici sfânta Liturghie, sfântu botez, sfânta cununie și toate celelalte slujbe. Teodor Popovici preot.”, cf. A.P.O.R.Lipova, **Dosar Istoricul bisericilor din parohiile și filiile protopopiatului Lipova**, 1982, nen.

¹²³ Șt. Lupșa, **op.cit.**, vol.II, fasc. 4, f. 196.

¹²⁴ E.Greuceanu, **Documente din secolul al XVIII-lea privind Eparhia Aradului**, p.101.

înaintează la 21 martie 1772, iar guvernul, la 6 aprilie, cere Tablei comitatului Zarand un raport despre situația din parohie. În raport se menționează că biserica fusese închisă din ordinul comitelui Paul Hollaki pe motiv că a fost construită fără permisiunea autorităților.¹²⁵ Comunitatea din Vârfurile, profitând de autorizația de reparație, construiesc o biserică nouă, fără a mai cere aprobarea autorităților. Asemenea cazuri sunt întâlnite și în secolul al XIX-lea. În anul 1836 biserica din Radna necesită mari reparații la turn. Din cauza mijloacelor financiare insuficiente, se inițiază o colectă cu motivația că Radna, oraș comercial, cu o mănăstire franciscană, era necesar să se țină cont și de prestigiul bisericii ortodoxe de a fi reparată cât mai frumos.¹²⁶ Profitând de autorizația eliberată pentru repararea bisericii, comunitatea construiește din temelie un nou locaș de cult, lucrările fiind finalizate în anul 1840.

Uneori, comunitățile construiesc biserică nouă fără a mai cere aprobare nici măcar pentru reparația locașului de cult. Astfel, în 1825, episcopul Iosif Putnic, în calitate sa de administrator al eparhiei arădene (1818-1829), sfințește biserica nouă din Nădălbști, construită fără a mai cere autorizație, documentația fiind înaintată ulterior.¹²⁷

Parohiile Craiva și Tăgădău cer și ele autorizație pentru repararea bisericilor. În 1782, guvernul aprobă cu ordin precis pentru comitatul Bihor să vegheze ca nu cumva profitând de această aprobare, cele comunități să-și edifice locașuri de cult noi.¹²⁸

Înmulțindu-se cazurile edificărilor de biserici fără documentație și autorizația necesară, printr-un decret imperial din 1829, se cere administrației bisericești să nu se mai permită construirea fără întocmirea proiectului și devizului bisericii.¹²⁹

Nici autoritățile nu respectă întotdeauna prevederile legislației în vigoare. La 14 iulie 1783 i se refuza satului Corbești cererea pentru construirea unui locaș de cult pe motiv că satul avea numai 44 de case,¹³⁰ cu toate că prin legislația Consiliului Locumtenențial se stabilise că bisericile ortodoxe puteau fi construite cu condiția ca localitatea să aibă un număr de cel puțin 30 de familii.¹³¹

În anul 1829 comunitatea bisericească ortodoxă din Sebiș înaintează documentația necesară pentru aprobarea construirii unei biserici. Aprobarea se dă cu anumite condiții împotriva cărora protestează însuși episcopul Nestor Ioanovici al Aradului (1829-1830).¹³² În urma intervenției episcopului, se revine asupra condițiilor impuse și la 5 iulie 1829, se deschide șantierul la noua biserică.¹³³

Cu toate că încă din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea Consiliul Locumtenențial a stabilit că ortodocșii puteau să-și construiască biserici atât din

¹²⁵ Șt. Lupșa, *op.cit.*, vol.II, fasc.4, f.279.

¹²⁶ Gheorghe Ciuhandu, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-1840)*, Arad, 1935, p.290.

¹²⁷ A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a, dos.68/1885*, doc. 1167, f.60 v.; E.Greuceanu, *Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, p.495.

¹²⁸ *Ibidem*, vol. II, fasc. 3, f.290; fasc. 4, f.290.

¹²⁹ E.Greuceanu, *Pe urmele documentelor bisericești hunedorene*, p.77.

¹³⁰ Șt. Lupșa, *op.cit.*, vol.II, fasc. 4, f. 290.

¹³¹ E. Greuceanu, *Documente din secolul al XVIII-lea privind Eparhia Aradului*, pp. 90-102.

¹³² Idem, *Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, p.495.

¹³³ B.E.O.R.Arad, *fond citat*, dosar 106, f.265.

lemn cât și din piatră,¹³⁴ autoritățile comitatense insistau ca enoriașii din Minead să-și construiască biserică din piatră și nu din lemn cum doreau ei, posibilitățile materiale nu le permitea mai mult, mai ales că lemnul, și mai ieftin, se găsea din abundență în pădurile din jurul satului. Numai intervenția Consistoriului eparhial la autoritățile comitatense a permis construirea unei biserici de lemn. În anul 1833 parohia cerea deja episcopului să sfințească biserica nouă.¹³⁵

6. Punerea pietrei de temelie

Orice biserică se construiește numai cu aprobarea episcopului sub jurisdicția căruia se afla comunitatea bisericească respectivă.¹³⁶ Înainte de deschiderea șantierului de construcție, episcopul era înștiințat de către comunitatea ecleziastică (prin paroh sau protopopul locului) de dorința lor de a deschide șantierul la noul locaș de cult. La 5 iulie 1829, protopopul Ioan Popovici al Butenilor, în numele comunității ortodoxe din Sebiș și a contelui Königsegg, pentru că „**au venit maistorul cu calfele să lucreze**” se adresează episcopului Nestor Ioanovici pentru a le da „**blagoslovenia să pună temelia și trimit Planum și Iber Slogu, să vă milostiviți al vedea. Domnu Grofu tare să grăbește ca să ridice Biserica**”.¹³⁷

Atunci când episcopul descindea în parohie pentru a săvârși ceremonialul sfințirii și punerii pietrei de temelie, era însoțit de protopop și un sobor de preoți, asistând numeroși enoriași din parohie și cele din jur. Sfințirea locului nu era un drept rezervat în exclusivitate episcopului. Se putea face și de protopopul locului sau chiar de către preotul paroh, în prealabil cerându-se binecuvântare episcopului pentru săvârșirea ceremoniei religioase.

Ceremonia religioasă se făcea „**după cele prescrise în tipic**”¹³⁸. Se citeau molitve pentru alegerea sau sfințirea locului, atât pentru bisericile de lemn cât și pentru cele de zid. Care erau acele rugăciuni, vechile cărți de cult nu ni le indică, nici **Molitvelnicul** de Sibiu din 1864, nici **Evhologhioanele** de București din 1888 sau 1896. Mai mult ca sigur, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, se săvârșea sfințirea cea mică a apei, câteodată poate sfințirea cea mare a apei, iar cel rânduit rostea o rugăciune scurtă pe locul unde trebuia „**să se puie sfântul jertfelnic lua una din pietri, însemnând pe dânsa cruce, însuși cu mâinile sale, o pune pe dânsa în temelie**” iar meșterii începeau zidirea.¹³⁹ Consultând **Molitfelnicul** de București, ediția din 1976 (pp.489-503), ne lămurește asupra ceremonialului religios și a însemnătății locului pe care enoriașii edifică un locaș de cult. Dacă se zidește biserică de piatră se sapă șanțuri la locul unde are a fi temelia și se pregătește o piatră patrunghiulară pe care se incizează o cruce sub care se pregătește un loc pentru punerea sfintelor moaște. Temelia bisericii se poate pune și fără moaște de sfânt sau fără inscripție, dar fără amintita piatră nu. De asemenea, se va înfige o

¹³⁴ E. Greuceanu, *op.cit.*, pp.-90-102..

¹³⁵ A.N.D.J.Arad, **Fond protopopiat ortodox român Ineu**, dosar 5, f. 120; Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 289.

¹³⁶ Nici o biserică nu poate fi edificată fără această binecuvântare (can. 31 apostolic, 5 Antiohia, 10, 11 Cartagina), cf. Ioan N. Floca, **Drept canonic ortodox, legislație și administrație bisericească**, vol. II, București, 1990, p. 161.

¹³⁷ B.E.O.R.Arad, **fondul citat**, dosar 106, f.265.

¹³⁸ A. Șaguna, *op. cit.*, p. 190.

¹³⁹ **Evhologhion**, Târgoviște, 1713, p.367.

cruce mare de lemn în locul unde va fi prestolul. Prin ecteniile care se rostesc se invocă milostivirea lui Dumnezeu asupra acelui loc pentru a se zidi locaș de rugăciune „spre slava preasfântului Său nume” binecuvântându-l cu cerească binecuvântare. În cazul bisericilor de lemn nu se sapă șanțuri, ci numai o groapă sub peretele altarului pentru punerea pietrei patrunghiulare și alta pentru punerea crucii, la locul unde va fi prestolul. Inscripția ce se pune odată cu piatra de temelie, menționează hramul bisericii, episcopul din perioada respectivă, anul, luna, ziua în care se pune piatra și alte date referitoare la comunitate în acea perioadă. Ni se pare potrivit a reda integral documentul pus la 17 iunie 1928 de către episcopul Grigorie Comșa, sub piatra de temelie a bisericii din Aradul Nou:

„În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, astăzi s-a pus temelie Bisericii acesteia din parohia Aradul Nou-Mureșel întru cinstea și pomenirea sfântului și marelui mucenic Gheorghe în anul șaptemii patrusutetrecizeci și șaselea de la zidirea lumii, iară de la Nașterea Mântuitorului Nostru Iisus Hristos al unamienousătedouăzecișioptălea, în ziua a șeptesprezecea a lunii Iunie, sub domnia binecredinciosului și de Hristos iubitului Nostru Rege al României, Mihai Întâiul, fiind Patriarh și Regent al României Înalt Prea Sfințitul D.D.Dr. Miron Cristea și Mitropolit al Ardealului și Banatului Înalt Prea Sfințitul D.D.Dr. Nicolae Bălan, sub arhipăstorirea Prea Sfințitului D.D.Dr. Grigorie Gh. Comșa Episcopul Eparhiei ortodoxe române a Aradului, Ienopolei, Hălmagiului și a părților anexate din Banatul Timișan, fiind prefect al județului Arad Ioan C. Georgescu, protopop al Vingăi Sava Tr. Seculin, primpretor al plasei Aradului Andrei Putici, preot slujitor la această Biserică protopopul dr. Nicolae Popovici, profesor la Academia Teologică din Arad, membrii ai Consiliului parohial din această parohie fiind Dr. Aurel Crișan, fost prefect județean și avocat al Statului în Aradul Nou, Dr. Victor Chiriță notar public în Aradul Nou, susnumitul prim pretor Andrei Putici, Ioan Neamțu secretarul preturei Aradului, Aurel Stan notarul comunei Aradul Nou, Vichentie Ugrin profesor și director al școalei primare din Măreșel, Mihail Dan agricultor din Măreșel, Francisc Suciu agricultor din Murășel, Petru V. Bosniac compactor din Murășel, Ioan Vasii agricultor din Aradul Nou, Nicolae Adam din Sânicolaul Mic cântăreț al acestei parohii, Petru Mihailovici șeful poștei din Aradul Nou, Ștefan Novac proprietar din Aradul Nou, Nicolae Moldovan funcționar de poștă din Murășel și Nicolae Socaciu agricultor din Aradul Nou, epitropi ai acestei parohii fiind: Dimitrie Sărândan directorul cărții funduare din Aradul Nou, Pavel Munteanu agricultor din Murășel și Alexandru Sari agricultor din Murășel.

Clădirea acestei sfinte Biserici s-a început după planurile întocmite de profesorul arhitect Victor Vlad din Timișoara cari planuris-au așezat în temelie împreună cu acest document iară lucrările de zidire a început a le executa maestru Francisc Marshl din Aradul Nou.

Pentru pomenirea zilei de astăzi, în care s-a pus piatra de temelie a acestei, celei dintâi sfinte Biserici ortodoxe române din parohia Aradul Nou-Murășel iscălim această scrisoare, care să rămână ca dovadă urmașilor de mai târziu, când vremurile vor scoate din întâmplare iarăș la lumina zilei această scrisoare spre a fi văzută de oameni.

Doamne Dumnezeul nostru, crele ai voit ca în locul acesta să se zidească Ție Biserică, caută spre robii Tăi, care îți aduc Ție ale Tale dintru ale Tale, îi miluiește cu puterea Ta cea mare, dăle mulțimea bunătăților Tale

cerești și pământești și Biserica aceasta adu-o curând la săvârșirea ca în ea totdeauna să se mărească Numele Tău cel preasfânt, Amin.”¹⁴⁰

Momentul punerii pietrei de temelie, considerat un moment deosebit în viața colectivității, de multe ori era immortalizat printr-o însemnare manuscrisă pe filele unei cărți de cult. Pe filele unui exemplar din **Evangelhia** tipărită la Sibiu în 1859,¹⁴¹ un enoriaș din Cinteț scria: „**Spre aducere aminte în anul 1863 Septemvrie 6 s-au pus piatra fundamentală la Sf. Biserică din comuna Cinteț prin On. D. Petru Chirilescu protopresviterul Chișineului [...]**”. Punerea pietrei de temelie angaja parohia la unele cheltuieli. Cu ocazia punerii pietrei „fundamentale obicinuite” la biserica „**Sf. Ioan Botezătorul**” din Arad, s-au cheltuit 136 florini.¹⁴²

Nu este lipsită de importanță semnificația liturgică și simbolică a gesturilor săvârșite cu această ocazie, amintind numai folosirea undelemnului sfințit care aduce aminte de vărsarea undelemnului pe care l-a turnat Iacob pe piatra pe care a pus-o stâlp și a numit-o casă a lui Dumnezeu. Crucea care indică amplasarea altarului sau mai precis a Sfintei Mese este cu adevărat o personificare a Jertfei Mântuitorului Iisus Hristos. Odată cu ctitorirea unei biserici, spațiul se delimitează de cel profan. Funcțiile acestuia deservesc exigențele slujirii liturgice și exercitarea deplinătății sacerdotale.¹⁴³

Dintr-un loc oarecare, odată cu această consacrare, el va rămâne „**locăș de rugăciune, în cinstea și slava lui Dumnezeu**”.

După punerea pietrei de temelie se deschide șantierul de construcție al noului locăș de închinăciune. El putea dura, de la câteva luni, în cazul bisericilor din lemn la câțiva ani, în cazul celor de zid, în funcție nu numai de materialul de construcție ci și de fondul bănesc de care dispunea comunitatea bisericească.

Pentru început, noul locăș de cult era dotat cu cele necesare cultului. De multe ori, după terminarea lucrărilor de construcție, comunitatea epuizată financiar, era nevoită să împodobească interiorul noului locăș de cult cu iconostasul și celelalte obiecte de cult din vechiul locăș. După terminarea lucrărilor de edificare a noului locăș de cult urma, uneori, o perioadă de relaxare financiară a enoriașilor comunității.

¹⁴⁰ **Punerea pietrei fundamentale a Bisericii din Aradul Nou-Murășel**, în „Bis. și Șc.”, an. LII, nr. 26 din 24 iunie 1928, p.3.

¹⁴¹ Se păstrează în Biblioteca parohiei Cinteț.

¹⁴² A.P.O.R. Arad-Centru, **Protocoalele ședințelor...1859-1868**, reg. 81, Ședința din 17/29 septembrie 1862.

¹⁴³ Viorel Cherciu, **Hramul bisericii sau topografia sacrului**, în „A. B.”, anul VII (XLVI), serie nouă, nr. 4-6, 1996, p.59

III. Ctitori și binefăcători

Departe de a fi dus o viață ruptă de istorie, locuitorii satelor din secolele XVIII și XIX, țineau să-și manifeste prezența având sentimentul propriei lor tradiții. În cuprinsul țărânimii se năștea o elită alcătuită din preoți, învățători și alți oameni luminați, mulți dintre ei cu inițiative culturale și tendințe, mai mult colective, prin ctitorii. Valoarea de document istoric al locașurilor de cult decurge atât din originea plămădirii colective, din implicarea la edificarea lor a întregului sat, cât și din sentimentele de pietate pe care creștinii evlavioși le exprimau prin zidiri, restaurări de biserici și prin înzestrarea lor cu mijloacele necesare de desfășurare a cultului divin.

Dobândirea numelui de ctitor¹⁴⁴ presupune anumite faze, donarea unei mici bucăți de pământ pentru îmbunătățirea sesiei parohiale sau pentru edificarea de biserici, suportă în mare parte cheltuiala pentru reparația sau zugrăvirea bisericii, dăruiesc bisericii noi un clopot, un veșmânt, o carte de cult sau au o contribuție mai mare în bani sau materiale de construcție, pentru edificarea locașului de cult. Sunt cei care ridică troițe la răspântii de drumuri sau în țarini, cei ce oferă în duminicile și sărbătorile de peste an făina pentru prescuri, sau pentru pâinea „**care se numește de popor paști**”,¹⁴⁵ de la **Slujba Învierii Domnului**. Se disting atunci când biserica va fi înlocuită cu o construcție nouă, când familiile mai înstărite, într-o adevărată emulație, contribuie la adunarea materialelor, la plata meșterilor zidari, lemnari sau zugravi, la înzestrarea locașului de cult cu cele trebuincioase.

Sunt preoți, diaconi sau oameni din jurul bisericii, epitropi, cântăreți, dieci, crâsnici, alți enoriași din parohie, meseriași¹⁴⁶, negustori, țărani liberi sau iobagi, bogați sau săraci. În unele parohii impresionează aportul domnului de pământ, de altă etnie și confesiune religioasă, dat la edificarea sau înfrumusețarea unei biserici cu teren sau obiecte de cult. În multe locuri se numără între ctitorii sau binefăcătorii bisericilor. La începutul secolului al XIX-lea, când s-a deschis șantierul la biserica actuală din Sebiș, înregistrăm chiar un exemplu de ecumenism local, între comunitatea ortodoxă și cea reformată.

¹⁴⁴ Este foarte greu să ne imaginăm ce înseamnă noțiunea de „ctitor”, termenul ca atare, nu figurează în izvoarele scrise. Din cunoștințele noastre despre dreptul românesc (*jus valachicum*), nu conțin trimiteri către raporturile cu Biserica. S-ar putea ca el să fi derivat de la un sens inițial care se extrăgea mai curând din înțelesul de „dobânditor, posesor, stăpân”, decât din acela de „întemeietor, ziditor”, cf. *Istoria dreptului românesc*, vol.I, București, 1980, p.553.

¹⁴⁵ Molitfelnic, București, 1976, p.563.

¹⁴⁶ Meseriașii erau îndatorați prin statutul de breaslă, ca pe lângă cercetarea regulată a bisericii împreună cu toți ucenicii să fie preocupați într-o cât mai largă măsură pentru „**întărirea bisericii proprii**” și material, cf. Isaia Tolan, **File din istoria Aradului**, București, 1999, p. 101. Din categoria meseriașilor și a negustorilor se alegeau cei mai mulți dintre epitropii bisericilor.

Chiar dacă în zona de care ne ocupăm, ctitorii sunt în general întreaga comunitate bisericească („**tot satul**”), întâlnim însă și cazuri de enoriași care se angajează tot mai mult în treburile bisericești și dintr-o vanitate socială ușor de înțeles, o formă a pietății creștine, dar și ca preoții slujitori să se roage pentru iertarea păcatelor ctitorilor și după moartea lor.

De ce vor beneficia ctitorii din partea comunității?¹⁴⁷ În primul rând, ei vor avea o mare influență în cadrul comunității bisericești, își vor asigura locurile cele mai râvnite din naosul bisericii¹⁴⁸, unde dispoziția familiilor reproduce, de regulă, ierarhizarea lor socială.¹⁴⁹ Numele lor, vii sau morți, vor fi pomenite de preot la Sfânta Liturghie.

Uneori, solicitau scutiri fiscale către autoritățile laice. La 14 iunie 1802, un locuitor din Pâncota cerea conducerii comitatului Arad scutirea de sarcinile publice, în urma tatălui său, fost cârciumar domenial, pentru că donase 70 florini renani pentru construirea bisericii cu condiția de a obține scutire de impozit pentru el și descendenții săi.¹⁵⁰

Își vor perpetua memoria pe un perete al bisericii, pe un clopot, obiect de cult, pe o carte bisericească sau vor beneficia de un loc de veci la umbra bisericii. În biserică sunt plasate în altare, diverse zone ale naosurilor, în exterior, deasupra intrărilor. Pe peretele stâng al proscomidierului bisericii „**Nașterea Maicii Domnului**” din Hălmagiu, se află o placă de marmoră pe care se găsește scris, în caractere latine și chirilice: „**Pomenire ctitorilor Andrei Iacobovici și soția Maria și Iștoc Pârva, 1747**”. Anul trebuie socotit a fi cel al terminării șantierului zidirii bisericii, iar cei menționați în inscripție sunt acei ctitori care au avut o contribuție substanțială la edificarea bisericii, acest lucru a făcut posibil ca Iștoc Pârva, unul dintre ctitori să fie înmormântat sub zidul bisericii, așa după cum ne dezvăluie câmpul unei cruci, din cele cinci, „**Aici odihnește robul lui Dumnezeu Iștoc Pârva, răposat în anul 1768**”. Interesantă ni se pare legenda înregistrată de memoria colectivă despre ctitorirea acestei biserici. Se spune că, în dimineața zilei de Paști, Iștoc Pârva mergând la slujba de Înviere, trecând pe lângă cimitirul ce odinioară se afla pe locul unde a fost edificată mai târziu biserica, a zărit o flacăra albastră deasupra unui loc. Credința populară era că în dimineața zilei de Înviere ard comorile ascunse în pământ, cu flacăra albastră iar cine se învrednicește a vedea

¹⁴⁷ În Biserica veche li se recunoșteau unele privilegii, fie în ce privește administrarea averii, fie în instituirea slujitorilor bisericești. De aceea găsim în legiuirile lui Justinian, în novela 123, se menționează: „**Cine va zidi biserică și pe preoți îi va înzestra acela are dreptul de numire al preoților**”, recomandată de Biserică, însă în contradicție cu canoanele cât și cu practica veche după care instituirea preoților intra în sfera de drept a episcopului.. cf. Ioan Mateiu, **Dreptul bisericesc de stat în România întregită**, București, 1926, p. 56.

¹⁴⁸ A. Șaguna, **op. cit.**, pp. 261-262.

¹⁴⁹ În **Registrul de evidență al scaunelor bisericești din parohia Lalașinț** (protopopiatul Lipova), am putut verifica posesorii scaunelor din față, stânga și dreapta, sunt în posesia aceluiași familii de peste opt decenii. Și astăzi se menține obiceiul ca atunci când unul dintre proprietarii vrenui scaun din această parte a bisericii, nici o altă familie nu se înscrie la licitație, el fiind cumpărat și pe mai departe de membrii familiei sau, la înțelegere, de rude, cf. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Lalașinț, **Registrul de evidență al scaunelor bisericești (1908-1924)**.

¹⁵⁰ A.N.D.J.Arad.Fond Prefectura Județului Arad, Acta congregaționum, dosar 678/1802, f. 1-3.

flacăra, găsește comoara. Cu banii găsiți și cu sprijinul lui Andrei Iacobovici și a enoriașilor, a început construirea bisericii.¹⁵¹

Cine erau cei doi. Despre Iștoc (Ștefan) Pârva aflăm pentru prima dată în scrisoarea românilor din Hălmagiu adresată în anul 1752 episcopului de la Arad, în toiul luptelor antiuniatiste, în fruntea căreia se afla „**cneazul Iștoc**”.¹⁵² Andrei Iacobovici era un comerciant macedoromân din Hălmagiu, om cu putere financiară și o oarecare influență printre enoriași.

Macedoromânii, veniți în nordul și nord-vestul Dunării încă în secolul al XVIII-lea, fiind oameni înstăriți (negustori, comercianți și meșteșugari), cumpărând pământuri și, în multe mărturii, alături de români, de greci cu care de multe ori sunt confundați, întrețin financiar comunitățile ortodoxe, ctitoresc biserici, înzestrându-le cu icoane, clopote, odăjdii și cărți sfinte.¹⁵³ Istoricul Gheorghe Ciuhandu inventariază 26 de localități arădene în care încă de la începutul secolului al XVIII-lea este semnalată prezența unor comercianți „greci”.¹⁵⁴

Toată această societate nouă, îmbogățită și rafinată, dar aparținând legii ortodoxe nu se mai mulțumeau cu vechile locașuri de închinăciune, cu modestele biserici de lemn sau cărămidă la orașe, dar construite după necesitățile evului mediu: mici și înguste. Ei aveau nevoie de clădiri mari, monumentale care să impresioneze și să impună legea lor ortodoxă. Așa se vor construi acum în veacul al XVIII-lea, în marile localități arădene bisericiile care impresionează și astăzi prin dimensiunile lor. La Socodor (1763) și Șiclău (1765), la Miniș (1766) și Chișineu Criș (1770), la Pecica (1774) și Curtici (1777), la Păuliș (1783) și Covăsânt (1779), la Arad (1791) și Macea (1800), vechile biserici modeste sunt înlocuite prin construcții noi, corespunzătoare cerințelor noii societăți românești. Între ctitorii bisericii actuale din Covăsânt, edificată în 1779, este pomenită familia Caracioni, care a suportat întreaga căraușie a materialelor necesare pentru zidirea bisericii. La restaurarea bisericii din Lipova, este des amintită contribuția familiei Misici, alături de alți neguțători macedoromâni.

De pe filele unui **Strajnic**, aflăm numele unor ctitori din Ghioroc, Cristian Gheorghe și „**jupân**” Dima Gheorghe.¹⁵⁵ Cristian Gheorghe a venit în Ghioroc după anul 1772 din Macedonia și a avut un fiu Constantin ajuns și el negustor în Ghioroc, din păcate, așa după cum reiese de pe crucea de mormânt, în anul 1831 moare.¹⁵⁶

¹⁵¹ Nicolae Buta, **Bisericile din Hălmagiu**, în „A. B.”, anul VI (XLV), nr.10-12, 1995, p.98.

¹⁵² S. Dragomir, **Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea**, vol. I, Sibiu, 1920, anexa 71.

¹⁵³ Ei nu s-au mărginit numai la preocupările negustorești. Mulți au contribuit la lupta pentru afirmarea națională pe toate căile în favoarea românilor. În multe prilejuri îi vedem apărători și susținători dârji ai vieții ortodoxe, a cărei întărire asigura ființa și identitatea neamului. cf. Gheorghe Hristodul, **Românii-macedoneni în Transilvania. Veacurile XVIII-XIX**, în „Anuarul Institutului de Istorie”, Cluj-Napoca, XXXII (1993), p.68.

¹⁵⁴ Arad, Petriș, Șoimoș, Păuliș, Miniș, Ghioroc, Cuvin, Glogoviț, Pecica, Nădlac, Curtici, Otlaca, Șiclău, Socodor, Erdeiș (Pădureni), Chișineu-Criș, Zerind, Covăsânt, Șiria, Pâncota, Seleuș, Târnova, Zărând, Ineu, Chitighaz și Giula, la Gheorghe Ciuhandu, **Comercianții „greci” în părțile ungurene și în special în ținutul Aradului**, în vol. „Fraților Alexandru și Ioan Llapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani”, București, 1936, pp.229-248.

¹⁵⁵ În 1745 un Dima Gheorghe era locuitor în Covăsânt, cf. Gh.Ciuhandu, **op.cit.**, p.242.

¹⁵⁶ „Aice zace trupul întru Domnul răposatului Constantin Cristian fostului neguțător, carele în anul 1772 în Macedonia s-a născut dând ce e a lui Domnului Dumnezeu iară țărâna pământului la veșnicele locașuri s-a mutat în 18 iulie 1831”.

Bătrânul negustor a reușit să înrăurească în sufletele urmașilor dragostea și dăruirea pentru Biserică. Constantin Cristian, împreună cu soția, în anul 1810 zidește o casă în Ghioroc. Fiica lor Elisabeta, căsătorită în 1832 cu negustorul Ioan Brândaș din Lugoj, a avut ca fiu pe Constantin Brândaș, tot negustor în Lugoj, acesta, în 1910, donează casa din Ghioroc parohiei cu destinație de casă parohială.

După finalizarea șantierului de construcție a bisericii, operațiunile de ctitorire nu s-au încheiat întotdeauna. Biserica trebuia în continuare înzestrată și întreținută în forme optime. Pictările ori repictările, înzestrarea cu odoare și cărți sunt considerate și ele între faptele de ctitorire.

În anul 1866, macedoromânul Mișici, negustor din Lipova, suportă întreaga cheltuială a înzestrării cu pictură a bisericii.¹⁵⁷ Memoria colectivă din Groșii-Noi a înregistrat ca unic ctitor al bisericii de lemn un localnic ce în anul 1807 suportă întreaga cheltuială a edificării locașului de cult, fără însă a-i reține și numele.¹⁵⁸

Ctitorul bisericii de lemn din Honțisor își etalează supralicitarea propriului gest ctitorial în sensul că extinderea lucrărilor de împodobire a locașului de cult, îl determină să eternizeze iconografic propriu-i chip. Pe timpanul de vest al naosului, vitregit de o altă decorație, apare chipul impunător al unui țaran îmbrăcat cu un suman, mărginit cu blană, cu cădelniță în mâna dreaptă, în cealaltă având o sabie. Pomelnicul ctitoricesc aflat în absidă, la locul obișnuit, începe cu numele Giurgiu, acesta fiind în mod sigur reprezentat în imaginea artistică amintită.¹⁵⁹ Tradiția locală menționează că biserica,¹⁶⁰ amplasată pe o colină, era frecventată de credincioșii din satele Honțisor, Glemeia și Copăcel. Spre sfârșitul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, după săvârșirea Slujbei Învierii, s-ar fi iscat o ceartă între enoriași. Atunci, un oarecare Florea Haiduc, i-ar fi spus soției sale: **„Hai acasă Andeo, că fac juruință, că alte Paști honțenii nu vor mai veni la Honțisor, căci ei vor avea biserica lor”**. Acesta, ar fi construit singur o biserică de lemn în Glemeia.¹⁶¹ După ce locuitorii s-au mutat pe vatra actuală a Gurahonțului, pe la mijlocul secolului al XIX-lea era părăsită și în ruină.¹⁶² Într-un document din 1756 se menționează că în unele parohii (Botfei, Secaci, Comănești) **„satul a construit biserica”**.¹⁶³ Aproape în fiecare caz se menționează contribuția tuturor enoriașilor dintr-o parohie la edificarea locașului de cult.

Acolo unde enoriașii nu își pot susține singuri întreținerea sau edificarea unei biserici, se apelează la sprijinul domnului de pământ. La 25 ianuarie 1780, episcopul Pahomie Cnezevici, ruga pe Kaszoni din Vărădia de Mureș, care deja

¹⁵⁷ Ioachim Miloia, **Biserica română din Lipova (Banat)**, în „An B.”, an I, 1928, nr. 1, ianuarie-decembrie p. 34.

¹⁵⁸ Longhin I. Oprea, **Biserici de lemn monumente istorice din Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului**, în „M. B.”, an. XV (1965), nr. 1-3, p.189.

¹⁵⁹ Ioana Cristache Panait, **Tipuri sociale și aspecte de critică socială în pictura monumentelor de lemn din centrul și vestul țării**, în „R.M.M.M.I.A.”, I, 1984, p.56.

¹⁶⁰ După mutarea satului Honțisor pe actuala vatră, a fost mutată și biserica. În 1972, biserica de lemn din Honțisor a fost mutată în parcul din curtea reședinței episcopale din Arad.

¹⁶¹ Vatra veche a localității Gurahonț.

¹⁶² A.E.O.R.Arăd, **Dosar 77/1967**, nen. Se pare că aceasta este biserica menționată de Sinesie Jivanovici în 1755, avea hramul „Sf.Mc.Gheorghe” și era nouă, cf. S.Dragomir, **op.cit.**, în „F. D.”, I martie 1909, nr. 9, p.6.

¹⁶³ Ioan Godea, **Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)**, București, 1996, p. 137.

pusese la dispoziție lemnul necesar pentru construirea bisericii, să dea un alt ajutor și parohiei din Conop pentru a-și putea edifica o biserică nouă, cea veche motivând că este în ruină.¹⁶⁴

În unele cazuri, domnul de pământ este cel ce are inițiativa construirii unei biserici, angajându-se apoi să o protejeze și să o mențină. Chiar dacă erau de altă etnie și confesiune, au avut înțelegere și au fost stăpâniți de duhul iubirii creștine față de supușii săi. Este o situație veche de câteva secole.¹⁶⁵ Conte de Konigsegg din Sebiș este inițiatorul edificării unei noi biserici în Sebiș, pentru care donează terenul pe care la începutul secolului al XIX-lea s-a deschis șantierul actualului locaș de cult.¹⁶⁶ Biserica actuală din Secaș, zidită în anul 1837, are o pisanie din care aflăm și numele susținătorului financiar: „**S-au întemeiat și s-au făcut această biserică prin cheltuiala domnului de pământ Kiril Nicolici de Secaș și Mădrigești și dirvoia domniei sale s-au dedicat la comunitatea satului Secaș cu așa așezământ ca până ce va sta în legea aceasta grecească neunită 1837**”.

Numele unor proprietari de domenii figurează între cei ce donau bisericii diferite obiecte necesare săvârșirii cultului divin. În anul 1832, proprietarul domeniului din care făcea parte și parohia Văsoaia, făcea mai multe „dăruiri la biserică”. Pe un disc folosit în locașul de cult, se afla următoarea inscripție: „**Der Vaszoja er Kirchen - Gemeinde von Ihrem Grundherren Philip Scherz von Vasoia 1832**”. La începutul secolului al XX-lea, discul a fost „**Renoit prin proprietarul de pământ din Văsoaia Dl. Novac Peter. 1904**”,¹⁶⁷ probabil un urmaș al donatorului.

O icoană reprezentând pe **Maica Domnului** (sec. XVIII), a fost donată bisericii din Țela de Anton Mocioni și a fost adusă de la mănăstirea Meteora din Muntele Athos.

Un act al pietății, individuale și colective, a constituit și donația de cărți de cult pentru bisericile nou construite, renovate sau pur și simplu pentru că biserica nu le avea pe toate cele trebuincioase săvârșirii cultului. Donația de carte reprezenta și un aspect cultural impresionant, constituind în cele din urmă, una din căile principale de înzestrare cu cărți a comunității. Locul precumpănitor în înzestrarea bisericilor cu cărți le-au deținut donațiile **particulare, familiale și comunitare („tot satul”)**. Actul donațional dovedea atașamentul enoriașilor și al donatorilor față de Biserică dar și o prelungire a unei trăiri religioase firești. Acest fenomen, pe cât de puțin cercetat până acum, pe atât de profund ca implicație mentală, a fost determinat de tradiția veche ajunsă obișnuință în societatea medievală de a face daruri, de a presta omagii și a face pomeniri.

În mod obișnuit, preoții cumpărau și dăruiau cărți de cult bisericilor în care slujeau. În 1782, cu 18 floriști, preotul Iov din Vidra cumpăra o **Cazanie** (București, sec. XVIII) care „**să fie pomană în veci la sfta biserică**”,¹⁶⁸ iar preotul

¹⁶⁴ Șt. Lupșa, *op.cit.*, vol. II, fasc. 4, f.284.

¹⁶⁵ Adrian A. Rusu, **Bisericile românești din Transilvania și Ungaria în secolul al XV-lea**, în „*Mediaevalia Transilvanica*”, Satu-Mare, Tom. I, nr. 1-2, 1997, pp.21-22.

¹⁶⁶ B.E.O.R.Arăd, *fondul citat*, dosar 106, f.267 v.

¹⁶⁷ A.E.O.R.Arăd, Ștefan Stan, **Cronica bisericii parohiale din comuna Văsoaia**, 1907, f.5, doc. 7441/1907.

¹⁶⁸ A.E.O.R.Arăd, *grupa a III-a*, dos.385/1930, doc. 7514, f.344.

Toma de la Corbești, „să-i fie de pomenire”, a dat 16 zloți pe o **Evangelhie** (București, 1682).¹⁶⁹

Exemplul preoților este luat și de enoriași, care le cumpărau și donau locașului de cult. „**Această sfântă și dumnezeiască carte, Evangelhie** (n. n. sec. XVIII), **au cumpărat Petcuț Iovan și cu soția dumisale cu 16 florinți, pentru sufletul lui și a părinților lui și au dat dlui popa Pătru pomană, nime să nu aibă treabă la carte aceasta numai popa Pătru Popovici din Groși, 1762 febr. în 19 zile.**”¹⁷⁰ Cărțile cupărate erau donate bisericii prin intermediul preotului paroh („**Această sfântă carte [...] sau cumpărat [...] și a dat-o în brâncea lui popa [...]**”).

Nenumărate au fost cazurile când, pentru a procura o carte, au contribuit membrii întregii colectivități sau enoriași din satele învecinate. „**Această Sfântă Evangelhie sau cumpărat de Macrina Brădian din Govojdie cu 13 fl.v.a. și au dat la Sfânta Biserică din Bohani pentru mântuirea sufletului său și a părinților său Todor, Măriuță, Ioan, Todor, Constantin, Ioan, Andrei, Mihai, Todor, Pavel, Ioan spre vecinica pomenire. 1 Ianuarie 1871 în Preoția mea preotul Petru Costan și rămânând și următorilor preoți ca numele din sus pus să nu fie uitate. Amin.**”¹⁷¹ După cum reiese din însemnările de pe cărțile de cult, donațiile erau făcute spre pomenirea și iertarea păcatelor a celor vii și a celor morți sau a neamului.

În timpul arhipăstoririi episcopului Sinesie Jivanovici (1751-1768), catedrala din Arad se îmbogățește prin numeroase danii. În 1752, în inventarul bisericii se menționează că „**românii s-au întovărășit și au cumpărat și au dat bisericii**” un **Minei prăznicar (Antologhion)** și un **Ceaslov** în limba română. Episcopul însuși dăruiește trei brăie cu închizători de argint, o **Evangelhie** ferecată în argint și aur, un brâu cu cheotori de argint, un potir mare de argint, încrustat, cu un disc și o steluță cu cruce în vârful și aurite.¹⁷²

Este evidentă dorința tot mai manifestă a credincioșilor, clerici și mireni, de a face ceva pentru principala formă văzută a instituției Bisericii, locașul de cult, dorința a tot mai multor enoriași de a deveni cititori și binefăcători.

¹⁶⁹ Elena Rodica Colta, **Vechile tipărituri românești în județul Arad**, în „Ziridava”, XII, 1980, p. 733.

¹⁷⁰ **Ibidem.**

¹⁷¹ **Evangelhie**, Sibiu, 1844, f.1 gardă (Cartea se află în Biblioteca Parohiei Ortodoxe Române Buhani, Profopopiatul Sebiș, fără număr de inventar).

¹⁷² H. Medeleanu, **Catedrala Aradului în veacul al XVIII-lea**, în „M. B.”, anul XXXIII (1983), nr. 7-8, pp. 450-451.

IV. Clopotele și comunitatea

După împodobirea prin „**zugrăveală**” pe dinăuntru, completează efortul ctitorial **crucea și clopotul**, elemente ce consacără, de cele mai multe ori, sfârșitul ctitoriei. Dacă în general efortul ctitorial în ce privește procurarea clopotelor este al întregii comunității, cunoaștem și cazuri când o singură familie împodobește biserica cu unul sau două clopote.

Chiar dacă nu putem a face o cercetare exhaustivă asupra clopotelor, importante obiecte de cult, cercetare care vizează nu numai inventarierea acestor obiecte liturgice, ci și identificarea și studierea diferitelor ateliere și a activității meșterilor sau a antreprizelor familiale care au lucrat la realizarea lor, ne oprim asupra lor pentru că ele reprezintă, din partea comunității, o mare încordare a forțelor colectivității pentru procurarea lor.

Metalele din care se turnau clopotele erau arama (77-80 %), cositorul (20-23%), mai rar oțelul și bronzul, materiale greu de procurat pentru vremea aceea. Tonul clopotului atârna de la forma lui și de la proporția dintre înălțimea, cuprinsul și grosimea pereților.¹⁷³

În pofida dijmuirii inventarului ce cuprindea aceste obiecte de cult în perioada primului război mondial, când materialul din care se compuneau a fost utilizat în industria de război, turnurile bisericilor mai păstrează un număr însemnat de mărturii ale acestei adevărate **industrii** ale căror funcționare și-au adus contribuția, alături de meșteri autohtoni și meșteri aparținând unor ateliere cunoscute în Europa Centrală.

Clopotul pentru comunitatea bisericească are rosturi diferite: delimita ajunul unei sărbători religioase sau începutul și fazele prin care se trece la sfintele slujbe; anunța în viața satului moartea unui membru al comunității locale sau din cele învecinate; marca în memoria enoriașilor timpul scurs de la trecerea lui la cele veșnice (6 săptămâni, 6 luni, un an); anunța o invazie; bătea „**într-o ureche**” anunțând un incendiu la casa cuiva. Tradiția populară atribuie clopotelor calitatea de a putea îndepărta vijeliile și furtunile care se abăteau asupra hotarului, practică întrebuințată și astăzi, atât în satele de pe valea Crișului Alb cât și în cele de pe valea Mureșului.

Înainte de așezarea lui în turnul bisericii sau în clopotnița special amenajată pentru a-l adăposti, clopotul era sfințit și binecuvântat, fie de către episcop, fie de preotul paroh sau protopop. Având în vedere însemnătatea și rolul cel mare pe care-l are clopotul la săvârșirea diferitelor rânduieli ale cultului divin, sfințirea se făcea cu mare solemnitate.

¹⁷³ Aurel Crăciunescu, **Originea clopotelor**, în „Rev. T.”, anul IV, Sibiu, Iehurie, 1910, nr.2, p.87.

La sfârșitul Sfintei Liturghii, preotul, cântăreții și cu toți enoriașii prezenți, ies înaintea bisericii, unde, din timp, înaintea unei mese, pe care s-a pus un vas cu apă, sfeșnice cu lumânări aprinse, un busuioc și **Sfânta Evanghelie**. Lângă masă este așezat clopotul sau clopotele, așa ca la timpul potrivit să poată fi stropit cu apă sfințită, atât pe din afară cât și pe dinăuntru. După solemnitățile sfințirii, în ziua dinainte stabilită, clopotul este urcat în turnul bisericii.

Nu toate bisericile aveau clopote, acolo se folosea toaca. Acolo unde nu existau clopote, la serviciile dumnezeiești de cult, se folosea toaca. Mai este folosită și astăzi. În unele parohii, în cele trei zile dinaintea Paștilor, când nu se folosesc clopotele, se folosește toaca.

Despre trecutul clopotelor folosite în bisericile ortodoxe române din părțile arădene, mărturiile cunoscute sunt destul de târzii. Cel mai vechi clopot din aceste părți despre care avem informații, este cel din 1722 donat bisericii din Cicir de căpitanul sârb Simion Padocanata.¹⁷⁴ În 1735 se turna un clopot pentru biserica de lemn din Chesinț, mutat în 1752 în noul locaș de cult.¹⁷⁵ În 1743, pe cheltuiala lui Georgiu Neme este turnat un clopot pentru biserica din Govoșdia de pe valea Crișului Alb.¹⁷⁶ Clopote vechi existau și în bisericile din Bodești (1749),¹⁷⁷ Ineu (1755),¹⁷⁸ Lunca (1771),¹⁷⁹ Ciunțești (1785),¹⁸⁰ Socodor (1791),¹⁸¹ Agrișul Mic (1792)¹⁸² Galșa (1794).

Din raportul asupra unei vizite canonice efectuată în 1758 în parohii din protopopiatele de la sudul Mureșului, protosinghelul Arsenie Radivoievici menționează cinci parohii cu câte două clopote, 15 cu câte un clopot iar cinci sunt menționate fără nici o referire la clopote. Din cele 10 biserici¹⁸³ ce fac parte din

¹⁷⁴ Ibidem, vol. I, f. 441.

¹⁷⁵ Ilie Motiu, **Răspunsul comunei Chesinț, plasa Lipova, jud. Timiș-Torontal la chestionarul Muzeului Bănățean**, în „An. B.”, an.II (1929), fascicula 2-3, p.118.

¹⁷⁶ A.E.O.R.Arăd, Valeriu Dronca, **Cronica bisericii parohiale din comuna Govoșdia protopresb. Buteni**, 1907, f.2, doc. 7441/1907. Un al doilea clopot este turnat în 1863 în atelierele firmei lui Fridrich Honig din Arăd, cf. Ibidem.

¹⁷⁷ Clopotul era din biserica veche mutat în cea nouă. După însemnări făcute pe filele unui **Chiriadromion** (1855), aflăm că „În ziua de miercuri, adică în 23 februarie din 1917 s-au luat clopotele din turnul sf. Biserici și anume unul de 50 kgr și altul de 16 kgr și s-au plătit 4 coroane de kgr fiind reevirate de unguri. Ioan Șierban preot și Petru Mager învețetoriu prenz.” (f.2). Biserica a rămas fără clopote până în anul 1923 după cum se menționează pe penultima filă a aceleiași cărți de cult: „Spre aducere aminte la Sft. Biserică s-au sfințit în 8 octomvrie 1923 două clopote, unul de 70 kgr și al II-lea de 41 kgr. Arsenie Florea învățător, Ioan Șierban preot gr.ort. Ioan Lupei crâșnic, Gheorghe Lupei epitrop, cumpărate de credincioșii din Bodești prin colectare de Traian Butariu și Terente Florea lui Nicolae ca epitrop”. Pe ce le două clopote se afla următoarea inscripție: „Florea Terente, Butar Traian, Lupei Gheorghe și Florea Alexandru 4 iulie 1923.”

¹⁷⁸ Eduard I. Găvănescu, **Târguri arădene. Târgul Boroș-Ineu**, în „Hotarul”, Arăd, an.I, decembrie, nr.8, 1933, p.3.

¹⁷⁹ A.E.O.R.Arăd, Alesandru Nica, **Cronica bisericii parohiale gr.or. rom. din Almaș**, 1907, f.4, doc.7441/1907. După mențiunea cuprinsă în **Cronică**, la începutul secolului al XX-lea clopotul a fost folosit la școala din Almaș.

¹⁸⁰ I.Opriș, **op.cit.**, p. 71.

¹⁸¹ Clopotul a fost returnat în anul 1897, cf. A.E.O.R.Arăd, **Dosar Istoricul parohiilor și filiilor din protopopiatul Arăd**, 1982, nen.

¹⁸² Inscriptia are următorul text: „S-au făcut pe seama bisericii din Agrișul Mic 1792”.

¹⁸³ Ususău, Chelmac, Belotinț, Lalașinț, Mănăștur, Vinga, Secusiugi, Felnac, Firiteaz și Munar.

spațiul geografic al demersului nostru, numai la cele din Lalașint, Felnac, Firiteaz, Vinga și Munar, aveau clopote. În Lalașint, Vinga și Felnac, clopotele se aflau în „turla de lemn” a bisericii,¹⁸⁴ iar biserica din Nădlac avea două turle de lemn în care se aflau 3 clopote.¹⁸⁵ La celelalte biserici ele erau amplasate în clopotnițe așezate în imediata vecinătate a locașului de cult. Biserica veche de lemn din Pecica avea alături o clopotniță pe stâlpi în care se afla un singur clopot.¹⁸⁶

În timpul preotului Atanasie Roșu, comunitatea bisericească din Sebiș achiziționează trei clopote pentru biserică (în 1787, 1789 și 1800).¹⁸⁷ Pe clopotul cel vechi se afla următoarea inscripție: „**Șăbiș. Atanasie Protopp Roșu. Domnului lauda 1787**”.¹⁸⁸ Biserica din Galșa avea și ea un clopot vechi, pe care se afla următoarea inscripție: „**Din mila lui Dumnezeu s-a făcut acest clopot la Biserica Gălșii din cheltuiala bisericii în anul 1794**”.¹⁸⁹ Biserica de lemn din Vârșand, în 1792 avea deja două clopote, unul de 70 de fonți, celălalt numai de 30 de fonți.¹⁹⁰ Inscripția de pe clopotul mijlociu al bisericii din Chișineu Criș ne dezvăluie anul turnării lui „1797”.

Pentru valoarea istorică amintim câteva clopote din secolul al XIX-lea. Biserica din Micălaca-Veche avea un clopot de 84 kg turnat în 1817 în Timișoara, așa după cum menționa inscripția: „**Cossmichiacob Jungbauer in Temeşwar 1817**”. Clopotul a fost folosit în biserică de pe vatra veche a așezării. După construirea actualei biserici, a fost mutat în turnul noului locaș de cult.¹⁹¹ Pe spesele lui Alexandru Mihața, în 1845 a fost turnat un clopot, în greutate de 670 kg., pentru noua biserică, iar comunitatea, comandă și ea un clopot de 116 kg.¹⁹² Un clopot în greutate de 1.100 kg. a fost comandat firmei lui Ignacz Hilezer din Viena. În numele comunității bisericești, contractul este încheiat cu firma din Viena de către epitropii Petru Șirian și George Popovici.¹⁹³

¹⁸⁴ I.D.Suciu, R.Constantinescu, *op.cit.*, vol.I, doc.120, pp.264-265, 275, 276, 277, 278, 283.

¹⁸⁵ Șt.Lupșa, *op.cit.*, vol.II, fasc.2, f. 303.

¹⁸⁶ *Ibidem*, f. 302.

¹⁸⁷ Constantin Ilica, *Monografia localităților din zona Sebeș-Moneasa, județul Arad*, (Teză de licență susținută la catedra de Istoria Bisericii Ortodoxe Române sub îndrumarea P.C.Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu), Sibiu, 1984, f. 38.

¹⁸⁸ A.E.O.R.Arad, Augustin Mihulin, *Cronica bisericii parohiale ortodoxe române din comuna Sebiș*, 1907, f.5., doc.7441/1907.

¹⁸⁹ Idem, *Istoricul și inventarul parohiei Galșa*, 1967, Dosar 107.

¹⁹⁰ Viorel Curtuțiu, *Câteva momente din trecutul parohiei Vârșand*, în „M.B.”, an.XVI (1966), nr. 7-9, p.526.

¹⁹¹ Clopotul nu a fost rechiziționat de armata austro-ungară în primul război mondial. În 1956 a fost topit și returnat într-o turnătorie din București. Are pe el următoarea inscripție: „**Acest clopot al bisericii ort. rom. din Arad-Micălaca Veche s-a returnat în anul mântuirii 1956, prin contribuția parohiei, din clopotul bisericii vechi, turnat în anul 1817. Fabrica V. V. Rășcanu - București**”, cf. Gh.Căvășdan, *op.cit.*, f.95.

¹⁹² *Ibidem*, f.93, 94, 95.

¹⁹³ „Contract care se face de o parte între Emanoil Moskovits ca ogintele fabricii pentru compane Ignacz Hilezer din Viena și între Petru Șirian și Georgiu Popovici, locuitorii în Micălaca în următoriu chip se obliga:

1 a.Noi subșcrișii locuitori în Micălaca predăm facerea unei campane în greumente de 10 (diece) cente cu prețiu de 1 flor 9cr.kg sau centru cu 109 flor austr., cu coroana de lemn tare și ferecată în feru și cu osiile de feru care corona nu va fi a se primi în greumentului campanei lui Emanoil Moskovits agintele fabricii lui Ignacz Hilezer din Viena care va fi îndatoratu alu reporta pana la Aradu la stațiunea calei ferate unde lu vom primi.

Dacă în 1836 Teodor Halic, alături de Teodor Feier din Bârsa, contribuia la cumpărarea unui clopot, în 1864, dona de unul singur un nou clopot bisericii. În 1898, pe cheltuiala comunității, mai este cumpărat încă unul.¹⁹⁴ Trei clopote avea în 1854 și biserica din Sâmbăteni.¹⁹⁵

Nu numai comunitățile mari își permiteau cumpărarea mai multor clopote pentru biserică, ci și cele mai mici. Biserica de lemn din Pleșa (așezare dispărută), avea în prima jumătate a secolului al XIX-lea două clopote,¹⁹⁶ iar cea din Berindia avea două clopote turnate la firma lui Fredrich Honig din Arad.¹⁹⁷ În 1852, comunitatea din Pil vindea un vechi clopot de 70 fonți cu suma de 105 florini, hotărâtă să achiziționeze alte două clopote noi pentru suma de 1477 fl. și 30 crițari. Parohia nu avea la dispoziție întreaga sumă motiv pentru care se împrumută cu 600 florini de la Diac Mihai.¹⁹⁸

Cel mai vechi clopot cunoscut la biserica din Semiclac este cel din anul 1847 turnat în atelierele turnătoriei Honig din Arad. La această firmă, comunitatea a mai comandat de-a lungul timpului și alte clopote (1913, 1922).¹⁹⁹ Biserica din Comlăuș avea un clopot din anul 1855.

Un document din 1855 menționează mai multe parohii a căror biserici aveau clopote: Drauț (2 clopote mari), Arăneag (2), Nadăș (3), Chier (3), Cighirel (un clopot de 100 fonți și unul de 70 fonți), Moroda (unul mare și unul mic), Agrișul Mare (6 clopote, unul mare de 7 măji), Măderat (3), Iermata (2, unul de 100 fonți, altul de 20 fonți), Șicula (unul de 150 fonți, celălalt de 102 fonți).²⁰⁰

Unele clopote aveau inscripții ce cuprindeau un întreg pomelnic al elitei comunității. Pe clopotul cel mare din Chisindia se afla următoarea inscripție:

„Clopotul S(fintei) biserici gr(eco) or(todoxe) rom(âne) din Chisindia varsat în anul 1888 pe acest timp au fost antistii a-i bisericii Atanasie Bradean preot, Filimon Ardelean docinte și președinte la comitetul parochial, Ilie

2 a.Compana în mărime de 10 centa să fie din materialu bunu, finu, statornici, cu glasu bunu și plăcutu,era de va fi mai mare dela 10 centra totu kg cu 1 flor 9 cr. se va plăti.

3. a.Eu Emanoil Moskovits ca agintele fabricii lui Ignacz Hilezer din Viena, primescu facerea campanei descrise în punctulu 1 și 2 și mă obligu ca mai multu până la diua Sților Petru și Pavel st.n. selu predau gata la calea ferată dela Aradu, și ca arvuna acu primescu 200 flor. adecă duo sute flor. austr. despre care recunosc și quitez.

4. a.Cumca compana susu nomita, va fi buna precum în armonia, așa și în materialu garantesu pe diece ani și în...ce nu va corespunde așteptării, me îndatorescu a le primi napoi pe ale mele spese și de a lu topi respective a preda subșcrișilor și totu atunci voi primi tota remuneraciunea, respective prețiu campanei.

5. a.Subșcrișii ne învoim ca de locu după primirea campanei sei plătim totu prețiu.

Care contractu primindu-se din ambele părți s-a subșcrișiu și întîritu.

În Micălaca 24 Aprilie 1871 st.n.”, cf. A.P.O.R.Arad Micălaca-Vechi, doc. neinventariat.

¹⁹⁴ A.E.O.R.Arad, Ioan Popovici, *Cronica bisericii parohiale din comuna Bârsa*, 1907, f.2., doc.7441/1907.

¹⁹⁵ A.N.D.J.Arad, *Colecția de documente dr.Octavian Lupaș*, dosar 21 (1854-1958), f.1.

¹⁹⁶ Idem, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria Acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 84/1855, f.54.

¹⁹⁷ A.E.O.R.Arad, Valeriu Dronca, *Cronica bisericii parohiale din comuna Berindia, protopresbiteratul Buteni*, 1907, f.2, doc. 7441/1907.

¹⁹⁸ A.N.D.J.Arad, *Fond Ep. ort. rom. Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2din 1854, f. 20.

¹⁹⁹ În noiembrie 1915 au fost rechiziționate două clopote de la biserica din Semiclac.

²⁰⁰ A.N.D.J.Arad, *fond cit.*, grupa a IV-a, dosar 22/1855, f. 3, 7, 10, 13, 23, 25, 27, 31, 37,

Cornea învățătoriu, Iuliu Zarandi notar comunal, Florea Halmagean jude și epitrop, membrii Mihai Mercea, T.Cornea, G.Popa, O.Cornatiu, Ioan Cornea, I.Bodea, S.Chesia, G.Mitruțiu, M.Gurban, G.Stan, P.Stan, T.Mercea. Din fabrica lui Ifgiu Honig F. în Arad 1888".²⁰¹

Unele clopote care nu au nici o inscripție pe ele, au putut fi cumpărate și aduse de la biserici din alte sate. La 14 aprilie 1837, satul Lehecenii din Bihor vinde satului Șiad un clopot pentru suma de 120 de zloți.²⁰²

Biserica din Dieci, în 1917 avea patru clopote. Cel mai vechi era din 1796, așa după cum era inscripționat pe el și a fost adus de la biserica din satul Dumbrăvița după desființarea așezării când locuitorii, la începutul secolului al XIX-lea, s-au mutat în Dieci. În 1863, la firma Honig din Arad au mai fost comandate încă două clopote, așa după cum menționa inscripția de pe ele: „**Campana S(fintei) Biserici din Dieci 1863 Honig Friedrih ontotte Aradon 1863**”.²⁰³

Cunoaștem cazul când clopote sunt cumpărate cu banii românilor de peste hotare. În anul 1924, cu banii colectați de credinciosul Aviron Groza de la românii din America a cumpărat clopotele pentru biserica din Bănești.²⁰⁴

Clopotele erau comandate în general în atelierele firmei Honig din Arad. Ele erau comandate de comitetul parohial care delegă doi sau trei membrii (în special preotul și doi epitropi) pentru a se deplasa la atelierele de turnătorie din Arad. Cheltuiala deplasării era suportată de epitropia parohială.²⁰⁵ Turnarea și finisarea clopotului dura mai puțin de o lună de zile, în funcție de greutatea și inscripționările de pe el. La data stabilită în contract, membrii delegați de comitetul parohial care semnaseră comanda și contractul cu firma, se deplasau la Arad pentru „**primirea clopotului bisericesc și examinarea lui**”.²⁰⁶ Odată făcută recepția, clopotul era transportat în parohie, sfințit și urcat în turnul bisericii. Pentru urcarea în turn se încheia un contract cu un meșter pentru „**facerea unui scaun la clopot**” și întărea cu fier cele existente.²⁰⁷

Referitor la prețul clopotelor avem câteva cifre. Un clopot de 700 kg a costat comunitatea din Lalașint, confecționat, transport și urcarea în turn, suma de 4 000

²⁰¹ A.E.O.R.Arad, Lazăr Oprea, *op.cit.*, f. 5. În 1907 biserica din Chisindia avea trei clopote.

²⁰² I. Godea, *op. cit.*, p. 102.

²⁰³ A.E.O.R.Arad, George Lupșa, *Cronica bisericii parohiale Dieci*, 1907, f.14, doc. 7441/1907. În anul 1910, pe spezele lui Iulius Ianoș a fost achiziționat un al patrulea clopot, cel mai mare, cf. Ioan Bogdan, *Cronica Parohiei Dieci*, 1928, f.31 (lucrare în manuscris păstrată în Biblioteca parohiei Dieci).

²⁰⁴ A.E.O.R.Arad, Dosar *Istoricul bisericilor din protopopiatul Ineului*, 1982, nen.

²⁰⁵ În arhiva parohiei Lalașint se găsesc mai multe chitanțe eliberate cu prilejul deplasării a trei membrii din comitetul parohial pentru „**tocmirea clopotului bisericesc**”, „**Cuită. Supra 9 fl. v.a. scris nouă fl. v.a. care suma de bani pe basa decisului com. par. în care sa staverit spezele de calatorie alor trei membrii per. 3 fl. la unul cu ocaziunea tocmirii clopotului bisericesc al treilea c. II bas, prin epitropia parohială sau plătit din casa sf. biser. cuităm. Lalașintu la 16 martie 1892. Ioan Hadan paroch. Ștefan Mihailovici, George Males.**”, cf. A.P.O.R. Lalașint, Dosar nr. 2 (1891-1905), nenumărat.

²⁰⁶ *Ibidem*.

²⁰⁷ „**Cuită. Supra zece fl.v.a. care suma am primitu din lada stei biserici a comunei Lalașintiu pentru întărirea clopotelor cu ferul recerut și cu șorofele ce le-am pregătitu cu ea meșter fauru după învoirea prealabilă a comitetului și a sinodului par. cumcă am primit cuitezu. Lalașintiu la 21 mai 1892. Naintea noastră I. Hadan, George Males. Zaicu Alexandru fauru prin I. Hadan paroch.**”, cf. *Ibidem*.

coroane; unul de 200 kg a costat 2 000 coroane; unul mic de 100 kg a costat comunitatea suma de 1 000 coroane, toate la sfârșitul secolului al XIX-lea.²⁰⁸

În timpul primului război mondial, majoritatea clopotelor din bisericile arădene au fost rechiziționate de armata austro-ungară,²⁰⁹ în cele mai multe cazuri, enoriașii despărțindu-se cu greu de ele. Cunoaștem mai multe cazuri din care reiese marea durere a enoriașilor la despărțirea de clopotele bisericii lor. Preotul Sava Traian Seculin din Sânicolaul Mic nota pe filele unui unei **Evangelii** tipărită la București în 1895: „**Ziua de 29 dec. 1916 (zi de marți) a fost o zi de jale pentru locuitorii acestei comune bisericesti, deoarece atunci ni s-au recvirat 2 clopote de la Sf. biserică, Clopotele aduse până la gara din loc cu trăsură au fost petrecute de toți credincioșii care mergeau cu capetele plecate și ochii scăldați în lacrimi[...]**”

Și enoriașii parohiei Dieci, s-au despărțit cu mare durere de clopotele bisericii. Evenimentul este imortalizat pentru urmași de învățătorul Gheorghe Precupaș în revista *Biserica și Școala*.²¹⁰ Este o evocare a rolului clopotelor în comunitatea bisericească dar și o expresie a durerii despărțirii de acest obiect de cult achiziționat cu mari sacrificii de către enoriași. Era și durerea transformării materialului clopotelor dintr-un obiect chemător la rugăciune într-unul de suprimare a vieții oamenilor. Până acolo se ajungea încât persoane locale implicate în confiscarea clopotelor să nu mai fie acceptați de comunitate. Învățătorul Gheorghe Imbroane din Crocna, pe motiv că a fost „**comisar la recvirări**”, după 1918 nu a mai fost acceptat de locuitori la școala din sat.²¹¹

În secolul al XIX-lea, cele mai multe clopote au fost turnate la Arad în atelierele firmei Honig din Arad. În secolul următor, multe clopote au fost turnate în atelierele firmelor „**D. D. Popescu**” și „**Oituz**” din București.

²⁰⁸ A.P.O.R.Lalașint, **Protocolul ședințelor sinodului parohial. 1907-1925**, Ședința din 25 martie/7 aprilie 1916, nenumărat.

²⁰⁹ Cu ocazia recvirării clopotelor, comitetele parohiale întocmeau un „**protocol**” în care se menționa ordinul Consistoriului eparhial și se făcea „**prețuirea clopotelor**”, cf. *Ibidem*.

²¹⁰ **Clopotele din Dieci și Hora clopotelor**, în „Bis. și Șc.”, Arad, an.XLI, 8 iunie/25 iunie 1917, nr.26, p.209. Articolul este reprodus de noi în P. Vesa, **Din istoria comunei Dieci**, pp.122-125.

²¹¹ P. Vesa, *op. cit.*, p. 38.

V. Sfințirea bisericii noi

1. Ceremonialul sfințirii

După finalizarea lucrărilor de construcție și închiderea șantierului, se săvârșește slujba de sfințire (tânosire) a bisericii noi, pentru ca Dumnezeu, prin puterea curățitoare a harului Său, să o păzească pe de lucrarea diavolului, să o împodobească cu darurile Sale cele duhovnicești, să fie lumină călăuzitoare pentru toți, locuire celor ce pătimesc și scăpare celor bolnavi. Ritualul tânosirii bisericii, loc sfânt prin excelență, exprimă alcătuirea unui spațiu scaru. El decupează în acest fel o anumită suprafață pe care o separă de spațiul profan, o purifică și invocă prin epicleză coborârea Duhului Sfânt, care transformă un loc oarecare într-unul bine definit, al teofaniei.²¹²

De fiecare dată când o comunitate ecleziastică se înnoia cu un locaș de cult, ceremonia religioasă se desfășura cu mare fast însemnând un prilej de mare sărbătoare pentru o comunitate. Tânosirea unei biserici este o sărbătoare deosebită a unei colectivități (parohii), și a celor din jur, desfășurându-se în prezența unei înalte fețe bisericești, episcopul sau un delegat al său, de obicei protopopul locului, în prezența unui mare număr de preoți, a notabilităților locale, ale comitatului și a domnului de pământ. Este una dintre cele mai importante ierurgii celebrate de un episcop.²¹³ Un fin observator al realităților românești bănățene din veacul al XVIII-lea, Johann Jakob Ehrler, scria că „**nimic nu este mai demn de văzut ca vizitarea unei biserici de către un înalt ierarh**”.²¹⁴

La invitația adresată episcopului de enoriașii unei parohii, vlădica, în înțelegere cu protopopul locului stabileau programul pentru festivitatea sfințirii bisericii noi. Cu o zi înainte de data stabilită pentru sfințire, episcopul se deplasa în parohie fiind însoțit de unul dintre asesorii consistoriali, un profesor de la teologia arădeană și un diacon de ceremonii. La intrarea în sat episcopului cu suita era întâmpinat de parohul locului, un reprezentant al autorității administrative civile, de un banderiu de călăreți și enoriași. De aici se pleca spre biserica parohială unde era așteptat de protopopul locului și mulțime de credincioși din parohie și din cele învecinate care ași expimau bucuria că arhiereul descindea în parohie pentru sfințirea bisericii. Ceremonialul religios începea seara când soborul de preoți

²¹² Paul Evdochimov, *Arta icoanei. O teologie a frumuseții*, București, 1993, p. 132.

²¹³ În Biserica veche, cel puțin într-o vreme, a fost rezervată numai episcopului și chiar s-a încercat ca să-i fie atribuită în așa fel încât să nu poată delega vreun preot pentru săvârșirea ei (canonul & Cartagina), cf. I. N. Floca, *op. cit.*, vol. II, p. 130.

²¹⁴ Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, Timișoara, 1982 (Prefată, traducere și note de Costin Feneșan), p.39.

săvârșea slujba vecerniei, în biserica veche sau într-o capelă improvizată, acum arhiereul pune Sfintele Moaște de la biserica veche pe discul cel nou, după care le acoperă cu steluța și Sfântul Aer, după care, toate obiectele de cult erau duse în procesiune în noua biserică și le așează pe Sfânta Masă și le cădește. În noua biserică se mai săvârșea Vecernia mare, după care, în prezența episcopului, a soborului de preoți și credincioși, se făcea privegherea. Seara, episcopul se întâlnea la casa preotului cu toți preoții și intelectualii mireni.

A doua zi dimineata, înainte de începerea slujbei de sfințire, se săvârșește sfințirea cea mică a apei cu care se stropește altarul, toată biserica, sfintele vase liturgice, după care arhiereul binecuvântează materiile pentru aromate (ceară curată, sacăz, smirnă, aloi, tămâie, rășină curată, ladăn mirositor) care încep a se pregăti împreună cu apa caldă pentru spălarea Sfintei Mese. Arhiereul se îmbracă în toate veșmintele și ia Sfintele Moaște cântându-se troparul: „**Sfinților mucenici...**”, și în sunetul clopotelor se ocolește de trei ori biserica nouă, preoții stropesc cu aghiasmă zidurile exterioare ale bisericii, iar arhiereul zice: „**Binecuvântat este Dumnezeu nostru totdeauna acum și pururea și în vecii vecilor**”. Sfintele Moaște sunt puse pe un tetrapod iar arhiereul citește rugăciunea prin care roagă pe Dumnezeu să întărească noul locaș și să învrednicească pe credincioși a-l aduce în noul locaș de cult cântări de laudă. Ușile fiind deschise arhiereul rostește cuvintele din Psalmul XXIII: „**Ridicați căpetenii porțile voastre și vă ridicați porțile cele veșnice și va intra Împăratul slavei. Cine este acesta, Împăratul slavei Domnul cel tare și puternic, Domnul cel tare în război**” (versetele 7-8). Centrul slujbei este sfințirea Sfintei Mese care reprezintă locul cel mai important și mai sfânt al locașului de cult. Acum urmează solemnitatea sfințirii Sfintei Mese. Se așează Sfintele Moaște în piciorul Sfintei Mese și toarnă peste ele Sfânt Mir; arhiereul se îmbracă într-o cămașă albă curată, se așează piatra de deasupra Sfintei Mese pe care arhiereul o spală cu apă caldă și săpun, fiind ajutat de preoți. Se șterge bine și se toarnă pe ea vin amestecat cu apă de trandafiri simbolizând ungerea cu care femeile au pregătit pe Mântuitorul pentru înmormântare (Matei XXVI, 12), sau curgerea sângelui și apei din coasta Mântuitorului. Urmează îmbrăcarea Sfintei Mese, fiecare îmbrăcăminte fiind stropită cu apă sfințită, apoi pe Sfânta Masă se așează: antimisul, Evanghelia, crucea, chivotul și sfeșnicele. După aceasta, arhiereul dezbracă cămașa și sfințește altarul și toată biserica prin ungerea cu Sfântul Mir, după care citește o rugăciune prin care se cere ca Dumnezeu să umple biserica nouă zidită de mărirea Lui și jertfelnicul să-l arate ca pe Sfânta Sfințelor.²¹⁵ După aceste servicii religioase se săvârșește Sfânta Liturghie potificată de episcop înconjurat de prelații din suita ce l-au însoțit de la centrul eparhial, de protopopul locului, preotul paroh și preoți din satele învecinate. La priceasnă episcopul rostește un cuvânt de învățătură în care îndemna credincioșii la păzirea poruncilor Bisericii.

În timpul sfințirii bisericii mireni se scot afară, căci sfințirea bisericii, sau a locului în care se sfințesc oamenii, nu vine de la ei, ci de la Hristos, închîpuit de arhiereu, înconjurat de preoți și de îngerii Lui nevăzuți. Mireni trebuie să intre în biserica gata sfințită. „**Căci nu se apropie de Fiul lui Dumnezeu și nu primesc**

²¹⁵ Badea Cireșeanu, *Tezaurul liturgic al Sfintei Biserici creștine ortodoxe de răsărit*, Tom III, București, 1912, pp. 338-341; Aurel Popoviciu, *Tipicul Bisericii ortodoxe*, Sibiu, 1927, pp.156-189; Ene Braniște, Ghenadie Nițoiu, Gheorghe Neda, *Liturgica teoretică*, București, 1997, pp.248-250.

mântuirea de la El decât după ce a înviat și după ce le este vestit de Sfinții Apostoli peste care a coborât Duhul Lui cel Sfânt și sfințitor. Căci sfințirea bisericii reprezintă coborârea Duhului cel Sfânt al lui Hristos peste Apostolii adunați în foișorul de sus, care prin coborârea Sfântului Duh devine prima biserică”.²¹⁶

În cadrul acestui spațiu sfințit, există o gradare a sacralității. De la pridvorul bisericii, doza de sacru crește mereu, trecând prin pronaos, naos și atingând maximum în altar.²¹⁷ Există obiceiul ca la sfârșitul slujbei sfințirii, credincioșii prezenți să intre în altar sărutând Sfânta Masă, Evanghelia, crucea și mâna arhiereului, după care se săvârșea Sfânta Liturghie.²¹⁸

Chiar și orientarea bisericii, cu nava lansată în spațiu și îndreptată înspre Răsărit, exprimă sfințenia locașului de cult. Obiceiul orientării bisericilor cu altarul spre Răsărit, era un obicei de pe vremea apostolilor, pentru că „**Dumnezeu precum în biblie cetim, este lumină, și răsăritul luminei, așa dară se cuvine a ne întoarce la rugăciuni către Dumnezeu ca către lumină, și resăritul luminei**”; „**că paradisul, locul strămoșilor noștri era la resărit**”; „**că la resărit în pământul Iudeii, Domnul nostru Iisus Christos severșind lucrul mântuirii noastre, au pus începutul înseși bisericii sale, și de acolo ea s-a lățit în totă lumea**”.²¹⁹

Potrivit învățăturilor bisericești, numai episcopul avea puterea de a sfinți o biserică, și numai în cazuri extraordinare episcopul poate împuternici pe protopop.²²⁰ Conscripția lui Sinesie Jivanovici din 1755²²¹ menționează din cele 164 de biserici ce fac parte din aria geografică a demersului nostru, numai 24,3 % erau sfințite. Doar bisericile de la Dezna și Hada menționează că au fost sfințite de episcopul Ioanichie Martinovici (1710-1721) al Aradului; la 28 de biserici²²² menționează anul sfințirii, iar la 10 biserici numai faptul că erau sfințite.²²³ Un

²¹⁶ Dumitru Stăniloae, *Spiritualitate și comuniune în Liturghia ortodoxă*, Craiova, 1986, p. 49.

²¹⁷ Vezi P. Evdochimov, *op. cit.*, pp. 133-138.

²¹⁸ De multe ori, actul târnosirii bisericii era imortalizat pentru posteritate într-o inscripție din tindă sau de la proscomidier. Datorită faptului că preoții nu înțelegeau rostul lor de document istoric, multe din aceste inscripții au fost distruse, pierzându-se pentru totdeauna anul sfințirii locașului de cult și numele târnositorului. Într-o firidă de la proscomidierul bisericii din Măsca, se află următoarea inscripție: „S-a sfințit aceasta sfânta Biserica, în zilele împăratului Francisc al II-lea, împăratul romanilor, regele Ungariei, marele principe al Ardealului și întru numele Adormitei Născătoare de Dumnezeu prin P.S.S.Episcop Pavel Avacumovici, Episcopul Aradului, a Hălmagiului, Ienopolei și Oradiei Mari în românesc sat Măsca, la 6 iulie anul de la Hristos 1799. Serisa a doua oară prin Pilea Vasile învățător, aprilie 1833 și a treia ora s-a deschis prin Georgiu Popescu paroh în Măsca la 8 decemvrie 1884”.

²¹⁹ A. Șaguna, *op. cit.*, p.188.

²²⁰ *Ibidem*, pp. 189-190.

²²¹ S. Dragomir, *Statistici sârbești din dieceza Caransebeșului și a Aradului în veacul XVIII*, în „F.D.”, an. XXII, nr. 51-52 din 1908; an. XXIV, nr. 5, 6, 8, 10 din 1909.

²²² Gașa (1715), Talpoș (1715), Șicula (1722), Buteni (1728), Târnova (1728), Pâncota (1728), Dud (1715), Taut (1729), Miniș (1729), Feniș (1729), Drau (1729), Covisămnt (1734), Chier (1738), Arâneag (1743), Nadăș (1734), Agrișul Mare (1739), Laz (1739), Măderat (1739), Moroda (1739), Cherechi (1745), Seleuș (1745), Măsca (1747), Șiria (6 septembrie 1752), Sâmbăteni (2 aprilie 1755), Cinte (6 iunie 1755), Apatu (16 iunie 1755), și Ineu (28 noiembrie 1755).

²²³ Micălaça, Bârsa, Zimbru, Hălmagiu, Șieia, Târnăvița, Vidra, Gurba, Șimand și Șomoșcheș.

număr de 76 de biserici erau nesfințite²²⁴, la 8 biserici nu știa dacă erau sau nu sfințite²²⁵, iar la 40 de biserici nu menționează nimic.

Cele mai multe biserici sfințite se aflau în protopopiatul Șiria (21), câte 6 în cel al Butenilor și Zărandului. Cele mai multe biserici nesfințite erau în protopopiatele Hălmagiu (32) și al Butenilor (25), cel din urmă fiind și cel mai întins protopopiat al eparhiei arădene.

	ARAD	BUTENI	HĂLMAGI	PECICA	NĂDLAC	ȘIRIA	VĂRĂDIA	ZARAND	TOTAL
Sfințite fără dată	1	2	4	-	-	-	-	3	10
Sfințite cu dată	1	4	-	-	-	21	1	3	30
Nesfințite	-	25	32	1	-	1	11	6	76
Nu știe	-	6	-	-	-	-	2	-	8
Nu precizează nimic	9	3	-	3	4	2	2	17	40
TOTAL	11	40	36	4	4	24	16	29	164

Nu toate bisericile erau sfințite de episcop,²²⁶ pentru că de fiecare dată când intenționa să descindă într-o parohie, trebuia să ceară aprobarea autorităților laice. Din această cauză, cele mai multe biserici nu erau târnosite de episcop sau erau sfințite numai de protopopul locului sau un alt delegat al episcopului, multe documente menționând acest fenomen.²²⁷ Când episcopul delega pe protopop cu săvârșirea sfințirii „interimale a vre-unei noue biserici, ce se face prin sântirea apei în mijlocul bisericii, și prin punerea antimisului dat de cătră episcop pe prestol. Er episcopul este datoriu a nu întârzia sântirea formală a unei asemenea biserici, ce s-au sântit interimal prin protopresbiter, căci episcopului nu-i este iertat a liturgisi în biserica, carea nu este sântită de arhieru”.²²⁸

În 1888, biserica nou construită în Chisindia este sfințită de protopopul Constantin Gurban „asistat de protosincelul Ignatie Papp și încă vreo 6 preoți din vecinătate”.²²⁹ În însemnări manuscrise de pe vechile cărți de cult sunt imortalizate sfințirile de biserici: „S-au sfințit sfânta biserică din comunitatea Musteștilor în 15 zile a luni nov. anul 1862 prin Isaia Popovici protopopul Butenilor” (Evanghelie, București, 1750).²³⁰ Un credincios din Cintei menționa și

²²⁴ Aldești, Barda, Mănerău, Buhani, Chertiș, Chisindia, Condratău, Cilul de Jos, Crocna de Jos, Crocna de Sus, Cuied, Govojdia, Gurahont, Iosășel, Minead, Minișul de Sus, Pleș, Prăjești, Rădești, Răpsig, Revetiș, Sebiș, Văsoaia, Voivodeni, Aciua, Aciuța, Baldovini, Bănești, Basarabasa, Bodești, Brusturi, Ciuci, Ciungani, Cristești, Dobrot, Gura Văii, Hălmăgel, Ionești, Lazuri, Leauț, Luneșoara, Obârșia, Ocișor, Ociu, Pleșcuța, Poenari, Prăvăleni, Rîșculița, Strâmba, Tălagiu, Târnavă, Tomești, Tiulești, Tohești, Vața de Jos, Vața de Sus, Bătană, Iermata, Bârzava, Căpruta, Conop, Dumbrăvița, Croșii Noi, Julița, Pârnești, Săliște, Săvârșin, Toc, Vărădia, Berechiu, Macea, Sinteia Mare, Sinteia Mică, Șepreuș, Vânători.

²²⁵ Bontăști, Dieci, Luguzău, Neagra, Secaș, Zeldiș (Iacobini), Ilteu și Lupești.

²²⁶ Vreme îndelungată bisericile puteau fi sfințite și de preoți fără a fi delegați din partea episcopului, fiind obligați să observe doar rânduiala privitoare la așezarea sfîntelor moaște la temelia Bisericii sau sub altarul ei, cu ocazia sfințirii, rânduială stabilită prin obicei și consacrată apoi și prin canonul 7 de la sinodul VII ecumenic, cf. I. N. Floca, *op. cit.*, vol. II, p. 130.

²²⁷ A.N.D.J.Arad, *Fond Protopopiatul ortodox român Ineu*, dosar 5 (1877-1879), f.121, 160.

²²⁸ A. Șaguna, *op. cit.*, p. 190.

²²⁹ A.E.O.R.Arad, Lazăr Oprea, *Cronica bisericeii parohiale din comuna Chisindia*, 1907, f. 1, doc. 7441/1907.

²³⁰ A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a, dos. 85/1930*, doc. 3.716, f.150.

el actul sfințirii bisericii noi: „[...]s-a târnosit în anul 1880 prin P.S.Sa Dr. Ioan Mețianu[...]”.²³¹

În cei 22 de ani de arhipăstorire, episcopul Ignatie Papp al Aradului (1903-1925) al Aradului a sfințit 60 de biserici, din care 37 noi și 23 renovate, aceasta însemnând tot atâtea vizite canonice în mijlocul păstoriților săi.²³²

Uneori, prilejul comemorării sfințirii bisericii, era immortalizat într-o însemnare făcută pe filele unei cărți de cult sau pe o placă comemorativă așezată în sfântul locaș de cult. Enoriașii din Semlac, la 26 august 1934 au serbat centenarul de la sfințirea bisericii, prilej cu care, pe o tablă comemorativă a fost immortalizat evenimentul: **„Așezatu-sa această lespede, când s-au împlinit una sută de ani de la sfințirea acestei biserici ortodoxe și una sută doi ani de la începutul zidirii ei. Anul de la nașterea lui Hristos 1934, luna lui August a 26 zi.”**

2. Antimisele

Semnificația dogmatico-liturgică. Atunci când biserica nu era sfințită de episcop, ci de un delegat al său, intervine rolul antimisului care suplinește Sfintele Moaște ce trebuiesc puse de episcop în piciorul Sfintei Mese.

Antimisul²³³, este o bucată pătrată din pânză de in, cânepă sau mătase, de aproximativ 0,60 m. Dacă la început ele erau simple pânze care se așezau sub potir și disc, treptat ele au început să fie decorate, la început cu cruce simplă, apoi cu variante mai complicate, urmând cu episodul pătimirii de pe Golgota, pentru că antimisul însuși simbolizează mormântul Mântuitorului Iisus Hristos sau giulgiul în care a fost înfășurat la punerea în mormânt. Cu timpul, pe una din fețe, la mijloc, este imprimată icoana **Punerii în mormânt** a Domnului Iisus Hristos, în cele patru colțuri, pe cei patru Evangheliști (Matei, Marcu, Luca și Ioan), iar pe margini, imagini ale unor momente legate de scena **Răstignirii**. În partea de sus, antimisul poartă în căptușeală părțile de Sfinte Moaște, iar sub icoana **Punerii în mormânt** se află inscripția cu numele episcopului, timpul și hramul bisericii pentru care a fost sfințit. În fiecare antimis se află un burete necesar preotului pentru a aduna firimiturile de la Sf. Împărtășanie.²³⁴

²³¹ **Evanghelie**, Sibiu, 1859 (se păstrează în Biblioteca parohiei).

²³² **Douăzeci de ani de arhierie. Un jubileu**, în „Bis. și Șc.”, anXLVII, Arad, 29 ianuarie/11 februarie 1923, nr.5, p.2.

²³³ Despre antimise vezi: B. Cireșeanu, **op.cit.**, Tom. II, București, 1911, pp. 443-444; N.M.Nuță, **Sfântul Antimis - studiu istoric, liturgic și simbolic**, București, 1943; Ene Braniște, **Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească**, București, 1985, p.505; Livius I. Jebelean, **Sfântul antimis (I)**, în „M. B.”, an.XXXVI (1986), nr.5, pp.31-32.

²³⁴ Cum se pregătește buretele pentru antimis ? O normă de pregătire nu cunoaștem. Într-un număr din revista „Biserica și Școala” din 1938 (an LXII, nr. 18 din 1 mai 1938, p. 159), se menționează că preoții **„Alegeau un burete, potrivit ca mărime, des la structură. Il ferbeau în vas curat, în apă curată (la sf. mănăstire a Bodroglui se spune: în vin curat); apoi îl ferbeau din nou, în lapte dulce și-l spălau, după care buretele avea să fie pus sub presă, pentru a se usca. După aceea i-se retează marginile, spre a i se da o formă potrivită. Înainte de întrebuințare, trebuie stropit cu apă sfințită, fără vr’ un ritual sau sfințire specială. Trebuie însă grijit să nu fie stropit prea tare, ca nu cumva, umezindu-se, buretele să revină la forma anterioară”**.

În ce privește sfințirea antimiselor, este o certitudine că ele au fost sfințite încă de la începutul întrebuințării lor, dar este greu de precizat când s-a hotărât sfințirea lor după o rânduială specială. Scriitorii din primele veacuri menționează că **„pregătirea antimisului nu se face niciodată decât numai la sfințirea unei biserici noi”**. Cu toate acestea, practica bisericească a consemnat, însă și procedura sfințirii separată a antimiselor, fără a fi legată de târnosirea bisericilor. Sf. Simeon al Tesalonicului (sec. XV) scria că patriarhul Constantinopolului aplica acest procedeu, trăgând concluzia că sfințirea antimisului poate fi oficiată și aparte de cea a mesei. Această rânduială se practică și în Biserica ortodoxă, cu mențiunea că sfințirea antimiselor este o prerogativă ce aparține exclusiv episcopilor. Ele se sfințesc, ca și mesele, prin stropirea cu vin roșu, cu apă de trandafir, ungerea cu Sfântul Mir și cu punerea pârțicelelor din sfintele moaște unse cu Sfântul Mir, împreunându-se toate acestea cu rugăciunile și psalmii rânduiri la sfințirea bisericii.²³⁵ Ceremonialul sfințirii antimiselor, tipărită în cartea de slujbă numită **Arhieraticon**, precum și în cea intitulată **Sfințirea bisericii**.

Antimisele fiind sfințite numai de episcop, erau folosite și pentru sfințirea bisericilor la care nu se putea deplasa episcopul însuși. În aceste cazuri episcopul dădea un antimis sfințit de el, delegatului său împuternicit să facă sfințirea bisericii, antimis ce se pune pe Sfânta Masă a bisericii, rămânând proprietatea ei.²³⁶ Semnătura episcopului pe antimis garantează nu numai existența comunității euharistice locale, ci și comuniunea sacramentală ce există între el și preot.²³⁷ Ele înlocuiau astfel actul sfințirii de către episcop al locașului de cult. Sf. Simeon al Tesalonicului, în lucrarea sa *Despre târnosirea sfintei biserici* (cap.127), scrie că **„toate se fac deplin la antimise ca și la dumnezeiasca masă, pentru că și fiecare din antimise este sfânta masă”**.²³⁸

Pus pe Sfânta Masă, el este întocmit după o anumită regulă și învelit în iliton,²³⁹ și se desface numai în timpul Sfintei Liturghii, în vederea depunerii pe el a Sfintelor Daruri. Fără antimis nu se poate săvârși niciodată Sfânta Liturghie. Dimpotrivă, având antimis se poate face dumnezeiasca slujbă chiar sub cerul liber, dacă nu este biserică zidită.

Utilizarea sfântului antimis ca **„dumnezeiesc sfânt altar”** sau **„jertfelnic dumnezeiesc și sfânt”**, are o semnificație dogmatică aparte. Faptul că dascălii Bisericii, atunci când vorbesc despre Sfânta Euharistie, **„folosesc cuvinte care sublinează caracterul ei de jertfă, ca: altar, masă, jertfă, aducere [...]”**,²⁴⁰ - pe

²³⁵ L. I. Jebelean, *op. cit.*, pp. 33,34.

²³⁶ E. Braniște, *op. cit.*, p.505.

²³⁷ Ion Bria, *Dicționar de teologie ortodoxă*. București. 1994. p.23.

²³⁸ Petre Vintilescu, *Dumnezeiasca liturghie comentată în oficiul și în textul ei*, în „B. O. R.”, an.LXXVII (1959), nr.11-12, p.1083, nota 21.

²³⁹ După Izidor Peluziotul (+ 636), ilitonul amintește de năframa cu care a fost înfășurat capul Mântuitorului când a fost pus în mormânt și pe care după Înviere, sfinții apostoli au văzut-o **„învăluită într-un loc deosebit”** (Ioan XX, 7), iar antimisul simbolizând giulgiul cu care a fost acoperit, tot atunci, trupul Domnului Hristos. Întrucât însă, întrebuințarea antimisului este aceeași ca și a Sfintei Mese, s-ar putea spune că el închipuie mai degrabă mormântul Mântuitorului, cf. Vasile Mitrofanovici, Teodor Tarnavski, *Prelegeri academice despre Liturgica Bisericii dreptcredințioase răsăritene*, Cernăuți. 1909, p.200, nota 5; p.225, nota 4; p.501.

²⁴⁰ Hristu Andrușos, *Dogmatica* (trad.de pr.prof.dr. Dumitru Stăniloae), Sibiu, 1930, p.312,ș.u.

care le întâlnim și în expresiile definind antimisul - sugerează Taina Euharistică ce se săvârșește pe acest odor sfânt. Chipul jerfei Mântuitorului este redat în actul liturgic prin sfântul antimis, care reprezintă în permanență, „**fie icoana Răstignirii, fie icoana punerii în mormânt a trupului Mântuitorului, trup din care s-a vărsat sângele mântuitor**”.²⁴¹

Semnificația istorică. Pe lângă valoarea lor dogmatico-liturgică, antimisele au și o valoare istorică prin vechimea lor și mai ales prin inscripțiile de pe ele ce conțin multe date necunoscute, contribuind astfel la înțelegerea mai deplină a unei perioade din istoria vieții ecleziastice. Din nefericire, cele mai vechi antimise nu s-au păstrat, aceasta din două motive. În primul rând, ele erau confecționate din pânză, material mai puțin durabil ceea ce explică, în parte, cauza dispariției lor. Pe de altă parte, se știe că ele au fost anume distruse, existând dispoziții canonice bisericești în acest sens. După Sf. Simion al Tesalonicului „**antimisul stricat se arde într-un vas curat, cenușa se îngropa în loc curat sau se toarnă la spălător, dacă este bine îngrijit**”, iar mireanului nu i se iartă dacă se atinge de el.²⁴²

După un canon al patriarhului Nichifor Mărturisitorul, spălarea antimisului este ierată numai dacă s-a făcut din neștiință. Această măsură severă a fost luată din grija ca sfântul antimis să nu fie pângărit, dar pentru istorie, ea a pricinuit pagube imense, dacă ne gândim la datele pe care le-au putut cuprinde vechile antimise. Cei ce au încălcat această poruncă și din evlavie le-au păstrat prin biserici sau prin case, au făcut un mare serviciu istoriei. Măsurile episcopilor de mai târziu, ca antimisele scoase din circulație să se păstreze într-un loc potrivit, au fost binevenite. De aceea este cu atât mai mare meritul mitropolitului Andrei Șaguna, care, poate cel dintâi în Ortodoxie a dispus ca antimisele ieșite din uz să fie păstrate împreună „**cu celelalte lucruri vechi bisericești în ladă**”, adică să fie conservate cu mare grijă ca unele ce au servit celor sfinte. În locul celui învechit se cere altul nou de la arhiereu.²⁴³

Pentru bisericile ortodoxe române din părțile Aradului au fost sfințite antimise atât de ierarhii Aradului cât și de mitropoliții sârbi de la Carloviț. Istoricul Gheorghe Ciuhandu, menționează pe lângă un număr de 14 antimise ale patriarhului Arsenie III Cernoievici (+ 27 octombrie 1706), de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, în biserici arădene au mai fost folosite și antimise sfințite de mitropoliții Sofronie Podgoricianin (1710-1711), Vichentie Popovici (1713-1725), Vichentie Ioanovici (1731-1737) și Pavel Nenadovici (1749-1768) de la Carloviț.²⁴⁴ Prezența acestor antimise în bisericile arădene pun în discuție problema dependenței Bisericii române din aceste părți de Mitropolia de la Carloviț în toată perioada cuprinsă între 1713 și 1865, anul despărțirii ierarhice și reînființarea Mitropoliei Ardealului.

²⁴¹ Sergiu Bulgakov, **Dogma euharistică** (trad. de Paraschiv Angelescu), București, 1936, pp.XI-XII.

²⁴² N. Sachelarie, **Pravila bisericească**, Cernica, 1940, p. 80.

²⁴³ A. Șaguna, **op. cit.**, p. 33. La Dieci, după primirea unui antimis nou, cel vechi (sec. XVIII) a fost intridus într-o nișă de la cafasul bisericii, unde a fost descoperit cu prilejul unor reparații capitale a locașului de cult.

²⁴⁴ Gh. Ciuhandu, **Schițe din trecutul românilor arădani din veacul XVIII**, Arad, 1934, p.56.

Cel mai vechi antimis sfințit de un episcop al Aradului, despre care avem știre, este cel din 1715 al episcopului Ioanichie Martinovici (1710-1721), folosit în biserica din Chisindia. Este semnalat în 1907 de preotul Lazăr Oprea, care menționa că „era în limba slavonă și de tot vechiu, nu se poate ceti, se vede anul 1715 scris afară de rând”.²⁴⁵ O descriere a unui astfel de antimis o face istoricul Gheorghe Cotoșman:²⁴⁶

„(Acest) dumnezeiesc Jertfelnic s-a sfințit prin însăși dumnezeiasca sfințire cu harul sfântului și de viață făcătorul Duh. Prin punerea mâinilor Prea Sfințitului IOANICHIE MARTINOVICI din mila lui Dumnezeu MITROPOLIT al Jenopolei și Oradiei și al Zarandului întreg și al județului Bihor, cel ce a fost sub domnia Augustului Cezar Carol V anul de la facerea lumii 7223, iar de la nașterea lui Hristos 1715 indictionul și cheia literei 7 crugul soarelui 27 crugul lunii 3 începutul anului 5 luna Iunie 3 ziua terminării Antimisului”.

Asemănător cu acest antimis este și cel al mitropolitului Ioanichie Vladislavievici al Timișoarei și Lipovei (1713-1727), exemplare sfințite pentru bisericele din Sânicolaul Mic (1717), Lipova (1722) și Secusigiu (1722). În bisericele de la sudul Mureșului, au fost folosite antimise și ale altor ierarhi bănățeni. La 3 noiembrie 1733, episcopul Nicolae Dimitrievici al Timișoarei (1728-1744), sfințea antimise pentru bisericele din Fırteaz, Sânicolaul Mic, Felnac și Vinga. Episcopul Gheorghe Popovici al Timișoarei și Lipovei (1745-1757) sfințea antimise pentru bisericele din Ususău (23 noiembrie 1752) și Lalașinț (1755). Episcopul Moise Putnic al Timișoarei (1774-1781), trimite antimise sfințite de el bisericilor din Țela (9 august 1779), Valea Mare (13 august 1779), Zăbalt (9 august 1779)²⁴⁷ și Secusigiu.²⁴⁸

Au mai fost folosite și antimise sfințite de patriarhul Arsenie IV (1726-1737-1748) al Ipecului și Carlovițului (Secusigiu 1744), de episcopul Pavel Nenadovici al Aradului (1749) mai apoi mitropolit al Carlovițului (1749-1768), ce sfințea la 18 iunie 1744 un antimis pentru biserica din Munar, iar la 30 noiembrie 1758 pentru cea din Mănăștur.²⁴⁹ Un antimis sfințit de acest episcop este semnalat în 1931 în biserica din Ciunțești.²⁵⁰

Pe valea Crișului Alb, în biserica din Văsoaia s-a folosit un antimis cu inscripție în limba greacă, sfințit în 1733.²⁵¹ Deși nu cunoaștem numele episcopului ce l-a sfințit, credem însă că este vorba de un antimis tipărit prin grija și cheltuiala lui Gheorghe Trapezuntul în timpul patriarhului Meletie al Ierusalimului.²⁵²

²⁴⁵ A.E.O.R.Arad, Lazăr Oprea, *op.cit.*, f.5.

²⁴⁶ Gheorghe Cotoșman, *Antimisele Mitropoliei Banatului. Contribuții la istoria Mitropoliei Banatului din secolele XVIII și XX*, în „M. B.”, an.XV (1965), nr.10-12, pp.726-727.

²⁴⁷ Idem, *Vechile antimise din bisericele Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, în „M. B.”, an.XVII (1967), nr.4-6, pp. 278-279, 284. I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 120, pp. 264, 265, 276, 278, 283.

²⁴⁸ Dimitrie Ruvarat, *Temišvarska Eparhija od neina postanka do 1758 god*, Sremski Karlovci, 1914, p.52.

²⁴⁹ I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 120, pp. 275, 277, 283.

²⁵⁰ Ioan Opreș, *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvaniași Banat după Marea Unire*, București, 1988, p. 71.

²⁵¹ A.E.O.R.Arad, Ștefan Stan, *Cronica bisericeii parohiale din comuna Văsoaia*, 1907, f.4., doc. 7441/1907.

²⁵² Descrierea unui astfel de antimis la Gh. Cotoșman, *Antimisele Mitropoliei Banatului*, pp.734-735.

Un antimis cu inscripție în limba greacă, tipărit în 1751 la Viena, este semnalat în 1907 în biserica de lemn din Iercoșeni.²⁵³ În același an era imprimat și antimisul din Roșia (Sebiș), fără a cunoaște mai multe amănunte despre el.²⁵⁴ În strămoșescul locaș de cult din Sebiș, se folosea un antimis sfințit în 1752 de episcopul Sinesie Jivanovici,²⁵⁵ care se știe că folosea antimise ale patriarhului Arsenie al IV-lea al Ipecului (1726-1737-1749) imprimate în 1743 la Viena, sfințite și folosite de toți ierarhii sufragani ai Mitropoliei Carlovițului. Un astfel de antimis a mai sfințit episcopul Sinesie și pentru biserica din Nădlac.²⁵⁶

În biserica de lemn din Dieci s-a folosit un antimis sfințit la 20 noiembrie 1797 de episcopul Pavel Avacumovici al Aradului (1786-1816), tipărit în anul 1770 de mitropolitul Ioan Georgevici al Carlovițului.²⁵⁷ Antimisul, confecționat din pânză de în albă are următoarele dimensiuni: lungime 67 cm și o lățime 56 cm plus chenarul de culoare mai închisă și lat de 4 cm. Figurile sunt vii, îmbrăcăminte artistic stilizată. Pe lanul întâi, sunt reprezentate: **Punerea în mormânt** a Mântuitorului Iisus Hristos, întins pe un giulgiu ținut la cap de Sf. Iosif, iar la picioare de Sf. Nicodim, amândoi stând în picioare, îmbrăcați în veșminte potrivite rangului lor social. În față la mijloc, Maica Domnului cu mâinile întinse având în dreapta pe Maria Magdalena și pe Salomia, purtând în dreapta un vas cu aromate, iar în stânga stă Ioan Bogoslovul, sprijinind pe Maica Domnului. În perspectivă se zărește cetatea Ierusalimului în dreapta și culmea Golgota în stânga. În spatele dreptului Iosif, trei mironosițe cu vase cu aromate se îndreaptă spre mormântul din spatele cuviosului Nicodim, cu îngerul stând deasupra pietrei răsturnate. Pe planul al doilea, Sf. Cruce cu tăblița cu inițialele **I. N. T. I.** și cununa de spini. În cele patru colțuri sfinți, în aureolă, numele scris slavonește și sârbește. Cartea - **Evanghelia** - ce-o ține fiecare în mâini are imprimat textul de la începutul **Evangheliei: Kniga rodstva Iis(u)sa Hr(is)ta s(i)na și Pogone aby oybo mnogi nacias ciuti**, Matei, Ioan, Marcu și Luca. Spațiul dintre icoanele evangheliștilor cuprinde la cele două margini doi îngeri înaripați ținând în brațe Sf. Cruce cu obiectele de tortură de la răstignirea Mântuitorului, iar în partea de sus, în mijloc, chipul Mântuitorului de pe mahrama Veronicăi, ținută de îngeri în sobor și flancați de alte obiecte de tortură și făclii aprinse. Acest spațiu este despărțit printr-un chenar de 1,8 cm lățime, pe întinsul căruia este imprimat cu majuscule troparul: **"Iosif cel cu bun chip, de pe lemn luând preacurat trupul Tău..."** În mijlocul spațiului cu textul se află imprimată stema mitropoliei Carlovițului. Textul slavonesc al inscripției antimisului, în traducere românească are următorul cuprins:

„Acest sfânt și dumnezeiesc jertfelnic, pentru slujba cea fără de sânge a trupului și sângelui a Domnului Dumnezeu și Mitropolitului nostru Iisus Hristos, după tradiția sfintei sobornicești și apostolești Biserici a Răsăritului s-a imprimat cu binecuvântarea și cheltuiala Prea Sfințitului Domn Ioan întâiul

²⁵³ A.E.O.R.Arad, Ioan Biro, **Cronica bisericii parohiale din comuna Iercoș, 1907**, f.3, doc. 7441/1907.

²⁵⁴ A.N.D.J.Arad, **Fond Protopopiatul ortodox român Ineu**, dosar 5 (1877-1879), f.180.

²⁵⁵ A.E.O.R.Arad, Augustin Mihulin, **Cronica bisericii parohiale ort. rom. din Sebiș, 1907**, f. 4, doc. 7441/1907; Descrierea unui astfel de antimis vezi la Gh. Cotoșman, **op.cit.**, pp.736-737.

²⁵⁶ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol.II, fasc. 2., f. 303-304.

²⁵⁷ P. Vesa, **Din trecutul parohiei Dieci (jud. Arad)**, în „A. B.”, anul VIII (XLVII), serie nouă, nr.1-3, 1997, p.130; Antimisul se păstrează în altarul actualei biserici parohiale.

dreptcredinciosul Arhiepiscop al Carlovițului și Mitropolit al poporului sloveno-sârbesc și românesc din țările împărăției cesaro-crăiești, anul 1770. Are putere să slujească cele preoțești (sfinte) în biserica cu hramul Bunavestire, Dieci 20 nov 1797. S-a sfințit prin mâinile Prea Sfințitului Episcop Pavel Avacumovici.”

După restaurarea Mitropoliei ardelene (1865), episcopii Aradului au înlocuit vechile antimise (grecești sau slavone) cu altele sfințite de ei, la început cu inscripții chirilice, apoi cu latine. După anul 1870, episcopul Procopie Ivașcovici al Aradului (1853-1873), tipărește antimise pentru bisericile arădene. În general iconografia este păstrată aproape în întregime cu cea a antimiselor vechi, textul fiind mult simplificat.²⁵⁸ Antimisele episcopului Procopie Ivașcovici sunt folosite la începutul arhipăstoririi și de al doilea succesor al său, episcopul Ioan Mețianu (1875-1898). După 1878 tipărește și el antimise la firma „*Druck V. L. Schilling. Wien.*”²⁵⁹

Chiar dacă au existat dispoziții pentru predarea antimiselor vechi la centrele eparhiale, nu toate au fost predate, unele fiind păstrate în arhivele parohiale sau în biserici, sunt folosite la Paști ca Sf. Aer sau Mormânt al Domnului.

²⁵⁸ Textul inscripției antimisului episcopului Procopie Ivașcovici: „Cu darul Preasfântului și de viață făcătorului Duh sau sfințit acestu Antimis prin rugăciunile Preasfântului Domn, Procopiu Ivacicoviciu, drept credinciosul Episcop al Aradului, spre întrebuințarea la Slujba dumnezeiască în sfânta Biserică din (...) cu hramul (...) în anul Domnului (...) luna (...) ziua (...) Procopie Ivacicovici.”

²⁵⁹ Textul antimisului episcopului Ioan Mețianu: „Dumnediesc altariu pentru a se indeplini pe el nesangerosele ierurgii santit prin dreptcredinciosul Episcop eparchial al Aradului Ioanu Mețianu. Daruit Bisericii hramului (...) din comuna (...) la anul Domnului (...).”

VI. Hramul bisericilor

1. Semnificația hramului

După tradiția Bisericii ortodoxe, fiecare biserică în momentul târnosirii de către episcop primește un nume, care este **hramul** său. Târnosirea bisericii este actul de botez al noului locaș de închinăciune care primește de la arhiereu și hramul sau numele său. Acest nume este un eveniment din istoria sfântă (*Nașterea Domnului, Învierea Domnului, Nașterea Maicii Domnului...*) sau numele unei persoane sfinte (*Sfânta Treime, Sf. Ap. Petru și Pavel, Sf. Ierarh Nicolae...*). Importanța hramului este mare pentru că dă chiar numele sfântului locaș de cult, care se numește de acum: **Biserica „Sf. Treime”, Biserica „Sf. Arhangheli, Biserica „Sf. Nicolae”**.

Prin târnosire hramul devine îngerul păzitor al bisericii, patronul său spiritual, religios-moral. După iconografia bisericească, icoana hramului se așază pe iconostas în registrul prim, la dreapta, alături de icoanele împărătești.²⁶⁰

2. Ponderea hramurilor

Conscripția lui Sinesie Jivanovici din 1755, la un număr de 164 de biserici menționează și hramul. Există preferință pentru *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril* și pentru *Maica Domnului*,²⁶¹ apoi pentru sfinți, predominând *Sf. Ierarh Nicolae, Cuvioasa Paraschiva* și *Sf. Mucenic Gheorghe*. În procente situația este următoarea:

NR. CRT.	HRAMUL	NUMĂR BISERICI	%
1.	<i>Sf. Arhangheli Mihail și Gavril</i>	35	21,3
2.	<i>Sf. Ierarh Nicolae</i>	24	14,6
3.	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	18	10,9

²⁶⁰ Elie Miron Cristea, *Iconografia și întocmirile din interiorul bisericii răsăritene*, Sibiu, 1905, p.205.

²⁶¹ În „vechiul regat”, în anul 1924, din 500 de biserici, 105 (21 %) aveau hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”, cf. D. Stănescu, *Cultul Maicii Domnului la români*, București, 1924, p. 25. În ținuturile bănățene (jud. Timiș și Caraș), după o statistică din 1997, ponderea hramurilor este deținută de *Adormirea Maicii Domnului* cu 96 biserici (21,4 %), *Nașterea Maicii Domnului* cu 71 biserici (15,8 %), *Pogorârea Sf. Duh* cu 35 biserici (7,8 %), *Sf. Mc. Gheorghe* cu 34 biserici (7,5 %), *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril* cu 31 biserici (6,9 %), *Sf. Ap. Petru și Pavel* cu 27 biserici (6 %), cf. Viorel Cherciu, *Istoria bisericească între statistică și taxonomie*, în „A. B.”, anul VIII (XLVII), serie nouă, nr. 1-3, 1997, pp. 120-125.

4.	Bunavestire	15	9,1
5.	Cuvioasa Paraschiva	13	7,9
6.	Sf. Mucenic Gheorghe	11	6,7
7.	Sf. Mucenic Dimitrie	6	3,6
8.	Înălțarea Domnului	6	3,6
9.	Pogorârrea Sfântului Duh	5	3
10.	Intrarea în Biserică a Maicii D-ului	5	3
11.	Sf. Apostoli Petru și Pavel	3	1,8
12.	Sf. 40 de Mucenici	3	1,8
13.	Nașterea Maicii Domnului	3	1,8
14.	Sf. Ioan Botezătorul	2	1,2
15.	Sf. Cosma și Damian	2	1,2
16.	Sf. Treime	2	1,2
17.	Întâmpinarea Domnului	2	1,2
18.	Duminica Florilor	1	0,6
19.	Sf. Vasile cel Mare	1	0,6
20.	Sf. Evanghelist Luca	1	0,6
21.	Duminica Tinturor Sfinților	1	0,6
22.	Înălțarea Sfintei Cruci	1	0,6
23.	Nașterea Sf. Ioan Botezătorul	1	0,6
24.	Sf. Teodor Tiron	1	0,6

Pe protopopiate ponderea hramurilor se prezintă astfel:

HRAMUL	ARAD	BUTENI	HÂLMAGIU	PECICA	NĂDLAC	ȘIRIA	VĂRĂDIA	ZĂRAND	T
Sfinți	-	8	13	-	-	5	2	7	35
Arhangheli	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sf. Nicolae	3	2	6	3	4	-	2	4	24
Adormirea Maicii Domnului	-	3	5	-	-	8	-	2	18
Bunavestire	2	4	3	-	-	1	4	1	15
Cuvioasa Paraschiva	-	5	2	-	-	1	4	1	13
Sfantul Gheorghe	2	4	1	-	-	2	-	2	11
Sf. Dimitrie	1	-	1	-	-	-	-	4	6
Înălțarea Domnului	-	2	1	-	-	1	-	2	6
Pogorârrea Sfântului Duh	-	2	-	-	-	2	-	1	5
Intrarea în Biserică a Maicii Domnului	1	-	2	-	-	1	1	-	5
Sf. Petru și Pavel	1	-	-	-	-	1	1	1	4
Sf. 40 de Mucenici	-	2	-	-	-	1	-	-	3
Nașterea Maicii Domnului	-	-	-	1	-	-	-	2	3
Sf. Ioan Botezătorul	1	-	-	-	-	-	1	-	2
Sf. Cosma și Damian	-	1	1	-	-	-	-	-	2
Sf. Treime	-	1	1	-	-	-	-	-	2
Întâmpinarea Domnului	-	1	-	-	-	-	-	1	2
Duminica Florilor	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Sf. Vasile cel Mare	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Sf. Ev. Luca	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Duminica Tinturor Sfinților	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Înălțarea Sf. Cruci	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Nașterea Sf. Ioan Botezătorul	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Sf. Teodor Tiron	-	-	-	-	-	-	-	1	1
TOTAL	11	39	36	4	4	23	16	31	164

Pentru prima jumătate a secolului al XVIII-lea observăm o predilecție pentru Sf. Arhangheli și Maica Domnului, dacă avem în vedere și celelalte hramuri

închinare Fecioarei Maria (*Nașterea Maicii Domnului* - 3, *Intrarea în Biserică a Maicii Domnului* - 5), în total 26 de biserici. Urmează, *Sfântul Ierarh Nicolae*, *Cuvioasa Paraschiva*, *Sfântul Mare Mucenic Gheorghe* și *Sfântul Mare Mucenic Dimitrie*.

După aproape două veacuri, la un grup de 90 de biserici din prima jumătate a secolului al XX-lea (1901-1950), ponderea hramurilor este aproape identică:

HARAMUL	NUMĂR BISERICI	%
<i>Sf. Arhangheli</i>	13	14,4 %
<i>Adorarea Maicii Domnului</i>	9	10 %
<i>Sf. Mucenic Gheorghe</i>	9	10 %
<i>Sf. Apostoli Petru și Pavel</i>	8	8,8 %
<i>Pogorârăa Dădului Sfânt</i>	8	8,8 %
<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	7	7,7 %
<i>Înălțarea Domnului</i>	7	7,7 %
<i>Sf. Ierarh Nicolae</i>	5	5,5 %
<i>Sf. Mucenic Dimitrie</i>	5	5,5 %
<i>Bucurestire</i>	4	4,4 %
<i>Sf. Ioan Botezătorul</i>	3	3,3 %
<i>Duminica Timor Sfinților</i>	2	2,2 %
<i>Nașterea Sf. Ioan Botezătorul</i>	2	2,2 %

Celelalte opt hramuri sunt: *Acoperământul Maicii Domnului*, *Intrarea Domnului în Ierusalim*, *Sf. Trei Ierarhi*, *Nașterea Maicii Domnului*, *Intrarea în Biserică a Maicii Domnului*, *Schimbarea la Față*, *Sf. Proroc Ilie* și *Sf. Ioan Botezătorul*, cu câte o biserică fiecare.

3. Simbolistica hramurilor

În hramul bisericii enoriașii găsește un model viu de imitat în viața creștină dar este în același timp, și o expresie a sentimentelor religioase ale unei comunități față de un sfânt sau eveniment biblic oarecare. Se înregistrează un fenomen ecleziastic pe care îl putem constata pe cale statistică despre numărul mare de biserici închinare ocrotirii *Sfinților Arhangheli* în colectiv.²⁶² Venerarea *Sfinților Îngeri* își are temeiul în *Sfânta Scriptură* întrucât ei neîncetat preamăresc pe Dumnezeu; ei îndeplinesc poruncile lui Dumnezeu pentru mântuirea oamenilor, sunt mijlocitori între oameni și Dumnezeu.

Sfântul Arhanghel Gavriil, este „de taină vestitorul întrupării lui Dumnezeu”²⁶³ și în această calitate a slujit la „iconomia tainei întrupării Cuvântului lui Dumnezeu, din început până în sfârșit”.²⁶⁴ Este simbolul nașterii și al începutului, pentru că el a binevestit Sfintei Fecioare Maria întruparea Fiului Lui Dumnezeu. Este cel ce la tălmăcirea visurilor, femeii lui Manoe, lui Ioachim și Anei, lui Zaharia, lui Iosif, păstorilor și, tot el este cel care a răsturnat piatra de pe ușa mormântului Mântuitorului.

²⁶² Fenomenul este întâlnit și la bisericile greco-catolice ardene. În ținutul Silvaniei din 164 biserici, 143 erau închinare *Sfinților Arhangheli*. În protopopiatele greco-catolice Brad (cu 14 biserici), Valecău (cu 14 biserici) și Periceiiului (cu 13 biserici), toate erau închinare *Sfinților Arhangheli*, cf. Gh. Ciuhandu, *Bogomilismul și românii*, în „R. T.”, an XXIII, Sibiu, martie 1933, nr. 3, p. 114.

²⁶³ *Minciul lunii noiembrie*, ziua 8, la Canonul îngerilor, Peasna I, Cântarea 3.

²⁶⁴ *Ibidem*, Sinaxar.

Sfântul Arhanghel Mihail, socotit „arhanghelul puterii” și căpetenia îngerilor în lupta cu Satana, este luptător pentru dreptate și este îngerul care apără sufletele oamenilor după moarte și le conduc la cer. Printr-un transfer hagiografic dinspre Vechiul spre Noul Testament, a ocupat un loc important în panteonul creștin.²⁶⁵

Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil au în economia divină pregnante roluri care se completează reciproc. **Arhanghelul Mihail** este un organ „militant” în iconomia divină, iar **Gavriil** este un binevestitor. Iconografia creștină îi înfățișează, pe **Mihail** ca ostaș în dreapta cu sabie de foc, în stânga cu scut, iar pe **Gavriil** ca preot.

Bisericile cu hramul închinat **Maicii Domnului**, își găsesse explicația în cultul de venerare a **Sfintei Fecioare** căreia Biserica i-a acordat o cinstită mai mare decât celorlalți sfinți pentru că ea este de fapt expresia bucuriei întâlnirii umanului cu divinul. În Maica Domnului credinciosul vede modul unei experiențe morale privind legătura omului cu Persoana divină, vede în taina fecioriei sale sensul castității, puritatea, măreția stăpânirii de sine și a smereniei, credința și discreția, virtuți prin care sufletele noastre își dobândesc curăția și pășesc pe linia unei frumuseți morale, a unui caracter superior. Prezența Maicii Domnului în cer constituie temeiul evlaviei credincioșilor. Sub candelă și icoana Maicii Domnului aflate în bisericile închinare ei, rugăciunile adresate Fecioarei, credinciosul se simte sub fluxul de putere și iubire, sub valul de viață și lumină a lui Hristos, pentru că Născătoarea de Dumnezeu este mândria creației întregi prin care „Dumnezeu s-a făcut om și omul a devenit Dumnezeu”.²⁶⁶ Credincioșii o supravenează din neam în neam, convinși că în cer ei au o Maică ce stă alături de Hristos, „având, pe de o parte autoritate maternă asupra Lui atunci când se roagă pentru noi, iar pe de altă parte duiosie de maică pentru greutățile noastre”.²⁶⁷

Se poate deduce că evlavie multor suflete creștine le-a impus a se dedica protecției **Sfinților Arhangheli și Maicii Domnului**.

Al treilea hram a cărei pondere este ridicată este **Sfântul Ierarh Nicolae** care s-a bucurat în lumea creștină răsăriteană de o mare popularitate, mai ales ca luptător pentru credință, care l-ar fi palmuit public pe Arie. Dionisie din Furna, pentru reprezentarea primului sinod ecumenic de la Niceea (325), recomandă zugrăvirea în fața lui Arie în picioare, în veșminte veșminte preoțești și el, și dinaintea lui Sf. Nicolae întinzând o mână ca să-l palmuiască.²⁶⁸ Prezența episcopului Nicolae la acest sinod, pentru oamenii evului mediu era un motiv pentru a face din el un apărător al ortodoxiei în lupta împotriva ereziilor confesionale.

Autorul **Sigilografiei bizantine**, serie: „Dintre toți sfinții închipuiți pe sigilele de plumb bizantine, Sfântul Nicolae e de bună seamă acela, a cărui figură se află mai adeseori reprodusă pe aceste mici monumente. Marele sfânt asiatic, veneratul făcător de minuni din Mira, poate trece după Fecioara, drept patronul principal al sfragisticii bizantine. Dintr-o supă de sigile cu chip de

²⁶⁵ Doru Radosav, *Sentimentul religios la români*, Cluj-Napoca, 1997, p.248.

²⁶⁶ Irineu Pop, *Maica Domnului în viața Bisericii și în evlavie credincioșilor ortodocși*, în „Ortodoxia”, an.XXXVI (1984), nr. 3, p. 414.

²⁶⁷ Dumitru Stăniloae, *Iisus Hristos sau Restaurarea omului*, Sibiu, 1943, p.157

²⁶⁸ Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, (Studiu introductiv și antologie de ilustrații de Vistor Ieronim Stoichiță), București, 1979, p. 206.

sfânt pe față, cel puțin pe cincizeci poți fi sigur că vei găsi capul pleșuv al Sfântului Nicolae”.²⁶⁹ Sfânta Biserică i-a închinat o zi pe săptămână (Joia); la sfintele slujbe din această zi se pomenește în mod special; numele său este luat ca nume de botez, de familie sau de localitate²⁷⁰; figurează ca patron al unor instituții, asociații și biserici. Și în lumea ortodoxă românească, Sfântul Nicolae s-a bucurat de o mare popularitate.²⁷¹ Cele mai vechi biserici românești au hramul *Sf. Ierarh Nicolae*. La mijlocul secolului al XVIII-lea, bisericile din protopopiatele învecinate, Pecica și Nădlac, toate aveau hramul *Sf. Nicolae*. Acest sfânt era de altfel în mod deosebit venerat și în Transilvania.²⁷²

Sfinți înconjuțați cu evlavie sunt *Sf. Mc. Gheorghe* și *Cuvioasa Paraschiva*, modele de urmat sau chemate în ajutor în atâtea și atâtea cazuri sufletești. Vor fi poate unele cazuri în care să se vadă dărnicia cuiva produsă prin imitație, prin fățarnicie sau din dorința de a fi lăudat. Credem că nu se poate spune același lucru despre ctitorii bisericilor. În cele mai multe cazuri, aceia care au făcut biserici, au depus și ultimul product al agoniseli lor: bisericești nu au putut lua ca hram al bisericii lor decât ce au găsit, în concordanță cu sentimentul lor religios, mai bun, mai distins, mai puternic, mai admirat pentru virtuțile lor. Lângă fiecare hram de biserică se află sufletul umil al ctitorilor, de cele mai multe ori „tot satul”, care așteptau în genunchi ajutorul Celui de sus ca hram protector al lucrării lor.

4. Schimbări de hram

După înlocuirea unei biserici vechi cu alta nouă, nu întotdeauna se menținea hramul cel vechi al locașului de cult. El era schimbat, mai ales în urma unor renovări generale, în funcție de sensibilitățile religioase ale enoriașilor sau de dorința celor ce aveau o contribuție mai substanțială la edificarea noului locaș de închinăciune, sau din dispoziția autorităților ecleziastice superioare pentru a contracara prozelitismul catolic.

²⁶⁹ Șt. Lupșa, *Sfântul Nicolae mitropolitul Mirei (270-341). Biografie prelucrată după colecția parisiană „Les Saints”*, Oradea, 1930, p. 3.

²⁷⁰ În apropiere de localitatea Pecica, între 1329-1723 exista satul *Sânmielăuș* (Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1968, p. 433) ce în anul 1358 avea o biserică de piatră cu hramul „*Sf. Nicolae*”, cf. *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol. XI (1356-1360), București, 1981, doc. 314, pp. 323-324. O altă localitate cu acest nume și biserică cu același hram este menționată la 24 februarie 1358 pe malul stâng al Mureșului, lângă cetatea Zaad, nu departe de Căpâlnaș, cf. *Ibidem*, vol. XI, doc. 226, pp. 235-236.

²⁷¹ La începutul secolului al XVIII-lea, un prelat catolic se îmbia episcopului latin de la Oradea, că va face propagandă pentru uniție printre românii din părțile Beiușului, dacă, pe lângă plată bună și alte condiții, i se va da voie să-și facă și un sigil protopopesce cu figura unui sfânt cât mai popular printre români. Alegerea sa și a superiorilor săi s-a oprit asupra Sfântului Nicolae, cf. Șt. Lupșa, *op. cit.*, p. 3.

²⁷² El este patronul bisericilor din Densuș, Ribița, Bărsău, Hunedoara, a bisericii protopopului Dobrotă din Râu Bărbat, a mănăstirii de la Lușa și poate încă a multor biserici a căror amintire a rămas numai în documente și a căror hram nu-l cunoaștem. El își găsește un loc important și în iconografia bisericii ortodoxe din Strei, cf. Ecaterina Cincheza-Buculei, *L' ensemble de peintures murales de Hălmagiu (XV siècle). Iconographie et fondateurs*, în „R.E.S.E.E.”, tom XXII, 1984, nr. 1 (janvier - mars) și în Extras.

Cunoaștem și cazuri cât colectivitatea schimbă hramul bisericii, mai ales în urma unor sfințiri de biserici efectuate mult mai târziu decât ridicarea ei. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea, sau poate mai târziu, bisericile de la Hălmagiu și Dezna purtau alte hramuri. Vechea biserică de la Hălmagiu avea hramul „*Sf. Nicolae*”, reprezentat iconografic în tabloul votiv în care ierarhul îl binecuvântează pe ctitorul bisericii.²⁷³ Când a fost schimbat hramul nu putem ști. Un lucru este sigur: la mijlocul secolului al XVIII-lea, hramul era încă cel vechi²⁷⁴, abia după 1755 a fost schimbat în „*Adormirea Maicii Domnului*”. Vechiul hram al bisericii de la Dezna a fost „*Sfânta Treime*”, menționat în 1755 în conscripția episcopului Sinesie Jivanovici.²⁷⁵ Schimbarea hramului în „*Pogorârea Sf. Duh*” poate fi pusă pe seama renovării din anul 1769 sau poate mai târziu.

Până la începutul secolului al XX-lea, biserica de la Lipova avea hramul „*Acoperământul Maicii Domnului*”, reprezentat iconografic într-o nișă păstrată deasupra vechii intrări dinspre nord și plasată în interiorul mării scene a **Judecății de apoi**.²⁷⁶ Pentru a contracara pelerinajele de la mănăstirea franciscană de la Radna, la începutul secolului al XX-lea, episcopul schimbă hramul bisericii în „*Adormirea Maicii Domnului*”. Dacă vechiul hram al bisericii parohiale actuale a fost „*Acoperământul Maicii Domnului*”, atunci antimisul sfințit în 1722 de Ioanichie Vladislavievici al Timișoarei și Lipovei (1713-1727) pentru biserica cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”,²⁷⁷ este destinat locașului de cult existent odinioară pe locul unde în secolul al XVIII-lea a fost edificată biserica „*nemțească*” de astăzi.

La un număr de 361 de parohii din secolele XVIII-XX, atunci când au fost construite biserici noi, 11,08 % și-au păstrat hramul, iar 8,86 % și l-au schimbat.²⁷⁸ Cunoaștem și cazuri când trei biserici succesive păstrează hramul celei vechi (Arad, Bontești, Târnăvița).

5. Serbarea hramului

Prăznuirea hramului unei biserici întotdeauna se făcea cu mare fast și îmbrăca forme aparte, mai ales pentru parohiile arădene situate la sud de Mureș, cu datini specifice în ziua în care cade această sărbătoare, fiind considerată ca unul dintre cele mai mari praznice. Importanța deosebită a hramului se vede și din numele popular cu care este designată această sărbătoare. În părțile amintite, hramul bisericii este cunoscut sub numele de „*rugă*”, cuvânt de origine latină care subliniază ideea creștină a rugăciunii mai deosebite, mai intensive și mai călduroase

²⁷³ Ibidem.

²⁷⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, an. XXIV, nr. 10 din 8 martie 1909, p. 4.

²⁷⁵ Ibidem, nr. 9 din 1 martie 1909, p. 5.

²⁷⁶ H. Medeleanu, *Perspectivă nouă asupra picturii din Biserica română din Lipova (judetul Arad)*, în „R.M.M.M.I.A.”, anul L, nr. 1, 1981, p. 88.

²⁷⁷ Gh. Cotoșman, *Vechile antimise din bisericile Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, p. 278.

²⁷⁸ În celelalte parohii nu am putut identifica decât existența unei singure biserici, sau, acolo unde am reușit inventarierea mai multor locașuri de cult, nu am putut stabili hramul.

care trebuie să-și imprime pecetea ei asupra acestei zile în care este comemorat sfântul patron nu numai al bisericii dintr-o parohie, ci a întregii comunități.²⁷⁹

În după amiaza zilei se făcea horă, de obicei în curtea bisericii, la care participa nu numai satul întreg ci și oaspeți veniți din satele învecinate, ca invitați sau alții veniți din proprie inițiativă, îndeosebi tineret, toți îmbrăcați în frumoase haine populare, așa încât, adunarea de la horă reprezenta o adevărată expoziție etnografică, spontană. Organizarea horei era o atribuție a epitropiei parohiale și banii încasați cu această ocazie reveneau bisericii. **„Această prelungire a Liturghiei face parte din dinamica Evanghelie - cultură - Biserică - comunitate”**.²⁸⁰ Era mult discernământ, deoarece enoriașii erau chemați să facă sărbătoare ca niște înțelepți, nu ca neînțelepți, adică plini de Duhul Sfânt, nu plini de băutură.

După instaurarea totalitarismului comunist, atribuția epitropiei în organizarea „rugii” scade treptat, în cele din urmă fiind inexistentă, în așa fel încât, serbarea hramului fiind împărțită în două. Manifestarea religioasă scăzând în însemnătate, iar cea de-a doua fiind separată de prima, acordându-i-se o mai mare importanță, ca mijloc de îndepărtare a tineretului de Biserică.

²⁷⁹ Iova Firca, **Elemente folclorice de ritual în Banat**, în „M. B.”, an.XIX (1969), nr.7-9, p.451.

²⁸⁰ Ion Bria, **Liturghie după Liturghie. Misiune apostolică și mărturie creștină**, azi, București, 1996, p.130.

VII. Biserici la cumpănă de veacuri (până în sec. XVIII)

Sub raport organizatoric-bisericesc, aproape în fiecare localitate cu populație ortodoxă, existau și locașuri de cult, edificate din lemn sau piatră. Numărul lor a fost foarte mare. Înfruntând toate vicisitudinile vremii, numai câteva din bisericile anterioare secolului al XVIII-lea dăinuie până în zilele noastre. Ne-au rămas doar ctitoriile de la Hălmagiu (*Adormirea Maicii Domnului*²⁸¹), Dezna (*Pogorârea Duhului Sfânt*²⁸²) și Lipova (*Adormirea Maicii Domnului*),²⁸³ construite în secolele XIV-XV.

Categoriile de izvoare istoriografice la care vom face apel, șematismele bisericești, conscripții de biserici și preoți, însemnări de pe vechile cărți de cult folosite de cler și cântăreți, cercetările arheologice și toponimie, constituie surse utile de regăsire a multor biserici de mir edificate înainte sau la începutul secolului al XVIII-lea.

1. Biserici în izvoare arheologice

Cercetările arheologice efectuate pe dealul *Cetății* de lângă Cladova, din partea dreaptă a Mureșului, au dus la descoperirea unei necropole medievale timpurii (sec. XI-XII), peste care se suprapune fundația unei construcții ulterioare, orientată est-vest, ce cu certitudine este a unei biserici, edificate după abandonarea fortificației.²⁸⁴

Pe terminația sudică a promontoriului *La cetate* de la Vărădia de Mureș, la aproximativ 150 metri de actuala biserică, a fost descoperită fundația de piatră a unei biserici din secolele XIV-XV, probabil cea mai veche biserică a parohiei. Biserica de tip sală, orientată est-vest, avea o lungime de peste 20 metri și un altar semicircular. Pe latura de sud, în apropierea altarului, a fost surprinsă o sacristie, iar

²⁸¹ Inițial hramul a fost „*Sf. Ierarh Nicolae*”.

²⁸² Inițial hramul bisericii a fost „*Sfânta Treime*”.

²⁸³ Forma de astăzi a bisericii din Lipova nu este cea din secolul al XIV-lea, monumentul a suferit multe modificări datorate renovărilor din secolele XVIII și XX.

²⁸⁴ Vasile Boroneanț, *Considerații asupra locuirii feudale de la Cladova, județul Arad, în lumina descoperirilor arheologice și a unor investigații istorice*, în „Ziridava”, XIV (1982), p. 110; Despre cimitir a se vedea: Vasile Boroneanț, Pascu G. Hurezan, *Cimitirul din secolele XI-XII de la Cladova, jud.Arad*, în „Ziridava”, XV-XVI (1987), pp.67-74.

pe latura de nord, la mică distanță de intrare, se afla un turn clopotniță de formă circulară, jurul bisericii având o pregnantă funcție funerară.²⁸⁵

Cercetările arheologice întreprinse în punctul numit *La criptă*, situat la marginea vestică a localității Hălmagiu, pe malul drept al văii, pe un bot de deal împădurit, au scos la iveală temeliile unei biserici relativ mari cu o lungime totală de 18 metri. Zidurile, cu o grosime de un metru, au fost construite din bolovani de râu și piatră legată cu mortar. Biserica se compunea dintr-o navă dreptunghiulară, un turn adosat laturii de vest și un altar încheiat la est cu o absidă poligonală. Latura de sud are o lungime de 8 m, iar turnul are laturile de 3m și 2 m. Datarea bisericii în a doua jumătate a secolului al XV-lea pare fi cea mai probabilă.²⁸⁶ La sfârșitul secolului al XIX-lea, ruinele din curtea domeniială situată în centrul localității, erau atribuite de istoricul Marki Sandor unei vechi biserici de piatră,²⁸⁷ sondajul arheologic efectuat a dovedit a fi o movilă artificială din secolul al XIX-lea, însuși istoricul de artă Virgil Vătășianu pune la îndoială informațiile furnizate de Marki.²⁸⁸

Cercetările arheologice întreprinse la biserica din Dezna au evidențiat prezența pe același loc a unui cimitir mai vechi, având ca inventar funerar monede din prima jumătate a secolului al XIV-lea, practicat probabil în jurul unui locaș de cult edificat din lemn.²⁸⁹

2. Biserici în izvoare documentare și istoriografice

Unele documente atestă faptul că încă din secolul al XIV-lea, existau așezări cu nume de sfânt de rit răsăritean, *Sf. Gheorghe, Sf. Nicolae, Sf. Dumitru* și *Sf. Ioan*. Localități purtând numele **Sângiorgiu**, întâlnim în secolele XV-XVI între localitățile Mândruloc și Vladimirescu (atestat în 1444, 1561) și între Socodor și Șimand (atestat în 1412, 1486), iar **Sânmedriu**, în zona Munarului (1360) și între Sofronea și Turnu (1484).²⁹⁰

În apropierea localității Pecica exista satul **Sânmielăuș**, atestată documentar între 1329 și 1723,²⁹¹ ce în anul 1358 avea o biserică din piatră cu hramul „*Sf. Ierarh Nicolae*”.²⁹² O localitate cu același nume și cu biserică din piatră ce avea același hram, este menționată la 24 februarie 1358 pe malul stâng al Mureșului, lângă cetatea Zaad, nu departe de Căpâlnaș.²⁹³ La sud-est de Arad, în apropiere de Vladimirescu, exista satul **Sântion** (1434, 1499, 1607, 1761), o altă lângă Socodor

²⁸⁵ Informație primită de la arheologul Mircea Barbu de la Complexul Muzeal Arad.

²⁸⁶ Dan Căpătână, *Cercetări arheologice la Hălmagiu și Vârfurile (jud. Arad)*, în „R.M.M.M.L.A.”, XLV, 2, 1976, pp.77-78.

²⁸⁷ Marki Sandor, *op.cit.*, vol.I, Arad, 1892, p.443.

²⁸⁸ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, pp.565-566, nota 55.

²⁸⁹ Radu Popa, *Vechile biserici de zid din eparhia Aradului și pictura lor*, în vol. „Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă”, p. 235.

²⁹⁰ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1968, p.432.

²⁹¹ *Ibidem*, p.433.

²⁹² *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol.XI (1356-1360), București, 1981, doc. 314, pp.323-324.

²⁹³ *Ibidem*, vol.XI, doc.226, pp.235-236.

(1418).²⁹⁴ Numele aşezărilor provenea de la hramul bisericilor existente în acele localităţi. O biserică cu hramul „*Sf. Ierarh Nicolae*” exista şi la Fulgabekín, localizată pe cursul inferior al Crişului Alb, undeva între Socodor şi Vârşand, unde se află două toponime, *Bekeny* (la nord) şi *Bekyn* (la sud).²⁹⁵ Coriolan Suciu identifică aceste toponime cu două aşezări din acest sector, *Buken* (1202, 1214, 1326, 1333) şi *Buchyn* (1387), situate la nord-est de Socodor.²⁹⁶

Din anul 1400 este atestată o biserică din piatră la Agrişul Mare,²⁹⁷ iar în anul 1444, despotul sârb George Brancovici cedează domeniul cetăţii Şiria lui Ioan Huniade şi fiilor acestuia cu dreptul de patronat asupra bisericilor parohiale din Şiria, Galşa, Baia de Criş şi Băiţa „**şi al celorlalte biserici şi capele, fie creştine (n.n.catolice) fie ale românilor (n.n.ortodoxe), oriunde în domeniul cetăţii amintite.**”²⁹⁸ Patronatul asupra bisericilor consta în sarcina care revenea domnului de pământ de a se îngriji de susţinerea şi dotarea bisericilor parohiale, motiv pentru care patronatul avea dreptul de a înstitui preoţi la respectivele biserici.²⁹⁹ Biserica de la Şiria se afla în partea de nord-est a localităţii, la nici 300 de metri deasupra şoselei Şiria-Pâncota, unde se găsesc ruinele unei construcţii medievale, edificată din piatră de deal, folosindu-se ca liant, mortar din var, nisip şi pietriş, orientarea bisericii fiind est-vest.³⁰⁰ Construcţia avea un plan dreptunghiular, terminată cu o absidă de formă patrată în partea de răsărit. Dimensiunile navei fiind modeste. Din acest edificiu ecleziastic se mai păstrează porţiuni din pereţii absidei şi navei, sprijiniţi în colţurile extreme de contraforturi. În interior, zidurile mai păstrează urme de tencuială, care la sfârşitul secolului trecut prezentau fragmente ale unui ansamblu pictural. Arhitectura monumentului îl plasează în secolul al XV-lea, nefiind exclus să fi fost înălţat către jumătatea acestui veac, când stăpânitorul cetăţii şi a încă 110 sate din Zarand, a fost George Brancovici. În 1444, cuprilejul cedării domeniului către Mihai Sălăjanul, rudă a lui Iancu de Hunedoara, locaşul de cult exista, pentru că între condiţiile puse de Brancovici noului castelan, alături de menţinerea patronatului asupra ctitoriilor româneşti şi catolice din părţile zărăndene, exista dorinţa ca nepoata sa şi după căsătorie să rămână ortodoxă, iar biserica să aibe şi pe mai departe preoţi români stabili. La începutul secolului al XVI-lea, Mihai Balica, comandantul cetăţii, o numea „**biserica noastră**”.³⁰¹ Nu cunoaştem hramul bisericii.

²⁹⁴ C. Suciu, *op.cit.*, vol.II, p.431.

²⁹⁵ Eugen Gluck, *Cu privire la istoricul părţilor arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, în vol. „Studii privind istoria Aradului”, Bucureşti, 1980, p.125.

²⁹⁶ C.Suciu, *op.cit.*, vol.II, p. 305: În perimetrul localităţii Socodor, înspre Pil, a fost descoperită o amuletă confecţionată din lut ars, pe care era gravată o cruce, obiect ce provine din secolul al XI-lea, cf. Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-danubiană şi Bizanţul în veacurile V-XI e.n.*, Iaşi, 1981, pp. 71-72.

²⁹⁷ Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol.II, Cluj-Napoca, 1979, pp. 119-120.

²⁹⁸ Şt. Lupşa, *Istoria Eparhiei Aradului*, vol.I, f. 77; Silviu Dragomir, *Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei arădene*, în „Transilvania”, an. XVIII, 1 iulie, v. 1917, nr.1-6.

²⁹⁹ Augustin Bunea, *Ierarhia românilor din Ardeal şi Ungaria*, Blaj, 1904, pp. 126-127, 128.

³⁰⁰ Otto Greffner, *Cetatea Şiria. Contribuţii monografice*, Arad, 1976, p.86.

³⁰¹ Fl. Dudaş, *Zarandul, chipuri şi fapte din trecut*, Bucureşti, 1981, pp.35-36.

Contemporană cu biserica de la Șiria este cea de la Hălmațiu atribuită voievodului Moga. Este un vechi monument românesc cu o navă dreptunghiulară tăvănită, altar pătrat boltit în semicilindru, turn-clopotniță pe vest și o pictură murală de o remarcabilă frumusețe interpretând în spirit local, forme ale picturii bizantin-paleologe (sec. XIV-XV).³⁰²

Pe valea **Secașului**, la locul numit **Biserica bătrână**, situat la poala muntelui Drocea, la împreunarea văilor **Mărasca** și **Ferice**, exista o biserică medievală frecventată de credincioșii din satele Cârjești, Secașul de Jos, Secașul de Sus, Mărișești și Ferice. La începutul deceniului cinci al secolului nostru, turnul din piatră al bisericii încă mai putea fi văzut. După sistematizarea satelor, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, biserica a fost părăsită.³⁰³

Tot pe valea Crișului Alb, în apropierea satului Mănerău, exista o biserică în satul Roxin, astăzi dispărut, atestat documentar la 1553,³⁰⁴ ce la mijlocul secolului al XVII-lea, avea paroh sfințit în anul 1693 de episcopul Teofil al Bălgradului (1692-1697).³⁰⁵ Pe locul numit **La bisericuță**, nu departe de satul Cărand, până la începutul secolului al XX-lea puteau fi văzute ruinele unei biserici de piatră, contemporană cu voievozii Ioan și Gheorghe de Cărand, amintiți în documente în anul 1533.³⁰⁶

În anul 1464, pentru sprijinul acordat în lupta antiotomană, regele Matei Corvin donează familiei Iakșici, refugiată din Serbia, posesiunea Nădlac cu mai multe sate din Timiș, Caraș și Arad.³⁰⁷ De numele acestei familii se leagă începuturile bisericii de piatră cu hramul „**Sf. Ierarh Nicolae**” din Nădlac, amplasată pe malul Mureșului, pe locul numit de localnici **Dolmă**. Tradiția locală menționează că mai târziu, biserica ar fi fost transformată în mănăstire de maici, cu timpul fiind părăsită și demolată, numai ruinele criptei de sub biserică mai puteau fi văzute și la începutul secolului nostru.³⁰⁸ După exodul sârbilor de la sfârșitul secolului al XVII-lea și câștigarea unor privilegii, românii din Nădlac, alături de sârbii așezați aici nu cu mult înainte, pe malul pârâului **Velj**, o arteră a Mureșului, construiesc în această perioadă o biserică din piatră. Din cauza deselor revărsări ale

³⁰² V. Drăgut, **Dicționar enciclopedic de artă medievală românească**, p. 161.

³⁰³ Roman Popa, **Urmele unei vechi biserici pe valea Crișului Alb**, în „Bis. Șc. an. LXVI. Arad, 15 februarie 1942, nr.7, pp.50-51.

³⁰⁴ C.Suciu, **op.cit.**, vol.I, p. 395

³⁰⁵ Șt. Lupșa, **op.cit.**, vol.I, f.214. În hotarul localității Mănerău, până în ultimii ani puteau fi văzute urmele unei biserici care poate fi locașul de cult în care a slujit preotul hirotonit în 1693.

³⁰⁶ Vasile Frențiu, **Situația Bisericii ortodoxe române din Crișana în secolele XII-XVIII**, în „M.B.”, an. XXVIII (1978), nr. 1-3, p. 63.

³⁰⁷ P.Nemoianu, **Colonizarea sârbilor în Banat**, în „An.Banatului”, an. III, 1930, ianuarie-martie, pp.9-10; Anca Iancu, **Știri despre români în izvoare istoriografice sârbești (secolele XV-XVII)**, în „Studii istorice sud-est europene”, vol.I, București, 1974, p. 27.

³⁰⁸ Petru Țiucra-Pribeagul, **Pietre rămase. Contribuții la Monografia județului Arad**, București, 1936, p. 378. Menționează că în secolul trecut, istoricul Szalay Laszlo, publică o fotografie a unei biserici fortificate, cu două turnuri, amplasată pe malul unui râu, având în prim plan doi călăreți care se luptau. Țiucra sugerează că biserica ar reprezenta un locaș monahal sau parohial din Nădlac sau de lângă, dar consideră că nu ar fi exclus ca această biserică să fie ctitoria lui Iakșici din secolul al XV-lea, (pp.245-246).

Mureșului, nu a avut o viață îndelungată,³⁰⁹ în 1755 ajungând în ruină, enoriașii construind o biserică de lemn.³¹⁰

Tot pe valea Mureșului, înainte de secolul al XVIII-lea, la Lipova, au existat mai multe biserici. Una dintre ele este menționată într-un document din 1428 emis de regele Sigismund de Luxemburg al Ungariei (1387-1437), prin care donează cetatea Lipovei prințului bulgar Șişman.³¹¹ Nu știm în ce loc era amplasată și nici până când a dăinuit.

Pe o hartă din secolul al XVIII-lea publicată de Aurel Eisenkolb, în centrul orașului, exista o biserică ortodoxă, iar în partea de răsărit, în afara cetății o altă biserică ortodoxă, care este a românilor.³¹² Cea din interiorul zidurilor cetății este cunoscută sub numele de biserică sârbească folosită și de episcopii ce în secolele XVI-XVII au rezidat în Lipova. După 1720, când au început colonizările șvabilor, biserica a fost demolată, în 1749, pe locul ei fiind construită actuala biserică catolică, cunoscută până astăzi sub denumirea de *biserica nemțească*. Memoriul întocmit în numele coloniștilor germani de Craussen, cuprindea și cererea de a fi ajutați să-și construiască o biserică. La început, slujba religioasă catolică se oficia într-o capelă, cu timpul, devenită neîncăpătoare.³¹³

În harta lui Marsigli din 1697, în partea de sud-vest a localității, *extra muros*, apare planul unei biserici cu altarul orientat spre răsărit.³¹⁴ Biserica apare și în harta lui Visconti din 1707, cu mențiunea în legendă, că este vorba de „*veche biserică valahă*”.³¹⁵ Harta din 1697, menționează încă o biserică situată în partea de est, tot în afara cetății, nu departe de canalul care unea șanțul cetății cu Mureșul.³¹⁶ Biserica avea un plan treflat, cu absidele laterale poligonale, prezentând trei laturi în exterior și interior. Absida altarului era semicirculară și încadrată de două încăperi dreptunghiulare ce serveau drept proscomidier, cea de la nord și diaconicon cea de la sud. Caracterul de unicat îl dau cele două pridvoare laterale, simetric dispuse, la laturile de nord și de sud ale naosului. Analiza planului bisericii, conduce la constatarea planului său unicat în ansamblul arhitecturii medievale românești. Absida semicirculară, încadrată de două încăperi laterale precum și prezența celor două pridvoare laterale, sugerează, pentru Eugenia Greceanu, analogii cu arhitectura sârbească a statului Raska, situat la interferența curenților romanice și bizantine, dezvoltată în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al XII-lea și sfârșitul

³⁰⁹ Ibidem.

³¹⁰ S. Dragomir, *Statistici sârbești din dieceza Caransebeșului și a Aradului în veacul XVIII*, în „F. D.”, nr. 5 din 1 februarie 1909, p.3; Șt.Lupșa, *op.cit.*, vol. II, fasc. 3, f.303-304.

³¹¹ Ion B.Mureșianu, *Mănăstiri din Banat*, Timișoara, 1976, p.32; I.D.Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p.67.

³¹² M. Șandor, *Arad varmegye es Arad szabad kiralyi varos tortenete*, vol.II, Arad, 1895, p.239.

³¹³ Aurel Țintă, *Colonizările habsburgice în Banat.1716-1740*, Timișoara, 1972, pp. 96, 159. Parohia catolică în Lipova a fost înființată în anul 1717 și aparținea de dieceza Cenadului, cf. George Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p.306.(informația trebuie privită cu rezervă).

³¹⁴ Gheorghe Sebestyen, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*, în „R.M.M.M.I.A.”, anul XV, nr. 1, 1984, p.84.

³¹⁵ Marki, *op.cit.*, vol.II, p.239.

³¹⁶ Gh.Sebestyen, *op.cit.*, p.48.

secolului al XIV-lea.³¹⁷ Biserică nu putea fi decât cea pe fundația căreia, cu unele transformări, a fost edificată actuala biserică din Lipova. De la vechea biserică s-a folosit o parte a zidurilor ce mai păstrează fragmente din pictura veche, ce reprezintă pe *Sfinții Teodosie* (sud) și *Pahomie* (nord).³¹⁸

Biserica, ruinată la sfârșitul secolului al XVII-lea sau la începutul celui următor, a fost refăcută în veacul XVIII. O imagine a vechii biserici ne-o lasă zugravul Nedelcu Popovici pe unul din umerii bolții de la 1732 și care se găsește deasupra celei de la 1792, după obiceiul pictorilor vechi. Este reprezentat un corp de biserică având două rânduri de arcade sau galerii iar în partea dreaptă clopotnița; jur împrejur închise aceste construcții de un cerc de arcade care susțin probabil locuințele călugărilor. De-a dreapta și de-a stânga acestei imagini, Ioachim Miloia menționează că se afla și o inscripție „din care, cu toate că abea se poate citi, rezultă totuși că e vorba de biserica din Lipova”.³¹⁹

Din lucrările francezului Ricault, reiese că spre *Dealul viilor* exista încă o biserică ortodoxă veche în afara cetății. Este vorba de o biserică edificată în secolul al XV-lea, se pare din lemn, amintirea ei păstrându-se prin toponimul *Valea bisericii*, care corespunde situației date de Ricault.³²⁰

Românii ortodocși din Arad, aveau o biserică din piatră, încă în secolul al XV-lea, ctitorită de marele nabab sârb Dimitrie Iacșici din Nădlac, pe vremea lui Matei Corvin.³²¹ Istoricul Marki susține că ar fi fost construită în 1498 și a avut hramul „*Sf.Ap.Petru și Pavel*”.³²² Atât Lakatoș Otto cât și Ioan Rusu, susțin că biserica, atunci când Isaia Diacovici mută scaunul episcopal la Arad, era în stare bună, iar episcopul o ridică la rangul de biserică episcopală.³²³ Afirmațiile celor doi par a fi confirmate pe baza unor documente cartografice de la începutul secolului al XVIII-lea. Din examinarea atentă a unei hărți întocmită de către generalul Karoly Sandor cu prilejul atacului lui Francisc Rakoczy din timpul războiului curuților (1703-1711), este consemnată existența unei biserici a românilor, situată în colțul dintre Mureș (est), Mureșul Mic (sud) și actualul Bulevard al Revoluției (vest), parte numită *Tykovetz*.³²⁴ Ocupând o poziție laterală față de direcția principală de atac, îndreptat asupra cetății imperiale dinspre Aradul Nou și asupra grănicerilor, nu putem crede că biserica nu a avut de suferit. Faptul este dovedit și de o hartă din 1725 întocmită de inginerii armatei austriece, în care se face mențiunea că în Arad, în acel an, existau numai două paraclise ortodoxe. Un paraclis în *Raczvaros*, situat

³¹⁷ Eugenia Greceanu, *Un tip singular al arhitecturii feudale românești, biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova, județul Arad*, în „Muzeul Național”, III, București, 1976, pp. 282-286.

³¹⁸ Despre acest fragment de pictură vezi V. Drăguț, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV)*, București, 1970, p. 66.

³¹⁹ I. Miloia, *Biserica română din Lipova (Banat)*, p. 38.

³²⁰ *Ibidem*, p.37.

³²¹ Lakatoș Otto, *Arad tortenete*, vol.II, Arad, 1881, p.63.

³²² Marki, *op.cit.*, vol.I, p.474. După Gh.Ciuhandu, afirmația lui Marki „nu pare a fi dovedită”, vezi în *Din viața lui Nestor Ioanovici, episcopul Aradului.1767-1830*, Arad, 1929, p.49.

³²³ Lakatoș, *op.cit.*, vol.I, Arad, 1881, p.59; Ioan Rusu, *Cuvântare la Nașterea Sf.Ioan Botezătorul, patronul catedralei din Arad*, în „Bis. și Șc.”, an.VII, nr .28 din 10/22 iulie 1883, p.244.

³²⁴ Lakatoș, *op.cit.*, vol.I, pp.54-55.

în dreapta Mureșului în imediata vecinătate a cetății de atunci, pe locul ei fiind ridicată la începutul secolului al XVIII-lea, „**biserica sârbească**” cu hramul „**Sfinții Apostoli Petru și Pavel**”, iar celălalt paraclis, cu hramul „**Bunavestire**”, era situat în partea de oraș numită *Nemetvaroș*.³²⁵

Planul cetății Aradului din secolul al XVII-lea și cel de la mijlocul celui următor, ne prezintă pe locul retiradei de mai târziu, o biserică ce nu putea fi decât ortodoxă. În planul orașului din 1752, în interiorul retiradei, în legenda explicativ de la litera **b** este consemnată, sub denumirea de „**cazarma ofițerilor și închisoare**”. Este greu de crezut că austriecii să fi dezafectat o biserică catolică transformând-o în cazarmă și închisoare. Mult mai plauzibil ni se pare concluzia că biserica în cauză să fi fost un locaș de cult ortodox.³²⁶

Călătorul turec Evlia Celebi Efendi (1611-1682), menționează că nu departe de cetatea Aradului situată pe malul de nord al Mureșului, era un pod peste râu iar în așezarea dinspre Timișoara a podului, „**se află două sute de case de creștini**”.³²⁷ Aceștia nu puteau fi decât ortodocși, români în majoritate și poate câteva familii de sârbi. Românii, vechii locuitori ai așezării numită Schela (azi Aradu-Nou), în mod sigur aveau și o biserică, probabil din lemn, în care la anul 1767 slujea preotul Gheorghe Popovici originar din Bătania.³²⁸

Nu putem ignora sursele istoriografice în care sunt menționate existența unor parohii încă din secolul al XVI-lea sau mai târziu. În secolul al XVI-lea este menționată parohia de la Sebiș (1542), iar din secolul următor cele de la Feniș (1627), Susani (1642), Govoșdia (1652),³²⁹ Crocna (1677), Dumbrăvița (1692),³³⁰ Dieci (1692) și Pădureni (1700). Din primii ani ai secolului al XVIII-lea sunt menționate parohiile ortodoxe de la Petriș (1708) și Bârzava (1712).³³¹ În toate aceste parohii se poate presupune că exista și câte o biserică edificată în mod sigur din lemn.

Biserici existau și în localitățile în care sunt menționați preoți. Urbariul domeniului cetății Șiria din anul 1525, înregistrează între contribuabilii și locuitori ce dețineau demnitatea de preoți. Sunt menționați în satele Secașul de Sus (Luca, Opriș, Nicolae, Petru și Zawarus), Zeldiș (Teodor Stan), Capolna (Mihai și Zawarws), Sârbii de Sus (Teodor și Ioan), Șiria (Ambrozie), Arăneagul de Jos (Ioan), Arăneagul de Mijloc (Nicolae) și Capolnaș-Cladova (Ladislau).³³²

Cu cât înaintăm în timp, cu atât mărturiile devin tot mai numeroase. Conscriptia din 1755 a episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului (1751-1768) menționează că din cele 164 de biserici, 82 (66 de lemn, 11 de grădele și 5 de piatră) erau foarte vechi, unele chiar ruinate, sfătuind comunitățile să-și edifice

³²⁵ Ciuhandu, *op.cit.*, pp.48-49.

³²⁶ Paul Dorin Crainic, *Considerații istorico-arhitecturale privind Aradul secolelor XII-XIV*, în „Ziridava”, XIV (1982), p.135.

³²⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, București, 1976, p.504.

³²⁸ I.D.Suciu, Radu Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 132, p.313.

³²⁹ Azi Livada din protopopiatul Sebiș.

³³⁰ Așezare dispărută localizată între Dieci și Crocna.

³³¹ Șt.Lupșa, *op.cit.*, vol.I, f. 212

³³² David Prodan, *Domeniul cetății Șiria la 1552*, în „A.I.I.Cluj”, III, Cluj, 1960, pp. 50, 54, 55, 81-82, 90, 94, 95, 97.

alte noi. Putem presupune că aceste biserici au fost construite cel mai târziu în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.³³³

Marea majoritate a bisericilor erau edificate din lemn. Pădurile abundente ce acopereau ținuturi întinse, atât pe valea Mureșului cât și pe cea a Crișului Alb, fapt dovedit de hărțile din anii 1690-1730 ale lui Maroni Visconti și ale contelui Marsigli din Bologna, ofereau materia primă pentru construirea bisericilor.³³⁴

3. Biserici în însemnări de pe manuscrise și cărți de cult

Așezări și locașuri de cult edificate anterior secolului al XVIII-lea, primesc prin însemnările de pe cărțile de cult confirmarea existenței lor. În 1530 este menționat preotul Mircea din Păuliș,³³⁵ iar în 1659 preotul Ștefan din Căpălănaș, vindea pentru 30 de florini lui Dăncești din satul Godinești (jud. Hunedoara), un exemplar al **Cărții românești de învățătură** (Iași, 1643).³³⁶ La numai cinci ani de la tipărirea acestei cărți, un exemplar se afla în posesia preotului de la biserica de lemn din Ignești.³³⁷ În prima jumătate a secolului al XVII-lea, un exemplar din **Tâlcul Evangheliilor** și **Molitvelnicul românesc**, imprimate de Coresi în 1567-1568 la Brașov, pentru o scurtă perioadă se aflau în folosința preotului Ioan de la biserica din Pâncota.³³⁸

Pe filele unui exemplar al **Cazaniei lui Varlaam** (Iași, 1643), în august 1661 se făcea o mențiune despre „sfânta biserică în Târnăvița”,³³⁹ iar pe un alt exemplar din aceeași ediție, în 1699 se făcea mențiunea că tipărirea aparținea „bisericii din Bell(iu)”.³⁴⁰ Contemporană cu cele două biserici era și „biserica cea bătrână” din Vidra, unde în 1723 existau două biserici de lemn.³⁴¹ Preotul Ioan din Pereg, la 23 martie 1702 dona bisericii din sat un exemplar al **Noului Testament** (Bălgrad, 1648).³⁴²

O biserică, edificată în mod sigur din lemn, a existat și în Cuvin încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Pe filele unui exemplar din **Îndreptarea legii** (Târgoviște, 1652) se află următoarea însemnare manuscrisă: „Să să știe că această carte o au dat Rațacu și măsă, Stoia, și cu frate său, Iancul, pe sama besericii Covinului, să fie pomană părinților lui Radoe și stoko Nicodin, și [au] fost

³³³ vezi: S. Dragomir, *Statisticii sârbești din dieceza Caransebeșului și a Aradului în veacul XVIII*, în „F.D.”, an. XXIII, nr. 51-52 din 21 decembrie 1908; an. XXIV, nr. 5 din 1 februarie 1909; nr. 6 din 8 februarie 1909; nr. 9 din 1 martie 1909; nr. 10 din 8 martie 1909.

³³⁴ E. Gluck, *Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, în vol. „Studii privind istoria Aradului”, p. 109.

³³⁵ Fl. Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești*, Oradea, 1990, p. 115.

³³⁶ Idem, *Vechile tipăriri românești din bisericile Bihorului. Sec. XVI-XVII*, Oradea, 1979, p. 129.

³³⁷ Idem, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1976, p. 60.

³³⁸ Idem, *Vechile tipăriri românești din bisericile Bihorului*, p. 22, nota 24.

³³⁹ Idem, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, p. 194.

³⁴⁰ *Ibidem*, p. 155.

³⁴¹ „Această S(ân)tă Carte este a bes(ericii) din Vidra din sus de biserică cea bătrână” (*Cazania lui Varlaam*, Iași, 1643). însemnarea era făcută la 14 iunie 1723 de preotul Ioan, cf. *Ibidem*, p. 190.

³⁴² „[...] io popa Avram din satul Pereg dau pomană acest testament [...]”, cf. E. R. Colta, *Cărți vechi din secolul al XVII-lea în Țara Zarandului*, în „Ziridava”, VIII (1977), pp. 573-574.

mărturie chinezul David Ștefan, Lazăr Dămian, Giurăca Ion, Groza Mihai, și să nu aibă să o ia din biserică.³⁴³

Existau biserici și în satele în care, încă în secolul al XVII-lea, este semnalată prezența și activitatea unor copişti de manuscrise sau colportori de cărți, peregrini sau localnici. La începutul secolului al XVII-lea, în Leasa se afla protopopul Daniil venit din Țara Românească, copist și colportor de cărți. Tot de peste munți era și preotul Constandin care la începutul secolului următor, copiază mai multe manuscrise liturgice pentru nevoile bisericii din Șimand și ale celor din jur.³⁴⁴

4. Biserici în toponimie și memoria colectivă

Informații despre existența unor biserici ne este transmisă și prin intermediul toponimiei, socotită drept „**istoria nescrisă a unui popor**”³⁴⁵. Dintre numele topice, mult răspândite sunt numele de locuri pe care se găsesc sau se găseau locașuri de închinăciune, necropole, cimitire sau morminte izolate sau alte elemente materiale religioase (cruci, troițe). În cele mai multe cazuri ele au o deosebită însemnătate pentru istoria locurilor respective, mai ales că uneori abia mai găsim urmele fostelor edificii religioase de odinioară, iar alteori doar investigația arheologică mai e în măsură să dovedească faptul că numele locului e justificat întrutotul și că nu a fost dat întâmplător.

În multe parohii, enoriașii indică de fiecare dată locul bisericii ce a precedat-o pe cea actuală sau alta mai veche prin toponime ca: **Bisericuță** (Birchiș, Ceala,³⁴⁶ Caporal Alexa, Curtici, Semlac, Zarand), **La bisericuță** (Cărand, Dumbrăvița de Dieci, Chesint,³⁴⁷ Iosășel, Prunișor, Măderat, Popin,³⁴⁸), **Balta bisericii** (Birchiș, Lalașint), **Sub biserică** (Bontesti, Țarmure), **Dâmbul bisericii** (Almaș, Ciuntesti, Corbesti, Groșii- Noi, Ionești, Roșia Nouă, Săvârșin, Tăgădău), **Dealul bisericii** (Ignești, Căpălnaș, Dud, Rădești, Hășmaș,³⁴⁹ Cărand, Lupești,³⁵⁰ Șoimoș, Voivodeni), **Dealul bisericeței** (Șiria³⁵¹) **Dâmbul bisericeței** (Slatina de Mureș), **Valea popilor** (Vârfurile), **Dealul popii** (Prăjești, Bruznic, Laz, Neagra), **Dâmbul popii** (Drauț), **Valea bisericii** (Cuvin, Lipova, Miniș, Țela), **Valea bisericeței** (Almaș³⁵²), **Pârâul bisericii** (Ilteu, Bătuța), **Câmpul bisericii** (Ignești), **Râul bisericii** (Cigherel³⁵³), **Dealul crucii** (Secaș), **Dâmbul crucii** (Troaș), **Dealul**

³⁴³ Fl. Dudaș, **Memoria vechilor cărți românești**, p.158.

³⁴⁴ Idem, **Manuscrisele românești din bisericele Bihorului**, vol.I. Oradea, 1985, pp.57-58, 130.

³⁴⁵ Iorgu Iordan, **Toponimia românească**, București, 1963, p. 2.

³⁴⁶ Cercetările arheologice întreprinse pe acest loc au scos la lumină materiale ceramice ce atestă urme de locuire din secolele X-XIII, vezi: Mihai Blăjan, Egon Doner, **Probleme demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI-XIII) descoperite pe teritoriul județului Arad**, în „Ziridava”, X (1978), p. 123.

³⁴⁷ Situat în partea de est, la circa 1 km de actuala vatră a comunei.

³⁴⁸ Așezare dispărută atestată documentar între 1219-1828, situată între Pecica și Arad, pe malul Mureșului (cf. C.Suciu, **op.cit.**, vol.II, p.388.). Amintirea ei este păstrată de pădurea **Popin**.

³⁴⁹ Între Beliu și Hășmaș.

³⁵⁰ La nordul localității, în capătul **Văii Drăganului**, sub **Vârful Stârcii**.

³⁵¹ La est de localitate, spre Agrișul Mare, pe **Valea Almașului**.

³⁵² Pe **Valea bârlui**, la sud de Almaș sub **Vârful Osoi**.

³⁵³ Așezare dispărută.

crucilor (Toc), *Dâmbul crucilor* (Govojdia³⁵⁴) și *Pîrîul crucilor* (Toc, Bătuța), cele din urmă sugerând chiar existența unor cimitire, în mijlocul cărora se putea afla și biserica satului.

O inventariere a toponimelor care sugerează locul cimitirului, în mijlocul căruia, de cele mai multe ori, era și biserica satului, este mai mult decât utilă demersului nostru. Întâlnim toponime ca: *Dâmbul cu morminți* (Șoimoș), *Dâmbul mormințelor* (Odvoș), *Dealul morminților* (Dorgoș, Minead, Voivodeni), *Dealul cimitirului* (Botfei), *Țintirim* (Susani), *Țintirimul vechi* (Baia), *La morminți* (Bârzava), *Morminți* (Buteni, Nădălbști, Aldești) și *Morminții vechi* (Iacobini).

Vatra actuală a unui sat este de cele mai multe ori alta decât cea existentă la întemeierea așezării, anumite cauze obligându-i pe locuitori să-și schimbe locul adăposturilor, realitate probată de faptul că adesea, pe teritoriul aceluiași sat se găsesc, în chiar două sau trei puncte, numiri topice diferite referitoare la elemente constitutive ale satului (biserici, cimitire, ruine), ceea ce demonstrează că pe aceste locuri au existat cândva așezări omenești, indicații confirmate, de regulă, de mărturii arheologice sau consemnări documentare.

Despre ruinele ce în secolul trecut puteau fi văzute la circa 600 metri de satul Șoimoș, chestionat de istoricul Marki, Ilie Pavel menționa că tradiția locală le atribuie „**bisericii strămoșești**”.³⁵⁵ Locul respectiv este a fost înregistrat de memoria colectivă sub denumirea de *Piatra popii*.

În Dezna, memoria colectivă consemnează că la *Coul Deznei*, în secolele trecute, a existat o biserică de lemn iar troița existentă astăzi în curtea bisericii parohiale actuale ar fi fost adusă din vechea așezare existentă odinioară.³⁵⁶ Vechea biserică din Virișmort încă persistă încă tradiția locală că a fost construită înainte de anul 1700, înlocuită după un secol și jumătate cu alta tot din lemn.

Vreme de secole, aceste modeste biserici au servit românilor drept locașuri de închinăciune. Multe au dispărut în decursul timpului, din diverse motive, fiind înlocuite cu altele care din păcate nu toate au atins farmecul celor dintâi. Vremea le-a șters din peisajul arădean pentru totdeauna dar nu și din amintirea documentelor sau memoria colectivă.

În mod sigur, pe lângă bisericile inventariate de noi ca existente în această perioadă au mai fost și altele, ele nefiind încă identificate. Credem că săpături arheologice efectuate la unele puncte menționate mai sus dar și cercetări de arhivă, vor fi în măsură să completeze datele pe care le-am oferit.

³⁵⁴ Azi Nicolae Bălcescu.

³⁵⁵ Marki, *op.cit.*, vol.I, p.451..

³⁵⁶ Troița a fost făcută la 29 august 1827 în cinstea Sf. Ioan Botezătorul. Tot din *Coul Deznei* este adus și troița din cimitirul actual, executată în anul 1841 dintr-un singur bloc de piatră.

VIII. Biserici edificate în secolele XVIII-XX

Cunoașterea procesului evolutiv al bisericilor de mir arădene în secolele XVIII-XIX, constituie, credem noi, o latură importantă a cercetărilor de istorie ecleziastică, furnizând informații prețioase privind dezvoltarea societății *pre-moderne* și *moderne* în ansamblul ei. Este perioada în care și în spațiul arădean se produc în plan bisericesc și cultural o serie de mutații determinate de notabile transformări socio-politice și chiar economice. Datorită cadrului istoric specific, Aradul ne oferă câteva particularități întrucât în veacurile XVIII și XIX populația românească, majoritară, dar nedreptătită, este angajată într-o susținută luptă pentru drepturi naționale și bisericești, realitate ce se răsfrânge și asupra lumii rurale, generând o revitalizare în modul de existență în conștiințe și, implicit în mentalități.

1. Biserici din secolul al XVIII-lea

Dacă până la sfârșitul secolului al XVII-lea, puținătatea știrilor documentare face necesară utilizarea informațiilor indirecte, nici pentru începutul veacului următor, situația nu este mai bună, prea puține fiind monumentele ecleziastice de cult păstrate care să ne dea o imagine din ce în ce mai clară asupra obiectului demersului nostru. O primă sursă documentară o constituie *conscripția din 1752*, datorată lui Meletie Covaci care a vizitat și câteva localități din protopopiatul Beliu.³⁵⁷ În raportul său menționează în 15 localități din această zonă, un număr de 13 biserici edificate de lemn (Chișlaca, Beliu, Tăgădău, Săliștea, Cărand, Archiș, Groșeni, Hășmaș, Comănești, Botfei, Secaci, Măraș, Șiad) și două din gard de nuiel (Craiva, Nermiș). O singură biserică era acoperită cu nuiel,³⁵⁸ 6 cu paie³⁵⁹ și 8 cu șindrilă.³⁶⁰ Doar la biserica din Craiva menționează că era veche iar la cea din Chișlaca turnul era cu șindrilă. Biserica din Comănești era în construcție.

Satul Urviș de Beliu nu avea biserică nici în 1756, era filie la Hășmaș, iar credincioșii din Ciunțești în acest an „**biserica acum o construiește preot Popa Sava, născut în comitatul Zărandului, comuna Dezna**”.³⁶¹

Pentru istoria vieții ecleziastice arădene din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cea mai bună sursă documentară rămâne *conscripția din 1755* a

³⁵⁷ I. Godea, *Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)*, p. 34, *Anexa 2* p.135.

³⁵⁸ Nermiș.

³⁵⁹ Craiva, Chișlaca, Beliu, Archiș, Secaci și Șiad.

³⁶⁰ Tăgădău, Săliștea, Cărand, Groșeni, Hășmaș, Comănești, Botfei și Măraș.

³⁶¹ I. Godea, *op. cit.*, *Anexa 3* p. 137.

episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului (1751-1768), întocmită de episcop în urma vizitațiilor canonice efectuate în satele arădene din cele opt protopopiate³⁶² aflate sub jurisdicția eparhiei Aradului.³⁶³ Cuprinde informații prețioase despre starea la zi a atâtor biserici ale românilor (material de construcție, starea lor, hramul, dacă a fost sau nu sfințite), preoți și numărul caselor din fiecare sat. Face referire și la celelalte confesiuni, ca cifră de populație și raporturi confesionale.³⁶⁴ Din analiza informațiilor cuprinse în conscripție se desprind date prețioase despre situația ecleziastică a românilor din aceste părți. În cele opt protopopiate se aflau 232 localități, 164 de biserici, 240 preoți, 8 diaconi și 10 313 case de ortodocși. Statistica a fost încheiată și semnată de episcop în 6 aprilie 1755.

Cel mai întins protopopiat era cel al Butenilor cu 88 de localități (37,9%), urmat de cel al Hălmagiului cu 50 de localități (21,5%), Zărândul cu 30 de localități (12,9 %), Șiria și Vărădia cu câte 24 de localități (10,3 %), Arad cu 9 localități (3,8 %), Nădlac cu 4 localități (1,7 %) și Pecica cu doar 3 localități (1,2 %).

Un procent de 67,7 % din sate au între 2-50 de case, 16,3 % între 51-100 de case, 7,7 % între 101-150 de case și 3 % cu peste 151 de case.³⁶⁵ Din cele 232 de localități, 155 erau parohii (66,8 %), 77 erau filii (33,1 %). Cele mai multe filii se aflau în protopopiatul Butenilor (55,6 %), urmat de cel al Hălmagiului (40 %) și al Vărădiei (29,1 %). În protopopiatul Șiria era doar o singură filie iar în protopopiatele Arad, Pecica, Nădlac și Zărând nu exista nici una. Cele mai multe filii le avea parohiile: Chisindia (9), Feniș (7), Hălmagiu (4), Revetiș (4), Neagra (4), Săvârșin (3) și Laz (3). Din cele 232 de localități, 5,1 % aveau statutul de oraș.³⁶⁶

După materialul de construcție, din cele 164 de biserici, 82,9 % erau din lemn, 8,5 % din piatră și 8,5 % de grădele, repartizate pe protopopiate astfel:

³⁶² Arad, Pecica, Nădlac, Zărând, Șiria, Buteni, Vărădia și Hălmagiu.

³⁶³ Pentru parohiile din părțile Bihorului întocmește **Protocolul vizitației Eparhiei Oradiei Mari din 25 martie 1759**. Vizitațiile în aceste părți au avut loc între 25 martie 1759 și 26 august 1759. Conscripția este publicată în revista „Archiv”, an I (1911), Carloveț, pp. 3-17, citată după Ciuhandu, **Schite din trecutul românilor arădani din veacul XVIII**, p.55, nota 1.

³⁶⁴ În orașul Arad menționează că existau 250 de case nemți și maghiari de religie catolică, luterani și calvini nu erau. Evrei erau vreo 8 case, în afară de cei ce stau cu chirie. Amintește de biserica franciscană și mănăstirea minorităților din oraș. În Pecica menționează că erau 100 de case locuite de maghiari catolici care aveau un preot și o capelă. În Radna era o mănăstire franciscană și socați de religie romano-catolică ce locuiau în 40 de case. Satul Herdeiș (azi Pădureni) avea un număr de 40 de case locuite de maghiari și aveau un predicator și o biserică calvină. Nemții și maghiarii din Ineu au transformat geamia turcească în biserică romano-catolică. O biserică de piatră aveau și locuitorii celor 50 de case de religie calvină din Vădaș (azi Vânători). Un predicator și biserică calvină avea și maghiarii celor 30 de case din Sebiș. O capelă romano-catolică exista în Șiria și se afla amenajată între ruinele vechii biserici. Locașul de cult era frecventat de oficialitățile localității, paroh nu aveau însă slujeau călugării franciscani de la mănăstirea din Radna.

³⁶⁵ Cele mai multe case existau în Arad (471), Șiria (310), Pecica (256), Șimand (247), Socodor (³⁶⁵ Arad (471 case), Șiria (310 case), Pecica (256 case), Șimand (247 case), Șiclău (163 case), Ineu (126 case), Hălmagiu (142 case), Buteni (110 case), Giula (110 case), Zărând (109 case) și Cenad (12 case ortodoxe).

³⁶⁶ Arad (471 case), Șiria (310 case), Pecica (256 case), Șimand (247 case), Șiclău (163 case), Ineu (126 case), Hălmagiu (142 case), Buteni (110 case), Giula (110 case), Zărând (109 case) și Cenad (12 case ortodoxe).

PROTOPOPIATUL	GRĂDELE	LEMN	PIATRĂ	TOTAL
Arad	6	1	3	10
Buteni	-	38	2	40
Hălmagiu	-	31	3	34
Pecica	3	1	-	4
Nădlac	3	-	1	4
Șiria	-	21	3	24
Vărădia	-	17	-	17
Zărand	2	27	2	31
TOTAL	14	136	14	164

Toate bisericile erau construite înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea. Cele mai vechi erau cele din Hălmagiu (sec. XIV) și Dezna (sec. XV), amândouă edificate din piatră. La unele biserici menționează anul edificării: cinci decenii vechime, avea biserica de la Giula, patru decenii, biserica „*Sf. Ap. Petru și Pavel*” din Arad, trei decenii, biserica „*Sf. Ioan Botezătorul*” din Arad; bisericile de lemn din Pil și Socodor erau edificate cu două decenii înainte; cea din Șomoș cu 17 ani înainte iar cea din Chișineu avea o vechime de 16 ani. După tradiția locală sau alte surse istoriografice, cunoaștem datarea bisericilor de la Ionești (1720), Vidra (1724) și Groșeni (1724).³⁶⁷ Existau localități cu două sau trei locașuri de cult. În orașul Arad existau două biserici de piatră și o capelă la reședința episcopală („*Bunavestire*”) situată pe strada de lângă catedrală pe malul Mureșului. Câte două biserici existau și în satele Apateu (una veche, alta nouă, ambele de lemn) și Cinteș (una de grădele veche și ruinată, alta nouă de lemn). Despre biserica de lemn din satul Almaș (așezare dispărută), în conscripție se menționează că era „*părăsită, nici nu s-a servit în ea niciodată*”, iar despre cea de piatră de la Dezna avea rezerve că ar fi fost încă de la început ortodoxă.

Dacă în general bisericile erau amplasate în mijlocul satelor, cea de la Bârsa se afla pe *Dealul Crișului* lângă sat, iar cea din Dieci se afla pe un deal mai departe de sat.

Sinesie Jivanovici precizează și vârsta de atunci a unor biserici prin semnalarea „*stării de ruină*”,³⁶⁸ unele erau „*vechi*”,³⁶⁹ sau „*veche și căzută*”.³⁷⁰ Aceste biserici, în număr de 82 (80,4 % din lemn, 13,4 % din grădele și 6 % de piatră), puteau fi construite cu mult înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea, poate multe dintre ele chiar cu un veac înainte. Multe dintre aceste locașuri de închinăciune au putut fi construite în primele două decenii ale secolului al XVIII-

³⁶⁷ La biserica din Groșeni, C. Petranu menționează că pe pragul intrării în biserică era însemnat anul 1724, cf. *Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn*, p. 27.

³⁶⁸ Glogovăț, Măndruloc, Cinteș, Curtici (toate din grădele). Bârsa, Boesig, Lupești, Comlăuș, Gurba, Mișca, Olari (toate din lemn).

³⁶⁹ Păuliș, Pecica, Bătaia, Turnu, Cenad (toate din grădele). Aldești, Almaș, Bontăști, Buhani, Chisindia, Condratáu, Cilul de Jos, Dieci, Neagra, Rădești, Secaș, Văsoaia, Zeldiș, Zimbru, Aciua, Aciuța, Basarabasa, Brusturi, Ciuci, Ciungani, Dobroș, Hălmăgel, Lazuri, Leauț, Luncșoara, Ocișor, Ociu, Pleșcuța, Poenari, Șteia, Târnăvița, Vașa de Jos, Almaș, Galșa, Fauș, Căpruța, Dumbrăvița, Hada, Ilteu, Petriș, Roșia Nouă, Săvârșin, Apateu, Berechiu, Cermei, Chereleș, Chitighaz, Comlăuș, Macea, Nădab, Otlaca, Sinteș, Șicliu, Talpoș (toate de lemn), Hălmagiu, Dezna și Nădlă (toate de piatră).

³⁷⁰ Pecica, Bătaia (amândouă din grădele).

lea, în timpul episcopului Isaia Diacovici și al urmașului său Vichentie Ioanovici, care aveau misiunea, ca potrivit privilegiilor obținute de la împărații Leopold și Iosif I, să instaleze preoți și să ridice în fiecare sat românesc și sârbesc o biserică de ritul lor ortodox.³⁷¹

Situația pe protopopiate a bisericilor reflectată în conscriția lui Sinesie Jivanovici, se prezintă astfel:

PROTOPOPIATUL	GRĂDELE	LEMN	PIATRĂ	TOTAL
Arad	3	-	1	4
Buteni	-	16	1	17
Hălmagiu	-	18	1	19
Pecica	3	-	-	3
Nădlac	3	-	1	4
Șiria	-	5	-	5
Vărădia de Mureș	-	8	-	8
Zărand	2	19	1	22
TOTAL	11	66	5	82

Un număr de 40 de biserici erau noi (una de grădele,³⁷² 29 de lemn,³⁷³ 2 piatră³⁷⁴) iar la un număr de 44 de locașuri de cult nu menționează decât materialul din care erau edificate (4 grădele,³⁷⁵ 38 de lemn,³⁷⁶ 2 de piatră³⁷⁷), fără să mai face nici o precizare referitoare la vechimea bisericii, probabil erau în stare bună, motiv pentru care consideră că nu mai era necesar să facă și alte mențiuni. Pe protopopiate, situația se reflectă în următorul tabel:

PROTOPOPIATUL	GRĂDELE	LEMN	PIATRĂ	TOTAL
Arad	3	2	-	5
Buteni	-	24	1	25
Hălmagiu	-	15	2	17
Pecica	-	1	-	1
Nădlac	-	-	-	-
Șiria	-	16	1	17
Vărădia de Mureș	-	9	-	9
Zărand	-	9	1	10
TOTAL	3	76	5	84

³⁷¹ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, (Prefață, traducere și note de Costin Feneșan), Timișoara, 1984, p. 127.

³⁷² Sâmbăteni

³⁷³ Barda, Mănerău, Chertiș, Croena de Sus, Cuied, Gurahonț, Iosășel, Minead, Răpsig, Revetiș, Sebiș, Susani, Bănești, Bodești, Gura Văii, Ionești, Vața de Sus, Vidra, Iermata, Ineu, Bârzava, Julița, Săliște, Toc, Vărădia, Apateu, Cinte, Sinitea și Vârșand.

³⁷⁴ Șiria și Șimand.

³⁷⁵ Radna, Șoimoș, Semlac și Șeitin.

³⁷⁶ Buteni, Croena de Jos, Feniș, Găvojdia, Laz, Luguzău, Minișul de Sus, Pleș, Prăjești, Voivodeni, Baldovici, Cristești, Obârșia, Prăvăleni, Strâmba, Tălagiu, Târnova, Tiulești, Tohești, Agriș, Arăneag, Cherec, Cladova, Chier, Drauț, Măderat, Măscă, Moroda, Nadăș, Pâncota, Seleuș, Șicula, Târnova, Conop, Pârnești, Șepreuș, Șomoșcheș, Vânători.

³⁷⁷ Cuvin și Covăsânt.

Un număr de 9 biserici (6 de lemn³⁷⁸ și 3 de piatră³⁷⁹) erau în construcție, iar cele de la Cigherel și Zărand, nu cu multă vreme înainte au fost reparate. Mai multe parohii doreau să-și construiască locașuri de cult noi, cele existente, vechi și în stare de ruină, devenind impracticabile săvârșirii serviciilor religioase.³⁸⁰ Toate parohiile în care se aflau biserici în construcție sau doreau să-și edifice locașuri de cult noi, se încadrau în prevederile ordinului din 1753 al Coniliului locotenențial prin care se stipula că se puteau edifica locașuri noi de cult numai în satele unde se aflau cel puțin 30 de familii de ortodocși.³⁸¹

O imagine generală asupra bisericilor de mir arădene de la mijlocul secolului al XVIII-lea reflectată de conscripția lui Sinesie Jivanovici sepoate vedea și din tabelele de mai jos

GRĂDELE (vechi si ruinate)	GRĂDELE (vechi)	GRĂDELE (fără altă mențiune)	GRĂDELE (noi)	TOTAL
4	5	4	1	15

LEMN (vechi si ruinate)	LEMN (vechi)	LEMN (ruinate)	LEMN (noi)	LEMN (reparate)	LEMN (fără altă mențiune)	ÎN CONSTRUCȚIE	TOTAL
7	53	2	29	2	38	6	137

PIATRĂ (vechi)	PIATRĂ (fără altă mențiune)	PIATRĂ (noi)	ÎN CONSTRUCȚIE	TOTAL
6	2	2	3	13

Procesul de înlocuire a unor biserici vechi început în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, se amplifică în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Înregistrăm efortul unor comunități parohiale de a înlocui modestele biserici de lemn cu altele noi, din lemn sau piatră, compatibile cu exigențele timpului. Subliniem surprinderea că în primii ani a celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, biserica de piatră cu hramul „*Sf. Nicolae*” din Nădlac aflată în ruină, este înlocuită cu alta din lemn, ea nefiind gata nici în anul 1759.³⁸²

Noile biserici vor schimba peisajul rural la nivelul posibilităților colective reclamând o încordare a forțelor resimțită ani la rând, de la cea mai săracă la cea mai bogată familie. Se ridică biserici noi atât în comunitățile mari cât și în cele mici, toate însă marcate de un puternic sentiment al vanității sociale. În dezbaterile Consistoriului eparhial arădean, problema locașurilor de cult survine de nenumărate ori, fie pentru aprobarea planului, fie pentru mijlocirea unor ajutoare bănești, prin împrumut sau instituirea de colecte colective, sau binecuvântarea punerii pietrei de temelie și sfinților bisericilor.

Anul edificării bisericii adesea era imortalizat într-o inscripție pe un perete al locașului de cult. În biserica din Hălmagiu („*Nașterea Maicii Domnului*”), pe peretele de deasupra ușii se afla următoarea inscripție:

³⁷⁸ Bătană, Căpruța, Cermei, Cicir, Groșii Noi și Odvoș.

³⁷⁹ Neagra, Râșculița și Tomești.

³⁸⁰ Comlăuș, Mișca, Șielău. Cei din Șielău avea aprobarea să-și construiască biserică din cărămidă.

³⁸¹ E. Greuceanu, *Documente din secolul al XVIII-lea privind eparhia Aradului*, în „A.B.”, serie nouă, anul I (40), nr. 5-6, 1990, p. 100.

³⁸² Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 2, f. 303-304.

„ACEASTA BISERICA DIN TEMELIE SAU RĂDICAT ȘI VĂPSIT ÎN ZILELE ÎMPĂRĂTESEI MARIEI TEREZIA ȘI PRIN BINECUVÂNTAREA DIECESANULUI EPISCOP AL ARADULUI SINESIE JIVAN(NOVICI) LA A. 1768 ÎN 30 SEPTEMBRIE”³⁸³

La mijlocul secolului al XVIII-lea satul Corbești nu avea biserică, credincioșii celor 15 case (aproximativ 75 de suflete) frecventau biserica din parohia vecină Petriș.³⁸⁴ În anul 1783, când cereau autorităților aprobare pentru edificarea unui locaș de cult, la 14 iulie 1783, le este refuzată cererea, pe motiv că satul avea numai 44 de familii ortodoxe.³⁸⁵ cu toate că prin **Rescriptul declaratoriu** din 16 iulie 1779 se prevedea că în satele care aveau cel puțin 30 de familii și preot „**pentru slujba dumnezeiască**”, puteau să-și edifice o biserică de orice formă și din orice material, lemn sau piatră.³⁸⁶ Biserica este construită din lemn la începutul secolului următor. Un bilanț numeric riguros al construcțiilor de biserici din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în curpînsul celor 12 protopopiatelor arădene, se prezintă astfel:

PROTOPOPIATUL	LEMN	PIATRĂ	TOTAL
Șiria	5	6	11
Arad	-	5	5
Vărădia de Mureș	15	-	15
Nădlac	1	-	1
Lipova	12	3	15
Beliu	7	-	7
Chișineu Criș	3	2	5
Pecica	-	2	2
Ineu	14	-	14
Buteni	15	2	17
Hălmagiu	12	1	13
Zărand	-	10	10
TOTAL	84	31	115

Este vorba de un număr de 115 biserici noi, înlocuind cele vechi sau edificate în sate unde până atunci nu a existat locaș de cult. La numărul de biserici menționat mai sus mai trebuie adăugate, cea de lemn de la Mănăstur (1779) și cea de piatră de la Vinga (1791) ce nu figurează în tabelul nostru, ele făcând atunci parte din cadrul protopopiatului de la Timișoara. Astfel totalul bisericilor edificate în această perioadă este de 117, din care 85 din lemn și 32 din piatră. Numai în Arad, în cursul acestui secol au fost construite, succesiv, două biserici ortodoxe (1720 și 1791).

O conscriere a bisericilor din 1786 inițiată de episcopul Pavel Avacumovici al Aradului (1786-1816) pentru ținuturile bihorene,³⁸⁷ menționează pentru protopopiatul Beliu, că în cele 26 de sate, existau 19 biserici, toate edificate din

³⁸³ A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria Acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 9 I/2, 1854, f. 62.

³⁸⁴ Șt.Lupșa, **op.cit.**, vol.II, fasc. 1, f.449.

³⁸⁵ A.N.D.J.Arad, **Fond Prefectura județului Arad, Seria Acta Congregationum**, fs. 7, nr.9/1783 f. 1.

³⁸⁶ I.D.Suciu, R. Constantinescu, **op.cit.**, vol.I, doc.154, pp.431-432.

³⁸⁷ I. Godea, **op. cit.**, **Anexa 5**, pp. 35, 147-148.

lemn.³⁸⁸ Pentru satele Bârzești, Agrișul Mic, Benești, Stoinești și Bodiș, conscripția nu menționează existența unei biserici dar nici parohia materă la care era afiliat satul.

Numărul mare al bisericilor de lemn din protopopiatele arădene și aspectul lor arhitectonic modest impun convingerea că obștea sătască era de categorie socială modestă și dispunea de posibilități materiale reduse, în special în zona colinară a văii Crișului Alb și a Mureșului. Chiar și în cazul edificării bisericilor de lemn, ridicarea lor necesita mari sacrificii pentru comunitatea bisericească.³⁸⁹ Cu toate acestea, ele poartă pecetea unor „alese aptitudini artistice, care în formele lemnului îngăduia exprimarea ideii frumosului mult mai ușor decât sub formula asprului material de piatră și zidărie”.³⁹⁰

Nu același lucru se poate afirma despre comunitățile bisericești din Podgoria Aradului și cele din Câmpia Aradului. Dacă în conscripția lui Sinesie Jivanovici din 1755 în satele din Câmpia Aradului erau menționate biserici din grădele, mai puține din lemn, de proporții reduse și sărăcăcioase, nu același lucru se întâmplă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Între timp, în aceste comunități se întâmplă un reviriment economic major. Întâlnim comunități cu posibilități materiale ridicate mai ales după ce în unele dintre ele s-au stabilit familii de macedoromâni care și-au pus amprenta la edificarea locașurilor de cult. În această perioadă sunt construite monumentalele biserici din piatră de la Chesinț (1752),³⁹¹ Șimand (1759), Socodor (1763), Șiclău (1765), Hălmagiu (1766), Miniș (1766),³⁹² Șiria (1769), Chișineu-Criș (1770), Semic (1771), Pecica (1774), Dud (1775), Curtici (1777), Covăsânț (1779) Șeitin (1779), Chelmac (1780), Păuliș (1783), Pili (1785), Leasa (1785),³⁹³ Agrișul Mare (1790),³⁹⁴ Arad (1791),³⁹⁵ Vinga (1791),³⁹⁶ Caporal Alexa (1791), Șoimoș (1792), Ghioroc (1793), Buteni (1794),³⁹⁷ Mășca (1797), Macea (1800) și Neagra.³⁹⁸

Suntem în fața unei adevărate mișcări care traduce în limbajul bisericilor de mir, pe de o parte, o ameliorare a condiției economice a mediului rural românesc, pe de alta, dorința de afirmare socială, și una și cealaltă, cu marile mutații pe care le trăiește națiunea în ansamblul ei. Este consecința împrejurărilor istorice, adânc simțite începând cu a doua jumătate a secolului.

³⁸⁸ Craica, Chișlaca, Tăgădău, Comănești, Hășmaș (cu filia Urviș de Beliu), Groșeni, Nermiș, Archiș, Săliște, Toplița-Cărand, Beliu, Botfei, Bochia, Secaci, Măraș (cu filia Stoinești), Șiad (cu filia Rogoz), Ciunțești, Ucuriș și Călăcea.

³⁸⁹ Poiana (1751), Iercoșeni (1752), Bodești (1750), Tisa (1770), Budești (1777), Tărmure (1778), Jula (1787) și Agrișul Mic (1792).

³⁹⁰ Gh. Ciuhandu, *Mediul fizic și psihic*, la P. Vesa, *op. cit.*, Anexe, p. 105.

³⁹¹ În secolul al XIX-lea a suferit unele modificări.

³⁹² Distrusă de bombardament în 1944.

³⁹³ Astăzi dispărută.

³⁹⁴ Astăzi dispărută.

³⁹⁵ Demolată în anul 1865.

³⁹⁶ Astăzi dispărută.

³⁹⁷ După construirea actualei biserici în deceniul patru al secolului nostru, puterea comunistă a transformat biserica veche în cămin cultural, apoi în cimenatrograf. Clădirea există și astăzi însă cu adaptările de rigoare.

³⁹⁸ Nu putem preciza anul.

2. Biserici din secolul al XIX-lea

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, unele localități apar cu o pondere economică și spor demografic deosebit, creîndu-le posibilitatea edificării unor biserici noi, de cele mai multe ori de zid. Comunitățile bisericești continuă să înlocuiască vechile biserici, mici și neîncăpătoare, cu altele noi. Într-un număr de 15 parohii au fost construite succesiv câte două biserici. În 3 parohii (Bontеști 1820 și 1893, Milova 1807 și 1897 și Pârnești 1817 și 1878), au fost înlocuite cele din lemn cu altele din același material, iar în 11 parohii,³⁹⁹ biserica de lemn a fost înlocuită cu alta din piatră. Un singur caz cunoaștem când biserica de piatră a fost înlocuită cu alta edificată din același material (Almaș 1822 și 1892). În 1825, biserica din piatră de la Neagra, edificată la mijlocul secolului al XVIII-lea, în anul 1892 a fost înlocuită cu alta din lemn.

Au fost edificate un număr de 160 de biserici (96 din piatră și 61 din lemn), înlocuind tot atâtea locașuri de cult, la care adăugăm pe cele din piatră de la Mănăstur (1831), Secusigiu (1834) și Sânpetru-German (1860), care făceau parte din protopopiatul de la Timișoara, motiv pentru care nu se regăsesc în tabelul de mai jos ce reflectă situația pe protopopiate în secolul al XIX-lea:

PROTOPOPIATUL	LEMN	PIATRĂ	TOTAL
Chișineu Criș	-	13	13
Șiria	-	13	13
Ineu	16	15	31
Vărădia de Mureș	14	8	22
Lipova	5	16	21
Arad	-	8	8
Buteni	13	15	28
Hălmagiu	8	7	15
Belii	5	1	6
TOTAL	61	96	157

Înlocuirea bisericilor de lemn cu altele din piatră și cărămidă se înscrie într-un proces argumentat de emulația sau „**dorul de înaintare**” ce a cuprins atât parohiile mari cât și unele dintre cele cu posibilități materiale mai reduse. Bisericile vechi nu mai corespundeau necesităților de cult, mici și neîncăpătoare în urma creșterii numerice a populației. La marile praznice împărătești, mulți credincioși nu încăpeau în locașul de cult, fiind nevoiți a asculta de afară Sfânta Liturghie. Enoriașii ortodocși din părțile arădene înțeleg imperativele noii epoci, se comportă la fel ca națiunile și confesiunile privilegiate, se raportează la conaționalii lor, intuiesc prețul unei vieți înalte, pentru ei și urmași. Pretențiile comunităților, posibilitățile materiale ofereau ocazia ridicării unor biserici noi, tendință ce se încadrează în procesul de emancipare a națiunii române.

Cu toate acestea mai existau și comunități sărace în care se continua bunul obicei al construirii bisericilor din lemn de către meșterii țărani, adecvate gustului și

³⁹⁹ Chisindia (1808 și 1880), Slatina de Mureș (1815 și 1889), Revetiș (1818 și 1890), Neagra (1825 și 1892), Bacăul de Mijloc (1829 și 1886), Cil (1829 și 1872), Bălcescu (1851 și 1896), Săvârșin (1855 și 1899), Voivodeni (1858 și 1899), Mănerău (? -1892) și Crocna (? - 1894).

nevoilor enoriașilor. Ni s-au păstrat din prima jumătate a veacului al XIX-lea, bisericile din lemn de la Mădrigești (1804), Bruznic (1805), Groșii Noi (1807), Roșia Nouă (1809), Aciuța (1814), Troaș (1814), Zăbalț (1849).

3. Biserici din secolul al XX-lea

Pe teritoriul celor patru protopopiate de astăzi (Arad, Ineu, Lipova, Sebiș), în cursul secolului al XX-lea, până la 31 decembrie 1999, au fost edificate un număr de 138 de biserici (94,9 % din zid și 5 % din lemn). Cele mai multe au fost construite în deceniul patru (35 de biserici), iar cele mai puține în deceniile șapte și nouă, numai câte un singură (Botfei - 1967 și Șagu - 1982). După anul 1990 au fost deschise un număr de 11 șantiere de construcție a unor biserici noi în parohii din mediul rural⁴⁰⁰ și trei în mediul urban.⁴⁰¹ În ultimul deceniu al secolului menționăm și edificarea bisericii de lemn din satul Pătârș, filie a parohiei Dorgoș din protopopiatul Lipova. Pe protopopiate situația se prezintă astfel:

	1901- 1910	1911- 1920	1921- 1930	1931- 1940	1941- 1950	1951- 1960	1961- 1970	1971- 1980	1981- 1990	1991- 2000	TO TAL
Arad	4	2	8	6	3	2	-	8	1	4	38
Ineu	1	2	7	11	3	-	1	6	-	3	34
Lipova	3	2	1	9	4	1	-	3	-	2	25
Sebiș	4	2	9	9	5	4	-	5	-	3	41
TOTAL	12	8	25	35	15	7	1	22	1	12	138

După materialul de construcție, situația pe protopopiate se prezintă astfel:

PROTOPOPIATUL	LEMN	ZID	TOTAL
Arad	-	38	38
Ineu	3	31	34
Lipova	1	24	25
Sebiș	3	38	41
TOTAL	7	131	138

La începutul secolului al XX-lea, pe teritoriul orașului Arad existau numai 5 biserici ortodoxe, din care 4 ale românilor (biserica mănăstirii Gai, Arad-Centru din 1866, Arad-Micălaca Veche din 1845 și Arad-Sânicolaul Mic din 1804) și 2 ale sârbilor (Arad-Centru și cea din Gai). Pe lângă aceste biserici mai funcționau și două capele ortodoxe, una la reședința episcopală, alta la Internatul diecezan de fete⁴⁰²

Între 1926 și 1942, au mai fost construite încă 5 locașuri de cult ortodoxe: Arad-Gai (1926), Micălaca-Nouă (1930), Șega I (1933), Aradul Nou (1935) și Grădiște (1942). În perioada interbelică, romano-catolicii avea biserica minorităților,

⁴⁰⁰ Fântânele, Frumușeni, Zimand Cuz, Sântana, Groșeni, Lunca Teuzului, Rogoz, Boesig-Gară, Neudorf, Gurahonț și Dulcile.

⁴⁰¹ Biserica episcopală a Aradului, Micălaca-Veche și Șega II. La acestea se mai adaugă și strămutarea în acest an, în curtea Spitalului Clinic Județean din Arad, a bisericii de lemn cu hramul „Cuvioasa Paraschiva” din Groșeni (jud. Arad).

⁴⁰² cf. Ilarion V. Felea, **Aradul bisericesc în ultimii 25 de ani**, în „Bis.și Șc.”, an.LXVII, nr.49 din 5 decembrie 1943, pp.393-394.

cele din Șega, Gai, Micălaca Nouă și o capelă în colonia Ludovic. Greco-catolicii aveau 2 biserici și o capelă.

O statistică din anul 1942, pe lângă cele 8 biserici de mir (biserica episcopală, Grădiște, Micălaca Veche, Micălaca Nouă, Arad-Cetate, Aradul Nou, Gai, Șega I), biserica mănăstirii de la Gai, menționează și 12 capele (reședința episcopală, Academia teologică, Spitalul orașenesc, Internatul de fete -2, Bujac, Casa Națională-Pârnea, Arad-I.G.Duca, Calea 6 Vânători, Școala din str.V.Hotăran, Căminul de ucenici și penitenciar). La aceste locașuri de închinăciune ale românilor ortodocși se mai adaugă și cele două biserici ale sârbilor (Arad-Centru și Gai).

Nu încapă nici o îndoială că în perioada interbelică numărul locașurilor de cult ale românilor ortodocși a sporit considerabil. Cu toate acestea, și datorită creșterii demografice, **„opera înzestrării Aradului cu biserici ortodoxe nu este încă terminată”**, considera pe bună dreptate unul dintre clericii iluștrii pe care i-a avut Aradul în acea perioadă, părintele dr. Ilarion V. Felea.⁴⁰³

Orașul Arad, cu o populație majoritar românească și ortodoxă în continuă creștere, necesita edificarea și altor biserici mai încăpătoare. Problema a fost pusă încă în perioada interbelică. Episcopul Grigorie Comșa al Aradului (1925-1935), în ședința Adunării eparhiale din 8 mai 1934, pune pentru prima dată în discuție după 1 decembrie 1918, problema edificării unei biserici episcopale, motivând că **„cine vine la Arad rămâne captivat de măreția bisericilor străine așezate anume în loc de frunte, așa ca să întunece orice prestigiu de viață românească”**.⁴⁰⁴ Problema este reluată și prezentată de episcop și într-un memoriu prezentat în conferința ministerială din 5 august 1934 ținută la Timișoara și prezidată de primul ministru de atunci, Gheorghe Tătărăscu. La punctul 14 al memoriului, episcopul Comșa pune problema edificării în Timișoara a unei biserici monumentale iar în Arad a unei biserici episcopale, care **„să servească atât pentru necesitățile spirituale ale credincioșilor cât și pentru prestigiul românismului la apusul Țării”**.⁴⁰⁵ Plecând prea de timpuriu dintre cei vii, vrednicul ierarh Grigorie Comșa nu și-a putut duce până la capăt inițiativa.

Inițiativa lui Comșa este continuată de urmașul său, episcopul Andrei Mager (1936-1960). A fost deschisă o listă pentru subscripții, episcopul contribuind cu suma de 2. 100 000 lei, depuși la Banca **Victoria** din Arad.⁴⁰⁶ Fusesse ales și locul, parcul din centrul orașului, proprietate a episcopiei, unde în jurul anului 1970 a fost construit hotelul **Astoria**.

Declanșarea celui de-al doilea război mondial a împiedecat deschiderea șantierului la biserica episcopală, iar instaurarea puterii comuniste totalitare, se pare că a pus stăpânire și pe fondul adunat.

În anul 1990, din inițiativa Prea Sfințitului Episcop dr. Timotei Sevieiu, problema edificării unei biserici episcopale monumentale în Arad a fost pusă din nou în discuție. În anul următor, a fost ales amplasamentul și pusă piatra de temelie.

⁴⁰³ **Ibidem**, p. 394.

⁴⁰⁴ **Actele și dezbaterile Adunării eparhiale din eparhia ortodoxă română a Aradului, sesiunea ordinară din anul 1934**, Arad, 1934, p. LIX; „Bis. și Șc.”, an. LVIII, nr. 26 din 24 iunie 1934, p. 12.

⁴⁰⁵ Grigorie Comșa, **Dreptate pentru Biserică și Cler**, în „Bis. și Șc.”, an. LVIII, nr. 38 din 12 august 1934, pp. 1-2.

⁴⁰⁶ Il. V. Felea, **op. cit.**, p. 394.

Cu sprijinul unei comisii naționale, în 1992, a fost organizat un concurs de idei și modele pentru viitoarea biserică episcopală. În 1993 s-a întocmit documentația de proiectare și s-a obținut autorizația de construcții, în anul următor fiind deschis șantierul de construcție a bisericii episcopale⁴⁰⁷.

Situată în Piața Podgoria, la extremitatea nordică a Bulevardului Revoluției, biserica episcopală din Arad vine să întregască zestrea arhitecturală a municipiului. Biserica este rezolvată pe plan trilobat, cu o lungime de 57 m și o lățime cuprinsă între 25 m la intrare și 35 m în dreptul absidelor laterale. Corpul ei este compus dintr-o succesiune de volume paralelipipedice, cilindrice și sferice care, prin intersecțiile lor, crează un spațiu interior specific de biserică a cărui volumetrie este marcată la exterior de o cupolă centrală cu un diametru de 15 m și două turle-clopotniță de dimensiuni mai reduse. Înălțimea totală a edificiului este de 50 m. Biserica este astfel concepută încât să faciliteze desfășurarea în cele mai bune condiții a serviciilor divine și urmăririi lor de către circa 2 000 de credincioși.

Sala mare a bisericii, în care intrarea se face pe sub o colonadă care delimitează spațiul interior de cel exterior, cuprinde un vestibul cu două camere pentru ars lumânări, pronaos, naos, altar (cu solee, diaconicon, proscomidier) și cor. Sub sala mare, sunt rezolvate un paraclis pentru servicii religioase ocazionale, un spațiu de expunere pentru obiecte cu caracter religios, patru chilii pentru călugării ce vor deservi biserica, o bibliotecă, spații pentru catehizare precum și spațiile tehnice de deservire a tuturor funcțiunilor. Toate funcțiunile sunt cuprinse într-un volum de 43 000 mc și au o arie desfășurată de 3 450 mp.

Lucrările sunt într-un proces avansat de execuție. S-a ajuns la cota unde se realizează bolțile, calotele de peste absidele laterale și baza cupolei⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷ Proiectul este executat de SC PROIECT ARAD SA, arh. Ioan Hăprian (șef proiect), arh. Marian Dinulescu; rezistență: ing. Sorin Sorițeu; instalații: ing. Roman Sebarchievici, ing. Sorin Răducanu și ing. Mircea Săcui. Lucrările de construcție sunt executate de SC ICIM ARAD SA.

⁴⁰⁸ Mulțumim arhitectului Ioan Hăprian pentru informațiile tehnice pe care ni le-a furnizat.

IX. Biserici de mir „călătore”

Un aspect social, puțin cunoscut al bisericilor de lemn din această zonă, este fenomenul mutării și strămutării lor dintr-un loc în altul. Ca și casele, bisericile de lemn călătoresc. Multe sunt exemplele ce pot fi date despre bisericile vândute și mutate din satele lor de origine la distanțe mai mari sau mai mici. Nu mai vorbim de mutarea lor frecventă pe vatra nouă a satului, cu ocazia diferitelor sistematizări din trecut, prilejuite de „tragerile la linie” administrative. Pe multe din bisericile de lemn se mai puteau vedea semnele cu care meșterii însemnau într-un cod propriu lor ordinea bânelor. E indiciul unei desfaceri și al unei refaceri în alt loc. Semnele cioplite pe fiecare bârnă indicau grija meșterului să reconstituie aidoma clădirea. De aici și greutatea în datarea lor. Deseori grinda ce purta anul ctitoriei era schimbată la mutare cu alta purtând data „noii ctitorii” din alt sat. Firese, meșterii cu puțină știință de carte să nu poată însemna peregrinările succesive ale unei biserici.

1. Biserici mutate în aceeași comunitate

Începând cu sfârșitul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, în structura vetrelor de sate intervin serioase modificări amplificate mai ales în cea de-a doua jumătate a veacului. În urma dispozițiilor din 1770 ale Mariei Tereza, urma contragerea satelor împrăștiate și refacerea lor în plan sistematic pe locul cel mai accesibil comunicației. În comitatele Arad și Zărand, contragerea satelor a fost amânată până după anul 1782, întreruptă de mișcările sociale din 1784, reluate și continuate până în primele două decenii ale secolului următor.⁴⁰⁹

La mutarea satelor, oficialitățile împreună cu domnul de pământ, trasa ulițe drepte, largi, repartizând fiecărei familii un lot de pământ ce avea să devină intravilan. În termen de doi ani locuitorii trebuiau să-și mute casa cu toată gospodăria de pe vatra veche pe locul destinat, sub pedeapsa incendierii lor.⁴¹⁰ Odată cu repartizarea loturilor din viitorul intravilan destinat familiilor, se fixa și locul pentru biserică, pe care, dacă nu existau posibilități materiale de a fi edificat un nou locaș de cult, cel vechi de lemn era mutat pe acest loc, situat de cele mai multe ori în mijlocul viitoareii așezări și ocupa un intravilan mult mai mare decât oricare altă gospodărie din sat.

⁴⁰⁹ Șt. Lupșa, *op.cit.*, vol.II, fasc.4, f.33-34.

⁴¹⁰ Romulus Oșianu, *Contribuții la studiul așezărilor și arhitecturii populare din Țara Zarandului*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1971-1973”, Cluj, 1973, p.206.

Până spre sfârșitul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, satul Dieci era așezat pe malul drept al Crișului Alb, în jurul **Dâmbului de la Caznari**, pe locul numit de localnici **La drum**. Biserica de lemn era situată pe dealul amintit iar noile gospodării trebuiau edificate în partea de nord a vechii așezări, așa cum se întinde astăzi satul, cu uliți drepte și paralele, la mijlocul noii așezări fiind stabilit și locul noii biserici.⁴¹¹

Atunci când comunitatea nu dispunea de mijloace materiale pentru edificarea unei noi biserici, cea veche era mutată pe noul amplasament al satului. În cele mai multe cazuri fiind din lemn, acest tip constructiv asigurau o demontare a construcției, transportul pe orice distanță și o remontare pe un nou amplasament în condiții relativ ușoare. Pierderile de materiale de construcție propriu-zise, apărute cu ocazia unei strămutări, se referă practic numai la cele utilizate la realizarea fundațiilor, atunci când acestea au existat și înlocuirea șindrilei.⁴¹²

În anul 1740 biserica de lemn din Bârsa este mutată de pe locul numit **Gunoște** pe **Dealul Crișului**,⁴¹³ iar cea din Chesinț, după mutarea vetrei satului, în 1752 este mutată pe noul amplasament.⁴¹⁴ La fel s-a întâmplat și în cazul bisericilor din Iermata (1773)⁴¹⁵ și Șepreuș (1780).⁴¹⁶ În cazul mutării strămoșescului locaș de cult din Birchiș situat în **Balta bisericii** pe locul cel nou, în 1786 s-au cheltuit 32 florinți.⁴¹⁷

Fenomenul îl întâlnim și în cursul secolului următor. În anul 1808, biserica veche de lemn din Chisindia este mutată din actualul cimitir pe deal, unde mai târziu a fost edificată biserica de astăzi.⁴¹⁸ Biserica de lemn din Bontești este mutată în 1820 de pe vatra veche a satului pe locul numit **Sub biserică**.⁴¹⁹ Tot în această perioadă au fost mutate și bisericile de lemn din Bacamezău (1829),⁴²⁰ Sebiș (mutată în **Parcul gorunilor**)⁴²¹ și Măraș (mutată de pe **Dealul de Măraș** pe **Dealul Cârna**).⁴²² Tot la începutul secolului a fost mutată și biserica de lemn din Honțisor pe actuala vatra. În tradiția satului Iosășel se menționează că biserica de lemn a fost mutată de la aproximativ 2 km pe „pureci” (lemne lungi și rotunde), toată operațiunea durând aproape o săptămână. Cunoaștem și cazuri când biserica este mutată de mai multe ori. Astfel, strămoșescu locaș de cult din Tălagiu, de pe locul numit **Budu** a fost mutat pe **Dealul cu meri**, de unde, mai târziu, este mutat definitiv pe locul actualei biserici.⁴²³

⁴¹¹ P. Vesa, **Din trecutul parohiei Dieci** (jud. Arad), în „A.B.”, anul VIII (XLVII), Serie nouă, nr. 1-3, 1997, p.128.

⁴¹² Mihail Mihaleu, **Biserici de lemn „călătoare”**, în „Datini”, București, nr.3-4 (24-25), 1997, p.49.

⁴¹³ Iosif Țiucra, **Mărturia templului**, Bârsa, 1874, f.7. (O copie a manuscrisului în Biblioteca Muzeului județean Arad).

⁴¹⁴ Ilie Moțiu, **Răspunsul comunei Chesinț, plasa Lipova, jud. Timiș-Torontal la chestionarul Muzeului Bănățean**, în „An.B.”, an.II (1929), fasciculele 2-3, p.118.

⁴¹⁵ Fl. Dudaș, **Icoane pictate pe lemn de la începutul secolului XVIII identificate în Zarand**, în „M.B.”, an. XXIII (1973), nr.10-12, p.718.

⁴¹⁶ **Pe drumul apostolice, P.S.Sa Episcopul Grigorie în comuna Șepreuș**, în „Bis. și Șc.”, an.LVI, nr.23-24 din 5/12 iunie 1932, p. 10.

⁴¹⁷ Arhiva Parohiei ortodoxe române Birhiș. **Protocolul socoților bisericești (1786-1790)**, nen.

⁴¹⁸ A.E.O.R.Arad, Lazăr Oprea, **Cronica bisericeii parohiale din comuna Chisindia**, 1907, f.1, doc. 7441/1907.

⁴¹⁹ P. Vesa, **Biserici de lemn de odinioară**, p.27.

⁴²⁰ Arhiva Protopopiatului ortodox român Lipova (în continuare: A.P.O.R.Lipova), **Dosar Istoricul bisericilor din parohiile și filiile protopopiatului Lipova**, 1982, nen.

⁴²¹ A.E.O.R.Arad, Augustin Mihulin, **Cronica bisericii parohiale ortodoxe române din comuna Sebiș**, 1907, f.3, doc. 7441/1907.

⁴²² P. Vesa, **op.cit.**, p.51.

⁴²³ **Ibidem**, p.72.

.	PAROHIA	ANUL EDIFICĂRII BISERICII	PRIMUL AMPLASAMENT	ANUL TRANSFERULUI	NOUL AMPLASAMENT
1.	Bârsa	XVII	<i>Gunoiste</i>	1740	<i>Dealul Crișului</i>
2.	Iermata	XVIII	vatra veche a satului	1773	vatra nouă a satului
3.	Birchiș	XVIII	<i>Balta Bisericii</i>	1786	vatra nouă a satului
4.	Bruznic	XVIII	<i>Valea Domniului</i>	1805	locul actualei biserici
5.	Chisindia	XVIII	cimitir	1808	locul actualei biserici de pe deal
6.	Rădesti	XVIII	<i>Dealul bisericii</i>	1825	locul actualei biserici
7.	Bacăul de Mijloc	XVIII	cimitir	1829	locul actualei biserici
8.	Sebiș	1784	cimitirul de lângă gară	1834	<i>Parcul gorunilor</i>
9.	Mărăuș	XVII	<i>Dealul de Mărăuș</i>	XIX	<i>Dealul cârna</i>
10	Tălagiu	XVIII	<i>Budu</i> <i>Dealul cu meri</i>	XIX XIX	<i>Dealul cu meri</i> locul actualei biserici

2. Biserici mutate în cadrul altei comunități

Nu de puține ori, după ce o comunitate bisericească își edifica un nou locaș de cult, cel vechi de lemn, era transferat într-o altă parohie mai săracă. În cele mai multe cazuri transferul se realiza printr-un contract de vânzare-cumpărare. În anul 1810, biserica de lemn din Roșia-Nouă a fost vândut satului Șteia (jud. Hunedoara), de pe celălalt versat al Munților Zarandului, în locul ei edificându-se actuala biserică de lemn.⁴²⁴ Locuitorii satului Birchiș, în anul 1818 vând biserica de lemn credincioșilor din satul Breazova (jud. Timiș)⁴²⁵ iar cei din Căpâlnaș, în 1826 își vindeau și ei biserica de lemn celor din Groși de lângă Făget.⁴²⁶

Uneori, bisericile „călătoreau” la distanțe și mai mari. În jurul anului 1800, biserica de lemn din Chelmac este vândută satului Tisa (jud. Hunedoara), mutarea făcându-se cu pluta pe Mureș.⁴²⁷

Fenomenul vânzării bisericilor îl întâlnim și în satele de pe valea Crișului Alb. Vânzarea bisericii de lemn din satul Pleșa, satului vecin Joia Mare, este imortalizată într-o însemnare manuscrisă făcută pe filele unui **Triodion**.⁴²⁸ „Făcând și arătare la cetitorii bisericii când s-a spart biserica Pleșei de s-au mutat în Căcărău.⁴²⁹ S-au spart în luna lui maiu în anul 1814 din Pleșa și s-au gătat când s-au sfântit în Căcărău în luna lui februarie 1815 [...]”.⁴³⁰ Odată cu biserica au fost vândute și cărțile de cult.⁴³¹

După ce în 1850, enoriașii din Dieci își construiesc actualul locaș de cult, cel vechi de lemn, situat în cimitirul satului, este vândut celor din Berindia,⁴³² iar tradiția locală din satul Iacobini menționează că în 1865, biserica de lemn este

⁴²⁴ Ibidem, pp.62-63.

⁴²⁵ Nicolae Cornean, **Monografia Eparhiei Caransebeșului**, Caransebeș, 1940, p.164.

⁴²⁶ Nicolae Săcară, **Aspecte monumentale ale arhitecturii populare din Banat**, „Mitropolia Banatului”, an. XXXI (1982), nr. 7-9, p.478.

⁴²⁷ Amintirea acestui transfer este transmisă de tradiția locală din Chelmac.

⁴²⁸ Nu cunoaștem anul și locul apariției.

⁴²⁹ Veche denumire a satului Joia Mare.

⁴³⁰ A.E.O.R.Arad, **Grupa a III-a, dosar 385/1930**, doc. 3.130, f. 375, 376.

⁴³¹ În inventarul din 1930 a cărților de cult de la biserica din Joia Mare, multe din însemnări dezvăluie faptul că acestea au aparținut bisericii din Pleșa.

⁴³² A.E.O.R.Arad, George Lupșa, **Cronica bisericii parohiale Dieci**, 1907, f. 6., doc. 7441/1907.

vândută satului Buceava. Istoricul de artă Coriolan Petranu crede că în 1861 biserica de lemn din Cuied a fost vândută satului Păiușeni, iar cea din Bontăști, în 1890, satului Valea Mare de pe celălalt mal al Crișului Alb.⁴³³

Cunoaștem și cazuri când din dorința de a înzestra un sat care nu avea posibilități materiale de a-și edifica cu forțe proprii o biserică, altă comunitate mai mare, donează vechiul locaș de cult. La sfârșitul secolului al XIX-lea, credincioșii din Săvârșin donează biserica lor de lemn celor din satul vecin Temeșești. Dacă în acest caz donația era a comunității, în cazul transferării în 1890 a bisericii din Bata în satul Monoroștia de peste Mureș, această inițiativă a aparținut familiei lui Iosif Băfnariu din Bata, pe spezele căreia a fost mutată.⁴³⁴ Aceste ultime două cazuri reprezintă nu numai un act pios ci și o solidaritate umană, încadrându-se totodată în categoria în care se încadrau ctitorii altor locașuri de cult.

	PAROHIA DIN CARE A FOST MUTATĂ	ANUL EDIFICĂRII BISERICII	ANUL TRANSE- RULUI	MODALITATEA TRANSFERULUI (vânzare, donatie)	MOTIV TRANSFER	PAROHIA ÎN CARE A FOST MUTATĂ
1.	Rosia Nouă	XVIII	1810	vânzare	edificat biserică nouă	Steia (HD)
2.	Chelmac	XVIII	1800 (?)	vânzare	edificat biserică nouă	Tisa (HD)
3.	Pleșa	XVIII	1814	vânzare	desființat satul	Joia Mare
4.	Birchiș	XVIII	1818	vânzare	edificat biserică nouă	Breazova
5.	Căpălnaș	XVIII	1826	vânzare	edificat biserică nouă	Grosi-Făget
6.	Cuied	XVIII	1848	vânzare	edificat biserică nouă	Păiușeni
7.	Dieci	1797	1852	vânzare	edificat biserică nouă	Berindia
8.	Iacobini	XVIII	1865	vânzare	edificat biserică nouă	Buceava
9.	Bata	XVIII	1890	donată pe cheltuiala lui Iosif Băfnariu din Bata	edificat biserică nouă	Monoroștia
10.	Bontăști	XIX	1890	vânzare	edificat biserică nouă	Valea Mare
11.	Săvârșin	XVIII	1900	donată	edificat biserică nouă	Temeșești
12.	Prunișor	XVIII	1889	vânzare	edificat biserică nouă	Rănușa
13.	Honțisor	XVIII	1970	donată		Reședința Episcopiei din Arad
14.	Seliștea de Mureș	XVIII	1985	donată		Mănăstirea din Arad-Gai

Pe locul ce odinioară fusese biserica veche a satului, după mutarea sau dispariția totală a lor, spre a aminti urmașilor de vechiul locaș de cult, se ridică o troiță din lemn sau piatră. După mutarea bisericii de lemn din Iosășel pe vatra nouă a satului, în anul 1872, familia Lăzăreștilor au ridicat pe locul vechiului locaș de cult al o troiță. La fel procedând și enoriașii din Cinteș și Micălaca Veche.

⁴³³ C. Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, p.6, 10.

⁴³⁴ A.P.O.R.Lipova, Dosar *Istoricul bisericilor din cuprinsul protopopiatului Lipova*, 1967, f. 14.

X. Biserici dispărute

1. Motivele dispariției

Soarta bisericilor a depins, în primul rând, de factorul **timp**, dar și de climatul propriu-zis și climatul socio-politic. Unele, construite din material perisabil, supuse vicisitudinilor unei istorii prea frământate, marea majoritate, mai ales cele din lemn, și-au încheiat existența după o viață de două sau trei sute de ani. Sporul demografic a făcut ca unele să devină neîncăpătoare, comunitatea fiind nevoită să edifice un locaș de cult mai încăpător. La toate aceste cauze se mai adaugă și mentalitatea că biserica este veche, mai ales în cazul celor din lemn și trebuie înlocuită cu alta nouă.

Cele mai multe fiind edificate pe locul altor biserici mai vechi, sau alături, după terminarea șantierului la noile locașuri de închinăciune, cele vechi erau demolate. Interesant ni se pare felul cum a început șantierul de construire în 1791 a bisericii catedrale „*Sf. Ioan Botezătorul*” din Arad. Probabil din lipsa unui alt spațiu, noua biserică „**s-a edificat peste cea mică, așa încât în biserica cea mică se făcea serviciul divin, iară pe dinafară se lucra și numai după ce s-a gătat cea mare s-a surpat cea mică și s-au scos afară toate recvisitele și icoanele**”.⁴³⁵

Calamități naturale și incendii. Unele biserici au dispărut datorită amplasării lor în locuri inundabile (Aciuța 1814, Cicir 1823, Virișmort 1853, Revetiș începutul sec.XIX), altele au fost mistuite de incendii (Aldești 1864, Dorgoș 1909),⁴³⁶ de trăznete (Curtici 1775), de viscol (Baia 1890), altele s-au surpat (Cicir 1702).⁴³⁷

Sistematizarea satelor. La dispariția bisericilor a contribuit și legislația cu privire la sistematizarea localităților de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. Așa au dispărut bisericile de la Moroda (1761), Șepreuș (1780), Dieci (1791), Mândruloc (1825) și Sebiș (1829). Uneori, chiar domnul de pământ se implica în mutarea vetrei satului. Semnificativ este cazul Sebișului de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. „**După ce veni măriia sa Grofu Königseg la anul 1790 și regulă orașul,** ⁴³⁸ **rândui îndată mutarea bisericei noastre de acolo pe locul domenal din jos de podul ce stă vizavi cu Curia pretorială**”. Biserica era din lemn „**și toată putredă de să huluie, numai o proptesc de toate laturile și tot nu cutează oamenii a să băga în ea.**”⁴³⁹ Pe vatra

⁴³⁵ Mărturia o aflăm în „*Cronica*” preotului Constantin Popovici (1885) despre episcopii Aradului și parohia sa Comlăuș, cf. Gh. Lițiu, *Începuturile Catedralei din Arad*, p.84, nota 2.

⁴³⁶ Mistuite de incendii au fost și bisericile de la Dumbrăvița 1922 și Temeșești 1931.

⁴³⁷ Vechea biserică din piatră de la Miniș a fost distrusă de bombardamentele din 1944.

⁴³⁸ Așezarea era împrăștiată pe sub *Dealul viilor* de astăzi ce pe atunci se numea *Mizorca*, iar biserica era așezată „**unde-i acum restaurantia căii ferate din loc**”, cf. A.E.O.R.Ar. A.Mihulin, *op.cit.*, f.1.

⁴³⁹ B.E.O.R.Ar. *Fond Gheorghe Ciuhandu*, dosar 16, f. 265.

nouă și cu sprijin material primit de la Königseg, enoriașii din Sebiș construiesc o nouă biserică, cea veche de lemn fiind demolată.

Desființarea unor așezări și mutarea locuitorilor în cele mai apropiate sau prin comasarea altor sate într-unul singur, fenomen amplificat mai ales la începutul secolului al XIX-lea, duce la dispariția multor locașuri de cult. În 1819, când Crocna de Sus se contopește cu Crocna de Jos, biserica din primul sat amintit, rămâne în afara noii așezări, enoriașii dorind să o mute însă întâmpinau opoziția contelui Königseg, atitudinea lui pecetluind definitiv soarta bisericii.⁴⁴⁰

Tot în urma sistematizării satelor își află sfârșitul și bisericile din Cilul de Sus (1828),⁴⁴¹ Ciorești,⁴⁴² Dumbrăvița,⁴⁴³ Craicova,⁴⁴⁴ Condratău,⁴⁴⁵ Barda și Groși,⁴⁴⁶ Lunca și Plopi,⁴⁴⁷ Somoș,⁴⁴⁸ Hold și Mizeș.⁴⁴⁹

Implicarea autorităților. Biserica catedrală „Sf. Ioan Botezătorul” din Arad, edificată în 1791, fiind amplasată nu departe de cetatea Aradului, a avut mult de suferit din cauza bombardamentelor generalului austriac Berger asediat în cetate. În 1849 comunitatea românească arădeană s-a îngrijit de repararea ei, sfințirea făcându-se cu mare solemnitate de către episcopul Gherasim Raț. Cu toate acestea, autoritățile imperiale hotărâsc demolarea ei, pe motivul apropierii de fortăreața de peste Mureș.⁴⁵⁰ Cu toate insistențele episcopului Procopie Ivașcovici (1853-1873), autoritățile stăruie în continuare pentru demolarea bisericii, aducând o nouă motivație, sistematizarea orașului. Nemaiputând fi evitată demolarea, la 1 februarie 1855, protopopul Ioan Raț al Aradului aducea la cunoștința comunității necesitatea edificării unui nou locaș de cult.⁴⁵¹ Că nu sistematizarea era motivul real al demolării catedralei o dovedește faptul că după nici două decenii de la demolarea bisericii, pe locul ei a fost edificată clădirea Liceului de stat din Arad (azi „Moise Nicoară”).

Colonizările habsburgice. Unele biserici au dispărut în condițiile conlonizărilor habsburgice din secolul al XVIII-lea. Întărirea pozițiilor

⁴⁴⁰ Gh. Ciuhandu, **Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-1840)**, Arad, 1935, pp. 290-291.

⁴⁴¹ Prin desființare, locuitorii s-au mutat în satul Rădești. cf. Idem. **Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri, cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice, politice ulterioare**, Arad, 1940, p.34.

⁴⁴² O parte din locuitori se mută în Roșia iar alta în Sălăgeni. În anul 1814 nu erau mutați toți locuitorii. În **Protocolul cununărilor** de la parohia Dieci, în acest an este înregistrată cununia lui Lazăr Ioja din Ciorești cu o tânără din Dieci. cf. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Dieci (în continuare: A.P.O.R.Dieci), Ioan Bogdan, **Cronica parohiei Dieci**, Dieci, 1928, f.11.(manuscris păstrat în Biblioteca parohială)

⁴⁴³ În 1814, nu toți locuitorii erau încă mutați în Dieci. cf. A.E.O.R.Ar. G.Lupșa, **op.cit.**, f.45.

⁴⁴⁴ În 1828, nu toți locuitorii erau încă mutați în Dieci. cf. A.N.D.J.Ar. Geza Kovach, **Repertoriul istoric al localităților din județul Arad**, vol.II, Arad, 1990, f.26 (mss.)

⁴⁴⁵ Locuitorii s-au mutat în Boesig. cf. Ciuhandu, **op.cit.**, p.35.

⁴⁴⁶ Locuitorii celor două sate s-au mutat în Buteni. cf. **Ibidem**, p.34.

⁴⁴⁷ Locuitorii celor două sate s-au mutat în Almaș. cf. **Ibidem**, p.35.

⁴⁴⁸ Locuitorii s-au mutat în Nădab. cf. **Ibidem**.

⁴⁴⁹ În jurul anului 1835 cele două s-au contopit formând satul Holdmizeș. cf. **Ibidem**. Astăzi satul se numește Pescari.

⁴⁵⁰ Gh.Lițiu, **op.cit.**, p.85.

⁴⁵¹ A.P.O.R.Arad-Centru, **Protocoalele ședințelor comunității bisericești greco ortodoxe române din Arad.1846-1858**, reg. 91, f.57.

catolicismului și organizarea vieții religioase a coloniștilor germani a fost o preocupare permanentă a Curții vieneze, care în politica religioasă, urmarea a transforma Banatul într-o citadelă înaintată a catolicismului, în mijlocul lumii ortodoxe care se menținea în proporție de peste 90 % în prima perioadă de colonizare.⁴⁵²

Sfârșitul bisericii și a parohiei din Aradul Nou poate fi pusă pe colonizările începute în al doilea deceniu al secolului XVIII. La sfârșitul perioadei de colonizări, Aradul Nou devine una dintre cele mai populate localități cu familii de origine etnică germană. Chiar dacă la început noii coloniști au fost așezați în așa fel încât să locuiască separat de români⁴⁵³, nu după mult timp, între populația autohtonă și noii veniți, se nasc o serie de nemulțumiri și asperități, în urma cărora, prin ordinul din 24 iulie 1765 al împărătesei Maria Tereza, românii sunt mutați în satul Mănăștur de lângă Vinga, iar sârbii în Felnac.⁴⁵⁴ Desființarea parohiei nu s-a întâmplat decât după anul 1770, pentru că un document din 8 aprilie 1770 menționează în satul Schela (azi Aradul Nou) 60 de case de ortodocși care aveau ca slujitor al altarului pe preotul Ioan.⁴⁵⁵ La fel s-a întâmplat și cu bisericile și parohiile din Glogovăț (astăzi Vladimirescu),⁴⁵⁶ Zăbrani,⁴⁵⁷ Frumușeni, Fântânele,⁴⁵⁸ Zădăreni,⁴⁵⁹ Tisa Nouă, Lipova, Neudorf.⁴⁶⁰ În anul 1774 localitățile Neudorf, Zăbrani, Frumușeni, Fântânele, Tisa Nouă și Cruceni, apar toate locuite numai de germani.⁴⁶¹

„Moda” vremii. A activat masiv începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, fenomen amplificat în cel următor, determinat nu numai de creșterea numărului populației parohiale, locașul de cult dovedindu-se neîncăpător, dar și din dorința enoriașilor de a-și edifica o nouă biserică, mai impunătoare, dintr-un material durabil (în special piatră și cărămidă), dar și ca un sentiment al pietății religioase și a unor momente de stare materială mai bună, în pas cu „moda” timpului și din dorința de a fi la înălțimea populației privilegiate minoritare.

Fenomenul dispariției bisericilor, în special al celor de lemn, este întâlnit și în secolul al XX-lea. Procesul de dispariție a multor biserici, în special a celor din lemn, a determinat Consiliul eparhial arădean să ia unele măsuri măcar pentru

⁴⁵² Aurel Țintă, *Colonizările habsburgice în Banat 1716-1740*, Timișoara, 1972, p. 170. Pentru colonizări vezi și Otto Greffner, *Șvabii (germanii) din Banat (o scurtă istorie)*, Arad, 1994, pp. 27-49; Ștefan Manciulea, *Granița de vest*, Baia Mare, 1994, pp. 72.-105.

⁴⁵³ Fr. Grisellini, *op. cit.*, p. 129.

⁴⁵⁴ A. Țintă, *op. cit.*, p. 154; Ghenadie Ilie, *Colonizările în Banat în secolul XVIII-XIX*, în „An.B.”, an.III, nr.2, fasc.5, aprilie-iunie 1930, p.14; nr.3, fasc. 6, iulie-septembrie 1930, pp. 15-16.

⁴⁵⁵ Arhiva din Sremski Karlovci a Academiei Sârbe de Știință și Artă din Belgrad (prescurtat A.S.A.N.U.K.). **Fond M.P.**, „A”, cutia 46, doc. 358 (Copia documentului a fost consultată de noi în Fondul de documente rămas în urma prof.dr.Siviu Anuichi, păstrat de familie.)

⁴⁵⁶ Colonizarea cu germani a început în 1756, cf. Manciulea, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁵⁷ Colonizarea localității cu germani a început în 1724, românii fiind mutați la Chesinț. În conscripția din 1743 localitatea apare populată cu germani, cf. A. Țintă, *op. cit.*, p. 158.

⁴⁵⁸ La început o așezare românească, după anul 1766 locuitorii români au fost mutați în jurul Lipovei.

⁴⁵⁹ Colonizarea localității a început prin anii 1737-1738. În conscripția din 1743 apare ca populată cu germani, cf. A. Țintă, *op. cit.*, p. 165.

⁴⁶⁰ Conform conscripției din 1743, Neudorf, pe atunci Nova Sella, era un sat curat românesc, cf. Eleonora Calincof, *Atestări documentare privind caracterul antihabsburgic al răscoalei populare din Banat din anii 1737-1739*, în „Banatica”, VIII (1985), p.236, nota 61.

⁴⁶¹ J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 139.

protejarea obiectelor „din sfintele biserici și rechizitele cultului divin nu numai că formează lucruri impresionante de evlavie a credincioșilor, dar adeseori sunt totodată și obiecte prețioase de artă ori monumente istorice de cea mai mare valoare”. Pentru că exista un vid de legislație în ce privește obiectele de artă din biserici, la 8/21 mai 1918, autoritatea ecleziastică eparhială emite o circulară către toate protopopiatele prin care se cerea o mai mare grijă față de obiectele de cult existente în bisericile ce erau demolate, îndemnând preoții „ca nici un atare obiect să nu se înstrăineze, să nu se vândă ori să se schimbe fără știrea și aprobarea noastră”.⁴⁶²

În perioada de după cercetările lui Coriolan Petranu, din motive materiale, dar și datorită unor insuficiente înțelegeri a valențelor arhitecturii de lemn vor dispărea o serie de monumente. În anul 1929 credincioșii din Căpruța solicitau sprijin pentru restaurarea bisericii, neprimindu-l, în anul 1931 va fi demolată. În același an dispărea și biserica de la Tălagiu de la care istoricul de artă clujean cerea să fie păstrate un anitimis din 1736, un tron arhieresc, o ripidă și un chivot executate în 1800 de preotul Sirca. Bisericilor de la Poiana și Honțisor, aflate și ele în faza de dinaintea demolării, cerea să fie păstrate ușile exterioare de la pronaos, arcul crestat al bolții, xilogravurile și un prapore din biserică, iar de la cea de-a doua biserică, icoanele și sfeșnicele.⁴⁶³

În perioada interbelică au fost demolate o serie de biserici, valoroase opere istorice și de artă, fiind înlocuite tot cu locașuri din lemn (Benești, Bochia, Chișlaca, Groși, Ignești, Lunca Teuzului, Minead, Mustești, Poienari, Tăgădău, Târnăvița, Țohești), fără vreo valoare artistică. Disparația bisericilor de lemn era o tristă realitate și de cele mai multe ori, odată cu ele dispăreau valoroase opere artistice.

⁴⁶² A.E.O.R.Arad, grupa a II-a, dosar 18/1918, doc. 1712/1918. Iată textul circularii: „Arad, 8/21 mai 1918. Tuturor protopopiatelor și administratorilor protopopești din districtul Consistoriului arădean. Obiectele din sfintele biserici și rechizitele cultului divin nu numai că formează lucruri impresionante de evlavie a credincioșilor, dar adeseori sunt totodată și obiecte prețioase de artă ori monumente istorice de cea mai mare valoare. Nu este deci indiferență soarta acestor obiecte și rechizite. După ce însă legislația statului nostru până acum nu s-a îngrijit de scutirea acestor obiecte, rechizite și monumente, drept aceea în vederea faptului că mai vârtos în timpurile mai nouă tot felul de agenți ceareă să spolieze pentru prețuri de nimic bisericile de obiectele lor vechi și eventual scoase din uz; prin aceasta oprim vinderea, dăruirea și schimbul tuturor obiectelor și rechizitelor bisericesti și dispunem ca nici un atare obiect să nu se înstrăineze, să nu se vândă ori să se schimbe fără știrea noastră. Despre ce P. O. Dta vei aviza pe toți conducătorii oficiilor parohiale din tractul submanuat. Ioan I. Papp episcop. Vasile Goldiș”. Fenomenul acesta este practicat și mai târziu. În 1935, Ministerul Instrucțiunii, al Cultelor și Artelor, Comisiunea Monumentelor Istorice cu adresa nr. 887 din 12 iulie 1935 comunică: „Din cercetările noastre am putut constata că persoane streine de rosturile Bisericii și de preocupările noastre de a păstra odoarele lăsate de ctitori pentru folosința exclusivă a bisericilor, ridică fără autorizația C.M.I. obiecte de artă sub diverse pretexte și în numele a diferite autorități. Alții, sub cuvânt că donează un obiect nou: o icoană, cruce etc. înlocuiesc vechile obiecte prin altele noi, fără valoare artistică și lipsite de orice gust. Ca atare, Vă rog să binevoiți a da ordin tuturor parohiilor și mănăstirilor din eparhie să nu înstrăineze nici un obiect ce aparține bisericii sau mănăstirii respective, fără o autorizație scrisă a C.M.I.” Consiliul eparhial, arădean, prin adresa nr. 4968/1935 din 16 iulie 1935, o aduce la cunoștința tuturor protopopilor și parohilor, cf. „Bis. Șc.”an. LIX, nr. 29-30 din 21-28 iulie 1935, p. 15.

⁴⁶³ Din fericire, biserica de lemn de la Honțisor nu a mai fost demolată, în anul 1972 este mutată în parcul din curtea reședinței episcopale din Arad.

Numărul mare de biserici, în special cele din lemn, demolate în această perioadă determină Consiliul eparhial arădean să emită ordinul circular nr. 5 797/1934, luat în ședința din 13 septembrie 1934, în privința monumentelor istorice, dispunându-se ca „**acolo unde se află astfel de biserici, parohiile să facă orice sacrificii ca să le păstreze și să le întrețină și ori de câte ori au o sumă cât de mică strânsă, să o folosească pentru întreținerea acestor scumpe moșteniri ale strămoșilor, adresându-se în acest scop Comisiunii Monumentelor Istorice, care e gata în tot momentul să le dea îndrumări și ajutoare**”.⁴⁶⁴ Este perioada când, chiar dacă a fost oprită într-o oarecare măsură demolarea bisericilor de lemn, multe dintre ele au suportat modificări în urma unor reparații ce au mutilat întreg ansamblul de cult. Spre exemplu, amintim numai cazul bisericii de la Groșeni, reparată capital în 1933-1934, doar naosul și altarul păstrându-și forma de început. Cu această ocazie, pictura din tindă și cea din față cu iconostasul își află sfârșitul, la fel și decorația exterioară, brâul de funie împletită ce înconjură locașul de cult, prin tencuirea pereților.

Condiționările legate de oamenii locului, de prejudecățile și ideile lor favorabile păstrării bisericilor vechi, constituie factorul cel mai însemnat, căruia se datorează în cea mai mare măsură existența bisericilor de lemn de la Julița, Groșii Noi și Troaș, care, cu toate că au fost scoase din folosirea cultului, existând deja câte un locaș de cult paralel.

Cu ocazia inventarierii monumentelor istorice ce a avut loc în anul 1938 din inițiativa secției din Cluj a Comisiei Monumentelor Istorice, Prefectura județului Arad a înaintat o listă în care erau cuprinse 13 obiective, din care numai 5 erau avizate ca monumente, celelalte opt fiind monumente memoriale. Între cele vizate figurau și bisericile de lemn de la Corbești, Seliște și Roșia Nouă.⁴⁶⁵ Inventarierea oficială a monumentelor istorice și de artă din 1955 cuprinde 6 biserici din piatră⁴⁶⁶, și 27 din lemn⁴⁶⁷.

Lista monumentelor din 1969 inventaria pentru județul Arad un număr de 9 biserici din piatră⁴⁶⁸ și 19 din lemn.⁴⁶⁹ Nu cunoaștem de ce biserica din piatră de la Dezna nu figurează pe nici o listă a monumentelor bisericesti, iar biserica din lemn de la Budești, pe lista din 1969 nu a mai fost menționată.

2. Biserici vândute în alte scopuri decât cele de cult

După finalizarea șantierului la nouă biserică, cea veche este fie vândută altei comunități mai mici și mai sărace, fie demolată. De la sfârșitul secolului al XIX-lea,

⁴⁶⁴ „Bis. și Șc.”, an LVIII, nr. 39 din 23 septembrie 1934, p. 7.

⁴⁶⁵ Ioan Opreș, *Unele date despre ocrotirea patrimoniului cultural în județul Arad (1919-1948)*, în „Ziridava”, XIII, 1981, pp. 291-292; Idem, *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și banat după Marea Unire*, București, 1988, p. 71, nota 184.

⁴⁶⁶ Feniș (dispărută), Măscă, Șiria, Lipova și două în Hălmagiu, cf. *Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul R.P.R.*, București, 1956, pp. 79-80, 132., 133, 134.

⁴⁶⁷ Cristești, Cărand, Sâc, Hontîșor, Iosaș, Ionești, Poenari, Tisa, Tărmure, Luneșoara, Sârbi, Vozdoci, Budești, Rostoci, Groși, Vidra, Nermiș, Groșeni, Ciuntești, Secaci de Beliu, Monoroștia, Groșii Noi, Corbești, Seliște, Roșia Nouă, Troaș și Julița, cf. *Ibidem*.

⁴⁶⁸ Hălmagiu (2), Măscă, Șiria, Arad-Gai, Arad-Centru, Arad-Centru (bis. sârbă), Lipova și Galșa.

⁴⁶⁹ Cristești, Hontîșor, Ionești, Tisa, Tărmure, Luneșoara, Vozdoci, Rostoci, Vidra, Nermiș, Groșeni, Ciuntești, Secaci, Groșii Noi, Corbești, Seliște, Roșia Nouă, Troaș și Julița.

avem informații că unele biserici de lemn au fost vândute unor enoriași din sat sau din cele învecinate. Materialul lemnos rezultat din demolare era folosit la construcția unor anexe gospodărești.

Comunitatea din Olari, în 1852, după demolarea bisericii vechi, lemnul a fost vândut la licitație încasându-se suma de 100 florini, iar cei din Zărand au obținut suma de 89 fl și 47 cr.⁴⁷⁰

În anul 1855, înainte de demolarea bisericii catedrale din Arad, pe terenul de lângă, a fost edificată o biserică de lemn pentru a se sluji sfintele slujbe până ce noul locaș de cult se va edifica. Contra sumei de 400 fl.v.a., în 1867 materialul rezultat din demolarea ei, a fost vândut lui Ioan Todeschi, proprietar din Arad, iar banii rezultați au îmbogățit fondul necesar edificării noii catedrale.⁴⁷¹

Biserica de lemn din Chisindia, în 1880 a fost vândută unui locuitor din satul vecin Buteni,⁴⁷² iar în 1910, contra sumei de 821 coroane, pentru Sârbu cumpăra întreg materialul lemnos rezultat din demolarea bisericii din Conop.⁴⁷³ În 1912, protopopul Fabrițiu Manuilă al Lipovei, plătea 160 de coroane pentru materialul bisericii demolate din Ususău.⁴⁷⁴ Banii încasați pentru contravaloarea materialelor rezultate din demolare, erau folosiți la edificarea noului locaș de cult. În 1902, biserica de lemn din Voivodeni a fost vândută, banii rezultați fiind folosiți de comunitate la deschiderea șantierului noului locaș de cult. Fenomenul vânzării bisericilor de lemn unor enoriași este întâlnit și mai târziu. În 1922, Ilie Duma, cu 7.800 lei cumpăra lemnul bisericii din Luguzău, iar doi ani mai târziu, este vândută unui antreprenor din Ineu biserica din Tăgădău. Ioan Cadar, un măcelar din Sebiș, cumpără în 1931 biserica din Susani, pentru a-și construi o ghețarie.⁴⁷⁵ O inventariere a bisericilor vândute în alt scop decât cel de cult se poate vedea din tabelul de mai jos:

	PAROHIA	HRAMUL BISERICII	ANUL EDIFICĂRII	ANUL VÂNZĂRII	SUMA VÂNZĂRII	CUI A FOST VÂNDUTĂ
1.	Arad	„Sf. Ioan Botezătorul”	1855	1867	400 fl.	Ioan Todeschi din Arad
2.	Chisindia	„Duminica Florilor”	1808	1880	?	unui locuitor din Buteni
3.	Conop	„Sfântul Dimitrie”	1782	1910	821 cor.	Petru Sârbu din Conop
4.	Ususău	„Sfântul Nicolae”	1779	1912	160 cor.	Fabrițiu Manuilă protopopul Lipovei
5.	Luguzău	„Adormirea Mc. Domnului”	XVIII	1924	7.800 lei	Ilie Duma
6.	Tăgădău	„Înălțarea D-lui	XVIII	1924	?	unui antreprenor din Ineu
7.	Susani	„Înălțarea D-lui”	XVIII	1931	?	Ioan Cadar din Sebiș
8.	Șilindia	„Sf. Petru și Pavel”	XIX	1882	?	Ionas Văsălică
9.	Olari		XVIII	1852	100 florini	licitație
10.	Zărand		XVIII	1852	89 fl și 34 cr.	licitație

⁴⁷⁰ A.N.D.J.Arad, Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 32, 36.

⁴⁷¹ A.P.O.R.Arad-Centru, Protocontele șiedintelor...1859-1868, reg.81. Ședința din 26 martie st.v.1867, nen.

⁴⁷² A.E.O.R.Arad, Lazăr Oprea, op.cit., VI.

⁴⁷³ A.P.O.R.Lipova, Dosar Istoricul bisericilor din parohiile și filiile protopopiatului Lipova, 1982, nen.

⁴⁷⁴ P.Vesa, op.cit., p. 74.

⁴⁷⁵ A.P.O.R.Ineu, Dosar Istoricul bisericilor din protopopiatul Ineu, 1982, nen.; P. Vesa, op.cit., pp.48, 68, 71-72.

În mod sigur și în alte localități, materialul bisericilor de lemn rezultat din demolare a fost vândut unor enoriași pentru a-l folosi la edificarea altor clădiri însă nu ne este cunoscut. În aceste împrejurări s-au pierdut valori artistice (icoane, uși împărătești și diaconești, cărți și obiecte de cult) existente în aceste biserici.⁴⁷⁶

Fenomenul amplificării vinderii bisericilor de lemn, a determinat Ministerul Cultelor și Artelor, împreună cu Comisiunea Monumentelor istorice, ca prin adresa cu nr. 318/1937 să aducă la cunoștința preoților „să se oprească cu desăvîrșire acest negoț neîngăduit de lege și care distruge mărturiile cultului nostru. Cu mici cheltuieli aceste biserici pot fi reparate și aduse în stare bună pe care o merită sfintele locașuri.”⁴⁷⁷

3. Numărul bisericilor dispărute

Este impresionant numărul bisericilor ce au dispărut în perioada secolelor XVIII și XIX. O situație asupra acestui fenomen se poate reține din tabelul de mai jos:

PROTOPOPIATUL	SECOLUL XVIII		TOTAL	SECOLUL XIX		TOTAL
	Lemn	Piatră		Lemn	Piatră	
BUTENI	5	-	5	27	-	27
BELIU	2	-	2	9	-	9
ZARAND	14	1	15			
CHIȘINEU CRIȘ				16	-	16
HĂLMAGIU	8	-	8	13	-	13
INEU	5	-	5	32	1	33
ȘIRIA	12	-	12	15	2	17
ARAD	4	1	5	5	2	7
VĂRĂDIA	7	-	7	21	-	21
NĂDLAC	2	1	3			
LIPOVA	5	-	5	17	-	17
TOTAL	64	3	67	155	5	160

La totalul bisericilor de piatră dispărute în secolul al XVIII-lea se mai adaugă cea de la Mănăstur (1779), iar la cele din secolul următor, cea de la Secusigiu (1833). La cele de lemn din secolul XVIII și pe cea de la Vinga (1791). Toate cele 3 parohii făceau parte din protopopiatul Timișoarei motiv pentru care nu se regăsesc în tabelul nostru.

Pentru secolele XVIII și XIX, numărul bisericilor dispărute este impresionant, 230, din care 219 din lemn și 8 din piatră. În prima jumătate a secolului al XX-lea, au dispărut un număr de 66 biserici (55 din lemn, 11 din piatră).

⁴⁷⁶ Un cetățean din Moroda folosește, ca ușa la pivniță, una din ușile diaconești de la biserica de lemn demolată în anul 1912. Cu toate strădaniile noastre de a recupera această valoare de artă bisericească de la noul „proprietar”, nu am reușit.

⁴⁷⁷ „Bis. și Șc.”, an. LXI, nr. 17 din 25 aprilie 1937, p. 150. Comisiunea Monumentelor Istorice, prin adresa nr. 3412 din 20 ianuarie 1939, reia problema, îndrumând centrele eparhiale de a „păstra și îngriji cu sfîntenie măcar pe cele ce au ajuns în vremile noastre. (...)Vă rugăm să binevoiți a face cunoscut parohiilor din această eparhie că demontarea sau vinderea bisericilor de lemn este strict oprită, atrăgându-li-se atențiunea asupra penalităților prevăzute de codul penal și de legea de conservare a monumentelor istorice”, cf. „Bis. și Șc. ...”, an. LXI, nr. 6 din 5 februarie 1939, pp. 47-48

	LEMN	PIATRĂ	TOTAL
1901-1910	10	1	11
1911-1920	4	2	6
1921-1930	20	3	23
1931-1940	18	1	19
1941-1950	3	4	7
TOTAL	55	11	66

Din cele 293 de biserici dispărute în cursul a două secole și jumătate, 93,5 % erau din lemn și numai 5,5 % erau din zid. Faptul că cele mai multe dintre bisericile dispărute sunt din lemn, este un efect al perisabilității materialului, influența factorilor climaterici, ploi, geruri, trecerile grabnice de la un anotimp la altul, nu de puține ori poate chiar tehnica clădirii din acele vremuri, temelii slabe, acoperișurile nepotrivite și turnuri ori bolți prea greoaie. La toate aceste motive se mai adaugă sistematizarea satelor și dorința de înnoire a locașului de cult, dovedit cu timpul a fi prea mic și neîncăpător.

4. Imaginea bisericilor dispărute în lumina documentelor

O îndelungată și, adeseori pasionantă discuție se poartă în studiile de specialitate în legătură cu prioritatea în timp a unuia dintr- cele două genuri de arhitectură - de lemn sau de piatră. Orice încercare de argumentare a priorității unuia nu-și poate găsi o explicație atotcuprinzătoare și e greu de crezut că se va ajunge vreodată la un consens de păreri în această chestiune. Ne limităm să constatăm că într-o perioadă sau alta, într-o zonă sau alta, este predominant un anume gen de construcții. Fie că erau din lemn, fie din piatră, bisericile erau construcții modeste dacă le raportăm la imaginile cu care ne-am obișnuit în vremurile de mai târziu. La vremea lor, bisericile, de piatră sau de lemn, pentru comunitățile care le-au ridicat, erau realizări constructive impresionante. Erau amplasate în mijlocul așezărilor, pe o înălțime sau la răscruci de ulițe, cu un spațiu de jur împrejur bine delimitat pentru procesiunile religioase, având și un pregnant rol funerar.

Așa cum arătau satele și casele din interiorul lor, trebuie să fi arătat, în parte cel puțin și bisericile, mai ales cele din lemn. Din ceea ce ne lasă să înțelegem informația documentară, nimic din perimetrul unui sat nu este o performanță constructivă. Satele sunt în general mici, iar casele construite în timpuri recorde, din materiale perisabile. Nivelul de trai al satelor permite sau nu înținerea bisericii și a preotului, căci, construcția în sine nu este întotdeauna o dificultate prea mare.

Dacă la bisericile existente putem încă admira arhitectura și pictura, putem citi inscripțiile vechi ce sugerează perioada când au fost construite sau târnosite, la cele dispărute ne este aproape imposibil. Pentru a reconstitui și a ne putea face o imagine de ansamblu asupra bisericilor dispărute, de lemn sau piatră, ar trebui să trecem pragul lor, tentativă imposibilă. Vom încerca însă o călătorie imaginară cu ajutorul documentelor, presupunând că bisericile dispărute nu se deosebeau cu aproape nimic față de cele existente din secolele XVIII-XIX. Chiar și bisericile existente, în

decurusul vremurilor, la diferite intervale de timp, au fost reparate și renovate, uneori schimbându-li-se complet înfățișarea inițială.

Planul bisericilor de lemn arădene este cel obișnuit la construcțiile de acest tip, o preluare și dezvoltare artistică a planului caselor țărănești în care alungirea pronaosului și naosului, scoate mai pronunțat, mai expresiv în evidență altarul, poligonal sau semicircular, partea cea mai importantă și sfântă a locașului de cult, în mijlocul căruia se află Sfânta Masă sau Prestolul pe care se aduce jertfa nesângeroasă instituită de Mintuitorul, Sfânta Euharistie. Prestolul în 4 colțuri este obiectul cel mai indispensabil în orice biserică și cuprinde Sf. Moaște așezate la târnosire de către episcop într-un orificiu din mijlocul mesei. Construite din lemn (Ususău, Vinga, Belotint, Firiteaz, Secusigiu, Lalașint, Iermata, Seleuș, Cigherel), piatră (Pâncota) sau cărămidă (Mănăstur, Munar, Felnac), sunt de formă dreptunghiulară. Întâlnim și excepții, prestolul bisericii din lemn „*Cuvioasa Paraschiva*” de la Groșeni este din piatră cioplită de formă rotundă.

Însemnările din 1758 ale protosinghelului Arsenie Radivoievici⁴⁷⁸ ne dau imaginea a 8 biserici, azi dispărute, din tot atâtea parohii de pe malul stâng al Mureșului, majoritatea din lemn (Lalașint, Belotint, Chelmac, Firiteaz, Secusigiu), construite din bârne, una lipită cu lut (Chelmac). Intrarea în locașul de cult se făcea printr-o ușă amplasată în partea de apus (Lalașint) sau două (Secusigiu, Firiteaz, Chelmac), una pe latura de sud cealaltă pe cea de nord, în funcție de condițiile oferite de amplasarea bisericii. Unele, în partea de apus aveau un pridvor de scândură (Lalașint, Belotint) iar deasupra pronaosului un turn de lemn, bine proporționat față de întregul ansamblu, se ridică în formă de prismă îmbrăcat în scândură, mai scund sau mai alungit, ce se continua cu unul sau mai multe toruri, apoi un acoperiș piramidal, prelungit de obicei cu un coif sau sferă și sfârșind cu crucea. Fiind partea cea mai expusă deteriorării, a suferit cele mai multe modificări cu ocazia reparațiilor. Acoperișul turlei era din șindrilă (Lalașint, Firiteaz) sau scândură (Vinga). În interior lumina pătrundea prin 3 ferestre (Secusigiu, Lalașint, Belotint) sau 4 ferestre (Firiteaz).

Întreaga construcție se sprijinea pe o grindă puternică așezată fie pe o temelie de piatră (Iermata) căreia nu întotdeauna i s-a acordat o prea mare importanță, fie direct pe pământ. Pe ea, iscusința meșterului constructor a fixat vertical, la distanță de aproximativ 120 cm, bârne de gorun cioplite pe patru fețe care se leagă cu grinda superioară ce sprijină acoperișul. Între bârnele verticale sunt așezate cele orizontale formând pereții, uneori cu frumoase elemente decorative în relief. Cioplite din bardă, folosindu-se cuie de lemn, la colțuri, bârnele sunt îmbinate în sistemul „*coadă de rândunică*”.

Bisericile de lemn nu erau de dimensiuni prea mari. Cea de la Iermata, ridicată pe o fundație de piatră, avea o lungime de 7 stânjeni și o lățime de 3 stânjeni. Biserica din Drauț, sfințită la 12 februarie 1764 de episcopul Sinesie Jivanovici, avea o lungime de 8 stânjeni și o lățime de 3 stânjeni. Mai mari erau bisericile de lemn de la Târnova (9 stânjeni lungime și 4 lățime), Pâncota (15 m lungime și 6 lățime), Măderat (12 stânjeni lungime și 6 lățime), Moroda (7 stânjeni lungime și 3

⁴⁷⁸ I.D.Suciu, R.Constantinescu, *op.cit.*, vol.I, doc. 120, pp. 265, 276, 278, 283.

1/2 lățime), Drauț (8 stânjani lungime și 4 lățime),⁴⁷⁹ Ilteu (13,50 m lungime, 5,40 lățime și 2,20 m înălțime)⁴⁸⁰ și Ususău (15 m lungime, 7 lățime și 6 înălțime).⁴⁸¹

Din raportul vizitației canonice a lui Meletie Covaci din anul 1752, reiese că unele biserici din zona Beliului erau acoperite cu șindrilă (Tăgădău, Săliștea, Cărand, Groșeni, Hășmaș, Comănești, Măraș), altele cu paie (Craiva, Chișlaca, Beliu, Nermiș, Archiș, Botfei, Secaci, Șiad) iar cea de la Nermiș cu nuiele.⁴⁸² Biserica cu hramul „*Sf. Nicolae*” din Pecica, menționată la mijlocul secolului al XVIII-lea, era de dimensiuni destul de mari, dar veche și dărăpănată. Era construită din grădele, văruiată, acoperită cu șindrilă, fără turn, ci alături avea o clopotniță pe stâlpi cu un singur clopot. Prestolul era de lemn, sfințit de episcopul Ioanichie Martinovici al Aradului (1710-1721). În inventarul bisericii existau, pe prestol, trei acoperitoare, una de lână cu bumbac, alta de damast, a treia de pânză albă; trei sfeșnice cu ornamente aurite, unul de aramă; două cădelnițe de aramă; antimis sfințit de patriarhul Arsenie Cernoievici; odăjdii vechi, cărți românești și icoane.⁴⁸³ Văruiate în exterior erau și bisericile de grădele de la Pecica, Sâmbăteni, Șoimoș, Chișineu, Pil și Zarand. Cea de lemn de la Seleuș era lipită cu lut dar nevăruiată.⁴⁸⁴

Biserica de lemn din Nădlac, edificată în primii ani a celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, avea un turn de dimensiuni mari în care se aflau 3 clopote.⁴⁸⁵

Unele biserici erau înzestrate cu pictură interioară. Această *biblia pauperum* încerca să-i arate credinciosului simplu de unde vine, ce este și cel așteptat. Pentru oamenii Evului Mediu „**orice viață morală este un duel între Bine și Rău, între virtuți și vicii, între suflet și trup**”.⁴⁸⁶ Odată cu începutul secolului al XVII-lea apar primele erminii manuscrise care circulau de la un zugrav la altul. Manuscrisele românești, ca și cele atonite, sunt alcătuite din două părți. Una cuprinde recomandări cu privire la realizarea portretelor și compozițiilor, indicații cu privire la modul de distribuire a acestora pe pereții locașurilor de cult, și alta recomandări tehnice cu privire la materiile prime, tehnologiile preparative și tehnicile de punere în operă.⁴⁸⁷

Nu e de mirare că în aceeași epocă vom întâlni cicluri iconografice larg răspândite într-o zonă sau alta, deosebiri de la o biserică la cealaltă fiind generate doar de spațiul diferit și uneori de preferința zugravului pentru anumite teme, dar în general ordinea iconografică este nechimbată. Este cunoscut că pictura bisericească are la bază două izvoare de inspirație, **Biblia** și **Sinaxarul**, accentuându-se, în funcție de împrejurări, fie temele evanghelice, fie cele legate de tradiție. Pictura

⁴⁷⁹ A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dos. 21-22/1856, f.10, 27, 29, 14, 21, 13, 27.

⁴⁸⁰ I. Opreș, **op.cit.**, nota 209, p.75.

⁴⁸¹ A.P.O.R.Lipova, Dosar **Istoricul bisericilor din cuprinsul protopopiatului Lipova**, 1967, nen.

⁴⁸² I. Godea, **Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)**, p. 135.

⁴⁸³ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. 2, f. 302.

⁴⁸⁴ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, nr. 5 din 1 februarie 1909, p. 4; nr. 51-51 din 21 decembrie 1908, p. 9; nr. 9 din 8 februarie 1909, p. 7;

⁴⁸⁵ **Ibidem**, f. 303-304.

⁴⁸⁶ Jacques Le Goff, **Civilizația Occidentului medieval**, București, 1970, p. 447.

⁴⁸⁷ Mihail Mihalcu, **Valori medievale românești**, București, 1984, p. 15.

trebuia să urmeze o anumită ordine de însușire a temelor în spațiul destinat oficerii ceremonialului religios.⁴⁸⁸

Biserica de lemn din Berindia, mutată în 1852 din Dieci, era împodobită cu pictură. În naos, „**pe cerime**”, se aflau următoarele reprezentări: **Dumnezeu Tatăl**, soarele, luna și stele; **Iisus Hristos Pantocrator**, încadrat în cele patru colțuri de câte un Sf. Evanghelist. Pe pereții naosului erau atârdate două icoane, una reprezentând **Sfânta Treime**, cealaltă **Familia Sfântă**. În partea femeiască era o singură icoană reprezentând pe **Sf. Constantin și Elena**. Pe bolta altarului erau reprezentate: **Sfânta Treime**, **Maica Domnului**, **Sf. Ioan Botezătorul**, **Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil** și pomii raiului. Pe pereții din altar se aflau icoane prăznicare, **Sf. Nicolae**, **Nașterea Domnului**, **Învierea Domnului** cu sărbătorile împărătești, **Sf. Ioan cu Mielul Pascal**, **Adormirea Maicii Domnului** și **Mormântul Domnului** (probabil epitaf). În registrul I al iconostasului, cele două icoane împărătești (**Maica Domnului cu Pruncul** și **Iisus Hristos Pantocrator**) și **Sf. Ioan Botezătorul**, cea de-a patra icoană din acest registru ne este necunoscută. Pe ușile împărătești erau reprezentați **Sf. Apostoli Petru și Pavel**, iar pe cele diaconești **Arhanghelul Mihail** și **Arhanghelul Gavriil**. În registrul al II-lea era reprezentat **Domnul Iisus Hristos pe tron**, între **Maica Domnului** și **Sf. Ioan Botezătorul**, fiind încadrată (icoana) de cei 12 apostoli, câte 6 de fiecare parte. În vârful iconostasului era crucea înfățișând **Răstignirea Domnului**, de o parte femeile mironosite, de cealaltă, străjeri cu sulita în mână. Totul era încadrat de cei 4 evangheliști.⁴⁸⁹ O problemă ce se ridică este fixarea în timp a picturii, marcarea începuturilor ei. Dacă în 1852, anul strămutării ei din Dieci în Berindia biserica avea pictură, aceasta putea data, cel mai devreme, din ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, sau primul deceniu al celui următor.

Nu toate bisericile erau împodobite cu pictură. Dintr-un document de la 1875, aflăm că biserica de lemn din Baia „[...] **nu este molărită, numai ușile împărătești se află zugrăvite cu chipurile Sfinților Petru și Pavel; ușile mici nu sunt zugrăvite. Lângă ușile împărătești se află icoana Mântuitorului, de-a stânga Maica Domnului. Deasupra ușilor împărătești se află o cruce mare, răstignirea Mântuitorului Iisus**”.⁴⁹⁰ Cele două icoane împărătești au fost donate de preotul Eftimie din Julița după cum reiese dintr-o însemnare

⁴⁸⁸ Pentru amănunte vezi: E. M. Cristea, **Iconografia și întocmirile din internul bisericii răsăritene**, Sibiu, 1905; Dionisie din Furna, **Carte de pictură**, (Studiu introductiv de Victor Ieronim Stoichiță), București, 1979.

⁴⁸⁹ A.E.O.R.Arad, Valeriu Dronca, **Cronica bisericii parohiale din comuna Berindia, protopresbiteratul Buteni**, 1907, f.1.doc. 7441/1907.

⁴⁹⁰ Ana I. Manolache, **Monografia satului Baia, județul Arad**, f.a., f.117 (manuscris aflat în păstrarea prof. Viorel Nistor din Arad).

făcută pe spatele lor.” **Aceste sfinte icoane lea dat de pomană la biserica Băii părintele Popa Eftimie paroh în Julița. Anul 1818**”.⁴⁹¹

Odinioară, cele mai multe locașuri de cult fiind cele din lemn, cu timpul au fost înlocuite mereu cu altele, viața lor depășind arareori două veacuri,⁴⁹² ca să le ia locul altele, edificate din piatră și cărămidă.

Din aceleași însemnări ale protosinghelului Arsenie Radivoievici de la anul 1758, avem descrieri sumare ale unor biserici de zid din acea perioadă. Vechile biserici de la Munar, Felnac și Mănăstur erau din cărămidă arsă, văruiată în exterior (Felnac), cu 4 ferestre (Felnac) sau 6 (Munar, Mănăstur). Biserica de la Mănăstur avea trei uși, celelalte numai câte două. Aveau cupolă interioară din șindrilă (Felnac) sau scândură (Munar), iar turele erau acoperite cu șindrilă.⁴⁹³

Iconostasele erau din scândură (Vinga) sau cărămidă arsă (Mănăstur, Felnac, Semlac, Turnu), mai târziu înlocuite cu altele din lemn și sculptate. Majoritatea iconostaselor aveau numai cele două icoane împărătești și cele două laterale, iar sus, Răstignirea. Iconostasul bisericii din Vinga, în 1758 avea și icoanele celor 12 apostoli realizate pe pânză.⁴⁹⁴ Existau și biserici de zid care la început aveau turnul din lemn, mai târziu fiind înlocuit cu altul din cărămidă. La biserica din Prăjești, turnul de lemn este înlocuit abia în 1896 cu altul de cărămidă.

Primul inventar al bisericii „*Sf. Ioan Botezătorul*”, edificată la începutul secolului al XVIII-lea, înserat în **Protocolul de venituri și cheltuieli (1729-1775)**,⁴⁹⁵ introdus de episcopul Vichentie Ioanovici (1727-1731), oferă date pentru a trasa un tablou al interiorului bisericii în primele trei decenii de existență a locașului de cult.⁴⁹⁶ Biserica avea o singură ușă la intrare. În mijlocul naosului atârna un policandru, iar în fața altarului se aflau două sfeșnice. Altarul era despărțit de naos printr-un iconostas, de zid sau lemn, pe care erau așezate două icoane mari împărătești, 6 icoane mijlocii (probabil al praznicelor) și 18 icoane mici (probabil apostoli și prooroci). În fața icoanelor

⁴⁹¹ A.E.O.R.Arad, **Grupa a III-a, dosar 385/1930**, doc. 5229, f. 287.

⁴⁹² Astăzi, în protopopiatele arădene din secolul al XVIII-lea mai există numai 12 biserici de lemn: Ionești (1720), Vidra (1724), Groșeni (1725), Poiana (1751), Iercoșeni (1752), Bodești (1760), Tisa (1760), Budești (1777), Târmure (1778), Julița (1787), Agrișul Mic (1792) și Corbești (1784). Din secolul al XIX-lea sunt 14 biserici de lemn: Mădrigești (1804), Groșii-Noi (1807), Bruznic (1805), Roșia Nouă (1809), Troaș (1814), Vozdoci (1830), Zăbalț (1849), Brazii (1866), Julița (1877, fostă greco-catolică), Valea Mare (1893), Șoimuș (1893), Măgulicea (1895), Iosășel (1898) și Baia (1898).

⁴⁹³ I.D.Suciu, R.Constantinescu, **op.cit.**, vol.I, doc. 120, pp.275, 277, 283-284.

⁴⁹⁴ **Ibidem**, doc. 120, p. 276.

⁴⁹⁵ Se păstrează în A.P.O.R.Arad-Centru, are 78 de file și este scris în întregime în limba slavo-sârbă.

⁴⁹⁶ Pentru inventar vezi și H. Medeleanu, **Catedrala Aradului în veacul al XVIII-lea**, pp.467-459.

împărătești se aflau două candelă de argint. Ușile împărătești erau prevăzute cu o perdea de „carton” (bumbac) iar cele diaconești aveau perdele de „**carton vechi**”. În altar, pe prestol, existau o cruce de lemn ⁴⁹⁷ și câteva obiecte de cult din argint: un discos, două stelute, o linguriță, o Evanghelie ferecată în argint, o cădelniță din același metal prețios, 12 cărți și câteva odăjdii vechi.

În 1791, după demolarea bisericii vechi din Arad, „**din material sănătos**”, este construit un alt locaș de cult. Avea o lungime de 38,54 m și o lărgime de 13,90 m, în exterior. Înălțimea zidurilor era de 11,37 m, iar a turnului, până în vârful crucii, măsura 39,17 m. Dimensiunile în interior: lungimea de 35,38 m, lățimea de 12,00 m. Spațiul interior era acoperit cu o boltă de tip baroc, iar în exterior biserica era acoperită cu țiglă. Altarul era despărțit de naos printr-un iconostas având lungimea de 7,14 m și înălțimea de 7,55 m. Arhitectura iconostasului era realizată într-un stil baroc clasicizant, cu o ornamentație redusă, în spiritul sfârșitului de veac. Icoanele de pe iconostas sunt opera pictorului macedoromân Ștefan Tenețchi din Arad.⁴⁹⁸ În registrul I al iconostasului, de la stânga la dreapta, sunt icoanele **Sf. Dimitrie, Maica Domnului cu Pruncul, Iisus Hristos Psantocrator, Sf. Ioan Botezătorul** (hramul bisericii). Pe ușile împărătești, sus: **Arhanghelul Gavriil și Fecioara Maria**. Jos: rugul în flăcări și visul lui Iacob. Pe ușile diaconești: **Arhanghelul Mihail și Arhanghelul Gavriil**. În registrul II: **Cina de Taină** și 6 praznice împărătești. În registrul III, pe semicerc, 12 apostoli. În centru: **Sfânta Treime** sub forma încoronării **Fecioarei Maria** încadrată de **Nașterea Domnului și Nașterea Sf. Ioan Botezătorul**. În vârf, crucea înfățișând **Răstignirea Domnului**.⁴⁹⁹

Biserica de piatră din Nădlac, edificată la sfârșitul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea avea două turle de lemn, un turn încă neterminat în care erau 3 clopote. Prestolul era de piatră în formă patrată, sfințit de Isaia Antonovici al Aradului (1731-1748). Pe prestol avea trei acoperăminte de pânză, un antimis de la Sinesie Jivanovici, o cutie mare de lemn ornamentată în care se ținea **sfintele**, o **Evanghelie** tipărită la Moscova,⁵⁰⁰ nou legată dar neferecată, trei sfeșnice de tuci, potir, disc, stea, linguriță de argint aurit iar acoperămintele erau de mătase verde și albastră. Mai existau 6 icoane mari, opt candelă și veșminte preoțești.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Crucea, repictată în 1777, se află în Colecția de artă religioasă de la mănăstirea „**Sf. Simion Stâlpnicul**” din Arad-Gai, cf. Medeleanu, *op.cit.*, nota 9, p.448.

⁴⁹⁸ *Ibidem*, pp.454-455.

⁴⁹⁹ *Ibidem*, p.455; A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 55/1855, f. 199 v. -200.

⁵⁰⁰ Nu cunoaștem anul tipăririi.

⁵⁰¹ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 2, f.303.

Un inventar din 1833 al bisericii vechi din Micălaca Veche, ne dă o imagine asupra interiorului. Locașul de cult avea 9 ferestre iar iconostasul era împodobit, în registrul I cu patru icoane mari (două dintre ele erau în mod sigur, **Maica Domnului cu Pruncul și Iisus Hristos Pantocrator**). În registrele II și III, praznice împărătești, 12 apostoli și proroocii. În biserică se mai aflau 3 prapori de mătase, două sfeșnice de lemn așezate înaintea celor două icoane împărătești, un tron arhieresc, 30 de scaune pentru bărbați și 13 pentru femei. Biserica nu avea turn dar poseda două clopote amplasate într-o clopotniță de lângă biserică⁵⁰²

Din punct de vedere arhitectonic, bisericile de zid, la fel ca cele de lemn, se încadrează planimetric tipului de biserică-sală, cu un turn clopotniță pe fațada vestică, cu pronaos, naos și altar, în cadrul căruia dimensiunile și veșmântul decorativ variază de la o zi la alta, de la o parohie la alta, în funcție de posibilitățile materiale ale colectivității.

Sub stăpânirea Imperiului austriac, întreaga Transilvanie a cunoscut în secolul al XVIII-lea o puternică afirmare a arhitecturii de stil baroc, pe atunci stil oficial al culturii habsburgice. Majoritatea bisericilor de zid edificate în secolele XVIII și XIX, purtau amprenta barocului cu tendință de simplificare a formelor și decorației, fenomen prelungit până în ambianța rurală, unde se asistă la o totală rusticizare a interpretărilor.⁵⁰³

⁵⁰² Gh. Căvâjdan, *Monografia istorică a parohiei Arad-Micălaca Veche*, f. 55-56.

⁵⁰³ V. Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976,

XI. Registrul bisericilor dispărute și existente din protopopiatele arădene

ACIUȚA. Nu departe de malul drept al Crișului Alb, în vatra veche a satului, la mijlocul secolului al XVIII-lea este consemnată existența unei vechi biserici de lemn, cu hramul „*Sf. Arhangheli*”.⁵⁰⁴ La începutul secolului XIX-lea, din cauza deselor inundații ale Crișului Alb, vatra satului este mutată pe locul actual unde în anul 1814 este construită biserica actuală care poartă hramul celei vechi.⁵⁰⁵

ADEA. Veche așezare românească, a cărei preot ortodox, în timpul răscoalei lui Horea, era alături de răsculați. Existând preot era nevoie și de un locaș de cult construit în mod sigur edificat din lemn. Soarta lui a fost pecetluită în urma colonizării cu populație maghiară a satului în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Nu cunoaștem mai multe amănunte. Un lucru este însă sigur, în anul 1835 Adea era deja o localitate ungurească.⁵⁰⁶ Cu timpul s-au stabilit și români ortodocși. Astăzi, satul este filie a parohiei Chișineu Criș II (Pădureni) și are o capelă cu hramul „*Sf. Nicolae*”.

AGRIȘUL MARE. A existat o biserică de lemn, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”, sfințită în anul 1739.⁵⁰⁷ Nu cunoaștem dacă aceasta sau alta a fost biserica pentru care la 5 iunie 1701, Negru Filip din Agriș a cumpărat de la monahul Nistor din Arad un exemplar din **Cartea românească de învățătură** a lui Varlaam (Iași, 1643).⁵⁰⁸ În anul 1790 a fost construită o alta, din piatră, care purta hramul celei vechi.⁵⁰⁹ Actuala biserică a fost construită între 1934 și 1936 după planurile arhitectului Gheorghe Raftiroiu și poartă hramul celor vechi.

AGRIȘUL MIC. Pe dealul din partea de nord a satului, la sfârșitul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea a fost edificată biserica de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”. În același secol a fost împodobită cu pictură și un iconostas cu frumoase icoane. Cu prilejul reparațiilor la care a fost supus locașul de cult, pictura s-a pierdut prin tencuirea pereților.

ALDEȘTI. Pe vatra veche a satului, în partea de est, spre Bârsa, a existat o biserică de lemn⁵¹⁰ cu hramul „*Bunavestire*” despre care Sinesie Jivanovici, la anul

⁵⁰⁴ S. Dragomir, *op.cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr.10, p.6.

⁵⁰⁵ A.N.D.J.Arăd, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f.49.

⁵⁰⁶ I. Tolan, **File din istoria Aradului**, p. 73.

⁵⁰⁷ S. Dragomir, *op.cit.*, în „F. D.”, 1 martie 1909, nr.9, p.4.

⁵⁰⁸ Fl. Dudaș, **Memoria vechilor cărți românești**, Oradea, 1990, p. 160.

⁵⁰⁹ A.N.D.J.Arăd, **fond citat**, dosar 21-25/1856, f. 3.

⁵¹⁰ A.E.O.R.Arăd, **Dosar Istoricul bisericilor din protopopiatul Ineu**, 1982, nen.

1755 arată că este foarte veche,⁵¹¹ dar credincioșii erau pregătiți a-și construi alta nouă.⁵¹² În anul 1841 biserica mai exista,⁵¹³ abia în anul 1856, protopopul Gheorghe Popovici al Buteniului sfințește noua biserică, construită din piatră, cu hramul „Cuvioasa Paraschiva”.⁵¹⁴ Cu puțin timp înainte de anul 1864, biserica a fost mistuită de un incendiu.⁵¹⁵ În același an începe edificarea actualei biserici din piatră, care poartă hramul „Bunavestire”.

ALMAȘ. În conscripția lui Sinesie Jivanovici este semnalată o veche biserică de lemn cu hramul „Sf. Arhangeli”,⁵¹⁶ iar în 1794 credincioșii înaintau actele necesare pentru a primi autorizația de a construi o biserică nouă.⁵¹⁷ Este construită o biserică de piatră cu hramul „Bunavestire”, sfințită în anul 1826 de protopopul Ioan Popovici al Butenilor.⁵¹⁸ Din biserica veche în cea nouă a fost mutat iconostasul ce avea pe ușile împărătești menționat anul 1798. În anul 1889 a fost construită biserica actuală care poartă hramul celei vechi.

În colecția de la Mănăstirea Arad-Gai, se păstrează două icoane (nr. inv. 245-246), datorate zugravului Constantin, ce provin de la biserica veche din Almaș.⁵¹⁹

ALMAȘ (localitate dispărută). Atestată documentar la anul 1746, este localizată între Agrișul Mare și Arăneag.⁵²⁰ Conscripția lui Sinesie Jivanovici din 1755 consemnează că satul avea o biserică de lemn dar era filie la parohia Agrișul Mare.⁵²¹ În anul 1746 biserica deja exista pentru că în acel an este consemnat preotul Marian care slujea la această biserică.⁵²²

ALUNIȘ. În anul 1946 au fost colonizate mai multe familii de români din părțile Hălmagiului, atunci înființându-se și parohia ortodoxă. Încă de la început slujbele religioase se săvârșesc într-o capelă amenajată în clădirea fostei școli confesionale.

ANDREI ȘAGUNA. Satul a luat ființă în anul 1924 când pe moșia domeniului Utviniș au fost colonizate peste 70 de familii de români. Acum se înființează și parohia ortodoxă, slujbele având loc într-o capelă. Între 1937 și 1942 este construită actuala biserică de cărămidă cu hramul „Sf. Ap. Petru și Pavel”, târnosită în anul 1954 de episcopul Andrei Magieru.

⁵¹¹ S. Dragomir, *op.cit.*, „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9., p. 5.

⁵¹² Șt. Lupșa, *op.cit.*, vol.II, fasc.I, f. 360.

⁵¹³ A.E.O.R.Arad, *Consignatio Omnium Parochiarum cum adnotațiune Status cuiusvis Parochia et Ecclesiarum in Protopresbiteratu Buttinensi existentium anno '844* (conscripție redactată de protopopul Gavril Giulani al Butenilor). document neinventariat..

⁵¹⁴ A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a*, dosar 45/1880, doc. 1073, f. 35 v.

⁵¹⁵ Teodor Baba, *Istoria vieții bisericești din Țara Zărandului, zona Ineu-Buteni*, Teză de licență susținută la catedra de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, sub îndrumarea P.C.pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, Sibiu, 1978, f. 177.

⁵¹⁶ S. Dragomir, *op.cit.*, „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁵¹⁷ E. Greuceanu, *Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, în „M.B.”, an.XXXV (1985), nr. 7-8, p. 495.

⁵¹⁸ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, dosar 10/1856, f. 23.

⁵¹⁹ I.C.Panait, *Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad*, p. 46.

⁵²⁰ Gh. Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului*, p. 34; Coriolan Suciu o localizează lângă Zarand, cf. *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol.II, p. 288.

⁵²¹ S. Dragomir, *op.cit.*, „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁵²² Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, *Anexe*, p. 92.

APATEU. În anul 1755 existau două biserici de lemn, cea veche cu hramul „Sf. Arhangheli” iar cea nouă „Pogorârea Sf. Duh”, sfințită la 16 iunie 1755.⁵²³ În anul 1835 cea de-a doua biserică este înlocuită cu alta de zid⁵²⁴ care purta hramul celei vechi, „Pogorârea Sf. Duh”. În 1911 a fost înlocuită cu actuala biserică.

ARAD-Centru. Încă la începutul secolului al XVIII-lea, în Arad existau două comunități ortodoxe, română și sârbă, grupate în jurul celor două biserici, „Sf. Ap. Petru și Pavel” edificată în 1702 și „Sf. Ioan Botezătorul” pe care Isaia Diacovici când vine în Arad o ridică la rangul de biserică episcopală. Fie că este cea din secolul al XV-lea sau alta edificată mai târziu, un lucru este sigur: în deceniul al treilea al secolului al XVIII-lea, când episcopul Vichentie Ioanovici (1727-1731) urcă în scaunul eparhial arădean, găsește aici o biserică „crăpată și neterminată”. Probabil nu fusese construită cu multă vreme înainte, pe deasupra având de suferit în timpul războiului curuților. Noul episcop se îngrijește de terminarea bisericii edificată pe locul unde la sfârșitul secolului al XIX-lea a fost construită clădirea Liceului *Moise Nicoară*.⁵²⁵ Reparațiile mari de la biserică îl determină pe episcopul Sinesie Jivanovici să menționeze în conscripția din 1755 că locașul de cult ar fi fost edificat înainte cu aproape trei decenii.⁵²⁶

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, biserica necesita urgente reparații. Lucrările încep în timpul episcopului Pavel Avacumovici (1786-1816), probabil la 25 mai 1791 după cum glăsuia pisană în limba slavonă săpată pe o placă de metal.⁵²⁷ Faptul că biserica ar fi fost numai renovată, reiese și dintr-o inscripție în limba slavonă săpată pe peretele bisericii la 22 Septembrie 1804 de către diaconul Mihail, probabil un slujitor al bisericii episcopale. Textul inscripției nu ne lasă nici un moment să ne îndoim de faptul că ar fi avut loc edificarea unui alt locaș de cult și nu numai o reparație capitală. „Întru mărirea sfintei de vieată făcătoare și nedespărțitei Treimi a Tatălui și Fiului și a Sfântului Duh, a unui Dumnezeu, întru cinstea și pomenirea Sf. Măritului proroc și Înaintemergătorului Ioan s-a (ridicat) acest altar și (jumătate) parte din biserică aceasta sub Împăratul Romei și moștenitorul împărăției austriace, Francisc al doilea sub Preasfinția sa episcop eparhial Pavel (de) Avacumovici care a pus temelia bază acestei renovări (subl. noastră) prin munca și sub supravegherea iubitorilor de muncă tutorelor acestei biserici, Gheorghe Popovici și Mihai Crestici cu contribuirea și ajutorul creștinilor iubitorilor de Hristos de legea greco-neunită orientală ortodoxă (viețuitori) locuitori în Arad, anul Domnului 1804, luna Septemvrie 22 la ziua Sfântului Sfințitului Mucenic Foca (când) în ziua solemnității proclamării mai înalte a titlului de Împărat moștenitor a împărăției austriece Francisc al doilea și mulțumirea lui Dumnezeu în biserică aceasta săvârșită de

⁵²³ S. Dragomir., *op.cit.*, „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

⁵²⁴ Marki, *op.cit.*, vol. II, p. 744. Istoricul maghiar afirmă că în 1786 a fost construită o altă biserică de lemn, informație pentru care avem unele rezerve.

⁵²⁵ Pentru amănunte vezi: H. Medeleanu, *Catedrala Aradului în veacul al XVIII-lea*, pp. 447-459.

⁵²⁶ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fs. 1, f. 439.

⁵²⁷ H. Medeleanu, *op. cit.*, p. 454.

episcopul eparhial Pavel Avacumovici și de tot clerul bisericesc. Amin. 22 Septemvrie 1804”.⁵²⁸

Cu timpul, sporul demografic înregistrat la începutul secolului al XIX-lea, determină comunitatea românilor ortodocși să-și pună problema edificării unui locaș de cult mai încăpător. Deschiderea șantierului are loc în anul 1814, însă, comunitatea bisericească grupată în jurul bisericii episcopale nu dispune de toate mijloacele financiare necesare și pentru terminarea lucrărilor. De aceea, comunitatea împrumută 5.000 bucăți cărămizi de la autoritățile locale pentru a continua lucrările de zidire. Pentru că împrumutul nu este restituit nici în 1832, autoritățile deschid un proces împotriva epitropilor catedralei, care în 1834 reușesc să achite contravaloarea cărămizilor.⁵²⁹

Modul cum s-au realizat lucrările este descris de preotul Constantin Popovici în **Cronica despre episcopii Aradului și parochia sa Comlăuș** (1885), în care menționează că biserica „s-a edificat peste cea mică, așa încât în biserica cea mică se făcea serviciul divin, iară pe dinafară se lucra și numai după ce s-a gătat cea mare s-au surpat cea mică și s-au scos afară toate reevisitele și icoanele”.⁵³⁰

După revoluția din 1848-1849, regimul absolutist habsburgic ia hotărârea ca biserica să fie demolată pe motiv că este prea aproape de fortăreața de peste râul Mureș. Suma acordată pentru despăgubire (43 976 fl 58 cr.) dovedește că locașul de cult se afla într-o stare destul de bună.⁵³¹ Cu toate insistențele episcopului Procopie Ivașcovici (1853-1873) biserica a fost demolată.

Lucrările la noua biserică încep în 1861 sub conducerea arhitectului Antoniu Czigler și au fost terminate la 20 februarie 1870.⁵³² Biserica prezintă un plan treflat cu un pronaos supralărgit ca urmare a flancării lui de către cele două turnuri clopotniță. Absida altarului, în interior, este semicirculară, cu o nișă pentru tronul arhieresc. La exterior, absida altarului este poligonală prezentând cinci laturi. Altarul este despărțit de naos printr-un frumos iconostas, operă a sculptorului Mihail Ianici iar pictura este datorată lui Ioan Zaicu. Între 1957-1959 se pictează interiorul bisericii în frescă de către Anastasie Demian. Intrarea în biserică se face pe laturile de nord, sud și vest. Pe fațada de vest se află intrarea principală, așezată central, având o ușă cu două canaturi. În dreapta și stânga bisericii au fost ridicate două edificii monumentale armonizate cu arhitectura bisericii, destinate la vremea lor a servi Preparandiei și Institutului teologic. Biserica are hramul „**Sf. Ioan Botezătorul**” și servește drept biserică parohială și biserică episcopală.

ARAD-Aradul Nou. Veche vatră de viață românească, așezată pe malul stâng al Mureșului, încă din secolele XII-XIII a purtat numele de **Schela**. Această denumire o purtau acele așezări unde se depozita sarea ce se transporta din interiorul Transilvaniei cu plutele pe Mureș dar era și loc de trecere (pod) peste

⁵²⁸ O copie în traducere românească a inscripției în A.P.O.R. Arad-Centru, **Cutia 1, dosar 2** (1804).

⁵²⁹ Gh. Ciuhandu, **Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț**, p. 45.

⁵³⁰ Manuscris în 5 pagini în folio scris în limba română cu caractere latine, cf. Lițiu, **Începuturile Catedralei din Arad**, p. 84.

⁵³¹ Gh. Lițiu, **op. cit.**, p. 85.

⁵³² Gh. Lanevschi, **op. cit.**, p. 1007.

râu⁵³³ Despre existența unor creștini în *Schela* aflăm din informațiile pe care le avem de la mijlocul veacului al XVII-lea prin intermediul mărturiilor călătorului turc Evlia Celebi Efendi (1611-1682). Acesta consemnează că nu departe de cetatea Aradului situată pe malul de nord al Mureșului, era un pod peste râu iar în așezarea din partea dinspre Timișoara a podului „**se află două sute de case de creștini**”.⁵³⁴ Aceștia nu puteau fi decât ortodocși, români în majoritate și poate câteva familii de sârbi. Românii, vechii locuitori ai așezării, au avut o biserică, în mod categoric construită din lemn, în care la anul 1767 slujea preotul Gheorghe Popovici, originar din localitatea Batania (azi în Ungaria).⁵³⁵

Sfârșitul bisericii și chiar al parohiei ortodoxe poate fi pus pe masivele colonizări habsburgice care au început încă din al doilea deceniu al veacului al XVIII-lea și au continuat până în cea de-a doua jumătate a secolului. Astfel, la sfârșitul perioadei de colonizare Aradul Nou devine una dintre cele mai populate localități cu familii de origine germană. Nu după mult timp, între populația autohtonă și noii veniți, se nasc o serie de nemulțumiri și asperități. În aceste împrejurări, prin ordinul din 24 iulie 1765 al împărătesei Maria Tereza, românii din Aradul Nou au fost mutați la Mănăștur iar locuitorii sârbi la Felnac.⁵³⁶

După primul război mondial, alături de puținii români aflați în partea de cartier numită *Murășel*, au fost așezați coloniști aduși din satul Fureșoara de lângă Ilia, dar și din alte sate, întemeindu-se partea de cartier numită *Colonia veche*. În toamna anului 1925 se iau primele măsuri pentru înființarea parohiei și înzestrarea ei cu sesie parohială și un preot. Cel ce a depus eforturi pentru înființarea parohiei a fost preotul prof. dr. Nicolae Popovici, secondat de o serie de intelectuali și funcționari din administrația de stat. Pentru început serviciile religioase au avut loc în clădirea școlii primare unde era improvizată o capelă. La 17 iunie 1928, episcopul Grigorie Comșa pune piatra de temelie a noii bisericii. În 1928 este terminată nava bisericii împreună cu altarul, însă de înălțimi mai reduse cum se prezintă astăzi. În 1930, se termină fațada bisericii cu cele două turnuri, iar bia cinci ani mai târziu se înalță altarul și nava bisericii la dimensiunile de astăzi. În 1936, după un plan al profesorului Florea Mureșan, la Liceul industrial din Arad, este sculptat iconostasul, iar pistura este executată de Iulian Toader. Pictura interiorului bisericii, este opera lui Ștefan Soos din Timișoara. La 7 martie 1937 era sfințită de episcopul Andrei Mager.⁵³⁷

ARAD-Bujac. Până în anul 1934, parohia din Șega avea arondat și cartierul Bujac, unde, în anul 1976, în timpul preotului Ioan Popovici, este începută și terminată edificarea bisericii cu hramul „*Nașterea Sf. Ioan Botezătorul*”.

ARAD-Calea 6 Vânători. Parohia a fost înființată în anul 1941 când o parte din străzile Trenului și Rozelor s-au separat de parohia Grădiște. Pentru început serviciile religioase se țineau în localul școlii primare iar din 1940 în locuința

⁵³³ Asemenea locuri se mai păstrează prin toponimie pe valea Mureșului, la sud de localitatea Birchiș (*Šcheinš*) și o parte a localității Radna (*Schela*).

⁵³⁴ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, București, 1976, p. 504.

⁵³⁵ I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op.cit.*, vol. I, doc. 132, p. 313.

⁵³⁶ Ghenadie Ilie, *op.cit.*, pp. 15-16; A. Tintă, *op.cit.*, p. 154.

⁵³⁷ Vezi: **Punerea pietrei fundamentale a Bisericii din Aradul Nou-Mureșel**, în „Bis. și Șc.”, an. LII, nr. 26 din 24 iunie 1928, p. 2; **Sfințirea bisericii din Aradul Nou**, în „Bis. și Șc.”, an. LXI, nr. 12 din 21 martie 1937, pp. 101-102.

credinciosaei Persida Ciumedan. În 1948 a fost cumpărat un intravilan pe care în 1953, prin grija preotului Cornel Mureșan s-a început edificarea unui paraclis, sfințit la 22 decembrie 1957 de preotul dr. Ilarion V. Felea, în calitate de delegat al episcopului Andrei Magieru. Paraclisul a primit hramul „*Sf. Ap. Petru și Pavel*”. Ulterior, în 1969, deasupra paraclisului a fost înălțat un turn în care a fost instalat un clopot, iar în 1972, locașul de cult a fost împodobit cu pictură în frescă de către Vasile Muntean.⁵³⁸

ARAD-Gai. La început, enoriașii ortodocși, români și sârbi, foloseau biserica mănăstirii „*Sf. Simion Stâlpnicul*” ridicată în anii 1760-1762 de episcopul Sinesie Jivanovici (1751-1768). În anul 1872, sârbii își zidesc biserică proprie, cea mănăstirească rămânând pe mai departe în folosința românilor. În 1905, în timpul preotului George Bragea, enoriașii aduc la cunoștința episcopului Ignatie Papp intenția lor de a edifica o biserică. În următorii ani, nu se întreprinde nimic concret. Abia în anul 1914 se pune din nou în discuție această problemă, reușindu-se colectarea sumei de 100 coroane. Primul război mondial a întrerupt continuarea acțiunii strângerii de fonduri. Sub păstoria preotului Nicolae Ionescu, în 1922 s-a reluat inițiativa construirii bisericii. Pentru că nu exista un teren disponibil, familia lui Nicolae și Milca Fericean donează un intravilan în suprafață de 448 stânjeni pătrați. În 1929, fondul ajunge la suma de 350 000 lei. În ziua de 13 septembrie 1931, preotul Mihai Păcățan, în calitate de delegat al episcopului Grigorie Comșa, alături de un sobor de preoți, pune piatra de temelie la noua biserică. Cu toate că pentru o perioadă de câțiva ani lucrările au fost sistate din lipsă de fonduri, în 1934 sunt instalate cele trei cruci de metal aurit pe cele trei turnuri și sfințite cele trei clopote cumpărate pe banii familiilor Dimitrie Fericean și fii (Ioan, Arsa, Simion, Dimitrie și Lazăr), Gheorghe Fericean și un alt Gheorghe Fericean. Lucrările interioare au fost terminate în 1936, iar sfințirea bisericii cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”, s-a făcut la 13 septembrie de către episcopul Andrei Magier al Aradului.⁵³⁹

ARAD-Grădiște. La 21 octombrie 1928 este înființată parohia Grădiște, până atunci era filie la Micălaca Nouă. La început serviciile religioase aveau loc într-o capelă. În anul 1935 se întocmește documentația pentru edificarea unei biserici. Planurile aparțin arhitectului Iosif Kalousek din Arad iar lucrările de construcție au fost executate de firma „*Kalousek & Vandrascsek*” din Arad. În 1940 biserica este ridicată iar la 28 mai, același an, este instalat iconostasul, operă a ieromonahului Ieronim Balintoni, pe atunci stareț la mănăstirea Hodo-Bodrog. Icoanele au fost executate de pictorul Simionescu din Lugoj. Un an mai târziu se începe împodobirea cu pictură a interiorului bisericii, operă a pictorului Cornel Cenan din Cluj, iar Ferdinand Gajo din Timișoara a aurit iconostasul. La 24 mai 1942, la praznicul Pogorârii Duhului Sfânt, a avut loc actul de târnosire a bisericii „*Sf. Arhangheli*”, săvârșit de episcopul Andrei Magier al Aradului.⁵⁴⁰

ARAD-Micălaca Nouă. La 10 mai 1925, credincioșii din acest cartier cer înființarea unei parohii, argumentând distanța prea mare la biserică din Micălaca Veche sau cea episcopală. În același an, noua parohie este deplin recunoscută și

⁵³⁸ P. Vesa, *Viața religioasă. Biserica Ortodoxă Română*, în vol. „Arad - monografia orașului”, Arad, 1999, p.237.

⁵³⁹ *Ibidem*, pp. 237-238.

⁵⁴⁰ *Ibidem*, p. 237.

constituită. La 8 noiembrie 1930 este pusă piatra de temelie a bisericii parohiale actuale cu hramul „*Sf. Arhangheli*”. Proiectul aparține arhitectului Constantin Rafiroiu, sub a cărui supraveghere s-a deschis șantierul de construcție. În 1934 biserica este sfințită de episcopul Grigorie Comșa, urmând ca unele lucrări să fie definitive ulterior. În 1943-1944, pictorul Cornel Cenan împodobește interiorul locașului de cult. Iconostasul este executat din lemn în 1970-1971, sculptat de Filimon Moraru din Simeria și împodobit cu icoane datorate pictorului Eremia Profeta din București.⁵⁴¹

ARAD-Micălaca Veche. Pe vatra veche a așezării, în imediata vecinătate a Mureșului, încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea exista o veche biserică de chirpici și cărămidă, cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”.⁵⁴² Începuturile bisericii ar putea fi puse pe seama antimisului din anul 1730 primit pentru acest locaș de cult de la episcopul Vichentie Ioanovici (1726-1731) al Aradului, folosit ulterior într-o capelă ortodoxă din cetatea Aradului.⁵⁴³

Dintr-un inventar al bisericii de la anul 1833⁵⁴⁴ aflăm că avea 9 ferestre iar iconostasul era împodobit cu patru icoane mari cele împărătești⁵⁴⁵ și 30 mici⁵⁴⁶. În biserică se mai aflau 3 prapori de mătase, două sfeșnice de lemn așezate înaintea icoanelor împărătești, un tron arhieresc, 30 de scaune bărbătești și 13 femeiești. Biserica nu avea turn dar poseda două clopote amplasate într-un turn-clopotniță. Inventarul mai consemnează: 5 epitrahile, două brâie, două perechi de mânecute, trei feloane, un stihar și mai multe cărți de cult românești⁵⁴⁷ și sârbești.⁵⁴⁸

În urma sistematizării localității, biserica a rămas la marginea satului. La 27 iunie 1842 a fost pusă piatra de temelie a bisericii actuale, terminată în anul 1845⁵⁴⁹ și are hramul celei vechi. Sfințirea bisericii a avut loc în 11 noiembrie 1845 și a fost săvârșită de protopopul Ioan Raț în calitate de delegat al episcopului Gherasim Raț. Iconostasul bisericii este executat între 1863-1869 de sculptorul Lazăr Ianici și unchiul său Mihai Ianici din Arad. Pictura iconostasului, a stranelor, tronului arhieresc și al Maicii Domnului, executate între 1868-1870, sunt opera cunoscutului pictor Nicolae Alexici (1808-1873) și poartă amprenta stilului specific artistului, inspirat de maeștrii Renașterii. În 1930 este pictat și interiorul bisericii de către pictorul arădean Iulian Toader. În 1951, spațiile rămase libere în urma lui Iulian Toader, sunt completate cu scene biblice de către pictorul Livezeanu. Pictura actuală datează din anii 1968-1969 și se datorează pictorului Gheorghe Răducanu.⁵⁵⁰

⁵⁴¹ Ibidem, p. 236.

⁵⁴² Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. I, f. 439.

⁵⁴³ Demian Tudor, *Date istorice privind așezarea Arad-Micălaca Veche și biserica „Sf. Mare Mucenic Gheorghe”*, Arad, 1982, f. 16 (manuscris păstrat în biblioteca parohiei).

⁵⁴⁴ Gh. Căvâjdan, *op. cit.*, f. 55-56.

⁵⁴⁵ Credem că este vorba de icoanele împărătești din registrul I al iconostasului.

⁵⁴⁶ Pot fi icoane din celelalte registre ale iconostasului.

⁵⁴⁷ Două *Evangelii*, un *Apostol*, trei *Liturghiere*, un *Minei mare*, 12 *Mineie pentru toate lunile*, cinci *Octoihe*, două *Triode*, două *Penticostare*, o *Psaltire*, două *Ceasloave*, o *Cazanie* și un *Molitvelnic bogat*.

⁵⁴⁸ *Liturghier*, *Octoih mare*, *Triod*, *Penticostar*, *Ceaslov*.

⁵⁴⁹ După terminarea noii bisericii, cea veche a fost demolată, în locul ei fiind ridicată o troiță din piatră.

⁵⁵⁰ P. Vesa, *op. cit.*, pp. 234-235.

ARAD-Sânicolaul Mic. Informații despre o biserică în Sânicolaul Mic avem de la începutul secolului al XVIII-lea. În 1717 mitropolitul Ioanichie Vladislavievici (1713-1727) al Timișoarei și Lipovei sfințește un antimis pentru biserica cu hramul „*Sf. Nicolae*” din Sânicolaul Mic⁵⁵¹. Construită din lemn, în anul 1804 a fost înlocuită cu actuala de zid, cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”. Biserica are un frumos iconostas pictat în 1826 de cunoscutul pictor bănățean Sava Petrovici din Izvin,⁵⁵² considerat a fi unul „din marii furnizori de portrete ai societății bănățene a timpului.”⁵⁵³

ARAD-Șega I. Până în anul 1926, când devine parohie de sine stătătoare, cartierul Șega I era filie la parohia Arad-Centru. Acum se pune și problema edificării unui locaș de cult, a cărei piatră de temelie a fost pusă la 13 iunie 1930 de către preotul Mihai Păcățan, delegat al episcopului Grigorie Comșa. Proiectul bisericii a aparținut arhitectului Ștefan Toth din Arad, care a și condus lucrările de construcție. Sfințirea noului locaș de cult, cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”, sâvârșită de episcopul Grigorie Comșa, are loc în 17 septembrie 1933.⁵⁵⁴

ARAD-Șega II. Prin actul de la 21 octombrie 1948, cartierul Șega se îmbogățește cu o nouă biserică, având jurisdicție asupra credincioșilor ortodocși din cartierele Funcționarilor, Poltura și o parte din Calea Aurel Vlaicu. În această situație, parohia Șega se împarte în două, Șega I și Șega II. Pentru că biserica nu era încă terminată, în timpul preoților Caius Turicu și Gheorghe Holbac, sunt definitivate toate lucrările, astfel că la 6 august 1952, episcopul Andrei Magier sfințește biserica cu hramul „*Schimbarea la Față*”. În anul 1968 interiorul este pictat de George Popa Vasilescu din București, cheltuielile fiind acoperite prin donațiile primite de la Patriarhia română, Episcopia Aradului și de la parohiile din cuprinsul protopopiatului Arad.⁵⁵⁵

ARĂNEAG. În anul 1734 era sfințită biserica de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”⁵⁵⁶ înlocuită în anul 1870 cu actuala biserică ce are același hram.

ARĂNEAGUL DE JOS (localitate dispărută). Existența în Arăneagul de Jos în 1525 a preotului Ioan⁵⁵⁷ ne întărește convingerea că exista și o biserică edificată în mod sigur din lemn.

ARĂNEAGUL DE MIJLOC (localitate dispărută). La fel ca și în Arăneagul de Jos și în Arăneagul de Mijloc, în 1525 este amintit un cleric în persoana lui Nicolae⁵⁵⁸. Existând preot, exista și o biserică, în mod cert construită din lemn.

ARCHIȘ. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea este construită biserica de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”⁵⁵⁹. Pe iconostasul bisericii era menționat

⁵⁵¹ Gh. Cotoșman, *Vechile antimise din bisericile Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, p. 278.

⁵⁵² Pe icoana Sf. Ioan Botezătorul se află următoarea inscripție: „*Izobrazil Sava Petrovici veleato 1826*” (A pictat Sava Petrovici în anul 1826).

⁵⁵³ Ion Frunzetti, *Pictori bănățeni din secolul al XIX-lea*, București, 1957, p. 39.

⁵⁵⁴ P. Vesa, *op. cit.*, p. 233.

⁵⁵⁵ *Ibidem*, p. 234.

⁵⁵⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁵⁵⁷ D. Prodan, *Domeniul cetății Șiria la 1525*, în „A.I.I.Cluj”, III, Cluj, 1960, p. 94.

⁵⁵⁸ *Ibidem*, p. 95.

⁵⁵⁹ A.N.D.J. Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 91; Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. I, f. 374.

anul 1793,⁵⁶⁰ probabil anul edificării sau executării picturii de pe iconostas.⁵⁶¹ În anul 1931 a fost înlocuită cu actuala biserică de zid și cu hramul celei vechi.

AVRAM IANCU. La mijlocul secolului al XVIII-lea este consemnată existența unei vechi biserici de lemn, cu hramul „*Sf. Arhangheli*”.⁵⁶² În anul 1846 s-a început construcția actualiei biserici de zid⁵⁶³, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”, sfințită la 14 octombrie 1846 de episcopul Gherasim Raț.⁵⁶⁴

AVRAM IANCU (com. Cermei). Sat colonizat cu moți în perioada interbelică, își edifică o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”. După anul 1990, prin contribuția puținilor enoriași și cu sprijin material al fiilor satului stabiliți în alte părți, între care amintim pe ing. Nicolae Pașca, director la S.C. „**EDIL CONSTRUCT**” Arad. După finisările prevăzute a fi executate în cursul acestui an, noua biserică v-a fi sfințită, cea veche urmând a fi demolată.

BACĂUL DE MIJLOC. Înainte de actuala biserică au existat încă două, construite din lemn, situate în cimitirul de lângă sat. Cea de-a doua biserică, cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”, a fost sfințită la anul 1829 de protopopul Vasile Caracioni al Lipovei.⁵⁶⁵ În anul 1830 a fost mutată în curtea actualiei biserici. În anul 1843, după mici reparații, a fost pictată de Van Ziegerhorn. Putrezindu-i lemnul, în 1885 a fost demolată, iar în 1887 fiind edificată actuala biserică de zid cu același hram.⁵⁶⁶

BAIA. În anul 1755 satul nu avea biserică, era filie la Pârnești.⁵⁶⁷ După acest an este construită o biserică de lemn menționată anul 1770, într-o însemnare manuscrisă făcută pe filele unei **Evanghelii** (Blaj, 1765).⁵⁶⁸ Biserica avea hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”⁵⁶⁹ și era amplasată în *Țintirimul vechi*. În prima jumătate a secolului nostru, de la această biserică, se mai păstrau două sfeșnice din lemn de tei, folosite pe Sfânta Masă, ce aveau menționate pe ele anul 1770. Biserica a fost sfințită în anul 1786.⁵⁷⁰

Într-un document din 1875 găsim câteva date sumare privind această biserică: „[...] nu este molărită,⁵⁷¹ numai ușile împărătești se află zugrăvite cu chipurile Sfinților Petru și Pavel; ușile mici nu sunt zugrăvite. Lângă ușile împărătești se află icoana Mântuitorului, de-a stânga Maica Domnului. Deasupra ușilor

⁵⁶⁰ C. Petranu, **Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn**, p. 29.

⁵⁶¹ În colecția Mănăstirii Arad-Gai se află trei icoane pe lemn (inv. 326-328) și mai multe pe sticlă (inv. 376-388), cf. I.C. Panait, **op. cit.**, p. 47.

⁵⁶² S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

⁵⁶³ A.N.D.J. Arad, **fond citat**, f. 91.

⁵⁶⁴ **Ibidem**, grupa a IV-a, dosar 9 1/2, 1854, f. 62.

⁵⁶⁵ A.E.O.R. Arad, **grupa a III-a, dosar 40/1882**, doc. 497, f. 172 v.

⁵⁶⁶ **Ibidem**, dosar 85/1885, doc. 1610, f. 13; A.P.O.R. Lipova, **Dosar Istoricul bisericilor din parohiile și filiile protopopiatului Lipova**, 1982, nen.

⁵⁶⁷ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁵⁶⁸ „Această Ivanghelie este a lui Ociuțe Gheorghe Diacu din Măgura Ociuții cumpărată cu bani cu șasăsprăzece forinți și cine s-o întâmplă să o fure să fie afurisit de trei sute de părinți sfinți di la Nichiia II mărturie... Toader de la Julița, Avram Mihută și Toader Iucesu că am dat-o la biserică Băii an 1770”, cf. A.E.O.R. Arad, **Grupa a III-a, dosar 385/1930**, doc. 5.229, f. 284.

⁵⁶⁹ A.N.D.J. Arad, **fond citat**, f. 36.

⁵⁷⁰ A.E.O.R. Arad, **grupa a III-a, dosar 385/1930**, doc. 5229, f. 283; **Idem**, **Grupa a III-a dosar 2/1886**, doc. 908, f. 80 v.

⁵⁷¹ Nu are pictură.

împărătești se află o cruce mare, răstignirea Mântuitorului Iisus”.⁵⁷² Cele două icoane împărătești au fost donate de preotul Eftimie din Julița în anul 1818, după cum glăsuia o însemnare făcută pe cele două icoane.⁵⁷³

În anul 1890, din cauza unui viscol biserica a fost distrusă. În același an, preotul Andrei Vătan înaintează o cerere autorităților pentru a permite construirea unei alte biserici. Pentru că nu a primit nici un răspuns, la 2 februarie 1898 reînnoiește cererea. De această dată primește răspuns favorabil și în același an începe construirea actualei biserici de lemn, cu hramul celei vechi.⁵⁷⁴

BARDA (localitate dispărută). În partea de sud a localității Buteni, în anul 1744 este atestat satul Barda, astăzi dispărut.⁵⁷⁵ La numai un deceniu este atestată și existența unei biserici de lemn, nouă, cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”.⁵⁷⁶ În prima jumătate a secolului al XIX-lea satul a fost înglobat la Buteni,⁵⁷⁷ împrejurare în care biserica a dispărut.

BATA. În cimitirul de jos al satului, în anul 1758 a fost construită o biserică de lemn, de dimensiuni reduse și prevăzută deasupra pronaosului cu un turn-clopotniță.⁵⁷⁸ Ușile împărătești au fost executate la 1766 de către Eutimie Popovici din Căpâlnaș după cum glăsuia inscripția de pe ele: „**S-au făcut aceste sfinte uși de mine mult păcătosul Eutimie Popovici din Căpâlnaș. 1766**”.⁵⁷⁹ În Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei, de la această biserică se păstrează trei icoane pe lemn din secolul al XVIII-lea, reprezentând pe **Maica Domnului, Sf. Nicolae și Sf. Arhanghel Mihail**.⁵⁸⁰

La anul 1878 a fost construită o biserică de piatră, cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”, sfințită în 1879 de episcopul Ioan Mețianu al Aradului.⁵⁸¹ În anul 1890 biserica de lemn, a fost donată de familia lui Iosif Băfnariu din Bata credincioșilor satului Monoroștia de peste Mureș.⁵⁸² Actuala biserică a fost construită din cărămidă între 1939-1947, după planurile arhitectului Silvestru Rafiroiu și are hramul „*Sf. Ap. Petru și Pavel*”.

BALCESCU. În conscripția lui Sinesie Jivanovici din 1755 se menționează că satul nu avea biserică, era filie la parohia vecină Julița.⁵⁸³ După acest an este construită o biserică de lemn pe care credincioșii, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea voiau să o înlocuiască cu alta nouă, cerând în 1778-1779 autorizație de construcție.⁵⁸⁴ Nu cunoaștem dacă a mai fost construită o altă biserică până la mijlocul veacului al XIX-lea. În anul 1851, credincioșii și-au construit o biserică de

⁵⁷² Ana I. Manolache, *Monografia satului Baia, județul Arad*, f. 117.

⁵⁷³ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 385/1930, doc. 5.229, f. 287.

⁵⁷⁴ Ana I. Manolache, *op. cit.*, f. 53.

⁵⁷⁵ C. Suci, *op. cit.*, vol. II, p. 294; Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 34.

⁵⁷⁶ Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁵⁷⁷ Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 34.

⁵⁷⁸ A.P.O.R.Bata, *Dosar nr. 11*, nenumărat.

⁵⁷⁹ C. Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, p. 10.

⁵⁸⁰ Nr. inv. 5 219, 5 356 și 5 355, cf. Ion B. Mureșianu, *Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, Timișoara, 1973, pp. 43, 47, 50.

⁵⁸¹ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 40/1882, doc. 497, f. 176 v.; Grupa a III-a, dosar 2/1886, doc. 744, f. 1 v.

⁵⁸² A.P.O.R.Lipova, *Dosar Istoricul bisericilor din cuprinsul protopopiatului Lipova*, 1967, f. 14.

⁵⁸³ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, nr. 10 din 8 martie 1909, p. 4.

⁵⁸⁴ E. Greuceanu, *Documente din secolul al XVIII-lea privind eparhia Aradului*, în „A.B.” Serie nouă, anul I (40), nr. 5-6, 1990, p. 101.

lemn cu hramul „*Sf. Ioan Gură de Aur*”⁵⁸⁵ care a fost folosită până în anul 1890, când a fost edificată cea actuală de zid, cu hramul celei vechi.

BĂNEȘTI. În anul 1747 a fost construită biserica din lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”⁵⁸⁶, demolată în jurul anului 1900, după construirea actualei biserici de zid, cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”.

BĂTUȚA. Pe dealul numit *Dâmbul bisericii* unde astăzi este cimitirul satului, a existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”, construită în jurul anului 1799.⁵⁸⁷ În această biserică s-a slujit până în anul 1884, când a fost zidită actuala biserică. Tradiția consemnează că această biserică de lemn ar fi fost vândută satului Julița.

BÂRSA. Pe vatra veche a satului, la locul numit *Gunoște*, a existat încă înainte de anul 1720, o biserică de lemn, care datorită mutării vetrei satului, în jurul anului 1740, a fost strămutată pe *Dealul Crișului*.⁵⁸⁸ Biserica a avut hramul „*Bunavestire*”, iar din conscripția lui Sinesie Jivanovici aflăm că în anul 1755 era într-o stare foarte degradată.⁵⁸⁹ În anul 1823, când a fost terminată edificarea actualei biserici de zid, cu hramul celei vechi,⁵⁹⁰ biserica de lemn a fost demolată.⁵⁹¹

BÂRZAVA. Înainte de actuala biserică din cărămidă au mai existat alte două de lemn. La mijlocul secolului al XVIII-lea, episcopul Sinesie Jivanovici notează că cea dintâi biserică de lemn avea hramul „*Sf. Nicolae*” și nu era construită de multă vreme.⁵⁹² Era așezată pe dealul numit de localnici *La morminți*, unde era și cimitirul. În anul 1760 biserica veche a fost înlocuită cu alta tot de lemn, cu hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*”⁵⁹³ amplasată în curtea actualei biserici. În anul 1856 era într-o stare foarte slabă,⁵⁹⁴ dar nu se renunță la ea până în anul 1890 când este construită biserica actuală de zid cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.

BELIU. La sfârșitul secolului al XVIII-lea exista deja o biserică de lemn amintită într-o însemnare din 1699 făcută pe filele unui exemplar al *Cazaniei lui Varlaam* (Iași, 1643): „Să se știe cum că adus-au această sfântă carte anume **Păucerie moldovenească, a bisericii Bell(iu) mult păcătosul Vasile den Voivozi venit în Bell(iu). Văleat 7207 de la Hristos 1699**”.⁵⁹⁵ Aceasta poate fi biserica de dimensiuni reduse și acoperită cu paie menționată în raportul lui Meletie Kovacs din 1750.⁵⁹⁶ Cu timpul, devenind neîncăpătoare, credincioșii cer permisiunea de a construi un locaș de cult nou. La 20 aprilie 1781 este înregistrată aprobarea guvernului pentru ridicarea unei noi biserici, cu condiția să nu coste mai mult de

⁵⁸⁵ A.N.D.J.Arăd, **fond citat**, f. 37.

⁵⁸⁶ S. Dragomir, **op. cit.**, „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5; A.N.D.J.Arăd, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 9 1/2, 1853, f. 63.

⁵⁸⁷ A.N.D.J.Arăd, **fond citat**, f. 37; vezi și I. Godea, **op. cit.**, p. 135.

⁵⁸⁸ Iosif Tiucra, *Mărturia timpului*, Bârsa, 1874, f.7 (o copie a manuscrisului se păstrează în Biblioteca Muzeului Județean din Arăd).

⁵⁸⁹ S. Dragomir, **op. cit.**, „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁵⁹⁰ A.N.D.J.Arăd, **Fond Episcopia ortodoxă română Arăd, Seria Acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 51.

⁵⁹¹ I. Tiucra, **op. cit.**, f. 7.

⁵⁹² S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁵⁹³ A.E.O.R.Arăd, **grupa a III-a, dosar 45/1880**, doc. 1041, f.1 v.

⁵⁹⁴ A.N.D.J.Arăd, **fond citat**, f. 38.

⁵⁹⁵ Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979, p. 155.

⁵⁹⁶ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. I, f. 373.

200 fl, cât era devizul, cu atât mai mult cu cât nici această sumă nu a fost încă adunată de către credincioși, defect de formă iertat de autorități pe motiv că parohia a avut întotdeauna biserică și preot.⁵⁹⁷ Noua biserică a fost construită tot din lemn și a avut hramul „*Înălțarea Domnului*”.⁵⁹⁸ Printr-un intimat regal emis în 1798, locuitorilor li se permite să-și repare biserica. Aprobarea vine și ca urmare a cererii lui Ignatie Darabant care menționa că biserica respectivă „**construită odinioară din lemn, este deteriorată iar pictura a început să se strice din cauza ploilor**”.⁵⁹⁹ Cu timpul, biserica de lemn a fost înlocuită cu alta de piatră care avea un turn din lemn. În 1884 a fost refăcut întreg turnul din cărămidă. În deceniul al patrulea al secolului nostru a fost înlocuită cu actuala biserică cu hramul „*Sf. Nicolae*”.

BELOTINȚ. Date despre existența unei biserici de lemn avem din secolul al XVIII-lea, când protosințelul Arsenie Radivoievici, în calitate de administrator al eparhiei vacante a Timișoarei a descins la 1758 și în Belotinț. Referitor la această biserică notează: „[...] nouă, nesfințită, neterminată, din bârne, nelipită cu lut încă, trei ferestre, acoperită cu șindrilă de stejar, pridvor de scândură de brad, curtea și cimitirul neîngrădite. Altar prost, sfânta Trapeză din scândură de brad, trei icoane pe prestol, douăzeci de icoane pe hârtie, trei sfeșnice de lemn; dvere, iconostas și strane nu are. Cărți are numai „*Carte de învățătură*”. În pronaos are cristelniță; prapure cu chipul Născătoarei și a Sfinților Arhangheli [...]”.⁶⁰⁰ Biserica se afla în cimitirul satului.

De la această biserică, în colecția de obiecte vechi bisericești de la mănăstirea „*Sf. Simeon Stâlpnicul*” din Arad-Gai, se află mai multe icoane executate de zugravul Filip⁶⁰¹ care împreună cu Nicolae, pe la anul 1782 se aflau pe valea Mureșului pictând biserica de lemn de la Seliște.⁶⁰² Biserica de lemn a fost înlocuită în primii ani a celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. La anul 1856, protopopul Ioan Țăranu al Lipovei sfințea actuala biserică de piatră, cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”.⁶⁰³

BENEȘTI. Cu toate că la mijlocul veacului al XVIII-lea era menționat preotul Mihai, satul nu avea biserică. Preotul nu liturghisea ci săvârșea numai Sfintele Taine și ierurgii.⁶⁰⁴ Credincioșii ortodocși își construiesc un locaș de cult numai în anul 1828 așa cum este menționat într-o însemnare făcută de preotul Petru Marchiș pe un manuscris a **Chiriadromionului** de la Bălgrad copiat de Popa Vasile din Brădet în anul 1725, exemplar care a circulat în zona Beliului. Iată textul însemnării: „**Pentru vecinica pomenire, am scris în Benești, Petru Marchiș, paroh în Benești, cetind întru această carte, mai întâi când s-au sfințit biserica satului**

⁵⁹⁷ *Ibidem*, vol. II, fasc. 4, f. 289.

⁵⁹⁸ A.N.D.J.Arad, fond citat, f. 91..

⁵⁹⁹ I. Godea, *op. cit.*, p. 39.

⁶⁰⁰ I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 120, p. 256.

⁶⁰¹ Nr. inv. 234- 240. Vezi I. C. Panait, **Bisericile de lemn din Eparhia Aradului**, în vol. „Episcopia Aradului. Istorie.Viață culturală. Monumente de artă”, Arad, 1989, p. 260.

⁶⁰² H. Medeleanu, **Valori de artă veche românească**, Arad, 1986, pp. 18-20.

⁶⁰³ A.E.O.R.Arad, **grupa a III-a, dosar 40/1882**, doc. 497, f. 176 v.

⁶⁰⁴ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. I, f. 269.

Benești. S-au făcut biserica în anul 1828 și s-au sfințit în luna lui octom(vrie) 3 zile. Deci dar, întâiul preot am fost bisericii acciaș”.⁶⁰⁵

Coriolan Petranu menționează că de la această biserică existau patru icoane care aveau menționat pe ele anul 1829.⁶⁰⁶ Biserica a avut pictură pe cerime.⁶⁰⁷ În anul 1924 a fost înlocuită cu altă biserică din lemn cu hramul „**Înălțarea Domnului**”, hram pe care l-a avut și biserica veche.

BERECHIU. La mijlocul secolului al XVIII-lea a existat o veche biserică de lemn, cu hramul „**Sf. Nicolae**”.⁶⁰⁸ La 1 februarie 1770 este înregistrată aprobarea autorităților pentru construirea unei noi biserici.⁶⁰⁹ Construită tot din lemn, cu hramul celei vechi, a dăinuit până spre sfârșitul secolului al XIX-lea, când, în anul 1897 a fost terminată biserica actuală de piatră, cu hramul „**Sf. Ioan Botezătorul**”.

BERINDIA. Din conscripția episcopului Sinesie Jivanovici de la mijlocul secolului al XVIII-lea, reiese că satul nu avea biserică și era filie la Revetiș.⁶¹⁰ În anul 1852, credincioșii cumpără biserica de lemn din satul Dieci,⁶¹¹ care primește hramul „**Sf. Arhangheli**”.⁶¹² În **Cronica bisericii parohiale**⁶¹³, redactată în anul 1907 de preotul Valeriu Dronca este descrisă pictura din interiorul bisericii. În registrul I al iconostasului, erau două icoane împărătești, **Mântuitorul Iisus Hristos** și **Maica Domnului**, în stânga și dreapta ușilor împărătești și **Ioan Botezătorul**, cea de-a patra icoană din acest registru nefiind menționată. Pe ușile împărătești erau reprezentați **Sfinții Apostoli Petru și Pavel**; pe ușile diaconești **Arhanghelul Mihail și Arhanghelul Gavriil**. În registrul al II-lea, în mijloc este reprezentat **Domnul Iisus Hristos pe tron**, între **Maica Domnului** și **Ioan Botezătorul** (Deisis), fiind încadrată (icoana) cu cei 12 apostoli, 6 de o parte, 6 de cealaltă. În vârful iconostasului era crucea înfățișând **Răstignirea Domnului**, de-o parte Femeile minorosite iar de cealaltă străjeri cu sulita în mână; totul era încadrat de cei 4 Evangheliști. În naos, „**pe cerime**” se află reprezentați **Dumnezeu Tatăl**, soarele, luna, stelele; **Iisus Pantocrator** încadrat în cele patru colțuri de câte un Sfânt Evanghelist. Pe pereții naosului erau atârinate două icoane, una reprezentând **Sfânta Treime** iar cealaltă **Familia Sfântă**. În partea femeiască era numai o singură icoană reprezentând pe **Sf. Constantin și Elena**. În altar, avea reprezentată, pe boltă, **Sf. Treime, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Arhangheli Mihail și Gavril** și pomii raiului. Pe pereții altarului se aflau icoane atârinate, adică icoanele-prăznicare: **Sf. Nicolae, Nașterea Domnului, Mormântul Domnului** (probabil epitaf), **Învierea Domnului** cu sărbătorile împărătești, **Sf. Ioan cu Mielul Pascal, Mesia, Adormirea Maicii Domnului**.

⁶⁰⁵ Fl. Dudaș, *Manuscrisele românești din bisericele Bihorului*, vol. II, Oradea, 1986, p.302.

⁶⁰⁶ *Monumentele istorice ale județului Bihor.I. Bisericele de lemn*, p. 30.

⁶⁰⁷ I.C.Panait, *Bisericele de lemn din centrul și nordul județului Arad*, p. 48.

⁶⁰⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, f. 7.

⁶⁰⁹ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 3, f. 241.

⁶¹⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.” 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

⁶¹¹ Ioan Bogdan *Cronica Parohiei Dieci*, 1928, f. 9 (manuscris păstrat în biblioteca parohiei).

⁶¹² A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 68/1885, doc. 1.167, f. 63 v.

⁶¹³ A.E.O.R.Arad, Valeriu Dronca, *Cronica bisericii parohiale din comuna Berindia, protopresbiteratul Buteni*, 1907, f. 1, doc. 7441/1907.

După construirea actualei biserici de cărămidă, în anul 1925 biserica veche de lemn a fost demolată.

BIRCHIȘ. Pe vatra veche a satului, la locul numit *Balta bisericii*, a existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, mutându-se vatra satului, în anul 1786 a fost mutată și biserica, pentru care au fost cheltuiți 32 de florini.⁶¹⁴ Biserica avea pictură interioară dar nu cunoșteam numele pictorului.

În anul 1811, în Birchis a fost construită o biserică de piatră cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”. Iconostasul bisericii, lucrat artistic, datează de la mijlocul secolului al XIX-lea. Biserica avea și o valoroasă colecție de icoane, unele provenind din secolul al XVIII-lea. După edificarea bisericii actuale, cea veche de lemn a fost vândută în anul 1818 satului Breazova (județul Timiș), recunoscându-i-se calitatea de monument de artă,⁶¹⁵ ulterior a fost demolată.⁶¹⁶

BOCHIA. Până în primii ani ai celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, satul în mod cert nu a avut biserică. În anul 1756 este menționat ca filie la satul Benești.⁶¹⁷ Înainte de anul 1784 este construită o biserică de lemn în care, în acel moment funcționa preotul Zaharia, menționat în documentele referitoare la mișcările sociale din jurul Beliului.⁶¹⁸ Biserica avea hramul „*Bunavestire*”⁶¹⁹ și în 1923 a fost înlocuită cu alta tot de lemn, ce poartă hramul „*Sf. Arhangheli*”.

BOCSIG. Episcopul Sinesie Jivanovici, consemnează ca existând în anul 1755 o veche biserică de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”,⁶²⁰ înlocuită cu alta tot de lemn, cu același hram, de dimensiuni reduse (lungime 6 stânjeni, lată de 3 stânjeni). Într-un document din 1857 este consemnat că biserica era construită pe *Dealul lui Bâlțeu* și în acel an era destul de ruinată. Pe iconostas, deasupra ușilor împărătești era o icoană a *Sfintei Treimi* având în stânga și în dreapta câte 6 apostoli.⁶²¹ Biserica a fost pictată în anul 1855 de Ioan Cheorvari.⁶²² În anul 1896 este construită o nouă biserică, cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”,⁶²³ înlocuită în 1930 cu actuala de zid.

BODEȘTI. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea exista deja o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Treime*”,⁶²⁴ Faptul că este menționat un antimis din 1770 sfințit de mitropolitul Carlovițului pentru biserica cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”

⁶¹⁴ A.P.O.R.Lipova, *Dosar Istoricul...*, 1982, nen.

⁶¹⁵ Nicolae Cornean, *Monografia Eparhiei Caransebeșului*, Caransebeș, 1940, p. 164.

⁶¹⁶ Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, Timișoara, 1973, p. 25.

⁶¹⁷ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol.II, fasc. 1, f. 297

⁶¹⁸ Eduard I. Găvănescu, *Mărturii românești din Eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, Arad, 1940, pp. 39, 41; Gheorghe Gorun, *Documente referitoare la preoții români din Bihor implicați în evenimentele din timpul războaielor lui Horia*, în „*Crisia*”, Oradea, XXI (1991), pp. 236, 237.

⁶¹⁹ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, f. 91.

⁶²⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, în „*F.D.*”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁶²¹ T. Baba, *op. cit.*, f. 69.

⁶²² I. Godea, *op. cit.*, Anexa 7, p. 155.

⁶²³ A.E.O.R.Arad, *Date statistice. Biserica și instituțiile ei*, an 1928, f. 25 v.

⁶²⁴ S. Dragomir, *op.cit.*, în „*F.D.*”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

din Bodești⁶²⁵ ne îndreptățește să credem că acesta este anul în care a fost înlocuit locașul vechi de cult cu altul nou și nu 1773, menționat într-o inscripție „**din mijlocul dverilor**”.⁶²⁶ Construită din bârne masive de stejar așezată pe grinzi groase tot din stejar, numite în partea locului „*subtoi*”, sub care se află o fundație din piatră. Spre apus are un turn clopotniță, iar intrarea în biserică se face prin cele două uși, una în naos în partea de sud, cealaltă la pronaos. Absida altarului, retrasă cu 0,50 m de fiecare parte, este poligonală. Din secolul edificării bisericii se remarcă pictura iconostasului datorată zugravului Constantin căruia îi aparțin și numeroase icoane aflate în colecția de la mănăstirea Arad-Gai (nr. inv. 131-141).⁶²⁷

La începutul deceniului patru al secolului al XIX-lea, biserica este îmbrăcată într-un veșmând pictural realizat de Ioan Demetrovici așa după cum reiese din inscripția de la intrarea în biserică, deasupra ușii din naos: „**Zugrăvit-us-au această s. biserică în anul 1831 și prin stăruința protopopului din Hălmagiu, Nicolae Adamovici și paroh Butar Nicolae și chitori Butar Lazăr, Butar Petru, Sida Toader, Lupea Nicolae. Zugrav Ioan Demetrovici.**”⁶²⁸ Acesta a pictat mai multe biserici din jurul Hălmagiului.⁶²⁹ De-a lungul anilor, biserica a fost reparată în mai multe rânduri.

BODROGUL NOU. Slujbele religioase se țin în capela amenajată într-o clădire primită de parohie în anul 1939 de la mănăstirea Hodoș-Bodrog. Cu timpul, clădirea a suferit mai multe modificări primind în cele din urmă forma unei biserici, edificându-se prestolul și turnul. Locașul de cult, cu hramul „*Sf. Nicolae*”, a fost înzestrat cu pictură de Eremia Profeta.

BODROGUL VECHI. Până la înființarea parohiei în anul 1937, asistența religioasă a românilor ortodocși a fost asigurată de călugării de la mănăstirea Hodoș-Bodrog. Până în anul 1948 când se pune problema edificării unei biserici, slujbele religioase au avut loc într-o capelă amenajată în clădirea școlii școlii. Noul locaș de cult, cu hramul „*Bunavestire*” este sfințit la 27 ianuarie 1952 de preotul vicar Gheorghe Lițiu în calitate de delegat al episcopului Andrei Magieru.

BONTEȘTI. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”, despre care la mijlocul secolului al XVIII-lea se știa că este foarte veche.⁶³⁰ În anul 1820 se sfințește o nouă biserică de lemn, cu hramul celei vechi,⁶³¹ așezată în apropierea cimitirului, la locul numit *Sub biserică*. În anul 1890 a fost înlocuită cu alta tot de lemn, cea veche, în 1893, fiind vândută satului Valea Mare. Actuala biserică de zid a fost edificată în anul 1955 și are hramul celei vechi.

BOTFEI. Din raportul episcopului Meletie Kovach reiese că în anul 1750 exista o biserică de lemn aflată în ruină⁶³² acoperită cu paie.⁶³³ În secolul al XIX-lea este consemnată biserica de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” situată

⁶²⁵ I. C. Panait, **Biserici de lemn din centrul și nordul județului Arad**, p. 52, nota 8.

⁶²⁶ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 9 I/2, 1854, f. 64.

⁶²⁷ I.C.Panait, **op. cit.**, p. 53.

⁶²⁸ I. Godea, **op. cit.**, p. 169.

⁶²⁹ Despre pictura bisericii vezi C. Petranu, **Bisericile de lemn din județul Arad**.

⁶³⁰ S. Dragomir, **op.cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁶³¹ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 10/ 1856, f. 24.

⁶³² Șt. Lupșa, **op.cit.**, vol. I, f. 374.

⁶³³ I. Godea, **op. cit.**, p. 135.

pe *Dealul cimitirului*,⁶³⁴ de unde în anul 1919 se intenționa mutarea ei în sat.⁶³⁵ În anul 1967 a fost înlocuită cu actuala de zid ce poartă hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”.

BRAZIL. Până după 1844 documentele nu consemnează existența unei biserici în această localitate, credincioșii frecventând locașul de cult din parohia Iacobini.⁶³⁶ După mutarea satului pe vatra actuală, la poalele *Delușului*, în anul 1866 a fost construită actuala biserică de lemn, care poartă hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”. De formă dreptunghiulară, absida altarului este poligonală cu trei laturi și în prelungirea navei. Pereții sunt tencuiți la exterior și la interior, inclusiv bolțile, învelitoarea acoperișului ca și clopotnița, este din tablă. Pe peretele de apus biserica are un pridvor deschis.

Biserica a deținut o frumoasă colecție de icoane pe sticlă, acum în colecția de la Mănăstirea Arad-Gai (inv. 447-456).

BRUSTURESCU. Conscriptia lui Sinesie Jivanovici consemnează că în anul 1755 satul nu avea biserică, credincioșii frecventând locașul de cult din parohia Feniș.⁶³⁷ Dintr-o însemnare făcută pe filele unei *Evangelii* (București, 1760), aflăm că la anul 1764 în Brusturescu funcționa preotul Zaharia,⁶³⁸ care credem că slujea într-o biserică de lemn, dispărută în decursul timpului. Astăzi satul este filie la parohia Zimbru și nu are biserică.

BRUSTURI. Încă înainte de anul 1755 exista o biserică de lemn cu hramul „*Înălțarea Domnului*”,⁶³⁹ înlocuită, în 1832 cu actuala, construită din piatră și care poartă hramul celei vechi.⁶⁴⁰

BRUZNIC. O vatră veche a satului a fost pe *Valea Domnușului* iar alta pe *Pârâul preotesei*, unde, potrivit unei tradiții locale, a existat o biserică de lemn. După stabilirea locuitorilor pe vatra de astăzi, în anul 1805 a fost construită din lemn actuala biserică, având hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*”,⁶⁴¹ și a fost sfințită de protopopul Dimitrie Mihailovici al Lipovei.⁶⁴²

Planul bisericii este dreptunghiular terminat cu o absidă. Dimensiunile bisericii fiind: lungime 20 m, lățime de 9 m, înălțimea până la acoperiș fiind de 3 m iar până în vârful turnului de 15 m. Biserica nu are pictură.

BUCEAVA. În urbaniul domeniului cetății Șiria din anul 1525 este amintit preotul Iancu⁶⁴³, care în mod sigur slujea într-o biserică de lemn. Nu cunoaștem în ce împrejurări a dispărut și cât timp a dăinuit această biserică. Biserica actuală este cel mai târziu din sec. al XVIII-lea. Tradiția menționează că această biserică ar fi

⁶³⁴ A.N.D.J.Arad, fond citat, f. 92.

⁶³⁵ Vezi C. Petranu, *Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn*, p. 9, 19, 30.

⁶³⁶ *Ibidem*, f. 24; A.E.O.R.Arad, *Consignatio Omnium Parochiarum...anno '844*.

⁶³⁷ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁶³⁸ „[...]Popa Zaharie din Brusturescu [...]”, cf. A.N.D.J.Arad, Cristea Valer, *Cronica Parohiei Zimbru*, 1933 (lucrare dactilografată).

⁶³⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

⁶⁴⁰ A.N.D.J.Arad, fond citat, f. 51.

⁶⁴¹ A.E.O.R.Arad, grupa III, dos. 45/1880, doc. 630, f. 44 v.

⁶⁴² *Ibidem*, dos. 68/1885, doc. 1135, f. 92 v.

⁶⁴³ D. Prodan, *op. cit.*, p. 71.

fost cumpărată, în jurul anului 1865 de la parohia Iacobini, lucru neconfirmat însă de documente. Biserica a deținut o frumoasă colecție de icoane prăznicare.⁶⁴⁴

BUDEȘTI. Nu avem informații despre o biserică mai veche decât actuala cu hramul „*Înălțarea Domnului*” edificată în anul 1772.⁶⁴⁵ În privința datării, Coriolan Petranu dă anul 1802,⁶⁴⁶ iar I.Cristache Panait o coboară până în 1677.⁶⁴⁷ Un lucru este sigur: biserica este cu mult mai veche de secolul al XIX-lea, în secolul al XVIII-lea suferind mai multe modificări. În 1792, zugravul Constantin executa icoanele împărătești. Este datată icoana **Maicii Domnului cu Pruncul** și aceea a **Sf. Nicolae**.⁶⁴⁸ În anul 1796 zugravul Constantin se afla încă în Budești semnându-se pe spatele unui chivot. În secolul al XIX-lea biserica suferă mai multe reparații executându-se și o pictură nouă despre care menționează pisania de pe fațada corului: „**Cu ajutorul lui Dumnezeu în timpul preabunului împărat Francisc Iosif I și cu binecuvântarea Preasfințitului Arhiepiscop, Măriei Sale Procopie Ivacicovici și prin cinstea sa, părintele protopop Pentru Moldovan al Hălmagiului, s-au sfințit, văruiți și vopsiți sfânta biserică la anul 1860 în februarie 2 la care fiind preot Adam Jiva și chitori fiind Budea Gruia, Budea Damian și chitori Budea Gavrilă și Budea Petru**”.

Satul fiind supus dezafectării, populația în continuă scădere iar biserica într-o stare de ruină necesitând urgente reparații, altfel este amenințată cu dispariția.

BUHANI. La mijlocul secolului al XVIII-lea este consemnată existența unei vechi biserici de lemn, cu hramul „*Sf. Arhangheli*”.⁶⁴⁹ În anul 1844 exista deja o altă biserică de lemn, cu hramul „*Duminica Tuturor Sfinților*”⁶⁵⁰ târnosită numai în anul 1851 de arhimandritul Patrichie Popescu.⁶⁵¹ Cu puțin timp înainte de anul 1925, această biserică de lemn a fost demolată,⁶⁵² fiind înlocuită cu actuala care poartă hramul „*Duminica Tuturor Sfinților*”.

BUTENI. În anul 1728 a fost sfințită biserica de lemn cu hramul „*Bunavestire*”,⁶⁵³ care devenind neîncăpătoare, în anul 1794, parohia cere aprobarea construirii unui nou locaș de cult.⁶⁵⁴ În 1802, protopopul Gavril Bucatoș al Butenilor, sfințește noua biserică de zid.⁶⁵⁵ Biserica a avut un iconostas sculptat în 1809 de Ioan Novacovici, mutat în biserica edificată între 1927-1929 după planurile

⁶⁴⁴ Despre pictura interiorului vezi I.C.Panait, *op. cit.*, p. 49.

⁶⁴⁵ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 71; Pe ușa de sud a bisericii era inscripționat anul 1772.

⁶⁴⁶ Informația o deținea de la protopopul Cornel Lazăr al Hălmagiului, vezi: C. Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, p. 8.

⁶⁴⁷ *Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad*, p. 61.

⁶⁴⁸ *Ibidem*. Icoanele se păstrează în colecția de la mănăstirea Arad-Gai.

⁶⁴⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁶⁵⁰ A.E.O.R.Arad, *Consignație Omnium Parochiarum...anno '844*.

⁶⁵¹ Idem, *grupa III*, dosar 68/1885, doc. 1167, f. 61 v.

⁶⁵² C. Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, p. 3.

⁶⁵³ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁶⁵⁴ E. Greuceanu, *Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, p. 495.

⁶⁵⁵ A.N.D.J.Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f.21.

arhitectului Conrad Richter din Timișoara. Noul locaș de cult are hramul celei vechi.

CAMNA. În anul 1784-1785 este menționat preotul Ioan din Camna⁶⁵⁶ care în mod sigur slujea într-o biserică de lemn. În anul 1862 este construită actuala biserică de piatră, cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.

CAPORAL ALEXA. Pe locul numit *Bisericuța*, tradiția consemnează existența vechii vetre a satului, unde a existat odinioară și o veche biserică de lemn. Conscripția din 1755 a episcopului Sinesie Jivanovici menționează că biserica avea hramul „*Sf. Arhangheli*”, sfințită în anul 1745.⁶⁵⁷ În ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, satul a fost mutat pe vatra actuală, unde a fost construită o nouă biserică de piatră. Lucrările au început în anul 1791, biserica având hramul celei vechi.⁶⁵⁸

Biserica a avut un iconostas a cărui pictură a fost executată în 1803-1804 de către pictorul Isaia Bogdanov din Novi-Sad. În anul 1929, încercând să curețe pictura de pe iconostas, Ștefan Herling din Șiria intervine degradând-o. În anul 1961, întreg interiorul este pictat de către Iulian Toader, Liviu Tulcan și Ioan Mitroi.

CĂPÂLNAȘ. În anul 1659 este menționat numele preotului Ștefan din Căpâlnaș ce pentru suma de 30 fl. vindea lui Dăncești din Godinești (judetul Hunedoara) un exemplar al *Cărții românești de învățătură* a lui Varlaam (lași 1643).⁶⁵⁹ În mod cert, preotul Ștefan slujea într-o biserică de lemn înlocuită în anul 1741 cu alta tot din lemn, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”.

Anul construcției celei de-a doua biserici de lemn este menționat în inscripția săpată pe stâlpii ce marceau trecerea din tindă în navă: „**Cu vrerea Tatălui Și cu îndurarea Fiului și a Sfântului Duh s-a ridicat această sfântă și dumnezeiască biserică, s-a ridicat de jupânul Petcu Neculai, octombrie 1741**”.⁶⁶⁰

În anul 1826 este edificată actuala biserică de piatră și cărămidă, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*” și sfințită la 1830 de protopopul Vasile Caracioni al Lipovei.⁶⁶¹ Biserica veche de lemn a fost mutată în 1826 în satul Groși (judetul Timiș)⁶⁶² unde există și astăzi. Noua biserică, în stil baroc vienez, lungă de 38 m, lată de 12 m iar turnul o înălțime de 36 m. În interior se remarcă splendidul iconostas cu pictură datorată renumitului Nicolae Alexici și executată în anul 1858.

CĂPRIOARA. În anul 1777 a fost sfințită de episcopul Moise Putnic (1774-1781) al Timișoarei, biserica de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*” din Căprioara.⁶⁶³ În anul 1886, credincioșii, printr-o adresă trimisă episcopiei arătau că biserica lor se află într-o stare foarte rea, motiv pentru care cer aprobarea refacerii ei sau construirea alteia.⁶⁶⁴ În anul 1887 edificiul de cult este închis,⁶⁶⁵ în anul 1889

⁶⁵⁶ Ed. I. Găvănescu, *op. cit.*, p. 48.

⁶⁵⁷ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁶⁵⁸ A.E.O.R.Ar. ad, grupa III, dosar 45/1880, doc. 805, f. 64 v.

⁶⁵⁹ Dudaș, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului în sec. XVI-XVII*, Oradea, 1979, p. 129.

⁶⁶⁰ Nicolae Săcară, *Aspecte monumentale ale arhitecturii populare din Banat*, în „M.B.”, an. XXXI (1982), nr. 7-9, p. 470.

⁶⁶¹ A.E.O.R.Ar. ad, grupa III, dosar 45/1885, doc. 1135, f. 94 v.

⁶⁶² N. Săcară, *op. cit.*, p. 478.

⁶⁶³ A.E.O.R.Ar. ad, grupa III, dosar 68/1885, doc. 1135, f. 94 v.

⁶⁶⁴ *Ibidem*, dosar 67/1889, doc. 1439, f. 17-17 v.

⁶⁶⁵ *Ibidem*, dosar 58/1885, doc. 610, f. 13.

terminându-se lucrările la actuala biserică de zid care poartă hramul celei vechi. Ulterior, biserica de lemn a fost demolată.

Biserica actuală de zid a fost edificată între anii 1883-1889 în timpul preotului Petru Lăzărescu. Construită din piatră și cărămidă în stil baroc vienez, are o frumoasă boltă semicilindrică. La sfârșitul secolului trecut iconostasul a fost pictat de cunoscutul pictor bănățean Filip Matei. În 1932, icoanele au fost mutate la biserica din Lalașinț. În acest an, este înzestrată pentru prima dată cu pictură biserica și un nou iconostas de către Todor Zarma. Ulterior pictura a fost refăcută iar iconostasul înlocuit cu altul sculptat.

CĂPRUȚA. În conscripția episcopului Sinesie Jivanovici din anul 1755 este semnalată o biserică de lemn foarte veche, care avea hramul „*Sf. Arhangheli*”, dar credincioșii se pregăteau să-și construiască alta nouă.⁶⁶⁶ Noua biserică a fost construită în anul 1786 și pictată în 1813,⁶⁶⁷ având hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.

În anul 1926 biserica de lemn din Căpruța, este introdusă pe lista monumentelor istorice și de artă. După numai doi ani, credincioșii au cerut aprobarea pentru demolarea locașului de cult. Biserica a fost demolată numai în anul 1931.⁶⁶⁸ Astfel a dispărut cea mai reprezentativă biserică de lemn din județul Arad, după cum o considera Coriolan Petranu. Credincioșii din Căpruța, în anul 1925 și-au edificat biserica actuală de zid, care are hramul celei vechi.

CĂRÂND. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Înălțarea Domnului*” care în anul 1750 se află în stare bună.⁶⁶⁹ În anul 1836 a fost înlocuită cu alta de zid care purta hramul celei de lemn.⁶⁷⁰ Actuala biserică este din piatră și cărămidă, are hramul celei vechi și a fost construită în anul 1977.

CERMEL. Pe vatra veche a satului, situată la sud de actuala, a existat o biserică de lemn despre care în conscripția lui Sinesie Jivanovici din anul 1755 aflăm că avea hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*” și era foarte veche, credincioșii fiind hotărâți a-și construi alt locaș de cult.⁶⁷¹ Posibil ca după sistematizarea satului întâmplată în jurul anului 1824, să se fi construit o altă biserică însă nu dispunem de informații. Actuala biserică este edificată din piatră, între anii 1875-1881 și are hramul celei vechi. După 1989, comunitatea a început edificarea unui nou locaș de cult.

CHELMAC. Despre biserica veche din Chelmac aflăm din informațiile lui Arsenie Radivoievici din anul 1758, anume că biserica era „*/.../ nouă, neterminată, de bârne, lipită cu lut, 4 ferestre, acoperită cu șindriliță de stejar, 2 uși, pridvor n-are /.../*”.⁶⁷² Având hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”, după cum este menționat în **Cronica parohiei**,⁶⁷³ în jurul anului 1800, biserica a fost vândută

⁶⁶⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁶⁶⁷ C. Petranu, *op. cit.*, pp. 8-9.

⁶⁶⁸ Ioan Oprea, *Protejarea mărturiilor culturale-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire*, București, 1988, p. 67, 69.

⁶⁶⁹ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. I, f. 374.

⁶⁷⁰ A.E.O.R.Arad, *dosar* 77/1963, doc. 4787.

⁶⁷¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

⁶⁷² I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op.cit.*, vol. I, doc. 120, p. 265.

⁶⁷³ Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Chelmac, **Cronica parohiei Chelmac**, județul Arad, f.a, nenumerotat.

satului Tisa din județul Hunedoara strămutarea ei făcându-se pe un pod plutitor. La cumpăna celor două veacuri a fost edificată din piatră actuala biserică, cu hramul celei vechi și sfințită în anul 1810 de protopopul Vasile Caracioni al Lipovei.⁶⁷⁴ De la biserică veche se mai păstrează ușile împărătești și cele diaconești, un chivot, o icoană a **Maicii Domnului** (1746) și o icoană cu **Mântuitorul Iisus Hristos**.

CHERELUȘ. Biserica de lemn cu hramul „**Întâmpinarea Domnului**” este consemnată documentar la anul 1755,⁶⁷⁵ înlocuită în secolul al XIX-lea cu alta ce avea hramul „**Bunavestire**”.⁶⁷⁶ Biserica actuală a fost construită în anul 1926 și poartă hramul „**Pogorârea Sfântului Duh**”.

CHESINȚ. Pe vatra veche a satului, la locul numit *La bisericuță* exista o veche biserică de lemn, care a fost demolată înainte de anul 1752, atunci când a fost mutată vatra satului, după care a fost construită actuala biserică de piatră, cu hramul „**Sf. Arhangheli**”. În anul 1929 mai exista un clopot turnat la anul 1735, care se pare că a aparținut bisericii de lemn.⁶⁷⁷

CHIER. A existat o biserică de lemn cu hramul „**Întâmpinarea Domnului**”, sfințită în anul 1734⁶⁷⁸ și care în anul 1886 a fost demolată. În Colecția de obiecte vechi bisericești de la mănăstirea din Arad-Gai, se păstrează patru icoane pe lemn (**Nașterea Domnului**, **Bunavestire**, **Schimbarea la Față** și **Înălțarea Domnului**) executate în anul 1787 de un zugrav anonim din părțile Aradului și care au aparținut acestei biserici.⁶⁷⁹

Lucrările la actuala biserică, cu hramul „**Adormirea Maicii Domnului**” au fost începute în 1886 și terminate după numai doi ani.

CHISINDIA. La mijlocul secolului al XVIII-lea este menționată existența unei vechi biserici de lemn, cu hramul „**Duminica Florilor**”,⁶⁸⁰ și era amplasată pe locul unde se află cimitirul. De aici, în jurul anului 1808 a fost mutată pe locul unde se află astăzi biserică din deal. În anul 1880, construindu-se altă biserică, de zid, cea de lemn este vândută unui credincios din Buteni.⁶⁸¹

CHIȘINEU- CRIȘ. În anul 1739 este construită o biserică de lemn cu hramul „**Sf. Ap. Petru și Pavel**” care la mijlocul veacului al XVIII-lea avea exteriorul „**lipit și vărut**”.⁶⁸² Fiind deteriorată destul de repede, din motive rămase necunoscute, în anul 1774, credincioșii înaintează o cerere pentru a primi aprobare să-și construiască o nouă biserică.⁶⁸³ La 6 octombrie 1775 este înregistrată aprobarea din partea autorităților pentru construirea bisericii.⁶⁸⁴ În toamna aceluiași an se începe

⁶⁷⁴ A.E.O.R.Arad, grupa III, dosar 17/1872, *Conscripția poporului din tractul protopresbiteratului al Lipovei pre anulu 1871*(intocmită de protopopul Ioan Țăranu), doc. 432.

⁶⁷⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

⁶⁷⁶ A.N.D.I.Arad, *Colecția Sigilii (Matrice sigilare)*, nr. 308.

⁶⁷⁷ Ilie Moțiu, *Răspunsul comunei Chesinț, plasa Lipova, jud. Timiș-Torontal la chestionarul Muzeului Bănățean*, în „An. B.”, an. II (1929), fasc. 2-3, p. 118.

⁶⁷⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁶⁷⁹ Nr. inv. 126, 127, 209, 210, cf. H. Medeleanu, *op.cit.*, pp. 68-70.

⁶⁸⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁶⁸¹ A.E.O.R.Arad, Lazăpr Oprea, *Cronica bisericii parohiale din comuna Chisindia*, 1907, doc. 744/1907, f. I.

⁶⁸² S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 4.

⁶⁸³ E. Greuceanu, *Documente din secolul al XVIII-lea privind eparhia Aradului*, p. 101.

⁶⁸⁴ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 4, f. 196.

construcția la actuala biserică de zid, cu hramul „*Înălțarea Domnului*”.⁶⁸⁵ În secolele trecute, jurul bisericii a avut o pregnantă funcție funerară.

CHIȘLACA. În anul 1756 este menționat preotul Gheorghe din Chișlaca,⁶⁸⁶ ce slujea într-o biserică de lemn menționatp pentru prima dată în anul 1752. Era acoperită cu paie iar turnul cu șindrilă.⁶⁸⁷ Nu cunoaștem dacă aceasta sau alta este biserica menționată în 1856 ca având hramul „*Sf. Arhanghel*”,⁶⁸⁸ înlocuită în 1924 cu alta tot din lemn. Biserica actuală de zid a fost construită în anul 1980 și are hramul celei vechi.

CICIR. Exista o biserică de cărămidă și piatră, construită în anul 1702, dar care, în urma strămutării albici Mureșului s-a surpat,⁶⁸⁹ în locul ei, pe la mijlocul veacului al XVIII-lea, a fost construită alta de lemn, ce avea hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”.⁶⁹⁰

Tradiția consemnează că în jurul anului 1823, locuitorii și-au mutat vatra satului pe locul actual, din cauza deselor inundații ale Mureșului, vechea biserică de lemn rămânând în afara satului. În noaptea de Bobotează a anului 1823, ea a fost dărâmată de un vânt năpraznic.⁶⁹¹ În anul 1854 a fost construită actuala biserică de cărămidă, cu hramul celei vechi.⁶⁹² Biserica are un iconostas din anul 1783, cumpărat în anul 1930 de la biserica din Șeitin.⁶⁹³

CIL. Până spre sfârșitul celui de-al doilea deceniu al secolului al XIX-lea, existau două localități cu același nume, Cilul de Jos și Cilul de Sus.⁶⁹⁴ Conscripția lui Sinesie Jivanovici menționează că în anul 1755 în Cilul de Jos exista o biserică de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”, era veche și nesfințită. În Cilul de Sus nu exista biserică iar credincioșii frecventau biserica din satul vecin Rădești.⁶⁹⁵

În anul 1828, Cilul de Sus, prin reglementarea urbarială, s-a unit cu satul Rădești.⁶⁹⁶ În Cilul de Jos, care din 1828 este menționat în documente numai Cil, la 1829 este sfințită o biserică de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”,⁶⁹⁷ înlocuită în anul 1872 cu actuala de zid care are hramul celei vechi.

CINTEL. La mijlocul secolului al XVIII-lea, au existat două biserici, una din grădele, veche și ruinată, a doua de lemn ce avea hramul „*Înălțarea Domnului*”, sfințită la 6 iunie 1755.⁶⁹⁸ La 6 septembrie 1863 a fost pusă piatra de temelie a

⁶⁸⁵ A.N.D.J.Arăd, **Fond Prefectura județului Arad, Acta Congregationum**, fasc. V, 197/1775, f. 1.

⁶⁸⁶ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. 4, f. 297.

⁶⁸⁷ I. Godea, **op. cit.**, p. 135

⁶⁸⁸ A.N.D.J.Arăd, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 92.

⁶⁸⁹ Marki, **op. cit.**, vol. I, Arad, 1892, p. 745.

⁶⁹⁰ S. Dragomir, **op.cit.**, în „F.D.”, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

⁶⁹¹ A.E.O.R.Arăd, **Dosar cu istoricul parohiilor și filiilor din protopopiatul Arad**, 1982, nenumărat; Lupșa, **op.cit.**, vol. I, f. 214.

⁶⁹² A.N.D.J.Arăd, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 55/1855, f. 209.

⁶⁹³ H. Medeleanu, **op. cit.**, p. 27, nota 25.

⁶⁹⁴ Gh. Ciuhandu, **op. cit.**, p. 34.

⁶⁹⁵ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁶⁹⁶ Gh. Ciuhandu, **op. cit.**, p. 34.

⁶⁹⁷ A.N.D.J.Arăd, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 24; A.E.O.R.Arăd, **Consignațio Omnium Parochiarum...anno '844**.

⁶⁹⁸ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 4.

actualei biserici din piatră și cărămidă, cu hramul celei vechi. Lucrările de construcție au fost terminate în anul 1866, biserica de lemn fiind demolată iar pe locul ei a fost ridicată o troiță.

CIORĂȘTI (localitate dispărută). Între Dieci și Roșia, în anul 1597 este atestat documentar satul Ciorăști,⁶⁹⁹ care în 1755 era filie la Laz.⁷⁰⁰ În anul 1767 este menționat preotul Teodor Dronca din Cioresți⁷⁰¹ care în mod sigur slujea într-o biserică de lemn.

La începutul secolului al XIX-lea locuitorii din satul Ciorăști, o parte se mută în Roșia iar cealaltă în Sălăjeni. În anul 1814 nu erau mutați toți pentru că în **Protocolul cununaților** parohiei Dieci din acest an figurează tânărul Lazăr Iojă din Cioresți care se cunună cu o tânără din Dieci.⁷⁰² În această situație putem presupune că satul încă exista și odată cu el încă mai exista și biserica de lemn.

CIUNTEȘTI. Tradiția consemnează existența unei biserici de lemn așezată pe **Dâmbul bisericii**. Nu cunoaștem nici când a fost construită și nici hramul ei. A fost înlocuită cu actuala de lemn care poartă hramul „**Nașterea Maicii Domnului**”, a cărei an de construcție îl aflăm într-un document din 1756 în care se menționează că „**Biserica acum se construiește**” iar preot era Sava originar din Dezna.⁷⁰³

Pictată în anul 1861 de zugravul bihorean Ioan Lăpușanu, biserica studiată de Coriolan Petran în 1929 fiind cu greu salvată de la demolare. Raportul Comisiei Monumentelor Istorice pentru Transilvania, o data ca fiind din 1780, găsind aici un antimis de la Pavel Nenadovici, episcop de Carloviț, datat 31 martie 1770 și un clopot din 1785.⁷⁰⁴

CLADOVA. Pe locul actualei biserici a existat o biserică de lemn cu hramul „**Bunavestire**”, construită înainte de anul 1780. La podul Cladovei exista un cătun numit **Valea**, unde tradiția consemnează existența unei biserici.⁷⁰⁵ Actuala biserică de zid din Cladova a fost construită în anul 1897 și are hramul celei vechi de lemn.

COMĂNEȘTI. În anul 1750 este menționat preotul Teodor din Comănești⁷⁰⁶ care slujea în biserica de lemn cu hramul „**Adormirea Maicii Domnului**”, edificată se pare în anul 1752.⁷⁰⁷ În anul 1971 a fost înlocuită cu actuala de zid, cu hramul „**Bunavestire**”, sfințită la 2 iulie 1978.

CONDRATĂU (localitate dispărută). La sud de localitatea Mănerău, locul numit **Cândrălău**, păstrează amintirea satului Condratău, astăzi dispărut,⁷⁰⁸ care, în anul 1755 avea o veche biserică de lemn cu hramul „**Sf. Nicolae**”.⁷⁰⁹ În urma

⁶⁹⁹ Geza Kovach, **Repertoriul istoric al localităților din județul Arad**, vol. II, 1990, f. 26 (mss păstrat în A.N.D.J.Arad).

⁷⁰⁰ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁷⁰¹ I.D.Suciu, R. Constantinescu, **op. cit.**, vol. I, doc. 131, p. 297.

⁷⁰² Bogdan, **Cronica parohiei Dieci**, f. 11.

⁷⁰³ I. Godea, **op. cit.**, p. 170.

⁷⁰⁴ I. Opriș, **op. cit.**, p. 90.

⁷⁰⁵ Gheorghe Crișovan, **Sfințirea bisericii din Cladova**, în „Bis. Șc.”, an. LIII, nr. 50 din 8 decembrie 1929, p. 3.

⁷⁰⁶ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. I, f. 374.

⁷⁰⁷ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 92; Șt.Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. I, f. 20.

⁷⁰⁸ Atestat documentar în anul 1553, cf. C. Suciu, **op. cit.**, vol. II, p. 350.

⁷⁰⁹ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

sistematizării localităților, satul este desființat iar biserica, în jurul anului 1824 e demolată.⁷¹⁰

CONOP. În această localitate a existat o veche biserică de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”, construită nu cu mult înainte de anul 1755.⁷¹¹ În anul 1780, locașul era în ruină și în consecință, doi ani mai târziu, în 1782, se înalță o nouă biserică din lemn, pusă sub ocrotirea „*Sf. Mc. Dimitrie*”⁷¹². După ce la începutul secolului al XX-lea a fost construită actuala biserică din cărămidă, în anul 1910 vechiul locaș a fost vândut credinciosului Petru Sârbu din Conop pentru suma de 821 coroane.⁷¹³ În acest mod au fost distruse picturile de pe iconostas și din interiorul bisericii, preotul Ioan Blaj recuperând o icoană pe lemn cu **Sf. Simeon** și proscomidierul pictat la începutul secolului al XIX-lea.⁷¹⁴

Biserica actuală, cu hramul celei vechi, a fost edificată pe locul vechii biserici de lemn. Planul bisericii a fost întocmit de arhitectul Paul Roswan din Arad iar lucrarea de construcție a fost executată de antreprenorul Szax Robert din Sânicolaul Mic. Stilul bisericii este baroc vienez și este edificată din piatră și cărămidă, inițial acoperită cu șindrilă, înlocuită cu țiglă. Biserica are un iconostas din lemn executat în anul 1910 cu pictură datorată lui Wagner Frigyes din Arad. În anul 1910, episcopul Ioan Ignăție Papp al Aradului sfințește noua biserică. Pictura interiorului a fost executată în 1936-1937 de Iulian Toader din Arad.

CORBEȘTI. Tradiția consemnează existența unei biserici de lemn situată pe *Dâmbul bisericii* unde era și cimitirul. În conscripția din 1755 satul Corbești avea 15 case, iar locuitorii, din motivul că nu aveau preot și biserică, frecventau locașul de cult din Petriș.⁷¹⁵ În anul 1783, comunitatea înaintează autorităților o cerere pentru aprobarea construirii unei biserici, însă la 7 iulie, același an, este înregistrat ordinul Consiliului Locumtenențial către autoritățile comitatului Arad în care se menționează respingerea cererii pe motivul că satul are numai 44 de familii.⁷¹⁶ Se pare că satul avea deja preot a cărui nume îl aflăm dintr-o însemnare făcută pe filele unui exemplar al **Noului Testament** tipărit la Bălgrad în 1648. Este vorba de preotul Todor⁷¹⁷ care nu este altul decât Teodor Olăresc întâlnit în documente și în anul 1788.⁷¹⁸ Se pare că în timpul acestui preot a fost construită biserica de lemn cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”, existentă și astăzi. Cert este că în 1793 într-o însemnare făcută pe filele unei **Evanghelii** (București, 1682), se vorbește de biserica din Corbești.⁷¹⁹

⁷¹⁰ T. Baba, *op. cit.*, f. 70.

⁷¹¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁷¹² A.N.D.J.Arad, *fond citat*, f. 38.

⁷¹³ A.P.O.R. Lipova, Dosar **Istoricul bisericilor din parohiile și filiile...**, 1982, nenumărat.

⁷¹⁴ Prin anii '80 proscomidierul se păstra în casa parohială din Conop.

⁷¹⁵ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. I, f. 449.

⁷¹⁶ A.N.D.J.Arad, *Fond Prefectura județului Arad, Seria Acta Congregationum*; fs. 7, nr. 9/1783, f.1.

⁷¹⁷ „Serisam eu popa Todor anu 784”, cf. E. R. Colta, **Vechile tipărituri românești în județul Arad**, „Ziridava”, XII, 1980, p. 728.

⁷¹⁸ Ed. I. Găvănescu, *op. cit.*, p. 120.

⁷¹⁹ „Această sfântă Ivanghelie sau cumpărat de Tomă de la biserica Corbeștilor cu bani gata 16 zloți să-i fie de pomenire s-au scris la anu 793 decemvre 18 zile”, la E.R.Colta, *op. cit.*, p.

Biserica este de formă dreptunghiulară, terminată cu o absidă poligonală. Lungimea bisericii este de 11 m iar lățimea de 5 m. În anul 1890 a fost ridicată cu un metru de la pământ. Deasupra pronaosului atre un turn clopotniță iar acoperișul din șindrilă, în 1903 a fost înlocuit cu țiglă.

La începutul secolului al XIX-lea, biserica a fost pictată de Nicolae de la Lupșa Mare⁷²⁰ având și un ajutor al cărui nume nu-l cunoaștem și căruia îi aparține o parte din pictura naosului.⁷²¹ Prin pictura altarului, zugravul Nicolae realizează scene de o mare sensibilitate, așa cum sunt **Deisis, Maria Împărăteasă, Sf. Troiță, Soboarele îngerești**. Strădania sa artistică în altarul de la Corbești este consemnată și de pisania așternută pe latura de nord: „**ACEST SFÂNT ALTARIU S-AU ZUGRĂVIT CU CHELTUIALA LUI BLEU ZAHARIE ȘI CU TRUDA DUMNEALUI, SĂ AIBĂ POMANĂ ÎN VECI, LA ANUL 1807, DE MÂNA MEA NICOLAE ZUGRAV DE LA LUPȘA MARE**”.

În pictarea bisericii, Nicolae a realizat scene pline de dramatism și sensibilitate, așa cum sunt: **Când a silit pe Simon să ducă crucea**, scenă încadrată într-un peisaj de dealuri, **Înălțarea Domnului, Înălțarea Sfintei Cruci** sau **Duminica Mironosițelor**, datate 1807.

COROI. A existat o biserică de lemn, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiă*”,⁷²² pe care credincioșii români ortodocși încetează a o mai frecventa „spre a nu părea uniți” motiv pentru care Capitulul din Oradea o sigilează, iar după 28 de ani le-o vinde contra sumei de 270 fl, pentru a o repara și sluji în ea slujbe ortodoxe.⁷²³ Actuala biserică este din piatră, are hramul celei vechi și a fost construită în anul 1886.

COVĂȘÂNT. Date despre o veche biserică parohială la Covășânt avem din conscripția lui Sinesie Jivanovici din anul 1755. Conscripția menționează existența unei biserici de piatră cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”, sfințită în anul 1734.⁷²⁴ Faptul că biserica era veche ne întărește convingerea că ar putea fi biserica a cărui turn încă se mai poate vedea și astăzi. După părerea specialiștilor a aparținut unei biserici medievale, datând de la sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul celui următor. Un monument al goticului timpuriu, cu trei nave, una principală și două laterale cu un turn destul de înalt, în interior etajat. Chiar dacă biserica fusese inițial catolică, cu timpul, credem că a devenit biserică ortodoxă, folosită până către începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, când necesitând mari reparații, comunitatea o abandonează edificându-și actuala biserică.

În 29 septembrie 1776, mitropolitul de la Carloviț primea aprobarea imperială dată în 24 septembrie spre a fi comunicată episcopiei și comitatului Arad referitoare

723. Afirmatia lui Coriolan Petranu că biserica ar fi fost adusă din altă parte și că satul în 1835 nu avea biserică nu par a fi confirmate documentar., vezi **Bisericele de lemn din județul Arad**, p. 6; Ioana Cristache Panait și Florica Dumitriu recunoșc proveniența ei din secolul al XVIII-lea, vezi: **Bisericele de lemn ale Banatului**, în „M.B.”, an.XXI (1971), nr. 10-12, p. 554.

⁷²⁰ C. Petranu, *op.cit.*, p. 7.

⁷²¹ I.C. Panait, **Prezența zugravului Nicolae de la Lupșa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe valea Mureșului de jos**, în „M.B.”, an.XXVII (1977), nr. 1-3, p. 158.

⁷²² A.N.D.J.Ar. **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 93.

⁷²³ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 4, f. 290.

⁷²⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, nr. 9 din 1 martie 1909, p. 4.

la repararea edificiului de cult din Covăsânt. Comitatul o comunică parohiei la 10 octombrie 1766 cu condiția de a prezenta mai întâi fondul necesar reparării și măririi bisericii. Cei 1 095 de florini oferiți de parohie urmau să se încaseze, la fel și cei 406 fl. și 32 cr. oferiți de datornici și taxele restante în valoare de 150 fl. reprezentând taxele de morminte. În cazul în care această sumă nu era suficientă, comitatul cerea parohiei să prezinte o învoială cu meșterii ei acceptă să fie plătiți ulterior.⁷²⁵ Comunitatea nu repară biserica veche ci edifică actuala cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*” este zidită în anul 1779. Între ctitorii ei, tradiția amintește familiile Pașali și Caracioni, macedoromâni care au suportat întreaga căraușie a materialelor necesare construcției. Zidită din piatră și cărămidă în stil baroc și acoperită cu țiglă, iar turnul cu tablă zincată. Este lungă de 32 m, lată de 11,50 m iar înălțimea turnului fiind de 32 m. A fost sfințită de episcopul Pavel Avacumovici al Aradului.

CRAICOVA (localitate dispărută) . Atestat documentar în secolul al XV-lea,⁷²⁶ satul Craicova, a fost localizat în apropiere de localitatea Dieci, avea o biserică de lemn pe care în anul 1755 o vizitează episcopul Sinesie Jivanovici ocazie cu care fixează și darea parohiei către vlădică.⁷²⁷ La începutul secolului al XIX-lea locuitorii încep să-și mute gospodăriile în Dieci. În anul 1828 nu erau încă mutați toți.⁷²⁸ După acest an și în aceste împrejurări își găsește sfârșitul și biserica de lemn.

CRAIVA. La mijlocul secolului al XVIII-lea exista o biserică din gard de nuiele, veche, acoperită cu paie și avea hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”. Fiind în stare degradată, enoriașii doreau să-și repare locașul de cult. Aprobarea o primesc în anul 1782.⁷²⁹ În anul 1948 după edificarea actualei biserici cu același hram, cea veche de lemn este demolată.

CRISTEȘTI. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”⁷³⁰ edificată cel mai târziu la începutul secolului al XVIII-lea. În anul 1768 este reparată capital.⁷³¹ A fost folosită până în anul 1860 când a fost construită actuala de lemn care poartă hramul celei vechi. Are pictură din anul 1865 așa după cum reiese dintr-o însemnare de pe iconostas, lângă strana dreaptă.

CROCNA. Satul s-a format pe actuala vatră la începutul secolului al XIX-lea prin contopirea celor două Crocne, de Sus și de Jos. În anul 1819, după sistematizarea localităților, biserica din Crocna de Sus rămâne în afara satului iar credincioșii voiau să o mute în mijlocul noii așezări, dar întâmpină opoziția contelui Königsegg.⁷³² Nu cunoaștem cum a evoluat situația, dar, așa după cum reiese dintr-o

⁷²⁵ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 4, f. 196.

⁷²⁶ Cornelia Bodea, *Cetatea Desnei de la primele dibuiri până la căderea în ruină*, în „Hotarul”, an. IV, nr. 2, Arad, februarie 1937, p. 45; G. Kovach, *Consolidarea societății feudale în secolele XIV-XVI*, în vol. „Aradul - permanență în istoria patriei”, Arad, 1978, p. 129.

⁷²⁷ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 1, f. 358, 359.

⁷²⁸ G. Kovach, *Repertoriul istoric al localităților din județul Arad*, vol. II, f. 26.

⁷²⁹ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 3, f. 290.

⁷³⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

⁷³¹ A.N.D.J. Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad*, Seria acte școlare, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 51; Anul este menționat „Pre peretele bisericii de când sau făcut este tăsat anul 1768”, cf. *Ibidem*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 64.

⁷³² Gh. Ciuhandu, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-1840)*, pp. 290-291.

însemnare făcută pe filele unei vechi cărți de cult, aflăm că în anul 1860 exista „**biserica Crocnei**”,⁷³³ construită din lemn cu hramul „**Pogorârea Sf. Duh**”⁷³⁴ Această biserică a fost folosită până în jurul anului 1894, când credincioșii construiesc actuala biserică de zid, care poartă hramul celei vechi.

CROCNA DE JOS (localitate dispărută). Atestat documentar pentru prima dată în anul 1441,⁷³⁵ satul Crocna de Jos avea o biserică de lemn cu hramul „**Sf. 40 de Mucenici**” care în 1755 era vizitată de episcopul Sinesie Jivanovici.⁷³⁶ După unirea celor două Crocne, în jurul anului 1825, biserică a fost abandonată.

CROCNA DE SUS (localitate dispărută). Atestat documentar pentru prima dată în anul 1448,⁷³⁷ satul Crocna de Sus, în 1755 avea o biserică de lemn nouă, cu hramul „**Cuvioasa Paraschiva**”.⁷³⁸ După sistematizarea celor două Crocne, locuitorii voiau să o mute în centrul noii așezări însă întâmpinau opoziția contelui Königsegg.

CRUCENI. Parohia ortodoxă română s-a înființat în anul 1951 fiind amenajată o capelă în care se slujește și astăzi.

CUIED. În anul 1755 exista o biserică de lemn cu hramul „**Sf. Vasile cel Mare**”,⁷³⁹ care, conform unei tradiții locale, ar fi fost vândută satului Păiușeni.⁷⁴⁰ În anul 1854 s-a terminat edificarea actualei biserici care poartă hramul celei vechi.⁷⁴¹

CURTICI. Exista o biserică veche construită din grădele, cu hramul „**Sf. Mc. Dimitrie**”, care în anul 1755 era în stare de ruină,⁷⁴² fapt pentru care credincioșii din Curtici cereau aprobarea autorităților imperiale pentru construirea unei biserici noi.⁷⁴³ Abia la 11 mai 1778 a fost dată aprobarea construirii unui nou locaș de cult, cel vechi fiind nimicit de un trăsnet.⁷⁴⁴ Imediat după primirea aprobărilor, se începe construirea actualei biserici de piatră care poartă hramul celei vechi. Inițial de formă mai mică, cu timpul a suferit unele modificări primind forma de astăzi. Biserica are pictură din anul 1950 datorată lui Cornel Cenan din Cluj. După 1989 s-a început edificarea unui nou locaș de cult.⁷⁴⁵

CUVESDIA. A existat o biserică de lemn de la care, în Colecția de obiecte vechi bisericești de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează icoanele împărătești (**Maica Domnului pe tron între arhangheli și Deisis**), **Sf. Nicolae** și **Sf. Ioan Botezătorul**,

⁷³³ „[...] este a bisericii Crocnei[...] 27 februarie 1860” (*Minci pe luna februarie*, Buda, 1805), cf. A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 385/1930, doc. 6514, f. 311.

⁷³⁴ *Ibidem*, dosar 45/1880, doc. 1105, f. 98v.

⁷³⁵ G. Kovach, *op. cit.*, vol. II, f. 26.

⁷³⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁷³⁷ G. Kovach, *op. cit.*, vol. II, f. 26.

⁷³⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁷³⁹ *Ibidem*.

⁷⁴⁰ C. Petranu, *op. cit.*, p. 10.

⁷⁴¹ A.E.O.R.Arad, Terențiu Micluția, **Cronica bisericii parohiale din comuna Cuiediu**, doc. 7441/1907, f. 1.

⁷⁴² S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

⁷⁴³ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 2, f. 196.

⁷⁴⁴ A.N.D.J.Arad, **Fond Prefectura județului Arad, Seria Acta Congregationum**, fasc. 3, nr. 173/1778, f. 1.

⁷⁴⁵ Nu putem înțelege de ce noua biserică este construită doar la câțiva metri de cea veche. În orașul Curtici nu era nevoie de două biserici?

executate în anii 1762-1763 de către zugravul „popa” Mihail.⁷⁴⁶ Biserica de lemn, în anul 1830 a fost înlocuită cu actuala de piatră, care are hramul „Sf. Mc. Gheorghe”.

CUVIN. Pe vechea vatră a satului, între *Valea Danciului* și *Valea bisericii* se pot identifica urmele unui cimitir, iar pe dealul *Miloaia* exista o veche biserică de lemn.⁷⁴⁷ Episcopul Sinesie Jivanovici menționa în anul 1755 că exista o biserică de piatră sfințită în 1715.⁷⁴⁸ În anul 1801 a fost pusă piatra de temelie la biserica actuală, cu hramul „Sf. Mc. Gheorghe” a cărei construcție a fost terminată în anul 1809.

DEZNA. Încă de la început se pune problema cărui cult i-a aparținut inițial biserica de piatră de la Dezna. Localitatea a fost rezidență domenială catolică, cu o cetate regală mai întâi, apoi nobiliară (sec. XV-XVI), cu o comunitate catolică aparținătoare de episcopia Agriei, care era plătitore de dijme aceleași Biserici, și cu locașul de cult al catolicilor, care nu putea fi decât actuala biserică parohială, preluată mai târziu de către românii ortodocși din sat.⁷⁴⁹

Locașul de închinăciune este preluat de comunitatea ortodoxă, cel mai târziu în prima jumătate a secolului al XVIII-lea dacă nu mult mai devreme. Un lucru este însă sigur: în conscripția din 1755, episcopul Sinesie Jivanovici o menționează ca fiind ortodoxă, dar avea rezerve față de apartenența locașului la cultul ortodox încă de la începuturile locașului, ci mai degrabă celui catolic. „**juducând după altar**”⁷⁵⁰. Până la realizarea transferului, comunitatea ortodoxă frecventa o bisericuță de lemn situată în *Coul Deznei*, locaș ce a intrat definitiv în memoria colectivă.

Referitor la vechimea bisericii, formele arhitecturale și cercetările arheologice⁷⁵¹ o plasează, cu aproximație, la sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul celui următor. Cercetările arheologice demonstrează că în faza inițială, biserica a funcționat cu un plan alcătuit dintr-o navă dreptunghiulară cu contraforturi la colțurile de vest și un altar prevăzut de asemenea cu contraforturi de colț, prezentând pe latura de nord și un contrafort asimetric cu rol de întărire a zidului respectiv. Prezența acestor contraforturi surprinse în săpătură, determină pe unii istorici de artă să dateze monumentul ca provenind din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, în perioada de tranziție de la romanic la gotic, ele fiind specifice acestei perioade.⁷⁵²

Momentul înălțării bisericii este datat și de descoperirea unei necropole, suprapusă și nu tăiată de fundațiile bisericii. Necropola este atribuită unui alt edificiu de cult, construit din lemn sau piatră, însă în acest ultim caz, la o distanță mai mare de cimitir. Din inventarul unui mormânt a fost scoasă la lumină o monedă

⁷⁴⁶ H. Medeleanu, *op. cit.*, p. 24.

⁷⁴⁷ Traian Magoș, *Biserica din Cuvin*, în „M.B.”, an. XXI (1971), nr. 4-6, pp. 307-308.

⁷⁴⁸ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 2, f. 196.

⁷⁴⁹ Adrian A. Rusu, *Bisericile românești din Transilvania și Ungaria în secolul al XV-lea*, în „Mediaevalia Transilvanica”, tom. I, nr. 1-2, Satu Mare, 1997, p. 16.

⁷⁵⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, an. XXIV, nr. 9 din 1 martie 1909, p. 5.

⁷⁵¹ Campania de cercetări arheologice a început în anul 1977 sub conducerea arheologului Luminița Munteanu-Trucă, urmând să fie continuate și în anul următor, ele însă au fost sistate.

⁷⁵² Corina Popa, *Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei*, în „Pagini de veche artă românească”, IV, București, 1981, p. 72.

emisă de Carol Robert de Anjou, datată 1332, dată care devine „**terminus post quem**” pentru ridicarea bisericii în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.⁷⁵³

Săpăturile arheologice evidențiază mai multe faze de construcție și în secolele XV-XVIII. La sfârșitul secolului al XV-lea au fost dărâmate în întregime zidurile în elevație și biserica a fost reconstruită pe fundațiile celei vechi din secolul al XIV-lea, renunțându-se numai la contrafortul asimetric de pe latura de nord. Din această etapă se păstrează numai laturile de sud și est, precum și câteva asize din latura de nord a navei, împreună cu latura de nord a altarului. În etapa a treia, în interiorul bisericii s-a construit un amvon legat cu un zid așezat în fața altarului, ce a constituit probabil, o catapeteasmă de zidărie așezată în fața arcului triumfal. Pe același nivel de funcționare al amvonului a fost descoperită o lespede de mormânt, din piatră friabilă a cărei decorație aparține secolului al XVII-lea. Pe lespede exista o inscripție în limba latină din care a mai putut fi citit cuvântul „**Emeric**”. Ridicarea încăperii de pe latura de nord a altarului cu executarea pardoselii de cărămidă din această încăpere și din navă, se situează după dărâmarea amvonului și a zidului din fața altarului. Pardoseala va dispărea în secolul al XVIII-lea. În același secol, în urma demolării laturii de vest și a dublării fațadei cu un nou zid decalat către vest cu circa 1 metru, s-au dărâmat și cele patru contraforturi de colț de la navă și de la altar. Data acestor transformări este indicată de anul 1769 săpat cu litere chirilice într-un fragment de cruce refolosit ca material de construcție în construcția noului zid de sud al navei. Tot atunci s-a deschis și ușa de pe latura de nord. În 1850, an inscripționat în exterior pe turnul-clopotniță, nava a fost prelungită spre vest cu o nouă încăpere cuprinzând deasupra și trunul-clopotniță înglobat în interior iar comunicarea cu vechea navă a fost realizată prin desfacerea pe toată lățimea zidului de vest refăcut în 1769.⁷⁵⁴

Cercetările arheologice demonstrează prezența unui monument bisericesc databil în intervalul secolelor XIV-XV prezentând caracteristici grupului de ctitorii contemporane păstrate cu alterări minime în Țara Hașegului și în Zarand. Privită în ansamblu, biserica din Dezna se încadrează stilistic în categoria sintezelor romano-gotice ale mediului transilvan și care a rezultat din împământenirea în mediul provincial a tradițiilor romanice și gotice preluate de arhitectura bisericilor de sat apusene, prin multiple etape de transmitere cu implicația permanentelor adaptări la tradițiile constructive locale.⁷⁵⁵

În interiorul bisericii, încă mai pot fi văzute vestigiile unui ansamblu pictural dar desele intervenții ale credincioșilor, l-au acoperit aproape în întregime. Bolta altarului are reprezentată scena **Încoronării Fecioarei Maria de către Sfânta Treime** înscrisă în medalion și încadrată de cei patru Evangheliști, care la rândul lor, sunt încadrați în chenare dreptunghiulare. Atât medalioanele cât și Evangheliștii sunt încadrați de un decor de vrejuri vegetale. Pictura este executată direct pe tencuiala bolții.

Bolta semicilindrică a naosului este compartimentată într-un singur registru longitudinal. Pe axul central al registrului, est-vest, într-un medalion circular, apare **Maica Domnului** având de-o parte și de alta pe **Sf. Ev. Luca** (dreapta) și **Sf. Ev.**

⁷⁵³ Eugenia Greceanu, Luminița Munteanu-Trucă, **O ctitorie medievală din familia ctitoriilor eneziale românești (Dezna, jud. Arad)**, în „Ziridava”, XII, 1980, pp. 182-183.

⁷⁵⁴ **Ibidem**, p. 183.

⁷⁵⁵ **Ibidem**, p. 184, 186.

Marcu (stânga), urmând, tot în medalion circular, **Sf. Ar. Mihail** încadrat de **Sf. Ev. Ioan** (dreapta) și **Sf. Ev. Matei** (stânga) tot în medalioane circulare.

În mijlocul bisericii, înspre iconostas, într-un medalion dreptunghiular, este reprezentat **Iisus Hristos arhiereu**, încadrat de doi îngeri suflând în trâmbițe și așezați în medalioane circulare. Urmează reprezentarea antropomorfă a **Soarelui**, întâlnit des în xilogravurile populare din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Pe pereții naosului, la baza boltei semicilindrice, sunt reprezentate 12 scene din viața Mântuitorului dar din cauza stării avansate de degradare nu se poate distinge decât scena **Răstignirii Domnului** între doi tâlhari (peretele de nord, în dreptul ușii). Deasupra corului, în formă semicirculară, este reprezentată **Maica Domnului** împreună cu **Sf. Apostoli**. Mai întâlnim motive decorative vegetale redată într-o stilizare pur populară, simbolizând în aceste interioare pictate prezența naturii. Pictura bolții semicilindrice a naosului este executată pe scândură și pe pânză de cânepă folosită la acoperirea golurilor ce despart scândurile.

Pictura iconostasului se desfășoară în trei registre suprapuse. În primul, în partea superioară, este reprezentată **Sfânta Treime** încadrată de doi proroci iar în partea secundară alți patru proroci, doi de o parte, doi de cealaltă. În mijlocul celui de-al doilea registru este reprezentată **Răstignirea Domnului Iisus Hristos** încadrat de **Fecioara Maria** (dreapta) și **Sf. Ioan** (stânga). Deasupra brațului orizontal al crucii este reprezentarea antropomorfă a **soarelui** (dreapta) și **luna** (stânga). De o parte și de alta a **Răstignirii** se află reprezentați câte trei proroci. În fundal se vede cetatea Ierusalimului. În al treilea registru sunt reprezentați cei 12 Apostoli așezați sub arcade și încadrând un **Iisus Învățător** în odăjdii arhierești. Pe ușile împărătești sunt reprezentați **Sf. Evangheliști**, iar pe cele diaconești **Sf. Arhanghel Gavriil** (stânga) și **Sf. Arhangel Mihail** (dreapta). Iconostasul este pictat în întregime pe pânză de cânepă și lipită pe scânduri. Toate inscripțiile, atât de pe bolta semicilindrică a altarului, a naosului și de pe iconostas sunt scrise în limba română cu caractere chirilice.

Datarea picturii este o problemă mai dificilă. Credem însă că ne aflăm în fața a trei faze de execuție a ei. Cea mai veche pictură este cea de pe pereții naosului și bolta altarului ce poate data din secolul al XVII-lea. Pictura iconostasului și cea de pe fundalul corului pot fi din perioada renovării din 1769 și se aseamănă mult în concepție și stil cu pictura iconostasului de la biserica de lemn din Groșeni iar bolta semicilindrică a naosului de la mijlocul secolului al XIX-lea.

Inițial hramul bisericii a fost „**Sf. Treime**”⁷⁵⁶, ulterior schimbat în „**Pogorârea Sf. Duh**”, probabil după renovarea din 1769.

DIECI. În anul 1692 este atestată documentar existența parohiei Dieci⁷⁵⁷ ce avea o biserică de lemn pe **Dâmbul de la Caznari** situat pe malul drept al Crișului Alb, lângă partea de sat numită **La drum**. Din conscripția lui Sinesie Jivanovici de la mijlocul secolului al XVIII-lea aflăm că biserica era veche, în stare de ruină și avea hramul „**Bunavestire**”. Cu acest prilej episcopul îl sfătuia pe credincioși să-și ridice un nou locaș de cult.⁷⁵⁸ Dacă la mijlocul veacului al XVIII-lea biserica era veche și ruinată, putem presupune că începuturile ei datează din secolul al XVII-lea.

⁷⁵⁶ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, an.XXIV, nr. 9 din 1 martie 1909, p. 5.

⁷⁵⁷ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. 1, f. 445.

⁷⁵⁸ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

Biserica nouă este construită abia în anul 1797, era din lemn și edificată în actualul cimitir. Ctitorul ei a fost Ioan Galea, tatăl preotului Gheorghe Galea, un om evlavios care deținea și demnitatea de „chinez” al satului.⁷⁵⁹ Hramul bisericii era „*Bunavestire*” și îl aflăm dintr-un antimis sfințit la 20 noiembrie 1797 de către episcopul Pavel Avacumovici (1786-1816) al Aradului, antimis păstrat în altarul bisericii actuale.

La stăruința preotului Simion Tomuța și a unor fruntași ai comunei, notarul comunal Tamaș, Marcu Lupșa, Miron Vesa, Gheorghe Dănuț, Ioan Galea „a lui Moisă”, Iosa Pui, în anul 1846 se deschide șantierul la noua biserică. Amplasamentul nu a fost o problemă pentru că atunci când a fost întocmit proiectul de sistematizare a satului, un intravilan din moșlocul nouu așezări a fost destinat pentru edificarea unei biserici. Șantierul a fost deschis într-o perioadă de grele frământări naționale și lipsuri financiare, întârziind mult terminarea edificiului până în anul 1850. În anul următor, biserica era gata iar sfințirea a fost săvârșită, din încredințarea Consistoriului eparhial, de protopopul Grigorie Lucacic al Ineului.⁷⁶⁰ După construirea bisericii actuale, care poartă hramul celei vechi, în anul 1852, biserica de lemn a fost vândută satului Berindia.

DONCENI. Conform tradiției a existat o biserică de lemn, construită după 1755, pentru că în acest an satul nu avea biserică și era filie la parohia Prăjești.⁷⁶¹ Biserica de lemn a fost înlocuită cu alta de zid, cu hramul „*Sf. Ap. Petru și Pavel*” sfințită în anul 1867 de episcopul Procopie Ivașcovici (1853-1873) al Aradului.⁷⁶² Biserica actuală, cu același hram, a fost construită în anul 1947.

DORGOS. A avut o biserică de lemn construită în anul 1772, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”,⁷⁶³ sfințită în 1779,⁷⁶⁴ înlocuită în 1826 cu alta tot de lemn.⁷⁶⁵ În anul 1909 a fost mistuită de un incendiu. Biserica actuală de zid, a fost construită în anul 1911 și are hramul celei vechi.

DRAUȚ. În anul 1729 este sfințită biserica de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*” care la mijlocul secolului al XVIII-lea ajunge într-o stare ruinată,⁷⁶⁶ fapt ce determină pe credincioși să ridice un nou locaș de cult. Noua biserică, tot din lemn, la 12 februarie 1764 a fost sfințită de episcopul Sinesie Jivanovici.⁷⁶⁷ Biserica era lungă de 8 stânjeni și lată de 3 stânjeni.⁷⁶⁸ În anul 1897 a fost înlocuită cu actuala de zid care poartă hramul celei vechi.

⁷⁵⁹ A.E.O.R.Arad, George Lupșa, *Cronica bisericii parohiale Dieci*, doc. 7441/1907, f. 6, 9, 33.

⁷⁶⁰ P. Vesa, *Din istoria comunei Dieci* (jud. Arad). *Contribuții monografice*, p. 108.

⁷⁶¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁷⁶² A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 68/1885, doc. 1167, f. 63v; A.N.D.J.Arad, *Fond Protopopiat ortodox român Ineu*, dosar 5, f. 124.

⁷⁶³ Ion Lotreanu, *Monografia Banatului*, vol. I, Timișoara, 1935, p. 165.

⁷⁶⁴ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 45/1880, doc. 630, f. 45v.

⁷⁶⁵ E. Greuceanu, *Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, p. 496.

⁷⁶⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁷⁶⁷ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 68/1885, doc. 888, f. 144v.

⁷⁶⁸ A.N.D.J.Arad, *Fond Episcopia ortodoxă români Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 21-22/1856, f. 27.

DUD. Pe vatra veche a satului, situată pe un platou de-a lungul pârâului cunoscut sub numele de *Valea Lugojuului*, pe *Dealul bisericii*, tradiția consemnează existența unei biserici de lemn. Aceasta credem că este biserica pe care la anul 1755 o vizitează episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului, despre care menționează că avea hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” și era în stare de ruină.⁷⁶⁹ Acesta este motivul pentru care credincioșii cer aprobarea construirii unui nou locaș de cult. Aprobarea o primesc la 30 iunie 1768⁷⁷⁰ iar biserica este construită din piatră în anul 1775 și are hramul celei vechi.⁷⁷¹ Este vorba despre biserica actuală.

DUMBRAVA. Nu a avut biserică până în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, satul până atunci fiind filie la parohia Rostoci.⁷⁷² În conscripția din 1760-1762, este menționată existența unei biserici de lemn⁷⁷³ cu hramul „*Sf. Ap. Petru și Pavel*”,⁷⁷⁴ având pictură interioară din deceniul șapte al secolului al XIX-lea.⁷⁷⁵ În anul 1937 este construită actuala biserică de zid care are hramul celei vechi.

DUMBRĂVIȚA. În conscripția lui Sinesie Jivanovici de la mijlocul secolului al XVIII-lea este menționată o biserică de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”.⁷⁷⁶ În anul 1827, pe dealul *Dumbrava*, a fost construită o altă biserică de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”,⁷⁷⁷ mistuită de un incendiu în anul 1922. Construcția actualii biserici de zid cu hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*” a fost terminată în anul 1947.

DUMBRĂVIȚA (localitate dispărută). În anul 1692 este atestată documentar parohia Dumbrăvița,⁷⁷⁸ și avea o biserică de lemn construită pe locul numit *La bisericuță* de pe dealul *Măgureauă*. La începutul secolului al XIX-lea locuitorii din Dumbrăvița încep să-și mute gospodăriile în satul Dieci. Preotul George Lupșa în *Cronica* sa, afirmă că abia în anul 1816 locuitorii din Dumbrăvița erau mutați cu toții.⁷⁷⁹ În aceste condiții biserica era sortită dispariției.

FÂNTÂNELE. La început o așezare curat românească, din 1766 colonizată cu populație germană, românii fiind mutați în sate din jurul Lipovi. Stabilirea populației românești în perioada interbelică în sat, duce la rînfîntarea parohiei ortodoxe române în 1946. Până atunci, fusese filie la parohia Sinicolaul Mic. Încă de la început, serviciile religioase s-au desfășurat într-o capelă amenajată în acest scop. În 7 septembrie 1989 a fost pusă piatra de temelie la actuala biserică cu

⁷⁶⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁷⁷⁰ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 3, f. 241.

⁷⁷¹ A.N.D.J.Arad, *fond citat* grupa a IV-a, dosar 22/1855, f. 33.

⁷⁷² S. Dragomir, *op. cit.*, „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 6.

⁷⁷³ Matei Voileanu, *Biserica românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1926, p.46.

⁷⁷⁴ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 52. În anul 1854 pe prestol exista un chivot pe care se afla inscripționat anul 1730, cf. Idem, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 65. Probabil biserica să fi fost adusă cu întreg inventarul din altă parte.

⁷⁷⁵ C. Petranu, *op. cit.*, p. 8.

⁷⁷⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁷⁷⁷ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, f. 37.

⁷⁷⁸ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc.4, f. 212.

⁷⁷⁹ A.E.O.R.Arad, G. Lupșa, *op. cit.*, f. 45.

hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”, sfințită la 7 septembrie 1997 de P. S. Sa dr. Timotei Seviciu, episcopul Aradului.

FELNAC. În 1758 exista o veche biserică edificată din cărămidă, cu 4 ferestre, două uși pentru intrare, cupolă de scândură acoperită cu șindrilă, turlă de lemn cu un clopot, pardoseala de cărămidă. Sfânta Masă era din țiglă. Tâmpla bisericii era din țiglă arsă, deasupra o icoană ce reprezenta **Răstignirea Domnului** și 4 icoane împărătești. În pronaos mai existau 6 icoane și o cristelniță de țiglă. Hramul bisericii era „*Sf. Arhangheli*” și avea un antimis sfințit la 3 noiembrie 1733 de către episcopul Nicolae Dimitrievici.⁷⁸⁰ Biserica a fost înlocuită cu actuala edificată între 1804-1806 și are hramul celei vechi. Până în anul 1897 a fost folosită în comun atât de români cât și de sârbii ortodocși din localitate.

FENIȘ. În anul 1729 a fost sfințită biserica de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”.⁷⁸¹ În 1838 exista o biserică de piatră⁷⁸² cu hramul celei vechi, înlocuită în 1979 cu actuala de cărămidă, cu hramul celei vechi.

FIRITEAZ. Prostosinghelul Arsenie Radivoievici, în calitate de administrator al eparhiei Timișoarei (1757-1759), în anul 1758, cu prilejul unei vizite canonice făcute și în Firiteaz găsește aici o biserică din bârne, cu hramul „*Sf. Ierarh Nicolae*”. Biserica avea două uși, patru ferestre și o turlă de lemn acoperită cu șindilă, în care se afla și un clopot. Sf. Masă era din lemn, pe ea se aflau două acoperitoare din pânză, trei sfeșnice de alamă, o cruce de lemn și un chivot tot din lemn. Proscomidierul era din scândură de stejar. În altar se mai găsea un antimis sfințit de episcopul Nicolae Dimitrievici la 3 noiembrie 1733, o **Evangheliie românească** și un **Liturghier** de la Moscova. În strană se afla un **Testament** de la Moscova, un **Minci de obștie**, **Octoih românesc**, **Psaltire**, **Ceaslov** și un **Irmologhiu** tipărit la Moscova. Iconostasul era din lemn de stejar, pe care se găseau patru icoane, 5 candelă de alamă, în fața icoanelor erau patru sfeșnice de lemn. În biserică mai erau 23 de strane, iar în pronaos erau patru icoane vechi.⁷⁸³ În anul 1788 biserica de lemn a fost înlocuită cu alta din piatră, care are hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.⁷⁸⁴

FISCUT. În partea de nord-est a localității, pe locul numit *Sub grădini* sau *Căzăniște*, a existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”. Cunoaștem că în această biserică a fost folosit un antimis al patriarhului Arsenie al IV-lea al Ipecului și Carlovițului (1726-1737-1748) imprimat la Viena în 1743 și sfințit de episcopul Moise Putnic (1774-1781) al Timișoarei.⁷⁸⁵ Din păcate nu știm în ce an a fost sfințit și nici unde se păstrează astăzi. În anul 1865, biserica de lemn a fost înlocuită cu actuala de piatră, ce poartă hramul celei vechi.

FRUMUȘENI. Prin colonizarea satului cu populație germană, în deceniul al șaptelea al secolului al XVIII-lea, locuitorii români au fost mutați în Toracul-Mic

⁷⁸⁰ I.D.Suciu, R.Constantinescu, **op. cit.**, vol. I, doc. 120, pp. 283-284.

⁷⁸¹ S. Dragomir, **op. cit.**, „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁷⁸² Marki, **op. cit.**, vol. II, p. 747.

⁷⁸³ I. D. Suciu, R. Constantinescu, **op. cit.**, vol. I, doc. 120, pp. 278-279.

⁷⁸⁴ A.E.O.R.Arăd, **Grupa III, dosar. 45/1880**, doc. 630, f. 49 v.

⁷⁸⁵ Pentru descrierea unui astfel de antimis vezi: Gh. Cotoșman, **Antimisele Mitropoliei Banatului. Contribuții la istoria Mitropoliei Banatului din secolele XVIII și XIX**, în „M.B.”, an. XV (1965), nr. 10-12, pp.735-737.

din Banat. În anul 1774 satul era populat în întregime cu populație germană.⁷⁸⁶ Odată cu venirea populației germane dispăre și parohia ortodoxă română. După al doilea război mondial, în Frumușeni, au fost colonizate mai multe familii de români din Apuseni. Cu această ocazie este reînființată și parohia ortodoxă română. Încă de la început slujbele religioase se țineau într-o capelă amenajată într-o casă. După 1989, enoriașii își edifică o biserică din cărămidă, cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”, sfințită în anul 1997 de P.S.Sa dr. Timotei Sevcicu, episcopul Aradului.

GALȘA. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” sfințită în 1715.⁷⁸⁷ În 1749 este înlocuită cu actuala din piatră, edificată „în formele simplificate ale barocului de provincie”, cu un iconostas datorat lui Ștefan Tenețchi.⁷⁸⁸ Icoanele prăznicare poartă date între 1769-1771, unele cu inițialele „C.T.”, Ștefan Tenețchi sugerându-ne și perioada executării iconostasului. Pe ușa diaconească din nord se putea vedea anul 1749.

Biserica construită din piatră cu grosimea zidurilor între 1-1,50 m, turnul înalt de 33 m ce până în anul 1894 nu făcea parte din corpul bisericii. Abia atunci i s-a adăugat, în dreapta și în stânga, două încăperi, întregind astfel turnul cu corpul bisericii.

GHIOROC. Biserica de lemn din localitate era în anul 1768 în stare de ruină. În 28 mai 1768 credincioșii cereau permisiunea de a-și repara biserica reînnoită și în 28 ianuarie 1783, dar respinsă și atunci.⁷⁸⁹ La 21 septembrie 1790, credincioșii din Ghioroc se adresează Soborului de la Timișoara, cerând îngăduința de a-și ridica o biserică. Un an mai târziu, împăratul Leopold al II-lea le aprobă cererea, sub rezerva: „**Dacă acea comunitate îndeplinește condiția pusă de Rescriptul declaratoriu, i se va îngădui să-și zidească acea biserică**”⁷⁹⁰ Totuși în anul 1793 clădirea noii biserici era terminată, având hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*” a fost construită din piatră și dăinuie și astăzi.

GRĂNICERI. La mijlocul secolului al XVIII-lea a existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”.⁷⁹¹ La sfârșitul veacului al XVIII-lea sau începutul celui următor, a fost înlocuită cu alta de piatră, pe fundația căreia, în anul 1911 a fost înălțată actuala biserică care poartă hramul celei vechi.

GROȘENI. Unul dintre cele mai vechi locașuri de cult edificat din lemn, este biserica cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*” din Groșeni, despre care tradiția locală menționează că ar fi fost adusă pe dealul din mijlocul satului, în anii 1724-1725, din satul Voievodești situat între Archiș și Groșeni.⁷⁹² Pe pragul intrării în biserică, C.Petranu citește anul 1724.⁷⁹³

⁷⁸⁶ J.J.Ehrler, *op. cit.*, p. 139.

⁷⁸⁷ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁷⁸⁸ H. Medeleanu, *op. cit.*, pp. 26, 27.

⁷⁸⁹ A.N.D.J.Arad, *Fond Prefectura Jud. Arad, Seria Acta Congregationum*, fasc. 3, nr. 15/1783, f. 2.

⁷⁹⁰ I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 194, p. 472; doc. 204, p. 480.

⁷⁹¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 4.

⁷⁹² Tradiția menționează că iscându-se o ceartă între locuitorii din Groșeni și cei din Voievodești, cei din urmă au fost nevoiți să se mute peste Crișul Alb în actualul sat Voivodeni, situat între Mănerău și Aldești.

⁷⁹³ C. Petranu, *Monumente istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn*, p. 27.

Biserica este o navă simplă, cuprinzând pronaosul și naosul, dreptunghiulară, măsurând la exterior 12,75 m lungime și 5,52 lățime. Absida altarului, retrasă cu 0,75 m de fiecare parte, este poligonală, în cinci laturi și are 2,48 m adâncime, întreaga clădire însumând 16,38 m. În interior, pronaosul, care are 4,96 m x 4,62 m, este tăvănit drept la 2,34 m de la podea. Parte din podină, până în dreptul turnului, pe o lățime de 1,78 m, formează cafasul la care se ajungea pe o scară cu 11 trepte, alipită de peretele de vest în colțul de sud al pronaosului.

Pronaosul este despărțit de naos cu un perete de lemn, care, deasupra tăvănuiei, se continuă cu balustrada plină a cafasului. Naosul, de 4,96 m x 12,21 m, este boltit în sensul longitudinal cu o boltă semicilindrică din scândură, a cărei naștere este la 2,93 m de la podea, înălțimea totală fiind de 5,35 m. Bolta naosului este susținută transversal de două arcuri de lemn a căror muchie este sculptată în torsadă (funie). De la al doilea arc, dinspre apus, bolta în 1933-1934 a fost refăcută din scândură nouă, fălțuită, vopsită cu albastru.

Altarul este boltit în partea lui dreaptă cu o boltă aproape semicilindrică, ușor turtită la partea superioară, racordată cu sectoare de sferă la cele trei laturi teșite. Accesul în biserică se face prin două uși, una în ax pe fațada de apus, iar cealaltă pe latura de sud, care dă direct în naos. Ambele sunt ridicate cu o treaptă normală de la nivelul terenului înconjurător. Lumina pătrunde prin opt ferestre mari, două la pronaos și patru la naos, împărțite egal pe cei doi pereți nord și sud și așezate față în față. Altarul are două ferestre, una în ax pe peretele de răsărit, alta pe latura de sud. Silueta bisericii este completată cu turnul așezat la capătul de vest, cu latura de circa 3 m și înalt la cruce de 17,62 m. În anii 1933-1934, biserica a suferit multe modificări față de forma sa inițială, doar naosul și altarul păstrându-se în forma de început.

Deosebit de valoroasă pentru secolul al XVIII-lea, este pictura iconostasului scăpată de intervenții ulterioare. Cuprinde o remarcabilă desfășurare a **Răstignirii Domnului** pe fondul cetății Ierusalimului. De o parte și de alta într-o arcadă barocă este zugrăvit prorocul Ieremia și respectiv Iezechiel. Friza apostolilor are în centru scena **Deisis** cu **Maria** și **Ioan** în spatele tronului. Istoricul de artă Ioana Cristache-Panait crede că trăsăturile artistice ale penelului ne-ar putea purta cu gândul spre David de la Curtea de Argeș, „dar s-ar putea ca ele să fi fost ale vreunui zugrav al plaiurilor”, acesta putând fi Iosif zugravul ce a lucrat la bisericile din Agrișul-Mic și Secaci de Beliu.⁷⁹⁴ Coriolan Petranu menționează că biserica avea pictură în tindă, reprezentând **Judecata de pe urmă**.⁷⁹⁵ Ușile împărătești reprezintă **Bunavestire**, iar cele diaconești pe **Sf. Ioan Zlataust** și **Sf. Vasile**.⁷⁹⁶

După anul 1990 a fost construită o biserică de zid, cea veche de lemn urmând a fi strămutată în curtea Spitalului Clinic Județean din Arad. Întreaga cheltuială a strămutării și restaurării bisericii de lemn fiind suportată de doamna academician Cornelia Bodea, căreia îi mulțumim și pe această cale.

GROȘI. Biserica de lemn cu hramul „**Înălțarea Domnului**”⁷⁹⁷ a fost construită între anii 1754-1760.⁷⁹⁸ Coriolan Petranu afirmă că această biserică ar fi

⁷⁹⁴ I.C.Panait, **Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad**, „R.M.E.”, anul LXIV, București, nr. 1-2, 1995, p. 47.

⁷⁹⁵ C. Petranu, **op. cit.**, pp.19-20.

⁷⁹⁶ În cursul acestui an a fost strămutată în curtea Spitalului Clinic Județean Arad.

⁷⁹⁷ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

fost adusă din Țohești.⁷⁹⁹ Biserica aceasta a fost folosită până în anul 1927 când a fost înlocuită cu actuala de lemn, cu hramul celei vechi.

GROȘII NOI. Pe locul ce poartă denumirea de *Dâmbul bisericii*, de pe dealul *Plischii*, a existat o biserică de lemn cu hramul „*Înălțarea Sf. Cruci*” care în anul 1755 încă nu era terminată.⁸⁰⁰ Devenind neîncăpătoare, în anul 1807 a fost înlocuită cu o alta tot de lemn, cu hramul „*Întâmpinarea Domnului*”, care există și astăzi. Biserica este de formă dreptunghiulară, cu un altar poligonal cu 5 laturi. Dimensiunile în interior sunt de 5,30 m x 13,45 m. Pronaosul, naosul și altarul au pereții nedecroșați. Pronaosul are tavanul drept și o înălțime de 2,10 m iar naosul are o boltă semicilindrică cu o înălțime de 3,70 m. Altarul este parțial construit cu o boltă semicilindrică (înălțimea de 3,45 m) și parțial prin tavan (cu o înălțime de 2 m). Locașul de cult are două intrări, la vestul pronaosului și sud-vestul naosului, precedate din dale mari de piatră. Pentru iluminarea spațiului interior sunt prevăzute 6 ferestre, una în pronaos (sud), 2 în naos (nord-est și sud-est) și 3 în altar (nord-est, est și sud-est).

Pereții în grosime de aproape 0,10 m, sunt realizați din bârne aparente de stejar, cioplite și încheiate în „*coadă de rândunică*”. De menționat chertările din colțurile sud-vest și nord-vest ale altarului, o realizare tehnică excepțională, adică rezolvarea practică a unei îmbinări între 2 pereți având o înclinare minimă. La baza pereților de înșiruire, pe tot perimetrul tălpilor de stejar cu secțiune deosebită, așezate pe un soclu continuu din zidărie de piatră tencuită.

Pardoseala în pronaos și majoritatea naosului este din pământ de tip „*yatră*”, iar la altar și în fața iconostasului, ridicată pe o treaptă, pardoseală din scândură de brad. Pe tavanul pronaosului se ridică un trun-clopotniță cu o secțiune patrată cu latura de 2 m, acoperit cu un acoperiș de formă piramidală. Inițial, partea superioară a turnului a avut o altă formă. Turnul are o cruce din fier, în schimb cea de la altar nu se mai păstrează.

Interiorul bisericii (pereții, bolta, tavanele) este acoperit cu o căptușeală din scânduri de brad fălțuite. Suprafața bolții și mari porțiuni din pereți sunt acoperite cu pictură, fie mai veche în temopera cu grund, fie mai nouă, în ulei pe pânze aplicate.

Pictura bisericii a fost executată de Nicolae din Lupșa Mare în 1807.⁸⁰¹ În altar a pictat: **Sfânta Treime, Maica Domnului cu Pruncul, Iisus tronând, Duhul Sfânt, Soborul arhanghelilor, Sfinți Părinți**; în navă, bolta are medalioane pe un fond de o singură culoare, cu **Sfânta Treime, Fecioara Maria și Sfinții Evangheliști**; în naos pe pereți erau reprezentate **Cina de Taină, Rugăciune din grădina Ghetsimani, Sărutarea lui Iuda, Mântuitorul înaintea lui Ana, Caiafa și Pilat, Purtarea Crucii, Pironirea pe cruce, Răstignirea, Punerea în mormânt și Învierea**.⁸⁰² Astăzi se mai păstrează numai pictura de pe bolta naosului.

⁷⁹⁸ M. Voileanu, op. cit., p. 46.

⁷⁹⁹ C. Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, p. 6.

⁸⁰⁰ S. Dragomir, op.cit., în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁸⁰¹ I.C.Panait, *Prezența zugravului Nicolsae de la Lupșa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe valea Mureșului de jos*, p. 158.

⁸⁰² C. Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, pp. 13, 15.

GURA VĂII. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost construită biserica de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”.⁸⁰³ În anul 1855 exista o altă biserică de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”,⁸⁰⁴ înlocuită, în anul 1910, cu alta de zid, care are hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.

GURAHONT. În anul 1755 este consemnată existența unui biserici de lemn, nouă, cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”,⁸⁰⁵ înlocuită cu alta, edificată tot din lemn, cu hramul „*Bunavestire*”, sfințită în anul 1779.⁸⁰⁶ În anul 1849 a fost construită din piatră biserica cu hramul „*Bunavestire*”, care urmează a fi demolată, pentru că în toamna anului 1996 a fost târnosită o nouă biserică de cărămidă.

GURBA. Pe vatra veche a satului exista o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*” despre care episcopul Sinesie Jivanovici menționa la mijlocul secolului al XVIII-lea că era veche și ruinată,⁸⁰⁷ credincioșii intenționând să-și construiască alta nouă.⁸⁰⁸ În anul 1874 este construită din piatră biserica actuală cu hramul celei vechi. În anul 1951 a mai fost construită încă o biserică de zid, cu hramul „*Sf. Ioan Botezătorul*” situată în Gurba-Colonie.

HADA (localitate dispărută). La 3 km spre est de localitatea Săvârșin, pe șoseaua spre Cuiăș se află satul Hada, care avea o biserică de lemn cu hramul „*Bunavestire*” sfințită de episcopul Ioanichie Martinovici (1710-1721) al Aradului. Biserica este menționată în anul 1755 de episcopul Sinesie Jivanovici.⁸⁰⁹ Din Hada, locuitorii se mută în Săvârșin pe o uliță care și astăzi se numește „*Hădanii*”. În aceste împrejurări credem că și biserica își află sfârșitul.

HĂLĂLIȘ. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea satul nu avea biserică fiind filie a parohiei Săvârșin.⁸¹⁰ În anul 1786, fiind menționată ca parohie distinctă, în mod sigur avea și o biserică, cel mai probabil de lemn. La începutul secolului al XIX-lea era din nou filie a parohiei Săvârșin iar în anul 1865 din nou devine parohie de sine stătătoare.⁸¹¹ În mod sigur foloseau biserica veche de lemn despre care nu avem nici o informație documentară. De la parohia din Hălăliș se păstrează matricolele (botezați, cununați, decedați) parohiale dintre anii 1853-1929.⁸¹²

HĂLMAGIU. Vechea biserică din Hălmagiu cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” a fost construită în secolul al XIV-lea. Construită din piatră de râu legată cu mortar de var, cu planul tipic romanic, având ferestre mici semicirculare, permit stabilirea unei asemănări cu grupul de biserici hunedorene construite în secolele XIII-XIV. Intrarea în biserică era prin portalul original, în stil gotic, cu o înălțime de 1,90 m și 0,90 m deschiderea, portal ce ulterior a fost astupat și

⁸⁰³ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 6. În mentalitatea colectivă, la mijlocul secolului al XIX-lea, persista anul 1700 ca an al edificării bisericii, cf. A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 55.

⁸⁰⁴ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 53.

⁸⁰⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁸⁰⁶ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, f. 24.

⁸⁰⁷ În colecția de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează mai multe icoane de la această biserică (nr. inv. 318-324).

⁸⁰⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

⁸⁰⁹ *Ibidem*, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁸¹⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, nr. 10, 8 martie 1909, p. 4.

⁸¹¹ Marki, *op. cit.*, vol.II, p. 748.

⁸¹² **Îndrumător în Arhivele Statului, Județul Arad**, vol. I, București, 1974, p.202.

tencuit.⁸¹³ Multă vreme considerat un monument dispărut, a fost reidentificat și recuperat de sub urâte transformări pricinuite la începutul secolului al XX-lea.⁸¹⁴ Restaurările din deceniul șapte al secolului nostru au pus în valoare un edificiu de zidărie asemănător cu bisericile hațegane, respectiv cu o navă dreptunghiulară, un altar asemenea dreptunghiular și un turn clopotniță pe latura de vest.

Specialiștii au scos la lumină, de sub tencuiala actuală, un strat de zugrăveală ne semnificativă din care autorii decapării au lăsat câteva suprafețe nealterate pentru comparație, și o pictură murală de tip bizantin de o deosebită calitate artistică, asemănătoare și din această privință cu grupul bisericilor hațegane edificate în secolul al XIV-lea. Pictura din naos, are o notă deosebită prin stilistica realizată care denotă un meșter plin de talent și fantezie, cu o caligrafie de o mare acuratețe și înclinare spre miniatură. Din șirul de scene care nui s-au mai păstrat până astăzi, este scena **Deisis**, unde cele două figuri de tineri de la picioarele tronului, ce se închină Maicii Domnului, cu chipurile întregite prin trăsături fine, purtând pe cap cununi, îmbrăcați în mantale lungi pe un fond albastru la bărbat și galben auriu la femeie, trădează înaltul rang al personajelor. Prin calitățile stilistice și artistice, merită să fie menționate și imaginile care ilustrează viața **Sfântului Nicolae**.⁸¹⁵ În același timp trebuie consemnată excepționala calitate a tabloului votiv cu o puternică amprentă laicizantă, cu accente proprii Renașterii italiene, ceea ce denotă că societatea românească din această zonă în această perioadă era deschisă marilor înnoiri, concepție spirituală ce nu putea fi înțeleasă decât într-un mediu social activ, conștient de propriile sale resurse.⁸¹⁶

În secolul al XVIII-lea, peste pictura veche, a fost executată o nouă pictură în stilul specific al acestui secol. În scrisoarea din 15 mai 1755 adresată episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului, enoriașii ortodocși cereau sprijin pentru a li se „**întoarce**” cheltuiala făcută cu ocazia zugrăvirii bisericii.⁸¹⁷ Cererea de despăgubire este legată de anul 1753 când biserica este luată cu forța de greco-catolici, enoriașii ortodocși rămânând fără locaș de închinare.

După acest abuz, în secolul al XVIII-lea, enoriașii ortodocși își mai construiesc o biserică de piatră cu hramul „**Nașterea Maicii Domnului**”. Biserica a fost edificată între 1753-1766 într-o arhitectură specifică, în stil baroc simplificat, cu bolți în arc, având turnul ridicat deasupra unei tinde mici ce cuprinde și el elemente ale barocului. Valoarea artistică a bisericii constă în pictura murală în stil postbrâncovenesc ce datează din 1768 și este opera zugravilor Gheorghe și Radu veniți din Țara Românească.⁸¹⁸

⁸¹³ Dan Căpățână, *Cercetări arheologice la Hălmagiu și Vârfurile (jud. Arad)*, în „R.M.M.M.I.A.”, XLV, 2, 1976, p. 80.

⁸¹⁴ V. Drăguț, *Monumente de arhitectură considerate ca documente complexe ale istoriei patriei*, în „Mem. Sec. Științe. Istoric.”, Seria IV, Tomul I, 1975-1976, București, 1978, p. 14.

⁸¹⁵ „*Sf. Nicolae*” este vechiul hram al bisericii.

⁸¹⁶ V. Drăguț, *op. cit.*, p. 15; Idem, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, p. 161.

⁸¹⁷ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. I, f. 42.

⁸¹⁸ Ștefan Meteș, *Din istoria artei religioase române. I Zugravii bisericilor române*, Cluj, 1929, p. 127. Pictura acoperită cu tencuială a fost dezvelită în anul 1971.

HĂLMĂGEL. Biserica de lemn cu hramul „*Sf. Arhanghel*”, în anul 1754 era veche și într-o stare de ruină.⁸¹⁹ În anul 1806 a fost înlocuită cu actuala de zid, care poartă hramul celei vechi.

HĂȘMAȘ. Încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea exista o biserică de lemn cu hramul „*Înălțarea Domnului*”,⁸²⁰ înlocuită în anul 1936 cu actuala de zid care are hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”.

HODIȘ. În anul 1755 satul nu avea biserică, era filie la Cuied.⁸²¹ După acest an este construită o biserică de lemn cu hramul „*Învierea Domnului*”, sfințită în anul 1759.⁸²² La 2 mai 1870, episcopul Procopie Ivașcovici sfințește o nouă biserică de lemn cu hramul „*Întâmpinarea Domnului*”,⁸²³ care, în 1930, a fost înlocuită de actuala de cărămidă, cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”.

De la biserica veche din secolul al XVIII-lea, se mai păstrează două icoane împărătești, Sf.Arhanghel Mihail și Sf.Nicolae, atribuite zugravului Constantin. Icoane din friza praznicelor se află în colecția de la Mănăstirea Arad-Gai (inv. 148-155).⁸²⁴

HONȚIȘOR. La numai cinci ani de la apariție, pe filele unui **Catavasier** tipărit la Târgoviște în anul 1714, făcea o însemnare preotul Adam din Honțisor.⁸²⁵ În mod sigur slujea într-o biserică de lemn construită în secolul al XVII-lea. În anul 1775 a fost sfințită biserica de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”.⁸²⁶ Biserica este de dimensiuni modeste (9 m X 4,5 m) la care se adaugă o turlă înaltă care se ridică deasupra acoperișului cu pante repezi și streășină joasă și pridvorul de pe toată lungimea peretelui de sud, asemănător cerdacurilor de la casele țărănești. Este de formă dreptunghiulară, absida altarului terminându-se în trei laturi iar pereții bisericii fiind din lemn de stejar.

Biserica este înzestrată cu frumoasă pictură executată direct pe lemn la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Relevant este faptul că în anul 1902 a fost reîprospătată de zugravul Simion Crișan, așa după cum reiese din însemnarea făcută pe tâmplă, latura de nord, unde citim: „**Krișan Simion pictor de biserică și șade în Nagy Halmagy 1902 4 iunie.**” În altarul bisericii, de o parte și de alta a reprezentării lui Iisus în potir, se află inscripția picturii, din care se mai păstrează numai pomelnicul ctitoricesc: „**Pomenește doamne pre robii tăi și roabele tale Giurgiu, Iosana, Crăciun, Ioan, Stan...Giurgiu, Pătru, Tripa, Gheorghe, Ana, Andă, Ion**”.⁸²⁷ În anul 1972 biserica a fost mutată și restaurată în parcul din curtea Episcopiei din Arad. Biserica actuală de zid a fost construită în anul 1938 și poartă hramul celei vechi.

⁸¹⁹ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

⁸²⁰ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, f. 96; Șt. Lupșa, **op.cit.**, vol. II, fasc. 1, f. 20.

⁸²¹ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁸²² A.N.D.J.Arad, **fond citat**, f. 22.

⁸²³ A.E.O.R.Arad, **grupa III, dos. 2/1886**, doc. 1255, f. 37 v.

⁸²⁴ I.C.Panait, **op. cit.**, p. 47.

⁸²⁵ Cornel Clepea, **Însemnări din secolele XVIII și XIX pe obiecte de cult din parohii ale eparhiei Aradului**, în „Ziridava”, XIX-XX, 1996, p. 191.

⁸²⁶ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, f. 24.

⁸²⁷ Pentru amănunte vezi I.C.Panait, **Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad**, p. 51.

HORIA. La mijlocul secolului al XVIII-lea, satul a fost populat cu germani, românii fiind mutați în alte părți. Abia în 1946, în urma stabilirii mai multor familii de români ortodocși, se înființează și parohia ortodoxă, până atunci, puținii români aparțineau de parohia Glogovăț (azi Vladimirescu). Slujbele religioase se oficiau într-o capelă special amenajată. În 1970 s-a început edificarea actualei biserici cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”. Biserica a fost sfințită la 9 octombrie 1977 de P.S. Sa Gherasim Hunedoreanul, arhiereu vicar.

HUNEDOARA TIMIȘANĂ. Satul s-a înființat în anul 1925 în urma împroprietăririi a 134 familii de români originari din județul Hunedoara. În 1927 satul era filie a parohiei Firiteaz, serviciile religioase săvârșindu-se, la început în casa cântărețului bisericesc Lazăr Dumitru, mai târziu în localul școlii confesionale. La 23 aprilie 1929, protopopul Sava Traian Seculin, protopopul Vingăi, pune piatra de temelie a bisericii. Lucrările începute în acel an au fost finalizate după șase ani, la 22 decembrie 1935, noul locaș de cult fiind sfințit de același protopop, delegat al episcopului Andrei Mageru.

IACOBINI. O veche biserică de lemn exista la 1755, avea hramul „*Sf. Nicolae*”⁸²⁸. În anul 1771, credincioșii dornici să-și construiască o nouă biserică, se loveau de legile guvernului, care le interzice.⁸²⁹ În anul 1775 este deja sfințită noua biserică, construită din lemn, cu hramul „*Sf. Teodor Tiron*”,⁸³⁰ așezată pe o colină din capătul *Uliței de sus* care poartă denumirea de *Morminții vechi*, vândută în anul 1865 satului Buceava.⁸³¹ Actuala biserică a fost construită din piatră în anul 1861 și poartă hramul „*Sf. Teodor Tiron*”.

IERCOȘENI. La începutul secolului al XVIII-lea este menționat preotul Ursu din Iercoșeni care intra în posesia unui **Liturghier** manuscris, copiat de diacul Ioan Petrovici în anul 1736.⁸³² Credem că preotul Ursu slujea într-o biserică de lemn anterioară celei actuale edificată în 1752. Tradiția locală menționează că în acest an, biserica ar fi fost adusă de la Chisindia. S-a reconstruit în Iercoșeni, înlocuindu-se o parte din „lozdoabele” de la pereți. În anul 1786 biserica a fost renovată.⁸³³ Biserica a avut o frumoasă colecție de icoane pe sticlă din secolul al XIX-lea.

IERMATA. Din conscripția lui Sinesie Jivanovici aflăm că la mijlocul secolului al XVIII-lea exista o biserică de lemn, nu de mult construită, cu hramul „*Înălțarea Domnului*”,⁸³⁴ situată pe vatra veche a satului, de unde, în anul 1773 a fost mutată pe locul bisericii de astăzi.⁸³⁵ Pe noul amplasament, biserica a fost așezată pe o fundație de piatră, lungă de 7 stânjeni, lată de 3 stânjeni. Biserica avea două clopote, unul de 100 kg, al doilea de 20 kg.⁸³⁶ În anul 1927 a fost înlocuită cu actuala de zid care poartă hramul celei vechi.

⁸²⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁸²⁹ E. Greuceanu, *Documente din secolul al XVIII-lea privind eparhia Aradului*, p. 101.

⁸³⁰ A.N.D.J. Arad, *fond citat*, f. 24.

⁸³¹ Sfințirea bisericii din Sârbi. Vizită canonică în Zeldiș și Satu Rău, în „Bis. și Șc.”, an. LIII, nr. 47 din 17 noiembrie 1929, p. 4.

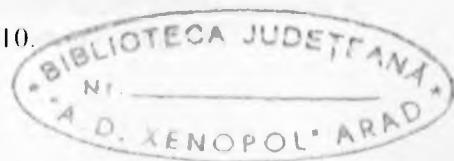
⁸³² Fl. Dudaș, *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, vol. II, p. 315.

⁸³³ I. Godea, *op. cit.*, p. 172.

⁸³⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁸³⁵ Fl. Dudaș, *Icoane pictate pe lemn de la începutul secolului XVIII identificate în Zarand*, în „M.B.”, an. XXIII (1973), nr. 10-12, p. 718.

⁸³⁶ A.N.D.J. Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 21-25/1856, f. 10.

IERMATA NEAGRĂ. După unele surse istoriografice, la sfârșitul secolului al XIX-lea, satul era organizat într-o parohie ortodoxă⁸³⁷, cu preot și biserică.

IGNEȘTI. La anul 1755 satul nu avea biserică și era filie la parohia Buhai.⁸³⁸ După acest an a fost construită o biserică de lemn de la care, în colecția de obiecte vechi bisericești de la mănăstirea Arad-Gai, se păstrează două icoane pe lemn, una reprezentând pe **Sfântul Nicolae** (nr. inv. 786), iar a doua, **Maica Domului cu Pruncul** (nr. inv. 787) datate ca fiind din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.⁸³⁹ În anul 1823 este sfințită o nouă biserică de lemn cu hramul „**Înălțarea Domnului**”⁸⁴⁰ edificată pe locul numit **Câmpul bisericii**. În anul 1904 este edificată o altă biserică tot din lemn, ce poartă hramul celei vechi. Era de 18 m lungime, 6 m lățime, 4 m înălțime iar turnul de 15 m înălțime. Biserica era de plan dreptunghiular cu absida altarului decroșată, poligonală cu cinci laturi. În anul 1986 această biserică a fost demolată, în locul ei fiind construită din cărămidă actuala biserică.

ILTEU. În anul 1755 episcopul Sinesie Jivanovici consemnează că în Ilteu exista o biserică de lemn veche și avea hramul „**Sf. Ioan Botezătorul**”.⁸⁴¹ În anul 1761, pe **Pârâul bisericii** a fost edificată o altă biserică de lemn cu hramul celei vechi. Pe pragul de lemn deasupra trecerii dintre naos și tinda bisericii se afla următoarea inscripție: „**EPARH ARADULUI PĂRINTELE SINESIE JIVANOVICI. FIIND ACEȘTI DOI PREOȚI POPA PETRU... POPA CONSTANTIN DINPREUNĂ CU DLUI JUPÂN MIHAIL TODOR BIRĂU LA A. 1761**”.⁸⁴²

Că această biserică a fost construită în anul 1761 ne este întărită și de următoarea însemnare făcută pe un exemplar al unui **Minci pe luna iunie**, tipărit la Buda în 1805: „**În altar pe lemnul iconostasului se află sculptat anul 1761, adecă anul edificării bisericii**”.⁸⁴³ Ulterior, această biserică a fost mutată pe vatra nouă a satului.

În vederea ridicării unui nou edificiu, în anul 1936, se primește aprobarea Comisiei Monumentelor Istorice pentru Transilvania, pentru demolare, cu indicația lui Atanasie Popa de a se păstra pictura din altar.⁸⁴⁴ Biserica actuală este din cărămidă, a fost ridicată în anul 1938 după planurile arhitectului Adalbert Papp din Arad. Biserica are hramul „**Nașterea Sf. Ioan Botezătorul**”.

INEU. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea exista o biserică, probabil edificată din lemn, în care exista un potir cu inițialele „**M. KO**” (Matei Corvin?), donatorul și protectorul cu chipul lui de armură medievală sculptat pe potir, alături de chipul Arhanghelului Mihail (probabil hramul bisericii) și chipul Mântuitorului pe cruce.

⁸³⁷ I. Tolan, *op. cit.*, p. 73.

⁸³⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁸³⁹ H. Medeleanu, *op. cit.*, pp.47-48. În colecția de la mănăstirea Arad-Gai se află și alte icoane pe lemn din sec. XVIII provenite de la biserica din Ignești.

⁸⁴⁰ A.E.O.R.Arad, **grupa a III-a, dosar 68/1886**, doc. 1767, , f. 60 v..

⁸⁴¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁸⁴² A.E.O.R.Arad, **grupa a III-a, dosar 385/1930**, doc. 5467, f. 293.

⁸⁴³ *Ibidem*, f. 292.

⁸⁴⁴ I. Opreș, *op. cit.*, p. 75.

La 28 noiembrie 1755 episcopul Sinesie Jivanovici sfințește o nouă biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhanghel*”,⁸⁴⁵ construită în mijlocul târgului, pe proprietatea baronului Peterfy, acoperită cu scândură de stejar, având turle clădite deasupra și prevăzute cu clopote.⁸⁴⁶ În anul 1844 biserica încă exista,⁸⁴⁷ și datorită faptului că era situată pe malul râului Crișul Alb, fiind amenințată cu surparea, în anul 1864, comunitatea bisericească din Ineu cere comitatului Arad aprobarea edificării unei noi biserici.⁸⁴⁸ Răspunsul comitatului este favorabil și în 1868 sunt finalizate lucrările de construcție la actuala biserică de zid ce poartă hramul celei vechi. Biserica a deținut o serie de icoane valoroase provenind de la vechea biserică de lemn. Iconostasul noului locaș de cult a fost împodobit cu pictură de către preotul Gheorghe Bila.

IONEȘTI. Situat pe *Dâmbul bisericii*, strămoșescul locaș de cult cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*” din Ionești, a fost edificat la începutul secolului al XVIII-lea (1720-1730) din lemn de stejar, cioplit în patru fețe și încheiate în coadă de rândunică. Tradiția locală menționează că inițial, biserica a fost edificată pe un alt amplasament, mutată pe actualul în jurul anului 1730. Reparațiile din cursul anilor au dus la unele înnoiri în elementele arhitecturale.

Despre o primă reparație avem informații din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. La 10 august 1779, episcopia arădeană cere permisiunea autorităților pentru repararea bisericii din Ionești, fiind necesară chiar mărirea ei, dovedindu-se neîncăpătoare. Aprobarea o primesc la 21 martie 1780.⁸⁴⁹ Biserica a fost pictată în același secol iar iconostasul este opera zugravului Constantin.⁸⁵⁰ În secolul al XIX-lea, peste pictura din secolul al XVIII-lea de pe pereții pronaosului, a fost aplicat un strat de tencuială.⁸⁵¹ Pictura naosului aparține lui Ioan Demetrovici, executată în 1845.⁸⁵² Biserica posedă icoane prăznicare din 1840, an din care se poate data și pictura de pe iconostas. Din pictură se mai păstrează numai cea din altar, din partea de sus a naosului și cea de pe iconostas.

IOSAȘ. În anul 1755 satul nu avea biserică și era filie la Feniș⁸⁵³. În anul 1810 este construită biserica de lemn cu hramul „*Bunavestire*”,⁸⁵⁴ înlocuită în anul 1948 cu actuala biserică de zid care are hramul celei vechi. Icoanele ce au împodobit biserica veche de lemn au fost realizate, unele de zugravul Constantin, altele de Iosif.⁸⁵⁵

⁸⁴⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, pp. 3-4.

⁸⁴⁶ Ed. I. Găvănescu, *Târguri arădene. Târgul Boroș-Ineu*, în „Hotarul”, Arad, an I, decembrie, nr. 8, p. 3.

⁸⁴⁷ A.E.O.R.Arad, *Consignațio Omnium Parochiarum...anno '844*.

⁸⁴⁸ A.N.D.J.Arad, *Fond Prefectura județului Arad, Actele comitelui*, dosar 2366/1864, f.1.

⁸⁴⁹ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 4, f. 280. E. Greuceanu, *Documente...*, în „A.B.”, nr. 5-6, 1990, p. 101.

⁸⁵⁰ Din acest iconostas, în colecția de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează mai multe icoane (nr. inv. 607-613).

⁸⁵¹ I.C.Panait, *op. cit.*, p. 54.

⁸⁵² Vezi amănunte la Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*.

⁸⁵³ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁸⁵⁴ A.E.O.R.Arad, *Grupa III, dosar 45/1880*, doc. 1105, f. 98 v.

⁸⁵⁵ I.C.Panait, *Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad*, p. 51. Icoanele se păstrează în Colecția de la mănăstirea Arad-Gai (nr. inv. 193-198).

IOSĂȘEL. Pe vatra veche a satului, în locul numit *La bisericuță*, la mijlocul secolului al XVIII-lea a fost construită o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”⁸⁵⁶ După sistematizarea satului și schimbarea vetrei așezării, a fost mutată și biserica pe un nou amplasament unde se afla și cimitirul satului. Tradiția locală consemnează că bolta bisericii a fost transportată pe „pureci” ce în înțeles local reprezintă lemne rotunde. Transportul a durat două săptămâni, distanța fiind de aproximativ 2 km. Pe locul unde a fost biserica, în anul 1872, familia Lazea a ridicat o troiță ce amintește credincioșilor de vechiul locaș de cult. În colecția de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează mai multe icoane din această biserică.⁸⁵⁷

Cu timpul s-a pus problema edificării unui nou locaș de cult, cel vechi fiind mic devine neîncăpător. Pentru că nu toți enoriașii erau de acord cu edificarea unei biserici noi, într-o noapte, episcopul Mihail Faur a scos pietre de la baza bisericii punând-o în pericol de prăbușire. În această situație, enoriașii au fost nevoiți să construiască altă biserică. Este construită din lemn, cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*” și a fost terminată în anul 1898.

IRATOȘ. Parohia ortodoxă română datează din anul 1927 când în sat, majoritar unguresc, stabilesc câteva familii de ortodocși.⁸⁵⁸ În 1929, din contribuția enoriașilor, este edificată și o capelă pentru necesitățile cultului. Prin anii 70 capela este amenajată în biserică adăugându-i-se un turn și altar semicircular.

JOIA MARE. În primii ani ai celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, pe locul numit de localnici *Hodobana*, a fost construită o biserică de lemn, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”, sfințită de episcopul Sinesie Jivanovici.⁸⁵⁹ Până la construirea actualei biserici, credincioșii o frecventau pe cea din parohia vecină, Barda.⁸⁶⁰ Din însemnările făcute pe filele unui *Triodion*⁸⁶¹, aflăm că la anul 1814 credincioșii din Joia Mare cumpără biserica de lemn din satul vecin Pleșa⁸⁶², despre care, dintr-o conscripție din anul 1855 aflăm că avea două clopote.⁸⁶³ În anul 1884, protopopul Constantin Gurban al Butenilor, sfințește biserica de zid actuală, care poartă hramul celei vechi. Biserica a fost edificată cu concursul cunoscutei familii nobiliare Brassy (Brașoveanu).

JULIȚA. În conscripția din 1755 este consemnată existența bisericii de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”, cu mențiunea că era nouă.⁸⁶⁴ Despre această biserică glăsuiește și o însemnare făcută pe filele unei cărți de cult din secolul al XVIII-lea,

⁸⁵⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁸⁵⁷ Nr. inv. 188-192.

⁸⁵⁸ Populația maghiară din Iratoș s-a stabilit cu puțin înainte de 1835, cf. Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului*, p. 104; I.Tolan, *op. cit.*, p. 71.

⁸⁵⁹ A.N.D.J.Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 23; A.E.O.R. Arad, *grupa a III-a, dosar 45/1880*, doc. 1073, f. 37 v.; Idem, *Dosar Istoricul bisericilor din Protopopiatul Ineu*, 1982, nen.

⁸⁶⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁸⁶¹ Nu cunoaștem locul și anul apariției.

⁸⁶² „Biserica s-a mutat în Căcărău (n.n. Joia Mare) din Pleșa în anul 1814”, cf. A.E.O.R.Arad, *grupa III, dos. 385/1930*, doc. 3130, f. 370, 371.

⁸⁶³ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 84/1855, f. 54.

⁸⁶⁴ Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

din care reiese că a fost construită înainte de anul 1757 (ante 1757).⁸⁶⁵ Din acest na se păstrează o icoană reprezentând pe Sf. Ierarh Nicolae cu următoarea inscripție: „ACEASTĂ SFÂNTĂ ȘI FRUMOA-SĂ ICOANĂ O AU LUAT MADOȘ ADAM DIN JULIȚA PENTRU SUFLETUL DUMNEALUI ȘI A PĂRINȚILOR ȘI O AU DUS LA SFÂNTA BISERICĂ PENTRU SĂRUTARE, CĂ E FĂCUTĂ DE ZUGRAV DE TREABĂ. IPROCI. ACEASTĂ ICOANĂ ESTE LUATĂ DIN FĂGET CÂND AU FOST TÂRG ÎN ZIUA FLORIILOR IAR ADAM AU DUS ÎN ZIUA DE PAȘTI LA BISERICĂ. PIS MEȘETA MARTIE ÎN 31 LEAT 1757. SCRIS-AM EU IZAC OT JULIȚA GRĂMĂTIC. ICOANA ESTE A SFÂNTULUI NICOLAE.”⁸⁶⁶

Cu timpul, biserica veche a ajuns în situația de a fi reparată sau chiar înlocuită cu alta nouă. În 3 mai 1787 este consemnată aprobarea din partea autorităților pentru reparații la biserica din Julița,⁸⁶⁷ dar, în anul 1790 localnicii își construiesc o biserică nouă cu hramul „*Intrarea în Biserică a Maicii Domnului*”,⁸⁶⁸ sfințită în anul 1803.⁸⁶⁹ Planul bisericii este dreptunghiular cu absida nedecroșată, poligonală cu 5 laturi.

Noua biserică a fost împodobită cu o frumoasă pictură. Dintr-o însemnare făcută pe coperta unui *Triodion* (Râmnic, 1781), aflăm că pictura a fost executată de unul dintre cei mai talentați zugravi care și-au desfășurat activitatea în satele de pe valea Mureșului, este vorba de Nicolae din Lupșa Mare, ce în 1813 notă: „S-au scris prin mine Nicolae moler precum că am fost lăcuitoriu în Giulița când am făcut tot lucrul zugrăvitului la biserică în anul 1813”.⁸⁷⁰ Din însemnare reiese că era stabilit în Julița executând în această perioadă și pictura la bisericile din jur. În anul 1829 locuia tot în Julița, așa după cum reiese dintr-o altă însemnare făcută pe filele unui exemplar al *Noului Testament* (Bălgrad, 1648): „Să se știe că eu Nicolae Zugrav am scris în anul 1829 în luna aprilie 13 zile.”⁸⁷¹

Cel puțin la Julița nu a lucrat singur, a avut și unele ajutoare. Prezența în biserica de lemn din Julița, alături de icoana împărătească a lui Iisus Hristos executată la 3 mai 1813 de zugravul Nicolae⁸⁷² și a icoanei Maicii Domnului, terminată în 12 martie 1813 de zugravul Simon Silaghi de la Abrud și Nichifor

⁸⁶⁵ Ioana Cristache Panait, Florica Dimitriu, *Bisericile de lemn ale Banatului*, în „M.B.”, an. XXI (1971), nr. 10-12, p. 554.

⁸⁶⁶ I.C. Panait, *Contribuții la cunoașterea picturii bănățene din bisericile de lemn de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „S.C.I.A. Seria artă plastică”, Tom XIX, nr. 1, 1972, p. 127.

⁸⁶⁷ C. Petranu, *op. cit.*, p. 9.

⁸⁶⁸ A.N.D.I. Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 36.

⁸⁶⁹ A.E.O.R. Arad, *grupa III*, dos. 45/1880, doc. 1041, f. 1v.

⁸⁷⁰ I.C. Panait, *Prezența zugravului Nicolae de la Lupșa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe Valea Mureșului de Jos*, p. 158; *Idem*, *Cărți vechi cu însemnări din bisericile Mitropoliei Banatului*, în „M.B.”, an. XIX (1969), nr. 4-6, p. 270.

⁸⁷¹ E. R. Colta, *Cărți vechi din secolul al XVII-lea în Țara Zarandului*, în „Țiridava”, VIII, 1977, p. 575.

⁸⁷² Pe fața icoanei de pe iconostas, în partea de jos, se află următoarea însemnare cu litere chirilice: „Anii de la Adam 7321, de la Hristos 1813”, iar pe spatele icoanei se află însemnarea: „Nicolae zugrav de...1813, mai în 8 zile am gătat.” cf. Longhin I. Oprea, *Biserici de lemn monumente istorice din Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului*, în „M.B.”, an. XV (1965), nr. 1-3, p. 190.

Nandroane,⁸⁷³ ne determină să credem că cei doi zugravi au participat la înpodobirea bisericii cu pictură.

În Julița mai există o biserică de lemn cu hramul „*Intrarea Maicii Domnului în Biserică*”, fostă greco-catolică, edificată în anul 1897 de meșterul Gabor Sofronie pe proprietatea sa particulară și arondată episcopiei greco-catolice din Oradea. Urmașii lui în anul 1929, au vândut-o mai târziu episcopiei din Oradea împreună cu terenul din jur. Din anul 1948 nu se mai slujește în ea.⁸⁷⁴

În anul 1976 a fost construită o biserică de zid cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”.⁸⁷⁵

LABAȘINT. Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea a fost înălțată o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”.⁸⁷⁶ În anul 1930, după construirea actualei biserici de piatră cu hramul „*Sf. Proroc Ilie*”, cea veche a fost demolată.

LALAȘINT. Locașul strămoșesc de cult persistă în amintirea locuitorilor, prin toponimul *Balta bisericii* sau *Progagea veche* - cum i se mai spune locului respectiv - unde se știe că a existat o modestă biserică de lemn. În 1758, protosinghelul Arsenie Radivoievici nota: „[...] Hramul Sfinții Arhangheli, din bârne, ne lipită cu lut, 3 ferestre neînchise, ușă proastă fără zăvor, pridvor de scândură proastă, acoperit cu șindrilă de stejar, turlă de lemn, în ea un clopot [...]. Altarul prost, sfânta masă de scândură, pe ea un acoperământ, antimis sfințit de Gheorghe Popovici în 1755, 2 sfeșnice de alamă, cruce de lemn prost, are Sf. Mir, chivotul-cutie proastă, Evanghelie muntenească[...]”⁸⁷⁷

La anul 1845, protopopul Dimitrie Petrovici Stoichescu al Lipovei sfințește actuala biserică de zid cu hramul „*Sf. Arhangheli*”.

LAZ. În anul 1739 este sfințită biserica cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”,⁸⁷⁸ de la care, în Colecția de obiecte vechi bisericești de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează o icoană pictată pe lemn ce reprezintă pe **Maica Domului Hodighitria** (nr. inv. 179), datată a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁸⁷⁹. Ușile împărătești de la această biserică în dedeniul patru, au fost trimise de către preotul Cornel Bodea din Dezna, istoricului Nicolae Iorga pentru a le cerceta. Mai bine de 50 de ani necunoscându-se nimic de soarta lor, în 1990, cu prilejul unei vizite făcute la mănăstirea Susana, doamna acad. Cornelia Bodea, fiica preotului Cornel Bodea, le-a aflat în colecția cunoscutului așezământ monahal.⁸⁸⁰

⁸⁷³ Pe fața icoanei Maicii Domnului de pe iconostas, în partea de jos, se află următoarea însemnare: „La 1813 martie 12 se Simon Silaghi de Abrud și Nichifor zugrafu”. Pe spatele icoanei este scris: „S-au zugrăvit aceste sf. icoane de Nechifor Nandrona zugrav în anul 1813”, cf. *Ibidem*; I. C. Panait, *Contribuții la cunoașterea picturii bănățene din bisericile de lemn de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, p. 127.

⁸⁷⁴ Informație primită de la fostul paroh Iulian Bunescu (1910-1987).

⁸⁷⁵ Biserica veche de lemn în 1993 a intrat în custodia Muzeului Țăranului Român din București.

⁸⁷⁶ A.E.O.R. Arad, *grupa a III-a, dosar 68/1885*, doc. 1135, f. 94v.

⁸⁷⁷ I.D. Suci, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 120, p. 265.

⁸⁷⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁸⁷⁹ H. Medeleanu, *op. cit.*, p. 72.

⁸⁸⁰ Informație primită prin bunăvoința doamnei academician Cornelia Bodea căreia îi mulțumim și pe această cale.

La sfârșitul secolului al XVII-lea sau începutul celui următor este construită o nouă biserică de lemn, ce avea pe ușile împărătești anul 1800, pe proscomidiar anul 1717, o icoană a **Sf. Nicolae** anul 1800, iar pe două icoane împărătești anul 1855. Același an era și pe un policandru din biserică.⁸⁸¹ În anul 1927 a fost înlocuită cu actuala de lemn și are hramul celei vechi.

LAZURI. În anul 1754 exista o veche biserică de lemn, cu hramul „**Adormirea Maicii Domnului**”,⁸⁸² înlocuită în anul 1814 cu alta, tot din lemn și care avea hramul „**Pogorârea Sf. Duh**”.⁸⁸³ A fost demolată în anul 1945, când a început edificarea actualei biserici, terminată în anul 1954 și care are hramul celei vechi.

LEASA. Dacă în conscripția lui Sinesie Jivanovici din 1754 este cunoscut că credincioșii din Leasa nu aveau biserică, ei frecventând pe cea din Hălmagiu,⁸⁸⁴ în anul 1760 ei deja aveau o biserică nouă edificată din lemn.⁸⁸⁵ La 21 martie 1772, episcopia Aradului cere permisiunea autorităților pentru repararea bisericii din Leasa. Guvernul, la 6 aprilie 1772 cere raportul tablei comitatului Zărand, care informează că biserica din lemn din Leasa a fost închisă de comitele Paul Hollaki, pentru că fusese construită fără permis imperial. În urma aprobării primite, în anul 1785, credincioșii își construiesc o biserică nouă din piatră, cu hramul „**Bunavestire**”,⁸⁸⁶ astăzi dispărută. În anul 1949, a fost edificată actuala biserică de zid cu hramul „**Sf. Arhangheli**”.

LIPOVA. Biserica din partea de est a localității, aflată în apropierea canalului care unea Mureșul cu șanțul cetății Lipova, la începutul secolului al XVIII-lea era în ruină. În deceniul al treilea al secolului al XVIII-lea, se încep reparațiile la biserică. Pe un bloc mic de piatră aflat în tencuiala zidului, în exterior, în partea de nord din stânga vechii intrări, se află gravat anul 1732. Probabil anul când a fost terminată repararea ei. În sprijinul acestei afirmații avem o însemnare făcută pe foaia de titlu a unui **Apostol** (Moscova, 1751), în care se menționează: „[...] **sau sfârșitu biserica Liepovei la anu 1732**”.⁸⁸⁷

Forma bisericii a rămas cu planul în cruce greacă, a fost decorat interiorul, iconostasul, plus fațada exterioară în jurul și deasupra intrării de pe latura de nord cu un covor de pictură.⁸⁸⁸ Într-un document din 1775 se menționează că în anul 1732 biserica avea un iconostas de zid executat de zugravul Nedelcu Popovici.⁸⁸⁹

⁸⁸¹ A.N.D.J.Arad, **Fond Protopopiat ortodox român Ineu**, dosar 5, f. 119; A.E.O.R.Arad, **grupa a III-a**, dosar 425/1936, doc. 3950; Idem, **grupa a IV-a**, dosar 77/1932, doc. 7319, f. 67; Petranu, **op.cit.**, p. 7. Proscomidierul și ușile împărătești se păstrează și astăzi în biserica din Laz.

⁸⁸² S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

⁸⁸³ A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 54.

⁸⁸⁴ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁸⁸⁵ M. Voileanu, **op. cit.**, p. 46.

⁸⁸⁶ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. 4, f. 279; A.N.D.J.Arad, **fond citat**, f. 59.

⁸⁸⁷ E.R.Colta, **Însemnări de pe cărți vechi românești. Documente ale veacurilor trecute**, în „Ziridava”, XI, 1979, p. 1064.

⁸⁸⁸ Ioachim Miloia, **Începuturile artei românești în Banat**, în „An. B.”, an. VI, nr. 1, fasc. 4, ianuarie-martie 1930, p. 4.

⁸⁸⁹ Idem, **Biserica română din Lipova**, în „An.B.”, an. I, nr. 1, ianuarie-decembrie 1928, p.35.

Referitor la pictura interioară executată în această perioadă, există unele controverse, aceasta datorită citirii în alt mod a inscripției de la baza unei nișe de pe peretele de nord, în stânga vechii intrări unde meșterii și-au lăsat scris numele cu anul 1732. Viorel Țigu, în 1971 citea astfel inscripția: „**(I) stuko Noi Nedelko zugra(v) Popovici... Șerb(an)... Rad(u)... Popov(ici)...**”.⁸⁹⁰ Istoricul de artă Horia Medeleanu este de părere că inscripția a fost mult mai lungă, ea desfășurându-se pe două rânduri cuprinse într-un chenar de 118 cm lungime și 12,5 cm lățime, în rândul întâi mai păstrându-se numai două cuvinte și în trei locuri urmele picioarelor unor litere. Medeleanu susține că primul cuvânt este „**Stuko**”, al doilea este numele românesc „**Ion**”, scris cu **I, Omega, N** și **semn tare**, după care urmează două puncte. Numele lui Nedelcu Popovici și al celorlalți colaboratori se află în rândul al doilea și sunt scrise cu litere ușor mai mici. Potrivit aceleași păreri, după numele zugravului Ion, au mai urmat, până la capătul rândului întâi, încă două sau trei nume. Textul complet al inscripției citindu-l astfel: „**Stuko Ion, (zugrav I, zugrav II)...Nedelcu zugrav Popovici, Șerban ...și Radu Popov(ici).**”⁸⁹¹ Examinând și noi inscripția, credem că citirea corectă a inscripției este cea a lui Horia Medeleanu, care afirmă că principalul autor al frescelor de la Lipova a fost zugravul Ion ajutat de câțiva ucenici între care și Nedelcu Popovici.

În jurul și deasupra ușii vechii intrări de pe partea de nord, meșterii zugravi au realizat o frescă reprezentând trei compoziții: **Patriarhii Avraam, Isac și Iacob, Acoperământul Maicii Domnului și Judecata de apoi**. Descoperirea acestei picturi exterioare a determinat pe Ioachim Miloia să afirme că biserica de la Lipova ar fi putut fi o mănăstire decorată după obiceiul celor din Balcani, cu picturi în jurul și deasupra intrării principale.⁸⁹² Că avea pictură exterioară după obiceiul celor din Balcani, poate fi pusă în legătură și cu exodul de familii de macedoromâni de la începutul secolului al XVIII-lea în Banat. Aceste familii, de religie ortodoxă, nu se mulțumeau cu modestele și vechile locașuri de cult. Ei aveau nevoie de clădiri care să impresioneze prin arhitectura și pictura lor pentru a-și putea să-și impună legea lor ortodoxă. Negustorilor macedoromâni din Lipova au avut un rol important în renovarea din 1732 a bisericii.

În anul 1792⁸⁹³ a fost terminată o nouă mare renovare a bisericii, când, prin execuția a o seamă de lucrări a fost acoperită zugrăveala din 1732. Noile lucrări au șters podoaba artei bizantine dând mantia hibridă a unui baroc aulic. A fost demolată partea dinspre răsărit, conținând absida altarului și s-a adăugat o porțiune nouă, lungindu-se biserica cu circa 8 m. Deasupra acestei noi construcții a fost trasă

⁸⁹⁰ Viorel Țigu, **Generalități asupra stratului II de frescă de la biserica ortodoxă română din Lipova**, în „M.B.”, an. XXI (1971), nr. 7-9, p. 452.

⁸⁹¹ H. Medeleanu, **Noi precizări în legătură cu Nedelcu Popovici și pictura murală de la Lipova**, în „M.B.”, an. XXX (1980), nr. 4-6, p. 361.

⁸⁹² I. Miloia, **op. cit.**, p. 33.

⁸⁹³ Anul este încrustat pe un bloc de piatră așezat în tencuială, pe peretele de nord, în exterior, lateral intrării.

actuala boltă roccoco, cu 1,60 m mai jos decât era inițial. S-a adăugat un suport în formă de nartex pe care se ridică turnul clopotniță. A fost închisă ușa vechii construcții tăindu-se altele în absidele ce după lungirea construcției cădeau la mijlocul bisericii. A fost acoperită pictura existentă stricată prin demolarea boltii vechi, prin tăierea ușilor și a două ferestre mari, câte una pe laturile longitudinale. În exterior, profilul zidurilor vechi susținute de contraforți masivi a fost îngropat într-un zid nou de 0,72 m grosime ca să-i dea un aspect unitar cu partea adăugată la altar. Tot acum a fost acoperită și pictura exterioară.⁸⁹⁴ În 1796 iconostasul vechi era înlocuit cu altul executat de Ștefan Tenețchi într-o vădită influență a renașterii italiene.⁸⁹⁵

În anul 1927, în baza cercetărilor lui I. Popescu și P. Molda și a devizului întocmit de Iulian Toader (în valoare de 420.000 lei), este prevăzută curățirea iconostasului, reparații parțiale și pictarea din nou. Lucrările încep în 1928 sub îndrumarea lui Ioachim Miloia și se termină în 1931.⁸⁹⁶ Lucrarea s-a impus datorită valorii obiectivului dar și insistențelor protopopului Fabriciu Manuilă și cu sprijinul lui Sever Bocu. Comisia Monumentelor Istorice, în anii 1927-1930 acordă câte 200.000 lei subvenție, devizul general, întocmit de Victor Vlad, atingând 1 000 000 de lei.⁸⁹⁷

Renovarea trebuia făcută după un plan de restaurare științifică constând din două momente: desbrăcarea învelișului baroc ce s-a pus peste forma originală a bisericii în 1792 și refacerea acestei porțiuni originale de la începutul secolului al XVIII-lea sau a celei din secolele XV-XVI. Pentru prima concepție era la îndemână o descriere de la anul 1775 plus bazele desgropate în decursul lucrărilor din anul 1918 pentru instalația de încălzire. Pentru a doua formă, între picturile scoase de sub mortar s-a găsit un fragment important constând din pictura vechii biserici ce exista înainte de anul 1732. Planul arhitectonic întocmit în acest scop a dat o soluție corespunzătoare prin ridicarea unei cupole centrale, așa cum a fost la origine, iar lucrările de desgropare a picturii vechi și restaurării ei trebuiau limitate doar la atât. Restul de decorație modernă ce trebuia făcută era gândită astfel ca să nu înăbușe vechea pictură ci să o pună în valoare.⁸⁹⁸ Lucrările de restaurare n-au ținut cont de acest imperativ. A fost denaturată compoziția barocă din veacul al XVIII-lea, respectând din a doua fază de construcție doar fațada de vest și absida. Boltile baroce ale navei au fost înlocuite cu o boltă în leagăn, dublându-se înălțimea interioară de la 7 la 14 m. Profitând de grosimea zidurilor navei (3 m), deasupra vechilor cornișe au fost amenajate două galerii longitudinale ce comunică cu nava

⁸⁹⁴ I. Miloia, *op. cit.*, p. 34; Idem, *Începuturile artei românești în Banat*, p. 4.

⁸⁹⁵ H. Medeleanu, *Perspectivă nouă asupra picturii din biserica română Lipova (jud. Arad)*, în „R.M.M.M.I.A.”, an. L, nr. 1, 1981, p. 83.

⁸⁹⁶ Recepția lucrării se face la 27 octombrie 1931 de H. Teodoru, meșterul pictor fiind Iulian Fillingher, cf. I. Opreș, *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire*, p. 149.

⁸⁹⁷ *Ibidem.*

⁸⁹⁸ „Analele Banatului”, an. IV, fasc. 8, ianuarie-martie 1931, p. 132.

prin arcade în plin cintru, primind lumina printr-o serie de ferestre cu arc semicilindric.⁸⁹⁹

Biserica în forma actuală prezintă un plan dreptunghiular cu o absidă poligonală (5 laturi) la exterior și interior și un turn-clopotniță în partea de vest deasupra unui pridvor. Altarul, în interior, prevăzut cu patru nișe dreptunghiulare se continuă spre vest cu naosul iar acesta cu pronaosul care este deschis spre naos. Deasupra pronaosului, susținut de patru stâlpi de zidărie, din care doi adosiți la laturile de nord și sud se află cafasul. De-a lungul naosului și pronaosului, pe laturile de nord, sud și vest, au fost amplasate deasupra vechilor cornișe, două galerii longitudinale și una transversală. Lucru posibil ca urmare a ridicării bolții. Pe latura de nord a peretelui se află un amvon la care se ajunge pe o scară aflată în grosimea zidului. Pe peretele nordic și pe cel sudic al naosului, pe solee, se află câte o nișă adânc săpată în grosimea zidului, nișe care au trei laturi și adăpostesc stranele. Peretele de vest al pronaosului, la întretăierea cu cel nordic, prezintă săpate în grosimea zidului o nișă în formă de semicerc, în timp ce în partea de sud-vest se află o nișă cu trei laturi. Parsoseala este din plăci de piatră. Pronaosul și naosul au boltă semicilindrică, în timp ce absida altarului este prevăzută cu o semicalotă. Pridvorul închis, prevăzut cu trei bolți, susține împreună cu latura de vest a pronaosului turnul-clopotniță încadrat la exterior de două turnuri mici ce se află deasupra caselor de scări amenajate pentru galerii. Tot la exterior, fațada de apus are o ușă în două canaturi și o decorație barocă ce abundă în părțile superioare ale turnului-clopotniță.

Pe lângă pictura din secolul al XV-lea și cea din 1732, găsim și una nouă executată la ultima restaurare a monumentului, datorată pictorilor M. Râmniceanu (interiorul altarului, pronaosului și Învierea de deasupra intrării în naos), V. Blendea (restaurează fresca lui Nedelcu Popovici și pictează din nou deasupra corului și deasupra ușii de la intrare în naos, Arătarea Mântuitorului după Înviere apostolului Toma) și Brăescu (a pictat catapeteasma ridicată cu ocazia restaurării din 1928-1930 deasupra iconostasului și arcadele). Sculptura în lemn aparține meșterului Iuliu Busuioc.

LIVADA (valea Crișului Alb) Satul este amintit ca parohie încă în anul 1652.⁹⁰⁰ Nu știm dacă biserica parohială din sec. al XVII-lea, construită în mod sigur din lemn este cea menționată de Sinesie Jivanovici în 1755 sau nu. Această biserică avea hramul "*Pogorârea Sf. Duh*".⁹⁰¹ La 25 noiembrie 1779, parohia obține aprobarea pentru construirea unei noi biserici de lemn,⁹⁰² care, la anul 1783 este sfințită, hramul ei fiind al celei vechi.⁹⁰³ În anul 1906 a fost demolată, în locul ei fiind construită actuala biserică de zid.

LIVADA. Satul s-a înființat la mijlocul secolului al XIX-lea de populația maghiară adusă din pusta Szent-Tamas.⁹⁰⁴ Cu timpul se stabilesc și români⁹⁰⁵, cei

⁸⁹⁹ E. Greceanu, *Un tip singular al arhitecturii feudale românești, biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova, județul Arad*, p. 297.

⁹⁰⁰ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. I, f. 212.

⁹⁰¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁹⁰² Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 4, f. 248.

⁹⁰³ A.E.O.R.Ar. Arad, *Grupa a III-a, dosar 68/1885*, doc. 1167, f. 63v.

⁹⁰⁴ I. Tolan, *op. cit.*, p. 71.

⁹⁰⁵ La 1900 erau 259 de români, cf. *Ibidem*.

mai mulți însă după al doilea război mondial. Încă de la început serviciile religioase s-au ținut într-o capelă. După 1989 a fost edificată o biserică nouă.

LUGUZĂU. Încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea pe *Dealul viilor* exista o biserică de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”, înlocuită în 1860 cu alta tot din lemn, cu același hram și sfințită în anul 1869 de protopopul Gheorghe Popescu al Butenilor.⁹⁰⁶ În 1925 a fost construită actuala biserică de zid cu hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*”, cea veche de lemn fiind vândută prin licitație lui Duma Ilie cu prețul de 7.800 lei.

LUNCA (localitate dispărută). Satul Lunca⁹⁰⁷ era situat în hotarul localității Almaș, în partea de vest spre Cil, avea o biserică de lemn încă în anul 1726, în care slujea preotul Gheorghe, așa după cum reiese dintr-o însemnare făcută pe filele unui *Octoih* (Târgoviște 1712).⁹⁰⁸ În jurul anului 1812, locuitorii din Lunca se mută în Almaș⁹⁰⁹, în aceste împrejurări găsindu-și sfârșitul și biserica de lemn.

LUNCA TEUZULUI. A existat o biserică de lemn, despre care într-un inventar tipărit de *Comisiunea ungară a monumentelor istorice* se menționează că data din anul 1882, dată pusă la îndoială de Coriolan Petranu.⁹¹⁰ Biserica a fost folosită până în anul 1923 când a fost înlocuită cu alta tot din lemn, cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”. Această biserică așteaptă să fie demolată, în locul ei fiind construită, după 1990, o biserică nouă de cărămidă.

LUNCȘOARA. Încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea exista o veche biserică de lemn, cu hramul „*Bunavestire*”,⁹¹¹ înlocuită cu actuala edificată tot din lemn, cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*” în anul 1825.⁹¹² Biserica se înalță pe o fundație de piatră brută, cu pereții din bârne masive încheiate la colțuri; șarpantă de lemn cu învelitoare de șindrilă; sub strașină, console frumos profilate. De plan dreptunghiular se termină cu un altar trapezoidal. În jurul anului 1900, biserica a fost tencuită atât în interior cât și la exterior. Pictura executată la mijlocul secolului al XIX-lea de Ioan Demetrovici se păstrează numai pe iconostas și în altar.

Tradiția orală referitoare la biserică este destul de contradictorie. O variantă este că biserica ar fi fost mutată în anul 1825 din cătunul Crăciunești, alta că ar fi fost adusă din satul Prăvăleni înainte de anul 1825.⁹¹³

LUPEȘTI. A existat o biserică de lemn încă înainte de mijlocul secolului al XVII-lea, care în 1759 era într-o stare de ruină, ea având hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”.⁹¹⁴ În anul 1786 este construită o altă biserică de lemn cu hramul „*Sf.*

⁹⁰⁶ Idem, *grupa a III-a, dosar 2/1886, doc. 2255, f. 37v.*

⁹⁰⁷ Este atestat documentar în anul 1439, cf. C. Suciu, *op.cit.*, vol. II, p. 364.

⁹⁰⁸ „Această sfântă carte anume *Octoih* iaste a popii Gheorghe de la Lungani...1726”, cf. A.E.O.R.Arăd, *grupa a III-a, dosar 385/1930, doc. 3130, f. 370, 371.*

⁹⁰⁹ Gh. Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului*, p. 35.

⁹¹⁰ C. Petranu, *Monumentele istorice ale județului Bihor*, p. 31, 32.

⁹¹¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

⁹¹² C. Petranu, *Bisericele de lemn ale județului Arad*, p. 8.

⁹¹³ Tradiția locală este contradictorie. Unii bătrâni susțin că biserica ar fi fost mutată în anul 1825 din satul Crăciunești (azi cătun), alții că ar fi fost adusă din satul Prăvăleni mai înainte de anul 1825, cf. Godea, *op. cit.*, p. 173.

⁹¹⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

Mc. Gheorghe".⁹¹⁵ În anul 1867, nu cunoaștem dacă a fost construită alta tot de lemn sau a fost reparată cea cu hramul „**Sf. Mc. Gheorghe**".⁹¹⁶ În 1939 a fost demolată iar în locul ei fiind construită actuala de zid, care poartă hramul celei vechi.

MACEA. Vechea biserică de lemn, cu hramul „**Nașterea Sf. Ioan Botezătorul**” exista în prima jumătate a secolului al XVIII-lea⁹¹⁷ în jurul anului 1800, a fost construită actuala biserică de piatră purtând hramul celei vechi.⁹¹⁸ Pe unul din clopotele rechiziționate în timpul primului război mondial se afla următoarea inscripție: „**Acest clopot e dăruit de Todor Petruț în anul 1700**”.⁹¹⁹ Acesta putea proveni de la vechea biserică de lemn.

MĂDRIGEȘTI. Încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea exista o biserică, edificată în mod cert din lemn, pentru care credincioșii Groza Toader și Surda Onu, cu 8 florinți, cumpără un **Molitvelnic** manuscris, copiat la jumătatea secolului de diacul Ioan Petrovici și îl dau pomană „**la biserică la Mădrijești [...] pentru sufletul lor**”.⁹²⁰ În anul 1804 este înlocuită cu actuala biserică de lemn cu hramul „**Sf. Mc. Gheorghe**”. Din biserica veche în cea nouă au fost mutate De la această biserică au fost mutate icoanele împărătești (**Maica Domnului Hodighitria, Iisus Hristos Pantocrator, Sf. Gheorghe și Sf. Nicolae**) pictate în anul 1777 de zugravul Iosif.⁹²¹ Poate că acestea sunt icoanele semnalate în 1925 de Coriolan Petranu date de le ca provenind din anul 1703.⁹²²

MĂNĂȘTUR. În 1758, protosinghelul Arsenie Radivoievici cu ocazia vizitei canonice efectuate în Mănăstur, găsește o veche biserică edificată din cărămidă arsă, cu 6 ferestre, 3 uși. Tâmpla bisericii era din cărămidă arsă iar iconostasul din scândură având în primul registru cele 4 icoane împărătești, în registrul al II-lea 12 icoane cu Sfinții Apostoli iar în partea suferioară o icoană cu Răstignirea Domnului. În pronaos erau 6 icoane și o cristelniță zidită. Hramul bisericii era „**Cuvioasa Paraschiva**”.⁹²³ Fiind într-o stare degradată, în anul 1779, credincioșii construiesc o nouă biserică, de această dată din lemn, sfințită la 11 august 1779 de episcopul Moise Putnic (1774-1781) al Timișoarei. A fost folosită până în anul 1888, când în locul ei a fost înălțată actuala biserică de piatră cu același hram.⁹²⁴

MĂDERAT. Pe locul numit astăzi **La bisericuță**, a existat o biserică de lemn cu hramul „**Adormirea Maicii Domnului**”, sfințită în anul 1739.⁹²⁵ În anul 1792 a

⁹¹⁵ A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română a Aradului**, Seria Acte școlare, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 36.

⁹¹⁶ A.E.O.R.Arad, **Date statistice 1925**, nenumărotat.

⁹¹⁷ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 6.

⁹¹⁸ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 55/1855, f. 228.

⁹¹⁹ A.E.O.R.Arad, **Dosar Istoricul parohiilor și filiilor din protopopiatul Arad**, nenumărotat.

⁹²⁰ Fl. Dudaș, **Manuscrisele românești din bisericile Bihorului**, vol. II, p. 316.

⁹²¹ H. Medeleanu, **op. cit.**, p. 31.

⁹²² C. Petranu, **op. cit.**, p. 7.

⁹²³ D. Ruvaraț, **Temišvarska Eparhija od ucina postanka do 1758 god**, Sremski Karlovci, 1914, p. 44. Traducerea în limba română a documentului la I.D.Suciu, R.Constantinescu, **op.cit.**, vol. I, doc. 120,p. 275.

⁹²⁴ A.E.O.R.Arad, **grupa a III-a, dosar 45/1880**, doc. 361, f. 15v.

⁹²⁵ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

fost sfințită de episcopul Pavel Avacumovici (1786-1816) al Aradului, biserica actuală de zid, purtând hramul celei vechi.⁹²⁶

MĂGULICEA. Între 1754-1762 este edificată biserica de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”,⁹²⁷ înlocuită în jurul anului 1800⁹²⁸ cu actuala de lemn, care are hramul celei vechi.

MĂRĂUȘ. În a doua jumătate a secolului XVII-lea este menționat preotul Vasile Ștefanovici din Măraș.⁹²⁹ Existând preot exista și biserică. Aceasta credem că este cea menționată ca existând pe *Dealul de Măraș*, edificată din lemn și avea hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.⁹³⁰

După mutarea vetrei satului, a fost înlocuită cu alta tot de lemn, construită pe locul numit *Cârna*, unde era și cimitirul. În jurul anului 1890 este înlocuită cu alta de lemn, demolată înainte de anul 1977, când este terminată construcția bisericii actuale ce are hramul celei vechi.

MÂNDRULOC. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”, care la mijlocul secolului al XVIII-lea era veche și într-o stare degradată⁹³¹ și era construită pe vatra veche a satului, la locul numit de către localnici *Hadă*. În jurul anului 1825, mutându-se vatra pe locul actual, biserica a rămas părăsită. În anul 1850 a fost construită biserica actuală cu hramul „*Intrarea Maicii Domnului în Biserică*”.

MÂNERĂU. La mijlocul secolului al XVIII-lea satul avea o biserică de lemn nouă, nesfințită și fără hram, însă enoriașii doreau ca ea să poarte hramul „*Sf. Cosma și Damian*”.⁹³² Biserica a fost sfințită în anul 1836,⁹³³ situată pe locul actualei biserici. Faptul că numai în acest an este sfințită nu exclude existența ei cu mult înainte sau a unei alte biserici, mai ales că de la parohia Mănerău avem matricole parohiale (botezați și decedați) din 1799, din 1800 cele ale cununărilor.⁹³⁴ Cu toate acestea nu cunoaștem anul construirii ei. Știm că în 1845, Țigan Petru, probabil epitropul, a adunat 100 florini și împreună cu fiul său Ieremia, au dus la bun sfârșit lucrările de reparație a bisericii. În 1857-1858 au mai fost adunați 500 florini pentru o nouă reparație a bisericii. În 1874 a început construirea actualei biserici de zid,⁹³⁵ care poartă hramul celei vechi.

⁹²⁶ A.E.O.R.Arad, grupa III, dosar 45/1880, doc. 805, f. 65 v.

⁹²⁷ S. Dragomir, op. cit., în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5; M Voileanu, op.cit., p. 46

⁹²⁸ A.N.D.J.Arad, fond citat, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 64.

⁹²⁹ „Această carte o am cumpărat eu, Popa Crăciun, din S(atul) Moiseni, de la diacul Ioan, feciorul lui Popa Vasile din Măraș, și o am luat cu 15 florinți împreună cu fratele meu Ioan „ (Cazania lui Varlaam), cf. Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, p.131.

⁹³⁰ A.N.D.J.Arad, fond citat, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 93; Șt. Lupșa, op. cit., vol. I, f. 373, f. 373.

⁹³¹ S. Dragomir, op. cit., în „F.D.”, 21 decembrie 1909, nr. 5, p. 4.

⁹³² S. Dragomir, op. cit., în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁹³³ A.E.O.R.Arad, *Consignație omnium Parochiarum...anno '844*.

⁹³⁴ cf. *Îndrumător în Arhivele Statului județului Arad*, vol. I, București, 1974, pp. 207-208.

⁹³⁵ T. Baba, op. cit., f. 102, 103.

MÂSCA. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”, sfințită în anul 1747.⁹³⁶ În jurul anului 1790 este construită din piatră actuala biserică, ce poartă hramul celei vechi, sfințită la 6 iulie 1797.⁹³⁷ Planul bisericii este în formă de cruce, iar turnul clopotniță clădit jos, pe stâlpi, separat de tindă dar lipit de corpul bisericii. Pe iconostas se aflau icoane executate pe lemn la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

MERMESTI. În anul 1755 satul nu avea biserică, ci era filie la parohia din Vârfurile.⁹³⁸ Abia în anul 1767 este construită o biserică de lemn cu hramul „*Bunavestire*”. Anul era menționat într-o inscripție de deasupra ușii de la intrare.⁹³⁹ În secolul al XIX-lea a fost înlocuită cu alta tot de lemn, ce avea hramul celei vechi.⁹⁴⁰ În anul 1928 a fost înlocuită cu alta, construită tot de lemn, cu același hram, demolată în jurul anului 1980 când a fost construită actuala de zid.

MILOVA. În 1804 a fost construită o biserică de lemn cu hramul „*Intrarea în Biserică a Maicii Domnului*”⁹⁴¹, înlocuită în anul 1898 cu alta tot de lemn și același hram. După construirea actualei biserici de zid, în 1940 a fost demolată.

MINEAD. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost construită o biserică de lemn,⁹⁴² amplasată pe *Dealul morminților*. La începutul secolului următor, comitatul voia cu orice preț ca această localitate să-și ridice biserică de piatră, lucru imposibil de realizat cu mijloace proprii. De aceea, comuna adresează Consistoriului eparhial cerându-i intervenția la comitat să îngăduie a-și ridica biserică de lemn. Așa se ajunge că în anul 1831 să ceară deja sfințirea noii biserici de lemn cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”⁹⁴³ În anul 1906 este construită actuala biserică, tot de lemn, cu hramul „*Duminica Tuturor Sfinților*”, cea veche fiind demolată.

MINIȘ. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. 40 de Mucenici*” sfințită în anul 1729, care după trei decenii mai târziu a ajuns într-o stare de ruină.⁹⁴⁴ La 27 octombrie 1766, autoritățile austriece încuviințează ridicarea unei noi biserici.⁹⁴⁵ Actul a fost eliberat de secretarul mitropoliei, Paael Nenadovici, abia în 2 mai 1767, semn că autoritățile comitatense nu voiau să-l respecte întocmai.⁹⁴⁶

Noua biserică, este edificată din piatră, cu hramul celei vechi. Iconostasul bisericii a fost executat de pictorul Ștefan Tenețchi din Arad al anul 1775. De același pictor mai erau executate și alte icoane păstrate astăzi în Colecția de artă

⁹³⁶ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁹³⁷ A.E.O.R.Arad, **grupa III, dosar 68/1885**, doc. 888, f. 145 v.,

⁹³⁸ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 6, p. 5.

⁹³⁹ A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 51; grupa a IV-a, dosar 9 1/2, 1853, f. 64.

⁹⁴⁰ A.E.O.R.Arad, **Date statistice. Biserica și instituțiile ei, an. 1928**, f. 49 v.; C. Petranu, **op. cit.**, p. 8.

⁹⁴¹ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, dosar 9 1/2, 1853 f. 38.

⁹⁴² S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁹⁴³ A.N.D.J.Arad, **Fond Protopopiatul ortodox român Ineu**, dosar 5, f. 120; Ciuhandu, **Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț**, p. 289.

⁹⁴⁴ S. Dragomir, **op. cit.**, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁹⁴⁵ I.D.Suciu, R. Constantinescu, **op. cit.**, vol. I, doc. 130, p. 292.

⁹⁴⁶ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. 3, f. 196.

veche bisericească de la mănăstirea Arad-Gai.⁹⁴⁷ Biserica, la 19 septembrie 1944 a fost bombardată. În locul ei, abia în anul 1957 se începe construcția actualei biserici de cărămidă, cu hramul „*Sf. Împărați Constantin și Elena*”.

MINIȘEL. În anul 1825 satul avea o biserică de lemn în jurul căreia era și cimitirul. În anul 1862 a fost înlocuită cu actuala biserică de piatră, cu hramul „*Înălțarea Domnului*”.

MINIȘUL DE SUS. În anul 1755 este consemnată existența unei biserici de lemn, cu hramul „*Înălțarea Domnului*”,⁹⁴⁸ construită în mijlocul satului, pe *Dealul cioc*, unde se afla și cimitirul. În anul 1892 a fost înlocuită cu actuala biserică de zid ce poartă hramul celei vechi.

MIȘCA. Pe vatra veche a satului a existat o biserică de lemn, despre care episcopul Sinesie Jivanovici nota la mijlocul secolului al XVIII-lea că este veche și avea hramul „*Bunavestire*”.⁹⁴⁹ În anul 1855 a fost construită actuala biserică de zid cu hramul celei vechi.

MOCREA. A existat o biserică de lemn încă în secolul al XVIII-lea, cu hramul „*Nașterea Domnului*”, care la mijlocul secolului următor avea două clopote, unul de 150 kg, iar cel de-a doilea d0e 100 kg.⁹⁵⁰ În anul 1866 a fost demolată iar în locul ei a fost construită actuala biserică de piatră, cu hramul „*Sf. Ap. Andrei*”.

MONEASA. În anul 1755 satul nu avea biserică și era filie la parohia Neagra.⁹⁵¹ Abia după un an a fost construită o biserică de lemn, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”⁹⁵², înlocuită în anul 1882 cu actuala de zid, care poartă hramul celei vechi.⁹⁵³

MONOROȘTIA. În anul 1779 a fost construită o biserică de lemn cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”, care în anul 1856 se afla în stare degradată.⁹⁵⁴ În 1890, familia Băfnariu Iosif donează biserica din Bata, având același hram, credincioșilor din Monoroștia. Inițial de dimensiuni reduse, biserica a fost ulterior mărită, iar exteriorul tencuit.⁹⁵⁵ În 1967, biserica a fost mistuită de un incendiu, în 1971 fiind construită actuala de zid, având aceleași dimensiuni și același hram.

MORODA. În anul 1739 era sfințită o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”⁹⁵⁶, construită pe locul actualului cimitir vechi, lângă Cigher. În 1761,

⁹⁴⁷ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 77/1932, doc. 6664, f. 175 (*Inventarul sfîntelor icoane vechi din biserica din Miniș*); Pentru descrierea celor 8 icoane, vezi: Medeleanu, *Valori de artă veche românească*, pp. 56-63.

⁹⁴⁸ A.E.O.R.Arad, *Consignație Omnium Parochiarum...anno '844*; Idem, grupa a III-a, dosar 45/1880, doc. 1073, f. 36v.

⁹⁴⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

⁹⁵⁰ A.N.D.J.Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 21-25/1856, f. 7.

⁹⁵¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁹⁵² A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 45/1880, doc. 1105, f. 97v.

⁹⁵³ *Ibidem*, doc. 1167, f. 61v.

⁹⁵⁴ A.N.D.J.Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română a Aradului, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 38.

⁹⁵⁵ C. Petranu, *op. cit.*, p. 7, 10.

⁹⁵⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

după mutarea satului pe vatra actuală, este construită o altă biserică de lemn,⁹⁵⁷ cu același hram, având o lungime de 7 stânjani și o lățime de 3 1/2 stânjani.⁹⁵⁸ Demolată în 1912, în locul ei a fost construită actuala biserică de zid având hramul celei vechi. Proiectul noii biserici se realizează pe banii lui dr. Ioan Suciu, avocat în Arad. În 1913 este terminată și sfințită de către episcopul Ioan Ignăție Papp al Aradului.

MUNAR. În 1758 satul avea o biserică cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*” edificată din cărămidă arsă. Avea 6 ferestre două uși și era acoperită cu șindrilă. În interior avea o cupolă de scânduri iar deasupra pronaosului avea o turlă acoperită tot cu șindrilă. În turlă avea un clopot. Tâmpla era construită din zid iar iconostasul avea icoanele împărătești. Pe Sf. Masă ce era din cărămidă arsă, se afla un antimis sfințit în 18 iunie 1744 de mitropolitul Pavel Nenadovici al Carlovițului.⁹⁵⁹ Nu cunoaștem până în ce an a fost folosită această biserică. Nu dispunem nici de informații despre biserica ce i-a urmat celei vechi. Un lucru este însă sigur, în anul 1880 satul nu avea biserică.⁹⁶⁰ La începutul secolului nostru, satul nu avea biserică, serviciile religioase se țineau în clădirea școlii confesionale. În fața clădirii era amenajat un turn clopotniță în care se aflau două clopote, unul fiind rechiziționat de armata austro-ungară în timpul primului război mondial. Clopotul rămas, în greutate de 90 kg, avea gravate pe el două icoane reprezentând pe Domnul Iisus pe cruce și pe Maica Domnului cu Fiul în brațe. Clopotul a fost confecționat în turnătoriile firmei Honig din Arad așa după cum reiese din inscripție: „**Honig Friedrik ovitott Aradon 1868**”. Sub inscripție se află: „**Gemeinde Monar**”. Clopotul putea să fi fost într-o biserică demolată înainte de anul 1880.

Biserica actuală a fost edificată din cărămidă între anii 1925-1927 și poartă hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”.

MUSTEȘTI. Până la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, satul nu avea biserică, era filie la parohia Secaș.⁹⁶¹ Abia după 1755 este construită o biserică de lemn, cu hramul „*Bunavestire*”, înlocuită în 1837 cu alta de lemn, care avea același hram.⁹⁶² În anul 1862 a fost împodobită cu pictură, iar la 15 noiembrie, același an, este sfințită de protopopul Isaia Popovici al Butenilor.⁹⁶³ În anul 1941 a fost demolată iar în locul ei a fost construită actuala biserică.

NADĂȘ. În anul 1734 este târnosită biserica de lemn cu hramul „*Sf. Ap. Petru și Pavel*”.⁹⁶⁴ În urma cererii credincioșilor, la 30 iunie 1768, parohia primește aprobare a-și construi un nou locaș de cult.⁹⁶⁵ Noul locaș de cult construit tot de

⁹⁵⁷ Ioan Motorca, **Monografia așezărilor Moroda-Iermata, jud. Arad**, Arad, f.a., p. 116, 120.

⁹⁵⁸ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 21-25/1856, f. 13.

⁹⁵⁹ I.D.Suciu, R.Constantinescu, **op. cit.**, vol. I, doc. 120, p. 277.

⁹⁶⁰ A.E.O.R.Arad, **fond citat**, doc. 361, f. 15v.

⁹⁶¹ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁹⁶² A.N.D.J.Arad, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 25; A.E.O.R.Arad, **Date statistice. Biserica și instituțiile ei**, an. 1928, f. 44v.

⁹⁶³ A.E.O.R.Arad, **grupa a III-a, dosar 68/1885**, doc. 1167, f. 64v; Coriolan Petranu menționează existența în biserică a 4 icoane ddatate 1805, cf. Petranu, **op. cit.**, p. 8.

⁹⁶⁴ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

⁹⁶⁵ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. 3, f. 241.

lemn, a primit hramul celui vechi. În anul 1904 a fost înlocuit cu actuala biserică, construită din piatră și care poartă hramul celei vechi.

NĂDAB. La mijlocul secolului al XVIII-lea este menționată existența unei vechi biserici de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.⁹⁶⁶ La 1 iunie 1772 este înregistrat raportul Adunării generale a comitatului Arad către Consiliul locotenențial regesc, în care se menționa cererea comunității bisericești a localității Nădab către împărăteasa Maria Terezia pentru obținerea aprobării construirii unei noi biserici, întrucât cea veche de lemn se află în stare avansată de ruină.⁹⁶⁷ Aprobarea au obținut-o abia la 27 octombrie 1774,⁹⁶⁸ când se construiește o nouă biserică din piatră. Iconostasul acestei biserici a fost realizat în 1790 de cunoscutul pictor arădean Ștefan Tenetchi. După demolarea bisericii vechi și construirea în 1892 a actualului locaș de cult, iconostasul fiind mutat în cea nouă.

NĂDĂLBESTI. În anul 1755 satul nu avea biserică iar credincioșii frecventau biserica din Neagra.⁹⁶⁹ În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea este construită o biserică de lemn în care se folosea un antimis din 1760,⁹⁷⁰ din păcate nu cunoaștem de cine a fost sfințit. În anul 1825, episcopul Iosif Putnic, în calitate sa de administrator al eparhiei Aradului (1818-1829), sfințește o nouă biserică de lemn cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”,⁹⁷¹ construită fără aprobarea guvernului, actele fiind înaintate ulterior.⁹⁷² Biserica a avut o valoroasă pictură interioară, din care este foarte cunoscută imaginea femeii la stâlpul infamiei transmisă de Coriolan Petranu.⁹⁷³ Biserica este demolată în anul 1937, în locul ei fiind edificată actuala de zid ce are hramul celei vechi.

NĂDLAC. Episcopul Sinesie Jivanovici, în anul 1755 când vizitează parohia din Nădlac, găsește aici o veche biserică de piatră, cu hramul „*Sf. Nicolae*”.⁹⁷⁴ Din cauză că biserica era veche și ruinată, credincioșii își construiesc o altă biserică, de lemn, care în anul 1759 nu era încă terminată. Acoperită cu șindrilă, biserica avea un turn mare și el neterminat, în el trei clopote. Avea un antimisul sfințit de episcopul Sinesie Jivanovici.⁹⁷⁵ În colecția de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează mai multe icoane executate pentru această biserică de pictorul arădean Ștefan Tenetchi executate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.⁹⁷⁶

Cu timpul, devenind neîncăpătoare, biserica a fost înlocuită cu alta de zid, cu hramul celei vechi, a cărei construcție a fost încheiată în anul 1829. Edificiul se

⁹⁶⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 4.

⁹⁶⁷ A.N.D.J.Arad, *Fond Prefectura județului Arad, Seria Acta Congregationum*, fasc. III, nr. 172/1772, f. 1.

⁹⁶⁸ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 4, f. 35.

⁹⁶⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁹⁷⁰ A.E.O.R.Arad, *Grupa a III-a, dosar 425/1925*, doc. 3950.

⁹⁷¹ Idem, *grupa a III-a, dosar 68/1885*, doc. 1167, f. 60v.

⁹⁷² E. Greuceanu, *Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, p. 495.

⁹⁷³ C. Petranu, *op. cit.*, p.

⁹⁷⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 3.

⁹⁷⁵ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 2, f. 303-304.

⁹⁷⁶ H. Medeleanu, *Valori de artă veche românească*, pp. 66-67.

impune prin înălțimea turnului, peste 40 de metrii), în stil rococo, înălțat în anul 1882. Biserica a fost pictată de Ion Zaicu.⁹⁷⁷

NEAGRA. În anul 1754 existau două biserici, una veche de lemn, cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*” și una nouă, din piatră, cu hramul „*Sf. Ev. Luca*”.⁹⁷⁸ În anul 1825 Iosif Putnic, în calitatea sa de administrator al eparhiei Aradului, sfințește o nouă biserică, edificată din lemn, cu hramul „*Bunavestire*”,⁹⁷⁹ înlocuită în anul 1892 cu actuala, cu același hram, edificată din piatră.

NERMIȘ. În anul 1750 un preot Ioan slujea într-o biserică cu pereți din gard de nuiel, acoperită cu paie.⁹⁸⁰ Faptul că „**Popa Ioniță spune că părintele său a construit biserica**”, chiar dacă satul neagă, dovedește că locașul de cult era edificat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Biserica a durat până în anul 1770 când a fost edificată alta. Pentru faptul că la construirea bisericii comunitatea a tăiat din pădurea domenală un număr de 200 de stejari, au fost dați în judecată.⁹⁸¹ La mijlocul secolului următor, este înlocuită cu alta tot din lemn, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”.⁹⁸² De plan dreptunghiular, cu altarul în prelungirea navei, poligonală cu trei laturi. În timpul renovării din 1953 a fost refăcută iar bârnele cu pictură de pe cerime au fost folosite la podea, așezate cu pictura în jos.⁹⁸³ Biserica așteaptă să fie demolată, fiind construită alta nouă.

NEUDORF. În 1774 satul apare ca fiind populat în întregime cu populație germană.⁹⁸⁴ După al doilea război mondial se stabilesc mai multe familii de români care organizează parohia ortodoxă română. Încă de la început slujbele religioase au avut loc într-o capelă special amenajată. După 1989 s-a început edificarea unei biserici din cărămidă.

ODVOȘ. La mijlocul secolului al XVIII-lea credincioșii își construiau o biserică de lemn,⁹⁸⁵ înlocuită în anul 1804 cu alta tot din lemn, cu hramul „*Bunavestire*”.⁹⁸⁶ În anul 1868 a început construirea actualei biserici de zid, cu același hram, terminată în anul 1870.

OLARI. În conscripția lui Sinesie Jivanovici de la mijlocul veacului al XVIII-lea, este menționată o veche biserică de lemn cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”.⁹⁸⁷ În anul 1768, enoriașii solicită autorităților autorizație pentru construirea unei biserici.⁹⁸⁸ Nu cunoaștem răspunsul autorităților la cererea

⁹⁷⁷ Despre pictura lui Zaicu vezi: Rodica Vărtaciu- Medeleț, **Pictorul Ion Zaicu**, Timișoara, 1979, p. 45; Ion Frunzetti, **Pictori bănățeni din secolul al XIX-lea**, București, 1957, p. 128.

⁹⁷⁸ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

⁹⁷⁹ A.E.O.R.Arad, **Grupa a III-a, dosar 68/1885**, doc. 1167, f. 60v.

⁹⁸⁰ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. I, f. 374; vol. II, fasc. 1, f. 293; Godea, **op. cit.**, p. 173.

⁹⁸¹ I. Godea, **op. cit.**, p. 137, 173.

⁹⁸² A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 94; Petranu, **Monumente istorice ale județului Bihor**, p. 32.

⁹⁸³ În colecția de la Mănăstirea Arad-Gai se păstrează mai multe icoane pe lemn din secolul al XVIII-lea (inv. 329-334) și pe sticlă din secolul al XIX-lea (inv. 389-401), cf. I.C.Panait, **op. cit.**, p. 47.

⁹⁸⁴ J.J.Ehrler, **op. cit.**, p. 139.

⁹⁸⁵ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

⁹⁸⁶ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, f. 38.

⁹⁸⁷ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 6.

⁹⁸⁸ E. Greuceanu, **Documente din secolul al XVIII-lea privind Eparhia Aradului**, p. 100.

credincioșilor din Olari. Cert este că în anul 1850 începe construirea actualei biserici de zid, cu hramul „*Sf. Arhangheli*”, sfințită la 8 noiembrie 1852. După terminarea celei noi, în 1852, biserica de lemn este demolată iar lemnul a fost vândut la licitație încasându-se 100 florini.⁹⁸⁹ În anul 1909, din cauza unor deșeurări a trebuit renovată din temelii.

OSTROV. Tradiția consemnează existența unei biserici încă din secolul al XVIII-lea. În anul 1836, protopopul Vasile Caracioni sfințe biserica de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”.⁹⁹⁰ În anul 1888 credincioșii intenționau să-și construiască o biserică nouă.⁹⁹¹ În 1890 este construită actuala biserică de zid cu hramul celei vechi.

PĂDURENI. Parohia Pădureni este atestată pentru prima dată la anul 1700,⁹⁹² și nu putea avea decât o biserică de lemn. În cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea este înlocuită cu actuala de piatră care are hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”. Forma actuală a bisericii este din anul 1933 în urma unei renovări radicale.

PĂIUȘENI. În anul 1755 satul încă nu avea biserică și era filie la Chisindia.⁹⁹³ Numai după acest an este construită o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Ignație*” și care în anul 1855 era în stare de ruină.⁹⁹⁴ În anul 1861 este sfințită o nouă biserică de lemn, cu hramul „*Întâmpinarea Domnului*”,⁹⁹⁵ și care după afirmațiile lui Coriolan Petranu ar fi fost adusă de la Cuied. Biserica avea o pictură mai veche și alta din anul 1866 executată de Ioan Feier și Pavel Țucra.⁹⁹⁶ După construirea bisericii actuale de zid, cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”, în anul 1930, cea de lemn a fost vândută la licitație unui cetățean din satul Joia Mare.

PĂTÂRȘ. A existat o biserică de lemn, cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*” sfințită în anul 1796 de protopopul Constantin Ioanovici al Lipovei.⁹⁹⁷ A dăinuit până în anul 1925 când a fost înlocuită cu actuala edificată tot din lemn, având hramul celei vechi.

PĂULIȘ. Faptul că în anul 1530 este menționat preotul Mircea din Păuliș,⁹⁹⁸ putem presupune că exista și o biserică, edificată în mod sigur din lemn. Sinesie Jivanovici, la mijlocul secolului al XVIII-lea menționa existența unei vechi biserici de lemn cu hramul „*Sf. Nicolae*”.⁹⁹⁹ Fiind degradată de intemperii, în anul 1779, credincioșii cer aprobarea pentru construirea unei noi biserici. Aprobarea o primesc

⁹⁸⁹ A.N.D.J.Arad, fond citat, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f.32.

⁹⁹⁰ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 40/1882, doc. 497, f. 179v.

⁹⁹¹ Idem, grupa a III-a, dosar 85/1885, doc. 1610, f. 13.

⁹⁹² Șt. Lupșa, op. cit., vol. I, f. 212.

⁹⁹³ S. Dragomir, op. cit., în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

⁹⁹⁴ A.N.D.J.Arad, Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare, grupa a IV-a, dosar 10/1886, f. 23.

⁹⁹⁵ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 68/1885, doc. 1167, f. 57v.; Hramul bisericii îl aflăm de pe sigiliul parohiei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cf. A.N.D.J.Arad, *Colecția sigilii (Matrice sigilare)*, nr. 404; Pentru descrierea bisericii vezi Petranu, *Bisericile de lemn ale județului Arad*, pp. 8-10.

⁹⁹⁶ C. Petranu, op. cit., p. 6, 8.

⁹⁹⁷ A.E.O.R.Arad, Grupa a III-a, dosar 45/1880, doc. 630, f. 48v.

⁹⁹⁸ Fl. Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești*, p. 115.

⁹⁹⁹ S. Dragomir, op. cit., în „F.D.”, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

în 1780 când începe construcția actualei biserici de piatră, ce are hramul celei vechi.¹⁰⁰⁰

PÂNCOTA. În prima jumătate a secolului al XVII-lea un exemplar din **Tâlcul evangheliilor și Molitvenicul românesc**, imprimate de Coresi, se pare la Brașov în 1567-1568, pentru un timp se aflau în posesia preotului Ioan din Pâncota.¹⁰⁰¹ Existând preot exista în mod cert și biserică, înlocuită la începutul veacului următor cu alta din lemn, cu hramul „*Sf. Arhangheli*”, sfințită în anul 1728.¹⁰⁰²

În anul 1765, credincioșii primesc aprobarea pentru construirea unui nou locaș de cult, cu condiția că vor putea suporta întreaga cheltuială. În anul următor construcția stagnează din cauză că enoriașii nu mai puteau suporta cheltuielile. Episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului, este reclamat la tron de cancelaria Ungariei că ține credincioșii din Păuliș fără biserică, pe motiv că nu le dă banii pe care se angajase să-i dea un an înainte. Episcopul se justifică, dar la 9 decembrie 1766 este solicitat să trimită planul și devizul bisericii cu indicarea provenienței banilor necesari pentru construcție.¹⁰⁰³

Nu cunoaștem cum au decurs în continuare lucrările, cert este că în anul 1812 a fost sfințită de către protopopul Gheorghe Chirilovici al Șiriei, actuala biserică de zid cu hramul „*Sf. Ap. Petru și Pavel*”.¹⁰⁰⁴ Biserica avea un iconostas pictat în 1843 de Gh. Barabaș Zlătar din Timișoara așa după cum era menționat într-o inscripție pe spatele iconostasului.¹⁰⁰⁵ Tot lui se datoresc și unele icoane prăznice executate în același an.

PÂRNEȘTI. În conscripția lui Sinesie Jivanovici se menționează că la mijlocul secolului al XVIII-lea exista o veche biserică de lemn cu hramul „*Sf. Nicolae*” și care la 1755 era într-o stare foarte slabă.¹⁰⁰⁶ Acesta este motivul pentru care mai târziu cer aprobare pentru edificarea altui locaș de cult. Aprobarea o vor primi în anul 1786,¹⁰⁰⁷ dar nu o vor putea construi decât în anul 1817. Era din lemn și avea hramul „*Sf. Ioan Botezătorul*”,¹⁰⁰⁸ înlocuită în 1877 cu alta tot din lemn și avea hramul „*Sf. Ioan Gură de Aur*”,¹⁰⁰⁹ demolată în anul 1940. Între 1938-1941 este edificată actuala biserică din piatră și cărămidă, are hramul „*Sf. Ioan Gură de Aur*” și a fost sfințită în anul 1941 de către episcopul Andrei Mager al Aradului.

PECICA. La mijlocul secolului al XVIII-lea exista o biserică de grădele, veche și ruinată și avea hramul „*Sf. Nicolae*”.¹⁰¹⁰ Din cauza stării avansate de

¹⁰⁰⁰ A.N.D.J.Arad, **Fond Prefectura județului Arad, Seria Acta Congregaționum**, fasc. 2, nr. 51/1779, f. 1-6 și fasc. 1, nr. 45/1780.

¹⁰⁰¹ Fl. Dudaș, **Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului**, p. 22, nota 24; Idem, **Manuscrisele românești din bisericile Bihorului**, vol. I, Oradea, 1985, p. 40.

¹⁰⁰² S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

¹⁰⁰³ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. 3, f. 195; E. Greuceanu, **op. cit.**, p. 100.

¹⁰⁰⁴ A.E.O.R.Arad, **Grupa a III-a, dosar 68/1885**, doc. 88, f. 145v.

¹⁰⁰⁵ Din păcate inscripția nu se mai păstrează.

¹⁰⁰⁶ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 21 decembrie 1909, nr. 51-52, p. 9.

¹⁰⁰⁷ Marki, **op. cit.**, vol. II, p. 750.

¹⁰⁰⁸ A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 36.

¹⁰⁰⁹ A.E.O.R.Arad, **grupa a III-a, dosar 45/1880**, doc. 1041, f. 1v.

¹⁰¹⁰ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F. D.”, nr. 5 din 1 februarie 1909, p. 3.

degradare în care se afla locașul de cult, la 13 noiembrie 1757, episcopul Sinesie Jivanovici înainta cererea comunității ortodoxe către domnul de pământ să le dea un ajutor material, fie în cărămidă și lemn, fie numai lemnul necesar ce-l vor tăia ei din pădure pentru a-și edifica noua biserică, cea veche stând să cadă pe ei. Episcopul argumenta cererea pecicanilor prin aceea că după ce ei au populat orașul rămas pustiu în urma desființării miliției sârbe, deși încă n-au putut ieși din sărăcie, anul trecut au ajutat la edificarea clădirii camerale din Pecica și că ajutorul îi va determina să rămână definitiv în localitate iar pe alții să se așeze aici.¹⁰¹¹

În jurul anului 1774 a fost înlocuită cu alta din cărămidă edificată pe locul unde se află biserica de astăzi. Iconostasul bisericii a fost executat de cunoscutul pictor arădean Ștefan Tenetchi în anul 1776-1777.¹⁰¹² În urma unui uragan și a unui incendiu, în anul 1863 biserica suferă mai multe stricăciuni fiind refăcută aproape în întregime. Forma actuală a bisericii este din urma reparațiilor efectuate în anii 1929-1931, proiectul de restaurare aparținând arhitectului Konrad Richter din Timișoara. Cu acest prilej au fost înălțate zidurile, s-au construit cele trei turnuri, balconul pentru cor, bolta interiorului, nișele pentru străni și altarul.

PEREG. Există o biserică în mod sigur construită din lemn, pentru care în 1702 preotul Avram dă „**de pomană pentru pomenirea părinților**” un exemplar al **Noului Testament** tipărit la Bălgrad în 1648.¹⁰¹³ Nu cunoaștem mai multe amănunte despre soarta ei.

PESCARI. Satul s-a format în jurul anului 1835 din două așezări, Mizeș și Hold.¹⁰¹⁴ În anul 1755 Mizeș era filie la Crocna, iar Hold la Feniș, ele neavând biserică.¹⁰¹⁵ După mai bine de un deceniu, prin 1767, cele două sate având biserici, la Mizeș funcționând preotul Gheorghe Popovici iar în Hold, Petru Sârbu.¹⁰¹⁶

După contopirea celor două sate într-unul singur sub numele de Holdmizeș, a fost construită o biserică de lemn cu hramul „**Sf. Arhangheli**”.¹⁰¹⁷ Înlocuită la anul 1906 cu altă biserică tot din lemn, hramul fiind același. Actuala biserică este din anul 1936 și este construită din cărămidă.

PETRIȘ. În conscripția din anul 1755 este consemnată existența unei vechi biserici cu hramul „**Bunavestire**”.¹⁰¹⁸, care în 1763 era într-o stare slabă, construindu-se o altă biserică, tot de lemn, cu hramul „**Sf. Mc. Gheorghe**”,¹⁰¹⁹ demolată în anul 1883. În același an a fost construită actuala biserică cu hramul celei vechi. Este zidită din cărămidă în stil baroc-venez, turnul tot din cărămidă. Interiorul are o boltă semicilindrică executată din cărămidă, pictată în 1934 de pictorul Vlădescu din Lipova.

¹⁰¹¹ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 2, f. 282-283.

¹⁰¹² H. Medeleanu, *Valori de artă veche românească*, p. 27, nota 1. De la această biserică, în colecția de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează prăznicarele executate tot de Ștefan Tenetchi.

¹⁰¹³ E. R. Colta, *Cărți vechi din secolul al XVII-lea în Țara Zarandului*, în „Ziridava”, VIII, 1977, pp. 573-574.

¹⁰¹⁴ Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 35.

¹⁰¹⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4, 5.

¹⁰¹⁶ I.D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 131, p. 298.

¹⁰¹⁷ A.E.O.R. Arad, *grupa a III-a, dosar 45/1880*, doc. 1105, f. 98v.

¹⁰¹⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

¹⁰¹⁹ A.N.D.J. Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română a Aradului, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 34; A.E.O.R. Arad, *grupa a III-a, dosar 45/1880*, doc. 1041, f. 1v.

PIL. În jurul anului 1735 a fost construită biserica de lemn cu hramul „Sf. Arhangheli”,¹⁰²⁰ înlocuită în 1785 cu actuala de piatră cu același hram.

PLEȘA. Satul Pleșa¹⁰²¹ așezat în hotarul Almașului în partea dinspre Joia Mare, unde dealul Pleșa îi păstrează amintirea, a avut o biserică de lemn așezată în cimitir. De pe filele unui **Octoih** (Târgoviște, 1712), aflăm că la anul 1747 ea exista și avea ca preot pe Constantin,¹⁰²² iar hramul ei era „Cuvioasa Paraschiva”.¹⁰²³ Dintr-o însemnare făcută pe filele unui **Triodion** (?), aflăm că la anul 1814, biserica a fost vândută satului vecin Joia Mare.¹⁰²⁴ Odată cu biserica au fost vândute și cărțile de cult.¹⁰²⁵

PLEȘCUȚA. Din prima jumătate a secolului al XVIII-lea exista o biserică de lemn cu hramul „Cuvioasa Paraschiva”,¹⁰²⁶ înlocuită, în anul 1825, cu alta, tot din lemn, edificată în cimitir din materialul celei vechi și avea hramul „Sf. Arhangheli”.¹⁰²⁷ În anul 1926 a fost construită actuala biserică de lemn, cu hramul „Cuvioasa Paraschiva”, cea veche fiind demolată.

PLOPI (localitate dispărută).¹⁰²⁸ În anul 1755, Sinesie Jivanovici menționează că satul Plopi, nu avea biserică, credincioșii frecventând biserica din satul Almaș.¹⁰²⁹ La 1783 este menționat preotul Sav din această localitate,¹⁰³⁰ care în mod sigur slujea într-o biserică de lemn.

POIANA. În anul 1755 satul nu avea biserică și era filie la Aciua.¹⁰³¹ Biserica de lemn cu hramul „Nașterea Maicii Domnului”, ce dăinuie și astăzi, a fost edificată în 1767, an menționat într-o inscripție aflată „în biserica muerească pe perete se află scris”.¹⁰³²

POIENARI. La mijlocul secolului la XVIII-lea exista o veche biserică de lemn aflată în ruină,¹⁰³³ înlocuită în anul 1779, așa după cum era menționat într-o

¹⁰²⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 21 februarie 1909, nr. 5, p. 4.

¹⁰²¹ Este atestat documentar în anul 1439, cf. C. Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 387; în anul 1812 s-a alipit satului Almaș, cf. Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 35.

¹⁰²² „Acest Octoih datu-i pomană pentru sufletul[...] să se pomenească la sfânta liturghie și la alte pomeni și l-au dat în brâncă lui popa Constantin de la Pleșa [...] 1747 ianuarie 13 zile”, cf. A.E.O.R. Arad, grupa a III-a, dosar 385/1930, doc. 3130, f. 370, 371.

¹⁰²³ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

¹⁰²⁴ „Biserica s-a mutat în Căcărău din Pleșa în anul 1814”, cf. A.E.O.R. Arad, grupa a III-a, dosar 385/1930, doc. 3130, f. 370, 371.

¹⁰²⁵ Idem, *fond citat*, f. 374, 375.

¹⁰²⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 6.

¹⁰²⁷ A.N.D.J. Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română a Aradului, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 57. În colecția mănăstirii Arad-Gai se păstrează icoanele împărătești (nr. inv. 126-130), atribuite zugravului Constantin. Pantocratorul are pe spate numele donatoarei: „Flore, muerea lui Vasile Păsărilă”, cf. I.C. Panait, *Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad*, pp. 60-61.

¹⁰²⁸ Este atestată documentar în 1441-1445, cf. C. Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 388. Din anul 1818 se alătură la satul Almaș, cf. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 35.

¹⁰²⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

¹⁰³⁰ Ed. I. Găvănescu, *Mărturii românești din Eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, p. 15.

¹⁰³¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

¹⁰³² A.N.D.J. Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2, 1854, f. 63.

¹⁰³³ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

inscripție făcută în altarul bisericii.¹⁰³⁴ Locașul de cult era tot de lemn și avea hramul „*Sf. Nicolae*”.¹⁰³⁵ În anul 1928 a fost demolată, în locul ei fiind construită alta tot din lemn cu hramul celei vechi.

PRĂJESTI. În partea stângă a drumului ce duce la Sălăgeni înainte de a urca dealul unde este așezat satul, la locul numit *Dealul popii* a existat o biserică de lemn¹⁰³⁶ cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”, consemnată și în anul 1755 de Sinesie Jivanovici, fără a arăta locul unde era amplasată.¹⁰³⁷ În anul 1810, episcopul Pavel Avacumovici al Aradului, sfințea o biserică de piatră, care avea hramul celei vechi,¹⁰³⁸ înlocuită cu actuala în anul 1896.

PRUNIȘOR. Până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea (1780-1800), când s-a construit vatra actuală a satului, existau mai multe cătune, Hălmăgeni, Moțasca și Cofănești. Tradiția consemnează că cei care locuiau în Hălmăgeni și Moțasca aveau o bisericuță de lemn, peste vale, pe locul numit astăzi de către localnici *La bisericuță*. Cei din Cofănești, aveau și ei o biserică de lemn pe *Dealul băii*, pe o ridicătură de teren din partea de sud a cimitirului. În apropierea cimitirului era și cătunul Hândăbasasca.

Nu cunoaștem despre care din aceste biserici amintește episcopul Sinesie Jivanovici că a fost construită nu cu mult înainte de anul 1754, era de lemn și avea hramul „*Sf. Arhangheli*”.¹⁰³⁹ După constituirea vetrei actuale a satului, biserica a fost vândută satului Rănușa, în locul ei fiind construită alta tot de lemn, care avea hramul celei vechi,¹⁰⁴⁰ înlocuită în 1889 cu alta de zid. În anul 1980 a fost edificată biserica actuală, cea veche fiind demolată.

RADNA. La mijlocul secolului al XVIII-lea este menționată biserica de lemn cu hramul „*Intrarea în Biserică a Maicii Domnului*”¹⁰⁴¹, situată pe *Ulița țarinei* în curtea bisericii fiind și cimitirul. La 19 aprilie 1782 este înregistrată cererea credincioșilor pentru aprobarea construirii unui nou locaș de cult sau pentru repararea celui vechi. Aprobarea o primesc la 17 iunie 1782,¹⁰⁴² când credincioșii își construiesc o nouă biserică de zid. În anul 1836 biserica necesita mari reparații la turn. Din cauză că mijloacele materiale ale credincioșilor erau insuficiente, se cere inițierea unei colecte publice. Motivarea cuprinde și acel moment special că, Radna,

¹⁰³⁴ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 69.

¹⁰³⁵ Într-un document de arhivă se menționează că pe peretele exterior al bisericii era însemnat anul 1818, ce în mod sigur reprezintă imortalizarea unei reparații a locașului de cult. cf. A.N.D.J.Arad, **fond citat**, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 56; De la această biserică ne-au rămas mai multe icoane realizate de zugravul Constantin, iar altele prezentând analogii cu reprezentarea de la Hălmăgiu a zugravilor Gheorghe și Radu, cf. I. C. Panait, **Biserici de lemn din centrul și nordul județului Arad**, p. 55.

¹⁰³⁶ Constantin Ilica, **Monografia localităților din zona Sebiș-Moneasa, județul Arad**, (Teză de licență susținută la catedra de Istoria Bisericii Ortodoxe Române sub îndrumarea P.C. Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu), Sibiu, 1984, f. 59.

¹⁰³⁷ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹⁰³⁸ A.E.O.R.Arad, **Grupa a III-a, dosar 45/1880**, doc. 1105, f. 96v.; A.N.D.J.Arad, **Fond Protopopiatul ortodox român Ineu**, dosar 5, f. 124.

¹⁰³⁹ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹⁰⁴⁰ A.E.O.R.Arad, **Grupa a III-a, dosar 45/1880**, doc. 405, f. 96v.

¹⁰⁴¹ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

¹⁰⁴² A.N.D.J.Arad, **Fond Prefectura județului Arad, Seria Acta Congregationum**, fasc. 2, nr. 94/1782, f. 1; fasc. 3, nr. 37/1782; fasc. 4, nr. 44/1782.

care era oraș cameral, avea o mănăstire cu călugări franciscani, era considerat necesar să se țină cont și de prestigiul bisericii ortodoxe de a fi reparată frumos biserica.¹⁰⁴³

Cu toate că fusese aprobată numai repararea turnului, credincioșii își construiesc o nouă biserică de zid, sau au refăcut-o în întregime pe cea veche, astfel că în anul 1840 este terminată biserica actuală, cu hramul celei vechi.

RĂDEȘTI. În anul 1754 exista o veche biserică de lemn, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”,¹⁰⁴⁴ amplasată pe *Dealul bisericii*, de unde, în anul 1825, a fost mutată pe locul actualei biserici. A dăinuit până în anul 1926 când a fost demolată, în locul ei fiind construită actuala de zid, cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”.

RĂNUȘA. În anul 1754 satul nu avea biserică și era filie la Neagra.¹⁰⁴⁵ La începutul secolului al XIX-lea, comunitatea bisericească cumpără biserica de lemn din Prunișor, păstrându-i hramul inițial, „*Sf. Arhangheli*”, și a fost amplasată pe *Dealul cimitirului*. Biserica a fost mistuită de un incendiu, în anul 1911 fiind edificată actuala biserică de piatră pe locul donat de preotul Sinesie Iojă.

RĂPSIG. În anul 1749 este construită biserica de lemn¹⁰⁴⁶ cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”, care la 1755 încă nu era sfințită.¹⁰⁴⁷ După un veac de la construirea bisericii, credincioșii intenționau să-și edifice din piatră un nou locaș de cult. Acesta este motivul pentru care protopopul Moise Ghergar al Ineului, în calitate de membru al sinodului eparhial, în ședința acestuia din martie 1849 de la Chișineu Criș, intervine pentru comunitatea din Răpsig de a primi un ajutor de la autoritățile de stat. În condițiile unui refuz, credincioșii erau hotărâți ca, „**după putință biserică de lemn a-și face**”.¹⁰⁴⁸ Noua biserică, edificată din lemn, cu hramul „*Sf. Grigore Teologul*”,¹⁰⁴⁹ în anul 1885 a fost înlocuită cu actuala de zid cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”.

De la biserica din secolul al XVIII-lea, în colecția de la Arad-Gai se păstrează icoanele împărătești de pe iconostas (inv.468-471). Ioana Crstache-Panait atribuie zugravului Constantin icoanele: **Maria cu Pruncul** și **Iisus Hristos**, iar zugravului Iosif pe cele cu **Sf. Nicolae** și **Sf. Arhanghel Mihail**.¹⁰⁵⁰

REVETIȘ. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost construită biserica de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”,¹⁰⁵¹ situată în partea de sud-est față de actuala vatră a satului, în imediata apropiere a malului drept al Crișului Alb. De la această biserică, în colecția de obiecte vechi bisericești de la mănăstirea Arad-Gai, se păstrează un prăznicar cu 12 scene (nr. inv. 151) executat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de un zugrav anonim din Munții Apuseni.¹⁰⁵²

¹⁰⁴³ Gh. Ciuhandu, **Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț**, p. 290.

¹⁰⁴⁴ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹⁰⁴⁵ **Ibidem.**

¹⁰⁴⁶ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. 1, f. 360.

¹⁰⁴⁷ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹⁰⁴⁸ Miskolczy Ambruș, **Biserică și revoluție. Sinodul ortodox-românesc de la Chișineu Criș, 1849**, Budapesta, 1991, p. 158.

¹⁰⁴⁹ A.E.O.R..Arad, **Consignație Omnium Parochiarum...anno '844**.

¹⁰⁵⁰ I.C.Panait, **Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad**, p. 48.

¹⁰⁵¹ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. 1, f. 359, 447.

¹⁰⁵² H. Medeleanu, **Valori de artă veche românească**, pp. 71-72; De la această biserică se mai află în colecția de la mănăstirea Arad-Gai mai multe icoane pictate pe lemn (nr. inv. 457-460).

După mutarea vetrei satului pe actualul amplasament, la începutul secolului al XIX-lea, este edificată o nouă biserică de lemn, cu hramul „**Adormirea Maicii Domnului**”,¹⁰⁵³ care la proscomidier avea însemnat anul „**1818**” și reprezentați **Sf. Ap. Petru și Pavel**.¹⁰⁵⁴ În anul 1890 a fost înlocuită cu actuala biserică de piatră, cu hramul celei vechi.

ROGOZ DE BELIU. Exista o biserică de lemn încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.¹⁰⁵⁵ Tradiția locală menționează că biserica ar fi fost construită în 1645. Avea hramul „**Adormirea Maicii Domnului**”,¹⁰⁵⁶ iar în 1867 i-a fost adăugat turnul suferind mai multe modificări. Din anul 1889 avea pictură interioară după cum reieșea dintr-o inscripție de deasupra despărțiturii dintre partea femeiască și cea bărbătească. Biserica avea mai multe icoane pe lemn din secolul al XVIII-lea, și pe sticlă din secolul al XIX-lea. După 1990, construindu-se o altă biserică din cărămidă, cea veche din lemn a fost demolată.

ROSTOCI. În anul 1755 satul nu avea biserică însă era organizată ca parohie având și preot, iar Dumbrava era filie la Rostoci.¹⁰⁵⁷ Abia în anul 1762 este edificată o biserică de lemn cu hramul „**Adormirea Maicii Domnului**”,¹⁰⁵⁸ care avea un iconostas din anul 1851. Coriolan Petranu datează biserica din 1776.¹⁰⁵⁹ Biserica de lemn în anul 1957 a fost înlocuită cu actuala de zid, care poartă hramul celei vechi.

ROȘIA. Exista o biserică de lemn cu hramul „**Sf. Arhanghelii**” construită nu cu mult înainte de anul 1755.¹⁰⁶⁰ înlocuită în 1896 cu actuala. În anul 1995, din inițiativa Prea Sfințitului Dr. Timotei Seviciu, episcopul Aradului, în jurul acestei biserici s-a înființat o mănăstire de maici.

ROȘIA NOUĂ. Din conscripția lui Sinesie Jivanovici aflăm că la anul 1755 exista o veche biserică de lemn cu hramul „**Bunavestire**”,¹⁰⁶¹ În anul 1810 biserica a fost înstrăinată satului Șteia din județul Hunedoara, pe locul ei, în 1808, înălțându-se biserica de lemn actuală cu hramul „**Sf. Mc. Dimitrie**”,¹⁰⁶² iar în 1811 fiind sfințită de protopopul Zaharia Protici al Vărădiei.¹⁰⁶³

Pictura bisericii a fost executată în anul 1820 de același zugrav Nicolae din Lupșa Mare așa după cum reiese dintr-o însemnare făcută pe coiperta unui

¹⁰⁵³ A.E.O.R.Arad, **Sămădașul bisericii din Revetiș**, an. 1821, nenumărat.

¹⁰⁵⁴ Proscomidierul se află în **Colecția de artă veche românească** de la mănăstirea Arad-Gai

¹⁰⁵⁵ În 1756 este menționat preotul Ioan în vârstă de 37 de ani, hirotonit în 1748 de episcopul Isaia Antonovici (1731-1748) și a urmat în parohie tatălui său, cf. Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. II, fasc. I, f. 297.

¹⁰⁵⁶ A.N.D.J.Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare**; grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 94.

¹⁰⁵⁷ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5; Godea susține că biserica a fost construită în 1730 și renovată în 1776, cf. **Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)**, p.174.

¹⁰⁵⁸ A.N.D.J.Arad, **fond citat**, f. 53; vezi și Voileanu, **op. cit.**, p. 46; Dacă se confirmă că biserica este din anul 1730 (vezi Godea, **op. cit.**, p. 174), atunci în mod sigur a fost adusă din altă parohie.

¹⁰⁵⁹ C. Petranu, **op. cit.**, p. 8.

¹⁰⁶⁰ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5; A.E.O.R.Arad, **grupa a III-a, dosar 45/1880**, doc. 1105, f. 98 v.

¹⁰⁶¹ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

¹⁰⁶² A.N.D.J.Arad, **fond citat**, f. 34.

¹⁰⁶³ A.E.O.R.Arad, **grupa a III-a, dosar 68/1885**, doc. 1362, f. 7 v.

Catavasier (Râmnic, 1750): „Să se știe că eu Nicolae Zugrav am zugrăvit biserica din Roșia în anul 1820, s-au gătat aprilie 17 zile”.¹⁰⁶⁴ De la vechea biserică s-au păstrat trei icoane împărătești cu o decorație în ipsos, tehnică de lucru întâlnită în țările române, icoane databile din secolul al XVIII-lea.¹⁰⁶⁵ Tradiția consemnează că icoanele de la actuala biserică ar fi de la cea veche.

SĂLĂGENI. La anul 1765 satul nu avea încă biserică, era filie la Prăjești.¹⁰⁶⁶ În anul 1786 este menționat preotul Petru din Sălăgeni¹⁰⁶⁷ care în mod sigur slujea într-o biserică de lemn care avea hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”¹⁰⁶⁸, înlocuită în 1912 cu actuala de zid, cu hramul celei vechi.

SĂVÂRȘIN. În cimitirul satului exista la anul 1755 o veche biserică de lemn cu hramul „*Bunavestire*”,¹⁰⁶⁹ pentru care, la 24 mai 1768, credincioșii primesc aprobarea de a fi reparată.¹⁰⁷⁰ În anul 1855 întâlnim o altă biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”,¹⁰⁷¹ vândută în jurul anului 1900 satului Temeșești. În anul 1899 a fost construită actuala biserică de zid cu hramul „*Sf. Arhangheli*”, sfințită la 8 noiembrie 1899 de către episcopul Ioșif Ioan Goldiș.

SÂMBĂTENI. În anul 1729 a fost construită o biserică de lemn,¹⁰⁷² cu hramul „*Sf. Nicolae*”, sfințită la 2 aprilie 1755.¹⁰⁷³ În jurul bisericii era și cimitirul satului. Datorită sporului demografic, cu timpul s-a simțit nevoia edificării unui locaș de cult mai încăpător. Se alege un teren nou, pe locul cumpărat de la Petru Vasi și Vasile Glogovicean, aceștia primind alte locuri pentru case. Fundația noii biserici este pusă la 13 mai 1835 iar sfințirea ei având loc de sărbătoarea Înălțării Domnului a anului 1838 și a fost săvârșită de episcopul Gherasim Raț al Aradului. După construirea bisericii actuale cu hramul celei vechi, la 12 mai 1838, cea de lemn a fost demolată, pe locul ei fiind construită „*casa comitatului*”.¹⁰⁷⁴ În anul 1875, pictorul Nicolae Popescu execută icoanele de pe iconostas.

SÂMPETRU-GERMAN. Parohia ortodoxă română din această localitate s-a format în anul 1937. Slujbele religioase au avut loc la început într-o capelă amenajată în incinta unei case vechi de peste 120 de ani, devenită cu timpul și casă parohială. Capela a fost amenajată cu turn clopotniță dându-i-se înfățișarea de biserică. Hramul este „*Sf. Ap. Petru și Pavel*”.

SÂNLEANI. Satul a fost înființat la mijlocul secolului al XIX-lea de populația maghiară adusă aici din părțile Cenadului.¹⁰⁷⁵ În 1945, în sat se mută mai

¹⁰⁶⁴ I.C.Panait, *Prezența zugravului Nicolae de la Lupșa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe Valea Mureșului de Jos*, p.160.

¹⁰⁶⁵ Idem, *Contribuții la cunoașterea picturii bănățene din bisericile de lemn de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, p. 127.

¹⁰⁶⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹⁰⁶⁷ Ed.I.Găvănescu, *op. cit.*, p. 107.

¹⁰⁶⁸ A.N.D.J.Arăd, *Fond Protopopiat ortodox român Ineu*, dosar 5, f. 8.

¹⁰⁶⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

¹⁰⁷⁰ C. Petranu, *op. cit.*, p. 9; E. Greuceanu, *op. cit.*, p. 100.

¹⁰⁷¹ A.N.D.J.Arăd, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 35.

¹⁰⁷² A.N.D.J.Arăd, *Colecția de documente dr. Octavian Lupaș*, dosar 21, f. 5.

¹⁰⁷³ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

¹⁰⁷⁴ A.N.D.J.Arăd, *fond citat*, dosar 21, f. 5-6.

¹⁰⁷⁵ I. Tolan, *op. cit.*, p. 71.

multe familii de români ortodocși de pe valea Crișului Alb și din Munții Apuseni, acum organizându-se și parohia ortodoxă. La început serviciile religioase având loc într-o capelă. În 1969, cele 90 de familii ortodoxe încep edificarea unei biserici din cărămidă, finalizată în 1977, fiind sfințită la 25 iunie 1978 de P.S.Sa Gherasim Hunedoreanul, arhiereu vicar.

SÂNMARTIN. După al doilea război mondial, în sat s-au stabilit mai multe familii de români ortodocși. În 1946 ei se organizează ca filie a parohiei Macea, slujbele religioase oficiindu-se într-o capelă. Cu timpul a fost edificată o biserică.

SÂNTANA. Despre existența unei vechi biserici ortodoxe nu avem informații documentare, ceea ce nu înseamnă că nu a și existat înainte de colonizarea din secolul al XVIII-lea a localității cu populație de origine șvăbească. Abia în anul 1926 se reînființează o parohie ortodoxă în Sântana. Pentru început, a fost amenajată o capelă în clădirea gimnaziului, unde a funcționat până în 1948. Din acest an și până în 1974, capela a fost amenajată în case particulare.

Înmulțindu-se numărul enoriașilor ortodocși,¹⁰⁷⁶ se simte nevoia edificării unei biserici. La 14 iunie 1972, episcopul de atunci al Aradului, Teoctist Arăpaș, actualul patriarh, pune piatra de temelie a viitoarei biserici din Sântana. După numai doi ani de zile, în vara anului 1974, începe să se officieze deja serviciile religioase, în paralele cu definitivarea lucrărilor. Odată închis șantierul, la 18 mai 1980, noul locaș de cult cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”, este sfințit de episcopul Visarion Aștileanu. După 1990, prin înființarea celui de-al doilea post de preot este amenajată o capelă, transformată ulterior în biserică.

SÂNTANA-COMLĂUȘ. În conscripția lui Sinesie Jivanovici de la mijlocul secolului al XVIII-lea este menționată existența unei vechi biserici de lemn cu hramul „*Înălțarea Domnului*”, credincioșii intenționând să-și construiască alta nouă.¹⁰⁷⁷ Înainte de anul 1693 popa Todor din Comlăuș făcea o însemnare pe coperta a III-a a unui exemplar al **Cazaniei lui Varlaam**, despre faptul că a dobândit cartea cu prilejul stabilirii părții de moștenire lăsată de părintele său, care poate și el a fost preot, dovadă fiind faptul că acest exemplar este lăsat moștenire fiului său, care i-a urmat la altarul bisericii din sat.¹⁰⁷⁸ Această însemnare manuscrisă ne întărește convingerea că biserica de lemn exista încă de la mijlocul veacului al XVII-lea.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, credincioșii își edifică o biserică de zid cu hramul celei vechi. În anul 1865, parohia cumpără iconostasul catedralei din Arad, cu icoane din 1790 datorate cunoscutului pictor arădean Ștefan Tenetchi. Suferind mari stricăciuni în urma unui incendiu, în anul 1903, credincioșii aveau de ales: ori să repare vechiul locaș de cult, ori să edifice o nouă biserică. În cele din urmă ei aleg cea de-a doua variantă. În anul 1904 se deschide șantierul noii biserici terminată în anul următor când, în ziua de 26 decembrie a aceluiaș an a fost

¹⁰⁷⁶ Numai între 1951 și 1965, în Sântana s-au stabilit peste 500 de familii de români ortodocși veniți în special din Munții Apuseni.

¹⁰⁷⁷ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 6.

¹⁰⁷⁸ cf. Fl. Dudaș, **Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei**, p. 176; Episcopul Sinesie Jivanovici consemna în 1755 că în Comlăuș funcționau preoții George Apostolov și Teodor Popovici iar fiul celui din urmă, Ioan, era diacon, cf. S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 6.

sfințită de episcopul Ignatie Papp. Iconostasul vechii biserici a fost mutat în noul locaș de cult unde a dăinuit până în anul 1982, fiind înlocuit.¹⁰⁷⁹

SÂRBI. Faptul că la începutul secolului al XVIII-lea (1703), preotul Ioan din Sârbi era proprietarul unui **Miscelaneu** copiat la sfârșitul secolului al XVII-lea de popa Pătru din Tinăud, cumpărat de la alt preot din Sârbi, preotul Petru, dând pe ea 10 florinți,¹⁰⁸⁰ ne întărește convingerea că exista și biserică, în mod cert construită din lemn. În anul 1755 locașul de cult nu mai exista, satul fiind filie la Hălmagiu.¹⁰⁸¹ În anul 1762 era construită deja o altă biserică de lemn cu hramul „**Înălțarea Domului**”,¹⁰⁸² înlocuită în anul 1935 cu actuala de piatră.

SÂRBI (localitate dispărută). Între Cilul de Jos și Bontești, în secolul al XVI-lea existau două localități cu același nume, Sârbii de Jos și Sârbii de Sus. În anul 1525 sunt menționați preoții Ioan și Teodor din Sârbii de Jos.¹⁰⁸³ Existența celor doi preoți în această localitate ne determină să credem că exista și o biserică, în mod cert edificată din lemn. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea, cele două localități sunt contopite într-una singură, Sârbi, care la anul 1755 nu avea biserică și era filie la Bontești.¹⁰⁸⁴ În anul 1767 satul avea din nou biserică iar preot funcționa Onu Popovici născut în Bontești.¹⁰⁸⁵ În anul 1828, în urma reglementării urbariale, satul Sârbi, s-a alăturat la Cilul de Jos¹⁰⁸⁶ împrejurări în care biserica de lemn își află sfârșitul.

SEBIȘ. Parohia ortodoxă română din Sebiș este atestată documentar la anul 1542,¹⁰⁸⁷ ceea ce presupune și existența unei biserici, construită în mod cert din lemn. Despre o biserică de lemn avem informații din conscripția lui Sinesie Jivanovici de la 1755, avea hramul „**Sf. Arhangheli**” și nu era de mult timp construită.¹⁰⁸⁸ La 21 august 1783 este înregistrată aprobarea cererii „**târgoveților de rit greco-neunit**” din Sebiș, care doreau ridicarea unui nou locaș de cult.¹⁰⁸⁹ În anul următor, 1784, este amintită deja „**biserica nou ridicată din Sebiș,**”¹⁰⁹⁰ construită din lemn și situată „**în spatele gării, între casa picherului și casele funcționarilor gării**”,¹⁰⁹¹ pe locul unde până nu demult, puteau fi văzute urmele unui cimitir.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, sistematizându-se localitatea, biserica de lemn a fost mutată în **Parcul gorunilor**, aproape peste drum de locul actualei

¹⁰⁷⁹ Iconostasul vechi a fost transferat la mănăstirea Arad-Gai unde multă vreme a zăcut în pivniță deteriorându-se.

¹⁰⁸⁰ Fl. Dudaș, **Manuscrise românești din bisericile Bihorului**, vol. II, pp. 131-132.

¹⁰⁸¹ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

¹⁰⁸² M. Voileanu, **op. cit.**, p. 46; A.N.D.J. Arad, **fond citat**, dosar 10/1856, f.60.

¹⁰⁸³ D. Prodan, **op. cit.**, pp. 54-55.

¹⁰⁸⁴ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

¹⁰⁸⁵ I.D.Suciu, R. Constantinescu, **op. cit.**, vol. I, doc. 131, p. 300.

¹⁰⁸⁶ Gh. Ciuhandu, **Românii din Câmpia Aradului**, p. 35.

¹⁰⁸⁷ Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. I, f. 212.

¹⁰⁸⁸ S. Dragomir, **op. cit.**, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹⁰⁸⁹ C-tin Ilica, **op. cit.**, f. 30.

¹⁰⁹⁰ A.N.D.J. Arad, **Fond Prefectura județului Arad, Acta Congregaționum**, fasc. 3, nr. 4/1783, f. 1.

¹⁰⁹¹ D. Prodan, **Răscolala lui Horea**, vol. I, București, 1984, p. 84.

biserici.¹⁰⁹² În anul 1829, parohia depune o cerere pentru întocmirea actelor necesare edificării unei noi biserici, aprobarea dându-se sub anumite condiții, împotriva cărora episcopul Nestor Ioanovici (1829-1830) al Aradului a protestat, însă fără nici un rezultat.¹⁰⁹³ Cu toate greutățile întâmpinate, în anul 1834 este terminată edificarea bisericii actuale, cea veche de lemn fiind demolată.

SECACI DE BELIU. Exista o biserică de lemn a cărei preot, Teodor Nicovici, la 29 februarie 1725, „pe o claie de fân”, cumpără de la protopopul Iacobici din Sinteia un exemplar din **Evangelhia învățătoare** tipărită la mănăstirea Dealul în anul 1644.¹⁰⁹⁴ Anul 1725, după C. Petranu constituie și anul edificării bisericii.¹⁰⁹⁵ Faptul că în 1747 enoriașii se plâng că biserica este dărăpănată, ne determină să afirmăm că putea fi construită în secolul al XVII-lea. Acum ei doreau să-și construiască o biserică nouă. Așa se face că în anul 1756 „**satul a construit biserica**”,¹⁰⁹⁶ Hramul bisericii a fost „*Cuvioasa Paraschiva*” așa după cum reiese dintr-o însemnare făcută pe filele unui exemplar din **Evangelhia** de București (1723) cumpărată „[...] la biserica Secaciului hramul Cuvioasa Paraschiva [...] la anul 1764 noiembrie 7 și o au vândut-o diacului Ion din Râmnic.”¹⁰⁹⁷

Biserica avea un plan dreptunghiular, cu absida decroșată, pătrată. Renovările ulterioare au denaturat întreg ansamblul ecleziastic. Pictura realizată peste tencuială era de dată recentă, doar ușile împărătești prezentau un pictor demn de arta post-brâncovenească probabil zugravul Iosif. În partea superioară a ușilor împărătești, un spațiu mic ocupau Sfinții Petru și Pavel, în rest fiind zugrăvită Bunavestire, pe fundal arhitectural. Nu cunoaștem dacă de la această biserică sau de la alta provin icoanele executate în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de zugravul Iosif.¹⁰⁹⁸ La începutul secolului al XIX-lea este construită o biserică de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”, demolată după 1990 și înlocuită cu actuala de zid. La biserica veche exista o frumoasă colecție de icoane pe sticlă.

SECAȘ. La anul 1755 este menționată existența unei vechi biserici de lemn cu hramul „*Sf. 40 de Mucenici*”,¹⁰⁹⁹ înlocuită în anul 1837 cu biserica actuală, edificată din piatră, cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”.¹¹⁰⁰ Pe peretele vestic al bisericii se află următoarea inscripție: „S-AU ÎNTEMEIAT ȘI S-AU FĂCUT ACEASTĂ BISERICĂ PRIN CHELTUIALA DOMNULUI DE PĂMÂNT KIRIL NICOLICI DE SECAȘ ȘI MĂDRIGEȘTI ȘI DIN VOIA DOMNIEI SALE S-AU DEDICAT LA COMUNITATEA SATULUI SECAȘ CU AȘA AȘEZĂMÂNT CA PÂNĂ CE VA STA ÎN LEGEA ACEASTA GRECEASCĂ NEUNITĂ 1837.”

¹⁰⁹² A.E.O.R.Arad, Augustin Mihulin, *Cronica bisericii parohiale ortodoxe române din comuna Sebiș*, doc. 7441/1907; Ciuhandu, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț*, p. 289.

¹⁰⁹³ E. Greuceanu, *Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, p. 495.

¹⁰⁹⁴ Fl. Dudaș, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului*, pp. 69-70, 71.

¹⁰⁹⁵ C. Petranu, *Monumentele istorice ale Bihorului I. Bisericile de lemn*, p. 31.

¹⁰⁹⁶ I. Godea, *op. cit.*, p. 175.

¹⁰⁹⁷ I.C.Panait, *Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad*, p. 48.

¹⁰⁹⁸ Idem, *Bisericile de lemn din Eparhia Aradului*, p. 260.

¹⁰⁹⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

¹¹⁰⁰ A.N.D.J.Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română a Aradului*, Seria acte școlare, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 25,

SECUSIGIU. În anul 1722, mitropolitul Ioanichie (1713-1727) al Timișoarei, sfințește un antimis pentru biserica cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*” din parohia Secusigiu.¹¹⁰¹ Nu cunoaștem dacă este aceeași biserică pe care, în anul 1758 o vizita și descria protosinghelul Arsenie Radivoievici. După însemnările pe care le face, deducem că biserica era edificată din material „slab”, adică lemnos, avea trei ferestre, cupolă de șindrilă, uși de tâmplărie „[...] altarul prost, prestolul din lemn, pe el veșminte, antimis sfințit de patriarhul Arsenie IV în 1744 [...] patru icoane pe prestol [...]”¹¹⁰².

În anul 1833, vechea biserică a fost înlocuită cu actuala de zid, purtând hramul celei vechi.¹¹⁰³ Clădirea este impunătoare (33 m lungime, 30 m lățime, 13 m înălțime), în stil baroc având unele reprezentări iconografice datorate maestrului Ion Zaicu. Iconostasul, Mormântul Domnului, Tronul arhieresc și cel al Maicii Domnului, au fost executate în 1899-1900 de sculptorul Nestor Busuioc. De-a lungul timpului biserica a suferit mai multe reparații

SELEUȘ. În anul 1745 a fost sfințită biserica de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.¹¹⁰⁴ Ctitorul bisericii este preotul Simion Horga, tatăl cunoscutului iluminist Nicolae Horga Popovici, și care funcționa în parohia Seleuș din 24 iunie 1743.¹¹⁰⁵ Îi urmează, Ioan și Marian Horga Popovici, frații cărturarului, iar din 1799 însuși Nicolae Horga Popovici.¹¹⁰⁶

În primii ani a celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, datorită vechimii și pentru că era mult prea mică în urma sporului demografic înregistrat, se impunea edificarea unui alt locaș de cult. La 18 iulie 1857 este înregistrat raportul Preturii plasei Pâncota către autoritățile comitatului Arad prin care se susține cererea seleușenilor privind aprobarea edificării unei noi biserici.¹¹⁰⁷ Abia în 1870 biserica de lemn a fost înlocuită cu actuala de zid care poartă hramul celei vechi.

Până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea în hotarul Seleușului, a existat o așezare, astăzi dispărută, **Cigherel**, care, în anul 1726 avea o biserică de lemn, așa după cum reiese dintr-o însemnare făcută pe filele unui exemplar al **Cazaniei lui Varlaam**.¹¹⁰⁸ Din conscripția episcopului Sinesie Jivanovici de la mijlocul veacului al XVIII-lea aflăm că biserica avea hramul „*Sf. Arhanghel*”.¹¹⁰⁹ La 30 iunie 1768,

¹¹⁰¹ Gh. Cotoșman, *Vechile antimise din bisericile Arhiepiscopiei Timoarei și Caransebeșului*, p. 278.

¹¹⁰² D. Ruvaraț, *op. cit.*, p. 52.

¹¹⁰³ A. E.O.R.Arad, *grupa a III-a*, dosar 45/1880, doc. 361, f. 15v.

¹¹⁰⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

¹¹⁰⁵ Octavian Lupaș, *Preotul Nicolae Horga Popovici, cărturar arădean de acum un veac și jumătate*, în „M.B.”, an. XIII (1963), nr. 5-8, p. 265.

¹¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 266.

¹¹⁰⁷ A.N.D.J.Arad, *Fond Prefectura Județului Arad, Actele împuternicitului cesaro crăiesc*, nr. 4152/1857, f. 1-2.

¹¹⁰⁸ „*Fevruar, 25, 1726. Scris-am eu Gheorghe diacon de Noțigher când am mers la preotie*”, cf. Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, p. 183.

¹¹⁰⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 9, p. 7.

parohia primește aprobarea autorităților pentru a-și construi o nouă biserică¹¹¹⁰. În anul 1855 biserica de lemn exista,¹¹¹¹ satul nefiind încă alipit Seleușului.

SELIȘTEA. În anul 1752 este menționată existența unei biserici de lemn acoperită cu șindrilă.¹¹¹² În anul 1767, Petru Morar, episcopul bisericii cere în numele locuitorilor permisiunea să repare biserica și acoperișul.¹¹¹³ A fost înlocuită cu alta tot din lemn care avea pe o grindă încrustat anul 1816. Biserica a avut pictură în altar pe boltă și în tindă¹¹¹⁴. În anul 1937 a fost înlocuită cu actuala de piatră, cu hramul „*Înălțarea Domnului*”.

SELIȘTE DE MUREȘ. Într-un document din 20 septembrie 1728, satul Seliște este înregistrat doar cu o singură casă.¹¹¹⁵ Până în anul 1745 satul înregistrează un spor demografic deosebit, fiind organizată deja în parohie condusă de preotul Petru.¹¹¹⁶ Având preot avea și biserică. Prima mențiune a unui locaș de cult o avem în conscripția din 1755 a lui Sinesie Jivanovici din care aflăm că biserica era nouă, încă nesfințită și avea hramul „Sf. Ap. Petru și Pavel”.¹¹¹⁷ Biserica putea fi construită între 1745-1755. Este sfințită abia în anul 1765.¹¹¹⁸ Inscripția cioplită pe ancadramentul ușii de pe latura de sud immortalizează anul unei reparații capitale a bisericii: „**SCRISAM EU POPA PETRU D(IN) SELIȘCE MES...APR. 1775**”.

La începutul secolului al XIX-lea interiorul bisericii a fost împodobit cu o frumoasă pictură executată de doi zugravi, Filip și Nicolae. Cel din urmă este cunoscutul zugrav Nicolae de la Lupșa Mare din Munții Apuseni. Numele meșterilor zugravi împreună cu preotul și chitorii bisericii îi aflăm însemnați în inscripția de la proscomidier, sub icoana *Punerii în mormânt*: „**P. G. K. T. PETRU EREI, MĂRINA, IOAN, IOSIF, GHEORGHE, GROZAV, PETRU?, MĂRIE, BORIȚA, PARASCHIVA, REVECA, EREI IOSIV, EREI VASILE, P(OMENI) G(OSPODI), ZUGR(AVUL) FILIP EREI, NICOLAE ZUGRAV**”.

În anul 1937, după edificarea actualei biserici de cărămidă, biserica veche de lemn a fost dezafectată cultului și părăsită în cimitirul satului unde în urmă cu două secole fusese înălțată. În 1985 a fost strămutată în curtea mănăstirii „*Sf. Simion Stâlpnicul*” din Arad-Gai.

¹¹¹⁰ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 3, f. 241.

¹¹¹¹ A.N.D.J.Arăd, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 22/1855, f. 3.

¹¹¹² Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 1, f. 20.,

¹¹¹³ I. Godea, *op. cit.*, p. 36.

¹¹¹⁴ C. Petranu, *Monumentele istorice ale județului Bihor*, p. 19, 29. De la această biserică în colecția de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează mai multe icoane pe sticlă și lemn din sec. XVIII-XIX (nr. inv. 254-263, 411-416).

¹¹¹⁵ I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 88, p. 170.

¹¹¹⁶ *Ibidem*, doc. 100, p. 189.

¹¹¹⁷ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, nr. 10 din 8 martie 1909, p. 4.

¹¹¹⁸ A.N.D.J.Arăd, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 34. Într-un document din anul 1880 se atribuie greșit anul 1765 ca fiind cel al edificării bisericii, cf. A.E.O.R.Arăd, *grupa a III, dosar 45/1880*, doc. 1041, f. 1v.

¹¹¹⁹ Mai multe amănunte despre biserică vezi: H. Medeleanu, *Valori de artă veche românească*, pp. 16-20.

SEMLAC. Pe vatra veche a satului la locul numit *Bisericuță*, a existat o biserică de grădele „*lipită și văruiță*” și avea hramul „*Sf. Nicolae*”.¹¹²⁰ În anul 1771 a fost înlocuită de actuala biserică de piatră ce poartă hramul „*Sf. Ioan Gură de Aur*”.¹¹²¹ Inițial de proporții mai mici, în anul 1896 a fost prelungită în partea de apus, clopotnița și turnul.

SINTEA MARE. La mijlocul veacului al XVIII-lea, exista o veche biserică de lemn cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”.¹¹²² Datorită vechimii și stării în care se afla, la 13 martie 1769, autoritățile aprobau construirea unui nou locaș de cult,¹¹²³ despre care nu cunoaștem alte detalii. Biserica actuală a fost construită în anul 1872 și are hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.

Între Sinteia Mare și Chișineu Criș, în anul 1338 este atestată localitatea Chuba, astăzi dispărută,¹¹²⁴ și care la acel an avea o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Teodor*”.¹¹²⁵

SINTEA MICĂ. La începutul secolului al XVIII-lea, a fost înălțată o biserică de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”,¹¹²⁶ care cu timpul devenind neîncăpătoare, în anul 1807 a fost înlocuită cu alta de zid. În anul 1907 ea a fost demolată, pentru ca în anul următor să fie construită biserica actuală purtând același hram.¹¹²⁷

SLATINA DE CRIȘ. În conscripția episcopului Sinesie Jivanovici de la mijlocul secolului al XVIII-lea este menționat faptul că satul nu avea biserică și era filie la Neagra.¹¹²⁸ În anul 1831, episcopul Maxim Manuilovici (1829-1833) al Vârșetului sfințea biserica de lemn cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”,¹¹²⁹ înlocuită cu actuala de zid în anul 1896, purtând hramul celei vechi.

SLATINA DE MUREȘ. Pe *Dâmbul bisericeștei* a existat o biserică de lemn, cu hramul „*Înălțarea Domnului*”, construită la anul 1815.¹¹³⁰ A dăinuit până în anul 1889, când a fost demolată, în locul ei ridicându-se actuala biserică de zid cu hramul celei vechi.

SOCODOR. În anul 1730 a fost construită biserica de lemn cu hramul „*Sf. Arhengheli*”,¹¹³¹ a cărei iconostas a fost executat de zugravul Nistor în anul 1736.¹¹³² În 1763 a fost înlocuită cu actuala biserică din piatră și cărămidă, cu hramul „*Bunavestire*”.

¹¹²⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 3.

¹¹²¹ Sfințirea bisericii din Șeitin. Vizitație canonică la Semlac, în „Bis. Șc.”, an. LIII, nr. 1 din 1 ianuarie 1929, p. 7.

¹¹²² S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

¹¹²³ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 3, f. 240.

¹¹²⁴ C. Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 311.

¹¹²⁵ Ioan Godea, Ioana Cristache Panait, *Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradiei. Biserici de lemn*, Oradea, 1978, p. 22.

¹¹²⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 4.

¹¹²⁷ A.E.O.R.Arad, *Date statistice. Biserica și instituțiile ei, an 1928*, f. 13v.

¹¹²⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹¹²⁹ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 2/1886, doc. 1255, f. 39v.

¹¹³⁰ A.N.D.J.Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 37.

¹¹³¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 4.

¹¹³² H.Medeleanu, *op. cit.*, p. 30.

STEJAR. A existat o biserică de lemn, cu hramul „*Sf. Arhangheli*”, construită pe la începutul secolului al XVIII-lea.¹¹³³ Tradiția consemnează că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost construită a altă biserică de lemn, cu același hram, locașul de cult vechi fiind demolat. În anul 1940 a fost înlocuită cu actuala de zid.

STOIENEȘTI. A existat o bisericuță de lemn încă din secolul al XVIII-lea, înlocuită în anul 1975 cu actuala care are hramul „*Sf. Arhangheli*”.

SUSAG. O biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*” a existat încă din secolul al XVIII-lea,¹¹³⁴ înlocuită în 1933 cu actuala de zid care are hramul celei vechi.

SUSANI. În anul 1754 exista o biserică de lemn construită nu de mulți ani, cu hramul „*Înălțarea Domnului*”¹¹³⁵ și care pe iconostas avea însemnat anul 1765.¹¹³⁶ Biserica se afla pe vatra veche a satului, la locul numit *Vâlceauă* sau *Țintirim*. Odată cu mutarea satului pe vatra actuală, a fost mutată și biserica, pe intravilanul cu numărul 78. În anul 1931, pentru suma de 5.000 lei, materialul bisericii a fost vândut lui Ioan Cadar, măcelar din Sebiș, care a folosit materialul la construcția unei ghețării. În același an, credincioșii își edifică un nou locaș de cult, tot din lemn, sfințit în anul 1934 de către protopopul Ștefan Lungu al Butenilor. În anul 1947 s-a început edificarea actualei biserici de cărămidă, care poartă hramul celei vechi.

SAGU. Nu avem informații despre locașul de cult ortodox de dinainte de colonizarea din secolul al XVIII-lea cu germani a localității. Un document din 1880 menționează existența unei biserici de zid, cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”, edificată în jurul anului 1800.¹¹³⁷ Cu timpul parohia este desființată împrejurări în care dispare și biserica. Parohia este reînființată la 1 aprilie 1938, slujbele religioase s-au săvârșit într-o capelă amenajată într-o casă închiriată. În 3 iulie 1977, episcopul Visarion Aștileanu și P.S. arhiereu-vicar Gherasim Hunedo-reanul, pun piatra de temelie a viitoarei biserici cu hramul „*Intrarea Domnului în Ierusalim*”, terminată în anul 1982 și sfințită în duminica Floriilor a aceluiși an de către episcopul Visarion Aștileanu.

ȘEITIN. Primele informații documentare despre existența unei biserici avem de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului, în anul 1755, vizitând Șeitinul, găsește aici o biserică de lemn, cu hramul „*Sf. Nicolae*”, întreținută de locuitorii celor 70 de case existente în parohie.¹¹³⁸ Nu cunoaștem anul construirii bisericii, însă o putem atribui perioadei de început a mutării în această zonă a grănicerilor (1703), dacă nu cumva mai înainte.

În anul 1772 enoriașii solicită autorităților autorizație pentru construirea unui nou locaș de cult.¹¹³⁹ În anul 1789 s-a început construcția actualei biserici de zid cu hramul „*Sf. Grigore Dialogul*” sfințită în anul 1792.¹¹⁴⁰ De la biserica veche a fost mutat iconostasul, înlocuit în 1862 cu altul executat de Mihai și Lazăr Ianici pentru

¹¹³³ A.N.D.J.Arad, fond citat, f. 37.

¹¹³⁴ *Ibidem*, f. 95.

¹¹³⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹¹³⁶ C. Petranu, *Bisericile de lemn ale județului Arad*, p. 7.

¹¹³⁷ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 45/1880, doc. 361, f. 18v.

¹¹³⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 4.

¹¹³⁹ E. Greuceanu, *Documente din secolul al XVIII-lea privind Eparhia Aradului*, p.101.

¹¹⁴⁰ *Sfințirea bisericii din Șeitin. Vizitații canonice la Semlac*, p. 7.

suma de 3.000 fl.v.a.. Pictura și autura iconostasului datează din 1871 și au fost executate de Alexei Dușan și Dresce Vasile.¹¹⁴¹ În 1928 biserica a fost pictată de Iulian Toader din Arad.

ȘEPREUȘ. La mijlocul secolului al XVIII-lea este menționată o veche biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*”.¹¹⁴² După sistematizarea satului pe vatra actuală, vechea biserică de lemn în 1780 este înlocuită cu alta tot din lemn,¹¹⁴³ înlocuită în 1859 cu actuala construită din piatră și cărămidă, cu hramul „*Bunavestire*”.

ȘIAD. Prezența lui Mihai Popovici Râmnicăeanu la anul 1761 în Șiad, când leagă un exemplar al **Cazaniei lui Varlaam**,¹¹⁴⁴ ne întărește convingerea că exista în acea perioadă o biserică, mai mult ca sigur construită din lemn. Credem că este biserică de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”, care în anul 1809 a fost împodobită cu pictură.¹¹⁴⁵ În anul 1938 a fost înlocuită cu actuala de zid care are hramul celei vechi.

ȘICLĂU. A existat o veche biserică de lemn cu hramul „*Sf. Teodor Tiron*”. În anul 1755, din cauza vechimii ei, credincioșii intenționau să construiască o altă biserică.¹¹⁴⁶ Un deceniu mai târziu, în 1765, a fost terminată construcția unei noi biserici de zid, existentă și astăzi, cu hramul „*Schimbarea la Față*”.

ȘICULA. În anul 1722 a fost sfințită biserica de lemn cu hramul „*Intrarea în Biserică a Maicii Domnului*”¹¹⁴⁷ ce se afla amplasată pe locul numit *La Vanu*.¹¹⁴⁸ În 1867 au început pregătirile pentru edificarea unui nou locaș de cult. Pentru a aduna banii necesari, comuna a valorificat 400 jugăre de pădure comună, ulterior destelenit și introdus în circuitul arabil. În anul 1870 s-a deschis șantierul¹¹⁴⁹ și în 1871 a fost terminată edificarea actualei biserici de zid care poartă hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.

ȘILINDIA. Pe filele unui exemplar din **Noul Testament** tipărit la Bălgrad în 1648, făcea o însemnare „[...] **popa Gheorghe de la Șilindia**[...]” la anul 1751.¹¹⁵⁰ Cu toate acestea, în 1755, episcopul Sinesie Jivanovici consemna că satul nu avea biserică și era filie la parohia vecină Luguzău.¹¹⁵¹ În anul 1844 este menționată deja existența bisericii de lemn cu hramul „*Sf. Ap. Petru și Pavel*”,¹¹⁵² situată pe dealul

¹¹⁴¹ Șt. Bozian, *op. cit.*, f. 45.

¹¹⁴² S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

¹¹⁴³ **Pe drumul apostolici, P. S. Sa Episcopul Grigorie în comuna Șepreuș**, în „Bis. Șc.”, an. LVI, nr. 23-24 din 5-12 iunie 1932, p. 10.

¹¹⁴⁴ „**Această Păucenie o am legat cu Mihai Popovici [...] în Șiad în luna lui septembrie 27 zile...1761**”, cf. Dudaș, *op. cit.*, p. 111.

¹¹⁴⁵ C. Petranu, **Monumentele istorice ale județului Bihor**, p. 29.

¹¹⁴⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1909, nr. 5, p. 4.

¹¹⁴⁷ **Ibidem**, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

¹¹⁴⁸ De la această biserică, în colecția mănăstirii Arad-Gai se păstrează mai multe icoane pe lemn (nr. inv. 286-296) și sticlă (nr. inv. 445-446).

¹¹⁴⁹ Planurile bisericii au fost executate de arhitectul Anton Zigler.

¹¹⁵⁰ E.R.Colta, **Vechi tipărituri românești în județul Arad**, în „Ziridava”, XII, 1980, pp. 726-727.

¹¹⁵¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹¹⁵² A.E.O.R.Arad, **Consignatio Omnium Parochiarum... ann 1844**.

dinspre Luguzău. A fost demolată în anul 1882 iar doi ani mai târziu, protopopul Constantin Gurban sfințește actuala biserică de zid, cu hramul celei vechi.¹¹⁵³

ȘIMAND. Faptul că la începutul secolului al XVIII-lea se stabilește în Șimand, Popa Constantin din Țara Românească¹¹⁵⁴ cunoscut copist de manuscrise ne determină să credem că deja exista o biserică, construită în mod sigur din lemn. La 1755, episcopul Sinesie Jivanovici cu prilejul unei vizite canonice pe care o face, menționează că exista o biserică nouă de piatră, cu hramul „*Nașterea Sf. Ioan Botezătorul*”.¹¹⁵⁵ Este vorba despre biserica actuală.

ȘIRIA. La 1755 este menționată biserica de lemn cu hramul „*Sf. Arhanghelii*” tencuită și edificată pe o fundație de piatră. Episcopul Sinesie Jivanovici consemnează că a fost sfințită la 6 septembrie 1752.¹¹⁵⁶ La 13 martie 1769 credincioșii primesc aprobarea pentru construirea unei alte biserici¹¹⁵⁷. În același an se începe edificarea actualei biserici de piatră ce poartă hramul celei vechi. Planul este în formă de cruce cu altarul în semicerc iar partea dinspre apus, pe o porțiune de 10 m și turnul au fost adăugate ulterior. Biserica are un iconostas cu pictură din 1789.

ȘISTAROVĂȚ. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” sfințită în 1802 de protopopul Ioan Mihailovici al Lipovei,¹¹⁵⁸ situată pe dealul din partea de răsărit a satului. La 14 noiembrie 1822, episcopul Ioan Mețianu (1875-1898) al Aradului, sfințește actuala biserică de zid, care poartă același hram.¹¹⁵⁹

ȘOFRONEA. În anul 1925, mai mulți locuitori din Nădlac se stabilesc în Șofronea punând bazele primei parohii ortodoxe române. În 1932 s-au stabilit și cetățeni din Curtici, Macea, Grăniceri. La început satul a fost arondat parohiei Curtici, în 1929 devenind parohie de sine stătătoare. În 1935 se înregistrează memoriul membrilor Consiliului parohial către prefectul județului Arad prin care solicită sprijin material pentru edificarea unui locaș de cult.¹¹⁶⁰ Lucrările de construcție încep în vara anului 1939 după planurile arhitectului Rafiroiu din Timișoara, finalizarea șantierului având loc în toamna anului 1942. Hramul bisericii este „*Sf. Nicolae*”.

ȘOIMOȘ. Tradiția consemnează existența a doua biserici succesive pe *Valea Șoimoșului*. O biserică veche de lemn a existat pe vatra veche a satului pe locul numit *Dâmbul cu morminți* unde în prima jumătate a secolului nostru exista o cruce de piatră, despre care se spune că erau rămășițe din vechea biserică. Cu timpul, mutându-se satul mai spre drum, este construită o nouă biserică de lemn, pe locul numit *Șchiopul*, unde pot fi văzute urmele unui vechi cimitir.¹¹⁶¹ Credem că aceasta

¹¹⁵³ Idem, grupa a III-a, dosar 68/1885, doc. 1167, f. 58v.

¹¹⁵⁴ Fl. Dudaș, *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, vol. I, p. 130.

¹¹⁵⁵ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 1, f. 439.

¹¹⁵⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

¹¹⁵⁷ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 3, f. 240.

¹¹⁵⁸ A.E.O.R.Arad, grupa a III-a, dosar 40/1882, doc. 497, f. 181v.

¹¹⁵⁹ Idem, grupa a III-a, dosar 68/1885, doc. 1135, f. 97v.

¹¹⁶⁰ A.N.D.J.Arad, *Acte administrative*, dosar 362/1935, f. 1-2.

¹¹⁶¹ *Sfințirea bisericii din Radna. Vizită canonică la Șoimoș*, în „Bis. Șc.”, an. LV, nr. 49 din 6 decembrie 1931, p. 4.

este biserica menționată la mijlocul veacului al XVIII-lea de conscripția lui Sinesie Jivanovici. Era din lemn, lipită cu lut și văruiată și avea hramul „*Bunavestire*”.¹¹⁶²

În actuala biserică de zid, construită în anul 1792, cu hramul celei vechi, s-au păstrat icoane pe lemn provenind de la biserica veche, care au fost ulterior predate Colecției de artă veche românească de la mănăstirea Arad-Gai. În 1875, pictorul Nicolae Popescu a executat iconostasul bisericii.

SOMOȘ (localitate dispărută). Așezată între Cinteș și Nădab, satul Șomoș, în jurul anului 1825 s-a alăturat satului Nădab.¹¹⁶³ Satul a avut și o biserică de lemn, cu hramul „*Sf. Nicolae*”, edificată în anul 1738.¹¹⁶⁴

SOMOȘCHEȘ. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*” atestată documentar la anul 1755.¹¹⁶⁵ La 28 ianuarie 1783 este înregistrat ordinul locotenențial către autoritățile comitatului Arad prin care se aprobă locuitorilor din Șomoșcheș de a-și construi o nouă biserică sau de a o renova vechea biserică de lemn aflată în stare de ruină.¹¹⁶⁶ A fost construită o nouă biserică cu hramul „*Sf. Arhangheli*”,¹¹⁶⁷ înlocuită în anul 1893 ca actuala de zid, cu hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*”.

TAUȚ. Tradiția consemnează că satul era răsfirat pe văile și colinele dinspre satul Nadăș, parte care astăzi se numește *Satul bătrân*.¹¹⁶⁸ Pe acest loc, în anul 1729, a fost sfințită biserica de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”.¹¹⁶⁹ În anul 1786, episcopul Pavel Avacumovici (1786-1816) al Aradului sfințea o nouă biserică de lemn, cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”,¹¹⁷⁰ așezată pe locul unde se afla și cimitirul satului.¹¹⁷¹ În anul 1881 începe edificarea actualei biserici de zid cu hramul celei vechi, demolate.

TĂGĂDĂU. În anul 1750 satul nu avea biserică iar credincioșii frecventau biserica din parohia Comănești.¹¹⁷² După cinci ani, în 1755, episcopul Sinesie Jivanovici hirotonea pe preotul Ioan, în vârstă de 30 de ani pentru parohia Tăgădău.¹¹⁷³

În anul 1750 este construită o biserică de lemn, acoperită cu șindrilă,¹¹⁷⁴ cu hramul „*Înălțarea Domnului*”, amplasată pe *Dâmbul bisericii* în vatra veche a satului.¹¹⁷⁵

¹¹⁶² S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

¹¹⁶³ Gh. Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului*, p. 35.

¹¹⁶⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 februarie 1908, nr. 5, p. 4.

¹¹⁶⁵ *Ibidem*, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 7.

¹¹⁶⁶ A.N.D.J.Arad, *Fond Prefectura Județului Arad, Seria Acta Congregationum*, fasc. 3, nr. 16/1783, f. 1.

¹¹⁶⁷ A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a, dosar 68/1885*, doc. 878, f. 83v.

¹¹⁶⁸ *Vizitația canonică în comunele Tauț și Nadăș*, în „Bis. și Șc.”, an. LVI, nr. 20 din 18 mai 1930, p. 3.

¹¹⁶⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

¹¹⁷⁰ A.N.D.J.Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 35; A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a, dosar 45/1880*, doc. 805, f. 65v.

¹¹⁷¹ *Vizitația canonică în comunele Tauț și Nadăș*, p. 3.

¹¹⁷² Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. I, f. 373.

¹¹⁷³ *Ibidem*, vol. II, fasc. 1, f. 296.

¹¹⁷⁴ I. Godea, *op. cit.*, p. 34.

¹¹⁷⁵ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, f. 95.

Datorită stării de degradare în care se afla, în 1782, în baza edictului de toleranță, parohia primește dreptul de a-și repara biserica, dar, cu ordinul către comitatul Bihor, să vegheze ca nu cumva cu aprobarea de renovare să fie construită o nouă biserică.¹¹⁷⁶ Biserica, pe care o vizitează Coriolan Petranu, avea la proscomidier însemnat anul 1809.¹¹⁷⁷ În anul 1923 biserica este demolată iar materialul vândut unui antreprenor din Ineu. Cu această ocazie s-a pierdut și textul inscripției de pe o grindă a bisericii. În locul ei, în același an este edificată o altă biserică de lemn, dar, datorită faptului că lemnul a fost verde, locașul de cult, în anul 1938 a trebuit demolat și înlocuit cu actuala biserică de zid care are hramul „Sf. Ioan Botezătorul”

TĂLAGIU. La începutul secolului al XVIII-lea a fost edificată o biserică de lemn, cu hramul „Sf. Arhangheli”,¹¹⁷⁸ situată pe locul numit *Budu*. Tradiția consemnează că de aici, biserica a fost mutată pe *Dealul cu meri*, de unde, în cele din urmă, pe locul actualei biserici. În biserică exista un antimis sfințit în anul 1736,¹¹⁷⁹ iar pe ușile împărătești se afla înscris anul „1783”.¹¹⁸⁰ Un document din 1854 menționează că biserica ar fi fost edificată în 1790.¹¹⁸¹ În anul 1860 biserica este picată de Ioan Demetrovici.¹¹⁸²

În anul 1931, Secția pentru Transilvania a Comisiei Monumentelor Istorice, aprobă demolarea bisericii din Tălagiu, de unde, referentul Coriolan Petranu, propunea păstrarea antimisului din anul 1736, a unui scaun episcopal (tron arhieresc), de unei ripide vechi și a unui chivot executat în anul 1800 de preotul Sirca.¹¹⁸³ Biserica a fost demolată numai în anul 1935, fiind înlocuită cu actuala de piatră ce poartă hramul celei vechi.

TÂRNĂVIȚA. Dintr-o însemnare făcută pe filele unui exemplar al *Cazaniei lui Varlaam*, aflăm că în anul 1661 exista „sfânta biserică în Târnăvița”¹¹⁸⁴, construită din lemn și avea hramul „Sf. Nicolae”, menționată în 1755 ca fiind veche.¹¹⁸⁵ Biserica a avut icoane executate în primul sfert al secolului al XVIII-lea de un zugrav anonim din Munții Apuseni.¹¹⁸⁶ În anul 1772 este construită o altă biserică de lemn, cu același hram,¹¹⁸⁷ situată pe deal, în cimitir, de unde în anul

¹¹⁷⁶ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc. 4, f. 290.

¹¹⁷⁷ C. Petranu, *op. cit.*, p. 29

¹¹⁷⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

¹¹⁷⁹ A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a, dosar 425/1923*, doc. 3950

¹¹⁸⁰ *Ibidem*, *dosar 385/1930*, doc. 3761, f. 115.

¹¹⁸¹ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, *grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854*, f. 71.

¹¹⁸² Amănunte despre arhitectura și pictura bisericii vezi la C. Petranu, *Bisericile de lemn ale județului Arad*, p. 8, 10.

¹¹⁸³ I. Oprea, *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat*, p. 71.

¹¹⁸⁴ „[...] m-am strădui de am luat această sfântă carte de învăță(tură) la această sfântă biserică în Târnăvița ca să fie de pomană [...]”, cf. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, p. 194.

¹¹⁸⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

¹¹⁸⁶ Două icoane, *Iisus Hristos Pantocrator* și *Sf. Nicolae* sunt descrise de Medeleanu în *Valori de artă veche românească*, pp. 33-34. Icoanele se păstrează în colecția de la mănăstirea Arad-Gai (nr. inv. 7 și 8).

¹¹⁸⁷ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, f. 56.

1938, a fost demolată.¹¹⁸⁸ În anul următor a fost construită alta tot de lemn, înlocuită în 1978 cu actuala de zid, care poartă hramul celei vechi.

TÂRNOVA. În anul 1728 a fost sfințită biserica de lemn cu hramul „*Pogorârea Sf. Duh*”,¹¹⁸⁹ renovată în anul 1780, așa după cum reiese dintr-o însemnare făcută pe filele unui **Triod**, tipărit la Râmnic în 1731.¹¹⁹⁰ Biserica, lungă de 9 stânjeni și lată de 4 stânjeni,¹¹⁹¹ în anul 1868 a fost înlocuită cu actuala de zid care poartă același hram.

TEMEȘEȘTI. Credincioșii din Temeșești nu au avut biserică până la sfârșitul secolului al XIX-lea, satul fiind filie la parohia vecină din Săvârșin.¹¹⁹² În anul 1786 există tendința de a construi un locaș de cult însă nu se primește aprobare.¹¹⁹³ În anul 1899 enoriașii mută biserica de lemn din Săvârșin, mistuită de un incendiu în anul 1931. Credincioșii, cu forțele lor și cu ajutor din partea Prefecturii județului Arad, reușesc edificarea unei biserici noi din cărămidă, cu hramul „*Sf. Ioan Botezătorul*”. Sfințirea ei s-a făcut la 17 iunie 1934 de către episcopul Grigorie Comșa al Aradului.

TISA. Pe filele unui exemplar al **Cazaniei lui Varlaam**, la 1701, Ioan Moldoveanu făcea o însemnare în care se face mențiune despre „**biserica satului Tisa**”.¹¹⁹⁴ Această mențiune ne determină să afirmăm că exista o biserică de lemn edificată în secolul al XVII-lea, dacă nu mai veche. În conscripția lui Sinesie Jivanovici din 1755, biserica nu este menționată, probabil că între timp a fost demolată, satul nu avea locaș de cult și era filie la Hălmagiu.¹¹⁹⁵ În anul 1770 este edificată actuala biserică de lemn cu hramul „*Sf. Ap. Petru și Pavel*”. Turnul este ascuțit și bine proporționat. Din această perioadă se atribuie zugravului Iosif câteva icoane dintr-un registru împărateesc.¹¹⁹⁶ În 1795, zugravul Constantin realizează un nou iconostas, icoanele împărătești, inclusiv cea de hram, păstrându-i amintirea.¹¹⁹⁷ În anul 1846, după ce în urmă cu mai bine de două decenii, prin lărgirea spațiului interior se aduc grave prejudicii picturii murale datorate lui Iosif sau Constantin, se execută o altă pictură de către Ioan Demetrovici așa după cum reiese din inscripția de deasupra ușii la intrare: „**ACEASTĂ SFTĂ BESEARICĂ S-AU ZUGRĂVIT... SUPT STĂPÂNIRE ÎNĂLȚATULUI ÎMPĂRAT ȘI KRAIULUI... FERDINAND I... SUPT KITORIA LUI DOBĂU ȘTEFAN...R**

¹¹⁸⁸ În Colecția de la mănăstirea Arad-Gai de mai păstrează de la această biserică mai multe icoane datate ca provenind din primul sfert al secolului al XVIII-lea, cf. Medeleanu, *op. cit.*, p. 33. Biserica după demolare a fost vândută unui enoriaș pentru construirea unor anexe gospodărești.

¹¹⁸⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr.9, p. 4.

¹¹⁹⁰ „Ca să se știe că în anul 1780 sau făcut biserica a doua oară”, cf. E.R.Colta, *Însemnări de pe cărți vechi românești, documente ale veacurilor trecute*, în „Ziridava”, XI (1979), p. 1064.

¹¹⁹¹ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 21-25/1856, f. 29.

¹¹⁹² A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a*, dosar 45/1880, doc. 1041, f. 1v.

¹¹⁹³ Marki, *op. cit.*, vol. II, p. 751.

¹¹⁹⁴ Fl. Dudaș, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului*, pp. 175-176.

¹¹⁹⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

¹¹⁹⁶ Icoanele se află în colecția de la mănăstirea Arad-Gai (nr. inv. 204-205), cf. I.C.Panait, *Bisericele de lemn din centrul și nordul județului Arad*, pp. 55-56.

¹¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 56.

OMAN IOAN ȘI SINESIE. ÎN ANUL 1846 IOAN DEMETROVICI ZUGRAV”¹¹⁹⁸

TISA NOUĂ. Biserica cu hramul „*Sf. Nicolae*” a fost edificată între anii 1975-1977 după un plan al arhitectului Gheorghe Bratiloveanu. În anul 1980-1981 a fost înzestrată cu pictură de către pictorul Constantin Popescu din Rădăuți. Iconostasul este din lemn executat de Ion Nicolae din Arad în 1980. Biserica a fost edificată în timpul preotului Ispas Ruja. A fost târnosită la 30 august 1981 de către P.S.arhiereu-vicar Gherasim Hunedoreanul.

TOC. La gura *Pârâului crucilor* a existat o biserică de lemn construită pe la mijlocul secolului al XVII-lea, în jurul căreia se afla și cimitirul. Consemnată în conscripția din 1759, biserica avea hramul „*Intrarea în Biserică a Maicii Domnului*”, și nu era de mult construită.¹¹⁹⁹ Biserica a servit credincioșilor din Toc până către sfârșitul secolului al XVIII-lea, în anul 1792 fiind edificată o altă biserică de lemn, cu hramul „*Sf. Ioan Botezătorul*”.¹²⁰⁰ Tradiția menționează că biserica a fost pictată în anul 1812, probabil de Nicolae de la Lupșa Mare. În anul 1912, existând pericolul de a se dărâma, a fost demolată. În anul 1906 a fost edificată biserica actuală cu hramul „*Nașterea Sf. Ioan Botezătorul*”, sfințită în 1909 de episcopul Ioan Ignăție Papp al Aradului.

TROAȘ. Cea mai veche biserică de lemn de pe valea Mureșului de jos este biserica „*Sf. Trei Ierarhi*” din Troaș. Construită inițial pe locul numit *Buza cărunții*, la intrarea în sat, în anul 1770,¹²⁰¹ mutată pe la 1800 în mijlocul satului pe *Dâmbul crucii*. Pe colțul drept al prestolului de piatră se află gravat cu litere chirilice „1782”, an în care unii cercetători plasează începuturile monumentului.¹²⁰²

Planul bisericii este o navă dreptunghiulară terminată cu o absidă cu trei laturi. Tălpile masive sunt așezate pe o fundație de piatră. Intrarea se face prin 3 uși, pronaos și două laterale (nord, sud). Deasupra pronaosului se află turnul sprijinit pe un fel de grinzi iar baza lui nu depășește baza acoperișului de la nivelul căruia se dezvoltă. Acoperișul turnului este în formă de piramidă cu baza pătrată.

Pictura este din 1813 așa după cum reiese din inscripția cu litere chirilice existentă în stânga proscomidierului și a fost executată de zugravul Nicolae din Lupșa Mare: „ACEASTĂ SFÂNTĂ BISERICĂ SAU ZUGRĂVIT LA ANUL 1813 DE NICOLAE ZUGRAV CU CHELTUIALA ALU TOT SATU CU 30 FLRINI. GROZAV, RAFILA, PETRU, ANA, TOADER, IANĂȘ, TOADER, PĂȘCUȚA, MIHAIL, TOADER, BOSICA, IOVU, NIȚA, MIHAIL, BOSICA, IOSIF, LĂPĂDAT, ANISIE, IOVA.”

Biserica a avut și pictură exterioară, în dreapta ușii de sud, dar înainte de primul război mondial a fost acoperită cu un strat de tencuială. Pictura a fost descoperită numai în anul 1966 când a fost înlăturat stratul de tencuială, când au ieșit la lumină mici fragmente, scenele nemaiputând fi deslușite din cauza stării de

¹¹⁹⁸ I. Godea, *op. cit.*, p. 176.

¹¹⁹⁹ *Ibidem*, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

¹²⁰⁰ A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a, dosar 45/1880*, doc. 1041, f. 1v.

¹²⁰¹ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 10/1856, f. 35; A.E.O.R.Arad, *fond citat*, f. 1v.

¹²⁰² Horia Medeleanu, George Manea, *Un remarcabil monument de arhitectură populară din Valea Mureșului de Jos*, în „B.M.I.”, an. XLII, nr. 1, 1973, p. 68.

degradare.¹²⁰³ Biserica de lemn¹²⁰⁴ a fost folosită pentru nevoile cultului până în anul 1941 când a fost terminat un nou locaş de cult din cărămidă.

TURNU. În anul 1755 satul avea o biserică de grădele, aproape căzută şi avea hramul „*Sf. Nicolae*”. În acelaşi an, enoriaşii mărturiseau episcopului Sinesie Jivanovici că doresc să-şi edifice altă biserică din piatră.¹²⁰⁵ Nu la mult timp după mărturisirea făcută ierarhului arădean, comunitatea îşi edifică o biserică de piatră cu hramul „*Sf. Ev. Luca*” ce datează şi astăzi.

TĂRMURE. La mijlocul secolului al XVIII-lea, satul nu avea biserică şi era filie la Hălmagiu.¹²⁰⁶ Abia în anul 1779 locuitorii îşi construiesc o biserică de lemn¹²⁰⁷ existentă şi astăzi. După unii istorici de artă, biserica a fost edificată în anul 1780, renovată în 1830.¹²⁰⁸ Edificată din lemn, are hramul „*Sf. Arhangheli*”. Biserica este prevăzută cu două uşi, una la pronaos iar alta în partea de sud a naosului. Pentru iluminatul natural, este prevăzută cu 3 ferestre în naos, una la pronaos şi două la altar. Este acoperită cu şindrilă, inclusiv turnul. Plafonul de formă semicilindrică este împodobit cu pictură pe pânză, la fel şi pereţii pronaosului, naosului, bolţii altarului şi iconostasul.¹²⁰⁹

Pictura aparţine lui Ioan Demetrovici din Timişoara şi a fost executată în 1870 după cum reiese din inscripţia aflată deasupra peretelui despărţitor al naosului de pronaos: „**ACEASTĂ SF.BISERICĂ S-A ZUGRĂVIT ÎN ANUL ŞI LUNA SEPTEMBRIE 1870 SUB STĂPÂNIREA PREA LUMINATULUI ŞI BUNULUI STĂPÂNITORIU ÎMPĂRAT FRANCISC IOSIF SUB GUVERNAREA ILUSTRITĂŢII SALE DOMNULUI EPISCOP PROCOPIE IVAŞCOVICI. ZUGRĂVIREA SA DUS LA ÎNDEPLINIRE PRIN ÎNDEMNUL LUI D. PROTOPOP IOANE GROZA, PREOTULUI LOCALE MIHAI MIHUŢIU ŞI TITORILOR IOANU LUPU, CISCA ONICA, CISCA PAVEL ŞI CISCA IONAŞIU JUDE ŞI ZUGRĂVITE PRIN IOANE DEMETROVICI LOC IN TIMIŞOARA.**”

ȚELA. A existat o biserică de lemn construită în cimitirul satului în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. De la această biserică se păstrează icoanele împărăteşti (*Mântuitorul* şi *Maica Domnului*), datate 1799, un epitaf vechi şi o icoană reprezentând *Sf. Arhangheli*.

După construirea actualei biserici de zid cu hramul „*Schimbarea la Faţă*”, cea veche de lemn, în anul 1868, a fost demolată. În anul 1880 biserica este pictată de pictorul bănăţean Filip Matei. Pictura a fost renovată în anul 1936 de către Ştefan Vlădescu. În actuala biserică se afla o icoană a *Maicii Domnului* (sec. XVIII) adusă de la mănăstirea Meteora (Athos) şi donată bisericii din Țela de Anton Mocioni.¹²¹⁰

ȚIPARI. În jurul anului 1928 s-au stabilit mai multe familii de români ortodocşi veniţi din unele sate de deal de pe valea Crişului Alb. Încă de la început ei s-au constituit într-o filie a parohiei Sinteia Mare, mai târziu la Zărand. În perioada

¹²⁰³ *Ibidem*, p. 70.

¹²⁰⁴ Din anul 1993 biserica a intrat în custodia Muzeului Țăranului Român din Bucureşti.

¹²⁰⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, nr. 5 din 1 februarie 1909, p. 3.

¹²⁰⁶ *Ibidem*, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

¹²⁰⁷ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 66.

¹²⁰⁸ I. Godea, *op. cit.*, p.176.

¹²⁰⁹ Pentru pictură vezi: C. Petranu, *Bisericele de lemn din judeţul Arad*.

¹²¹⁰ Numele donatorului este trecut pe spatele icoanei.

cuprinsă între 1945-1951, satul era parohie de sine stătătoare, perioadă când, în 1948-1949 este edificată o capelă. În toamna anului 1971 se deschide șantierul la actuala biserică cu hramul „*Sf. Mc. Gheorghe*”.

TOHEȘTI. În anul 1755 este menționată existența unei vechi biserici de lemn, cu hramul „*Sf. Arhangheli*.”¹²¹¹ Dacă în anii 1760-1762 biserica nu mai exista,¹²¹² Într-o însemnare făcută la 28 septembrie 1768 pe filele unui exemplar al **Cazaniei** (București, 1768) este menționată din nou o biserică în satul Tohești.¹²¹³ Într-un document de la mijlocul veacului al XIX-lea se menționează că pe turnul bisericii era menționat anul 1776,¹²¹⁴ ne determină să credem că reprezintă anul unei reparații efectuate la turn sau poate chiar momentul înălțării lui. Biserica avea un iconostas cu icoane din 1796 executate de zugravul Constantin care mai lucrase pentru acest locaș de cult și în urmă cu mai multe decenii.¹²¹⁵ Biserica este demolată în anul 1928 când a fost edificată actuala, tot de lemn, din materialul celei vechi. Biserica are hramul „*Bunavestire*”.

URVIȘ. În anul 1756 satul încă nu avea biserică, era filie a parohiei Hășmaș.¹²¹⁶ În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost edificată biserica de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”. Pictura iconostasului datează din 1871 și este executată de zugravii Teodor Tocariu și Belgean Gavrilă din Nicula¹²¹⁷ iar pictura murală este din 1878 și este atribuită lui Vasile din Dăbâci.¹²¹⁸

USUSĂU. Pe vatra veche a satului, situată în apropierea Mureșului, în anul 1758, protosinghelul Arsenie Radivoievici menționează existența unei biserici de lemn cu hramul „*Sf. Nicolae*”, pe care o descrie ca având „[...] 3 ferestre, ușă proastă, pridvor de scândură proastă, acoperită cu șindilă de stejar [...] sf. Trapeză din lemn, deasupra un acoperământ, antimis sfințit de Gheorghe Popovici la 23 noiembrie 1752[...] Tâmplă: proastă, de scândură, 4 icoane de pristol, 2 mari, pe lemn, iconostas, 7 strane proaste [...]”¹²¹⁹ Biserica, în anul 1779 a fost înlocuită cu alta, tot de lemn, cu același hram, sfințită de protopopul Gheorghe Popovici al Lipovei.¹²²⁰ Începând cu anul 1790, locuitorii încep să-și mute gospodăriile pe vatra actuală și odată cu aceasta și biserica de lemn¹²²¹ care a dăinuit pe noul, amplasament până în anul 1912 când a fost edificată actuala de zid, cu hramul celei vechi. Materialul bisericii de lemn a fost vândut prin licitație protopopului Fabrițiu Manuilă al Lipovei pentru suma de 160 coroane. De la această

¹²¹¹ S. Dragomir, *op. cit.*, „F.D.”, 8 martie 1909, nr.10, p. 5.

¹²¹² M. Voileanu, *op. cit.*, p. 46.

¹²¹³ I. Cristache Panait, *Cartea veche românească în Eparhia Aradului*, în vol. „Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă”, p. 121.

¹²¹⁴ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 70.

¹²¹⁵ În colecția de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează mai multe icoane din această biserică (nr. inv. 171, 177-178, 180-181), cf. I.C. Panait, *Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad*, p. 59.

¹²¹⁶ I. Godea, *op. cit.*, p. 137.

¹²¹⁷ *Ibidem*, p. 155, 156.

¹²¹⁸ I. C. Panait, *op. cit.*, p. 60; vezi și C. Petranu, *Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn*, pp. 30, 31.

¹²¹⁹ I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op.cit.*, vol. I, doc. 120, p. 264.

¹²²⁰ A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a, dosar 68/1885*, doc. 1135, f. 96 v.

¹²²¹ Biserica avea 15 m lungime, 7 m lățime și 6 m înălțime.

biserică se mai păstrează uşile împărăteşti, o cruce şi o icoană pe lemn, predate Colecţiei de veche artă bisericească de la mănăstirea Arad-Gai.

Tot de la biserica de lemn, în Colecţia de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timişoarei se păstrează patru icoane pe sticlă reprezentând **Botezul Domnului, Iisus binecuvântând, Maica Domnului cu Pruncul şi Maica Domnului îndurerată**, toate provenind din secolul al XIX-lea.¹²²²

VALEA (localitate dispărută). La podul Cladovei exista un cătun numit **Valea**, unde exista o biserică confirmată de tradiţie¹²²³ iar mai nou de descoperirea ei prin săpăturile arheologice din 1995.

VALEA MARE (Gurahont). Până în anul 1792, când este construită o biserică de lemn cu hramul „*Duminica Tuturor Sfinţilor*”,¹²²⁴ credincioşii frecventau biserica din parohia vecină Feniş.¹²²⁵ În anul 1892, biserica veche nu mai exista, enoriaşii cumpărând biserica de lemn din Bontleşti,¹²²⁶ care după reparaţii este închinată „*Sf. Constantin şi Elena*”. Biserica dăinuie şi astăzi.

VALEA MARE (sat, comuna Săvârşin). A existat o biserică de lemn construită în anul 1798, cu hramul „*Naşterea Maicii Domnului*”, sfinţită în anul 1807 de protopopul Ioan Mihailovici al Lipovei.¹²²⁷ În anul 1892 biserica de lemn a fost demolată şi înlocuită cu actuala de zid care poartă hramul celei vechi.

VĂRĂDIA DE MUREŞ. În urma săpăturilor arheologice efectuate la baza dealului numit *La cetate*, a fost descoperită fundaţia de piatră a unei biserici din secolele XIV-XV, cea mai veche biserică a localităţii. Biserica de tip sală, având un altar semicircular, este contemporană cu alte biserici de pe valea Mureşului (Gurasada). Are o lungime de peste 20 m iar pe latura de sud, în apropierea altarului, a fost surprinsă o sacristie. Pe latura de nord, în apropierea intrării, la mică distanţă, s-au găsit urmele unui turn circular, probabil turnul clopotniţă. În jurul locaşului de cult au fost găsite numeroase morminte medievale cu un inventar specific epocii.¹²²⁸ În prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost construită biserica de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”,¹²²⁹ înlocuită în anul 1815 cu actuala din piatră, cu hramul „*Întâmpinarea Domnului*”.¹²³⁰ Construită în stil baroc, biserica are o lungime de 25 m şi o înălţime de 8 m iar la turn de 14 m. Iniţial acoperită cu şindrilă, la sfârşitul secolului al XIX-lea fiind înlocuită cu ţiglă.

VĂRŞAND. În conscripţia episcopului Sinesie Jivanovici din 1755, este menţionată existenţa unei biserici de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii*

¹²²² I.B.Mureşianu, *Colecţia de artă religioasă veche*, p. 54, 55.

¹²²³ Gheorghe Crişovan, *Sfinţirea bisericii din Cladova*, în „Bis. şi Şc.”, an. LIII, nr. 50 din 8 decembrie 1929, p.3.

¹²²⁴ A.N.D.J.Arăd, *Fond Episcopia ortodoxă română a Aradului, Seria acte şcolare*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2, 1854, f. 63; „Numai prin adevărul bătrânilor stă că biserica sau rădăcat în Anul 1792 iară scrisoare nu sau aflat”, cf. *Ibidem*.

¹²²⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4; A.N.D.J.Arăd, *fond citat*, f. 50.

¹²²⁶ C. Petranu, *Bisericele de lemn din judeţul Arad*, p. 6.

¹²²⁷ A.E.O.R.Arăd, *grupa a III-a, dosar 68/1885*, doc. 1135, f. 93 v.

¹²²⁸ Informaţii primite de la arheologul Mircea Barbu de la Muzeul Judeţean din Arad.

¹²²⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

¹²³⁰ A.E.O.R.Arăd, *grupa a III-a, dosar 45/1880*, doc. 1041, f. 1.

Domnului",¹²³¹ înlocuită în anul 1835 cu actuala de zid, ce poartă hramul celei vechi.

VĂSOAIA. O biserică de lemn cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” exista din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, fiind menționată pentru prima dată în 1755.¹²³² În anul 1901 a fost înlocuită cu actuala biserică de zid care poartă hramul celei vechi.

VÂNĂTORI. Localitate veche românească, este distrusă de ungurii lui Rakoczy, după 1711 populația revenind în sat.¹²³³ După acest an a putut fi construită biserică de lemn cu hramul „*Sf. Arhangheli*” menționată pentru prima dată în conscripția lui Sinesie Jivanovici din 1755,¹²³⁴ înlocuită în 1829 cu actuala de zid ce are hramul celei vechi.¹²³⁵

VÂRFURILE. Istoricul maghiar Marki Șandor, afirma că la anul 1648 exista o biserică,¹²³⁶ fără a preciza din ce material a fost construită. Conscripția lui Sinesie Jivanovici consemnează la 1755 existența unei foarte vechi biserici de lemn, cu hramul „*Sf. Arhangheli*”,¹²³⁷ pe care, în anul 1771, credincioșii doreau să o înlocuiască cu alta nouă, dar, se loveau de măsurile guvernului care le interzicea.¹²³⁸ La 21 martie 1772, episcopia Aradului cere permisiunea de reparare măcar a bisericii din Vârfurile, însă guvernul, la 6 aprilie, cere tablei comitatului Zărand, un raport în acest sens. Ea anunță guvernul că biserica a fost închisă din ordinul comitelui Paul Hollaki, pe motiv că a fost construită fără permisiunea autorităților.¹²³⁹ Nu cunoaștem rezultatul intervenției. Actuala biserică a fost construită în anul 1889 din piatră și are hramul celei vechi.

VIDRA. Conform unei însemnări făcută în 14 martie 1708 pe filele unui exemplar al **Cazaniei lui Varlaam** de preotul Ioan din Vidra, aflăm că la începutul secolului al XVIII-lea exista deja o biserică de lemn.¹²⁴⁰ Dintr-o altă însemnare, făcută în anul 1732 pe filele aceleași **Cazanii** se vorbește despre o altă biserică, edificată, „**mai sus de biserica cea bătrână**”.¹²⁴¹ În mod cert, cea de-a doua însemnare manuscrisă face referire la biserica de lemn actuală, construită în jurul anului 1724 și care are hramul „*Sf. Cosma și Damian*”. Pictura bisericii și a iconostasului este din 1851, din păcate păstrată numai în parte.

¹²³¹ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 6.

¹²³² *Ibidem*, 1 martie 1909, nr. 9, p. 6.

¹²³³ I. Tolan, *op. cit.*, p. 73.

¹²³⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 9, p. 6.

¹²³⁵ În anul 1835 populația satului era jumătate ungurească și jumătate românească, românii cu biserică ortodoxă a cărui arhivă data de la 1688. Ungurii erau reformati și aveau o biserică edificată în anul 1832, cf. I. Tolan, *op. cit.*, pp. 73-74.

¹²³⁶ Marki, *op. cit.*, vol. II, p. 746.

¹²³⁷ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 5.

¹²³⁸ E. Greuceanu, *op. cit.*, p. 101.

¹²³⁹ Șt. Lupșa, *op. cit.*, vol. II, fasc.4, f. 279.

¹²⁴⁰ „Această sf.Evanghelică Invă(ță)toare ce este Păucenie este a bisericii din Vidra mai din sus și cine o ar fura [...]. Seris-am în Vidra cu popa Ion, 1708, martie 14 ziLe”, cf. Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, p. 190.

¹²⁴¹ „Această sf(ân)ță Carte este a bis(ericii) din Vidra mai sus de biserica cea bătrână [...]. Seris-am cu Popa Ion din Vidra, anii 7231, iar de la Hs. 1732, meseața Iunie 1 zii(le)”, cf. *Ibidem*.

VINEȘTI. Până în primii ani ai celei de-a doua jumătăți a veacului al XVIII-lea, credincioșii ortodocși din Vinești au frecventat biserica din parohia Săvârșin.¹²⁴² În anul 1767 este menționat preotul Ioan Șerbulescu din Vinești, originar din Săvârșin.¹²⁴³ Existând preot exista și o biserică, în mod sigur edificată din lemn. După afirmațiile istoricului Marki, în anul 1786, în această biserică, răsculații depozitau „**lucrurile furate**”.¹²⁴⁴

Nu cunoaștem anul dispariției bisericii. De la biserica din Vinești se mai păstrează matricolele botezaților, cununaților și decedaților, începând cu anul 1853 și terminând cu 1929.¹²⁴⁵

VINGA. În anul 1758, protosinghelul Arsenie Radivoievici, consemna existența unei biserici de lemn, cu hramul „**Adormirea Maicii Domnului**”. Biserica avea șapte ferestre, deasupra pronaosului un turn acoperit cu scândură iar în el un clopot. Sfânta masă era din lemn, ridicată pe o treaptă. Avea un antimis sfințit la 3 noiembrie 1733 de episcopul Nicolae Dimitrievici (1728-1744) al Timișoarei. Proscomidierul și tâmpla bisericii erau din scândură. În partea de sus a iconostasului era scena Răstignirii, iar mai jos cei 12 apostoli pictați pe pânză și patru icoane împărătești. În pronaos mai erau încă două icoane.¹²⁴⁶ Icoanele sunt opera zugravului Nedelcu Popovici executate în anul 1743. În colecția de la mănăstirea Arad-Gai se păstrează 4 icoane de la această biserică, toate datorate lui Nedelcu.¹²⁴⁷

Unii istorici afirmă că o biserică de lemn din Vinga ar fi fost mutată în parohia Comloșul Mare.¹²⁴⁸ Afirmația este puțin plauzibilă, deoarece în Comloșul Mare, în anul 1758, exista o veche biserică din cărămidă pe locul căreia în anul 1794 a fost construită alta din cărămidă.¹²⁴⁹

În anul 1791 a fost construită o biserică de zid cu hramul „**Adormirea Maicii Domnului**”, renovată în anul 1840.¹²⁵⁰ La 27 iulie 1839, arhimandritul Platon Atanașcovici cere credincioșilor din eparhia Timișoarei să contribuie la construirea unei biserici noi în Vinga, deoarece „**biserica lor cea bătrână într-o atâta a slăbit, cât în toată clipita să așteaptă să cază și într-însa fără de mare primejdie mai mult nu să poate săvârși**”.¹²⁵¹ Totuși, nu a fost construită o altă biserică, ci a fost restaurată cea existentă,¹²⁵² care în anul 1928 a fost demolată, în locul ei, în 1925-1926, este construită actuala de cărămidă cu hramul celei vechi. Sfințirea ei a avut

¹²⁴² I.D.Suciu, R.Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, doc. 88, p. 170; S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 martie 1909, nr. 10, p. 4.

¹²⁴³ I.D.Suciu R. Constantinescu, *op.cit.*, vol. I, doc. 131, p. 300.

¹²⁴⁴ Marki, *op. cit.*, vol. II, p. 751.

¹²⁴⁵ *Îndrumător în Arhivele Statului Arad*, vol. I, p. 223.

¹²⁴⁶ D. Ruvarat, *op. cit.*, p. 45;

¹²⁴⁷ *Deisis, Maica Domnului pe tron între Arhangheli, Adormirea Maicii Domnului și Sf. Ioan Botezătorul*, datate 1743, vezi H. Medeleanu, *Valori de artă veche românească*, pp. 34-38; Idem, *Icoane de Nedelcu Popovici identificate în colecția Episcopiei Aradului*, în „M.B.”, an.XXXII (1982), nr. 4-6, pp. 331-337.

¹²⁴⁸ Borovszky Samu, *Csanad varmegye tortenete*, vol. I, Budapesta, 1894, pp. 307-308.

¹²⁴⁹ Gh. Cotoșman, *Din trecutul Banatului. Comuna și bisericile din Comloșul Mare și Lunga*, Timișoara, 1934, pp. 262, 302-303.

¹²⁵⁰ A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a, dosar 68/1885*, doc. 846, f. 123v.

¹²⁵¹ I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. II, doc. 439, p. 774.

¹²⁵² A.E.O.R.Arad, *fond citat*, dosar 68/1885, doc. 846, f. 123v.

loc în 14 noiembrie 1926 și a fost săvârșită de către episcopul Grigorie Comșa al Aradului.

VIRIȘMORT. În această localitate exista o biserică de lemn încă din jurul anului 1700. La 28 aprilie 1853, consistorul de la Timișoara inițiasă o colectă pentru construirea unei noi biserici la Virișmort, deoarece cea veche a avut mult de suferit, atât în timpul revoluției din 1848-1849, cât și prin revărsările Mureșului din anii 1850 și 1851.¹²⁵³

În anul 1855 se construia noua biserică, tot de lemn, cu hramul „*Nașterea Maicii Domnului*”. Bolta era semicirculară, din scândură de brad și acoperită cu șindrilă, interiorul era lipit cu pământ și vărut, iar vatra din pământ bătut. Deasupra pronaosului avea un turn din lemn. A fost sfințită la 8 septembrie 1855 de protopopul Ioan Țăranu al Lipovei.¹²⁵⁴ În urmă cu mai bine de trei decenii, biserica a fost demolată.

VLADIMIRESCU. A existat o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Nicolae*” și despre care, în conscripția lui Sinesie Jivanovici de la 1755 se menționează că era veche și ruinată.¹²⁵⁵ După masivele colonizări cu șvabi din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și prin mutarea românilor ortodocși din sat, parohia este desființată iar biserica părăsită.

Începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea dar mai ales cu începutul celui următor, numărul locuitorilor români începe să crească, amenajându-se și o capelă ortodoxă deservită de preoții din Micălaca și Mândruloc. În anul 1930 se zidește biserica cu hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*”, pictată în 1942 în interior de Cornel Cenan din Cluj. Exteriorul bisericii a fost pictat în 1972 de Gheorghe Răducanu din București.

VOIVODENI. În anul 1755 exista o biserică de lemn veche, cu hramul „*Întâmpinarea Domnului*”.¹²⁵⁶ Așa după cum reiese dintr-o însemnare făcută pe filele unui **Penticostar** (Blaj, 1768), în anul 1793 exista o biserică de lemn cu hramul „*Sf. Ioan Botezătorul*”,¹²⁵⁷ care în anul 1844 nu mai exista, satul fiind filie la parohia Aldești.¹²⁵⁸

În 1858 este sfințită o nouă biserică de lemn, cu hramul „*Sf. Ioan Botezătorul*”,¹²⁵⁹ înlocuită cu actuala de zid, cu hramul „*Nașterea Sf. Ioan Botezătorul*”. Biserica de lemn, în 1902 a fost demolată.

VOIVODEȘTI (localitate dispărută). În secolul al XVI-lea, între Archiș și Groșeni este menționată localitatea Voivodești.¹²⁶⁰ La anul 1575, cu 13 zloți era cumpărat un **Molitvelnic** manuscris pentru biserica din Voivodești.¹²⁶¹ Această biserică nu putea fi decât edificată din lemn. Istoricul Florian Dudaș afirmă că în

¹²⁵³ I.D.Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. II, doc. 439, p. 774

¹²⁵⁴ A.P.O.R.Lipova, Dosar, *Istoricul bisericilor...*, f. 36.

¹²⁵⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 21 decembrie 1908, nr. 51-52, p. 9.

¹²⁵⁶ *Ibidem*, 1 martie 1909, nr. 9, p. 5.

¹²⁵⁷ T. Baba, *op. cit.*, f. 121.

¹²⁵⁸ A.E.O.R.Arad, *Consignatio Omnium parochiarum...anno '844*.

¹²⁵⁹ Idem, *grupa a III-a, dosar 45/1880*, doc. 1073, f. 35 v.

¹²⁶⁰ C. Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 418.

¹²⁶¹ Fl. Dudaș, *Vechi cărți românești călătore, București, 1987*, p. 41.

secolul al XVIII-lea marea majoritate a locuitorilor sau mutat peste Criș, între localitățile Aldești și Mănerău, în satul Voievodeni de astăzi.¹²⁶²

VOZDOCI. În anul 1755 satul nu avea biserică iar locuitorii frecventau biserica din parohia Bănești.¹²⁶³ Numai după acest an este edificată o biserică de lemn cu hramul „*Înălțarea Domnului*”. Faptul că documente de la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea menționează că biserica ar fi fost edificată în anul 1820 nu pare a fi confirmat.¹²⁶⁴ Însuși faptul că în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea este semnalată prezența în Vozdoci a zugravului Constantin sau un altul care realizează unele icoane de pe iconostas,¹²⁶⁵ întărește convingerea noastră că în această perioadă a fost înălțat locașul de cult.

După mai bine de șapte decenii, în 1860, vechiul locaș de cult este înlocuit cu altul tot din lemn,¹²⁶⁶ împodobit cu pictură în 1870 de Ioan Demetrovici, așa după cum reiese dintr-o inscripție săpată deasupra ușii dintre pronaos și naos: „**ACEASTĂ SFÂNTĂ BISERICĂ S-A ZUGRĂVIT ÎN ANUL 1870 IUNIE 20, CU CHELTUIALA SFINTEI BISERICI PRIN GHEORGHE POPOVICI KITOR, GHEORGHE LUCACI, LUCA GAVRIL, IOAN POPOVICI, ZUGRAV IOAN DEMETROVICI**”¹²⁶⁷

ZĂBALȚ. Până către mijlocul secolului al XIX-lea a existat o veche biserică de lemn cu hramul „*Cuvioasa Paraschiva*”, construită pe valea *Buroaga* la locul numit de localnici *Satul bătrân*. Nu știm când a fost edificată, dar în 1779 ea exista pentru că în acel an, la 9 august, episcopul Moise Putnic al Timișoarei (1774-1781) sfințea un antimis pentru biserica din Zăbalț cu hramul „*Prepodobnii Paraschevi*”¹²⁶⁸

Actuala biserică a fost edificată din lemn în anul 1849, are hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” și a fost sfințită în același an de protopopul Ioan Țăranu al Lipovei.¹²⁶⁹ Biserica nu are pictură interioară. De la biserica veche sau de la cea actuală, în Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei se păstrează o icoană pe sticlă reprezentând **Plângerea lui Iisus**, datată ca provenind din secolul al XIX-lea.¹²⁷⁰

ZĂBRANI. Pe locul unde astăzi se află biserica având hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*”, a existat o veche biserică de lemn, construită în anul 1770 și zugrăvită de zugravul Oprea din Lipova - după cum menționa o veche inscripție.¹²⁷¹

¹²⁶² Idem, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, p. 78.

¹²⁶³ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, nr. 10 din 8 martie 1909, p. 5.

¹²⁶⁴ A.N.D.J.Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 68; dosar 10/ 1856, f. 55.

¹²⁶⁵ Icoane de pe iconostasul locașului de cult executate de zugravul Constantin se află în colecția de la mănăstirea Arad-Gai (nr. inv. 156-158), cf. I.C.Panait, *Biserici de lemn din centrul și nordul județului Arad*, p.58.

¹²⁶⁶ Tradiția locală menționează că biserica ar fi fost adusă în 1830 din satul Ciungani, cf. I. Godea, *op. cit.*, p. 117.

¹²⁶⁷ *Ibidem*, p. 156.

¹²⁶⁸ Gh. Cotoșman, *Vechile antimise din bisericile Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, p. 284.

¹²⁶⁹ A.E.O.R.Arad, *grupa a III-a, dosar 40/1882*, doc. 497, f. 178v.

¹²⁷⁰ Nr. inv. 5 371, cf. I.B.Mureșianu, *op. cit.*, p. 54.

¹²⁷¹ *Dieceza Lugojului. Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 272.

ZĂDĂRENI. Parohia ortodoxă română este înființată în anul 1934 cu sprijinul episcopului Policarp Morușca, pe atunci stareș la mănăstirea Hodoș-Bodrog. Aproape cinci decenii slujbele religioase se țineau într-o capelă. La 20 februarie 1975 episcopul Visarion Aștileanu pune piatra de temelie a actualei biserici cu hramul „*Sf. Constantin și Elena*”.

ZĂRAND. La 1659, cu 30 florini era cumpărat un exemplar din **Cazania lui Varlaam**¹²⁷² pentru biserica din Zărand. Nu putem ști dacă este aceeași biserică de lemn pe care o menționează conscripția lui Sinesie Jivanovici de la mijlocul veacului al XVIII-lea, care era lipită și văruiată și nu de mult reparată. Conscripția mai menționează că avea hramul „*Sf. Mc. Dimitrie*”.¹²⁷³ În anul 1852 biserica de lemn a fost demolată și înlocuită cu actuala de zid care poartă hramul celei vechi. Lemnul de la biserica demolată a fost vândut încasându-se suma de 89 fl și 47 cr..¹²⁷⁴ Noua biserică a fost sfințită la 30 octombrie 1855 de episcopul Procopie Ivașcovici.

ZIMAND CUZ. S-a înființat la mijlocul secolului al XIX-lea cu populație de etnie maghiară adusă din județul Heveș.¹²⁷⁵ În 1993 s-a început edificarea unei biserici.

ZIMBRU. A existat o veche biserică de lemn sfințită, menționată în conscripția lui Sinesie Jivanovici din 1755.¹²⁷⁶ Ușile împărătești de la această biserică aveau însemnat anul 1738 și au fost pictate de zugravul Constantin Riakanul.¹²⁷⁷ În anul 1867 biserica de lemn a fost înlocuită cu actuala de zid, cu hramul „*Sf. Arhangheli*”.

¹²⁷² Fl. Dudaș, *Vechi cărți românești călătore*, p. 43.

¹²⁷³ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 8 februarie 1909, nr. 6, p. 6.

¹²⁷⁴ A.N.D.J.Arad, *fond citat*, grupa a IV-a, dosar 9 1/2 din 1854, f. 36.

¹²⁷⁵ I. Tolan, *op. cit.*, p. 71.

¹²⁷⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, în „F.D.”, 1 martie 1909, nr. 9, p. 4.

¹²⁷⁷ A.N.D.J.Arad, Cristea Valer, *Cronica parohiei Zimbru*, 1933, f. 2. Ușile împărătești se păstrează în Colecția de artă de la mănăstirea Arad-Gai, vezi H. Medeleanu, *Valori de artă veche românească*, p. 31.

XII. Concluzii

La capătul demersului pe care l-am întreprins despre bisericile de mir arădene în secolele XVIII și XX, chiar dacă nu am reușit să-l ilustrăm după cum am fi dorit, se impun totuși câteva concluzii.

Veacuri de-a rândul, cu prețul unor imense eforturi și sacrificii, a unui uriaș consum de energie umană, comunitățile bisericești arădene, și-au înălțat așezăminte de rugăciune și trăire spirituală, în funcție de exigențele credincioșilor, mai fastuoase sau mai modeste, mai mari sau mai mici, mai impozante sau mai discrete, în pas cu evoluția ascendentă a societății, a vieții materiale și spirituale, în pas cu doleanțele enoriașilor.

Bisericile de mir, pretutindeni poartă amprenta spiritualității comunității care le-a înălțat, a trăirii religioase, a simțului și gustului pentru frumos. Impresionează imensele eforturi și sacrificii pe care enoriașii le fac, din dorința înnoirii locașului de cult, fie prin edificarea unei biserici noi, prin îmbrăcarea cu veșmânt pictural, prin procurarea obiectelor și odoarelor sfinte, a cărților de cult.

Ctitorii bisericilor arădene erau „**tot satul**”, remarcându-se peste tot unele familii cu stare materială mai bună care contribuiau cu sume mari de bani sau făceau donații în obiecte de cult (potire, discuri, veșminte, clopote) sau cărți de cult. Rolul comunității este pus în evidență prin dorința tot mai mult manifestată a enoriașilor de a face ceva pentru biserică, dorința lor de a deveni într-un fel ctitori sau susținători ai acesteia. Este o formă a pietății creștine dar și dorința ca preoții să se roage pentru iertarea păcatelor lor sau a tot neamului. Erau oameni cu influență în mijlocul comunității și se bucurau de respectul celorlalți enoriași.

Atunci când comunitatea bisericească se confrunta cu lipsa terenului pentru noua biserică, întotdeauna se găsea un donator, fie preotul sau un enoriaș mai înstărit, fie chiar domnul de pământ, de altă etnie și confesiune religioasă. La Sebiș, la începutul secolului al XIX-lea, înregistrăm chiar un ecumenism local între comunitatea ortodoxă și cea reformată, încercând parcă să spulbere un mit, acela al tensiunii existente permanent între români și ceilalți în veacurile trecute, nedovedite permanent și pretutindeni. Lipsa alterității era și ea o dovadă a sentimentelor religioase ale celor două colectivități.

După luarea inițiativei edificării unei biserici, crearea fondului bănesc și alegerea amplasamentului, urma întocmirea documentației ce urma același traseu obișnuit, atât în secolul al XVIII-lea cât și în cel următor: Sinodului parohial, Consistoriului eparhial și în cele din urmă autorităților laice spre aprobare.

Deschiderea șantierului la noua biserică era în strânsă legătură cu punerea pietrei de temelie, ceremonial religios săvârșit fie de episcopul locului, fie de protopop sau preot cu binecuvântarea ierarhului. După finalizarea lucrărilor de construcție și închiderea șantierului nu se putea sluji în noul locaș de cult numai după târnosirea ei, care este actul de botez, când se dă și hramul noului locaș de cult. Săvârșită de episcop sau un delegat al său, de cele mai multe ori protopopul locului, biserica devenea un spațiu sacru în care prezența lui Dumnezeu era simțită prin darurile Sale cele duhovnicești, loc de săvârșire a *epiclezei euharistice* și a

Sfintelor Taine instituite de Mântuitorul Iisus Hristos. Acolo unde episcopul nu poate sfinți biserica, intervine rolul antimisului, fără care nu se poate săvârși Sfânta Liturghie.

De la botez și până la moarte toate momentele vieții enoriașilor dintr-o comunitate bisericească se desfășurau în Biserică și în simbolul său material, locașul de cult. În jurul lui se realiza o solidaritate între comunitate și preot. Biserica devine loc obligatoriu de întâlnire în fiecare duminică și sărbătoare a membrilor colectivității; aici se află noutățile din cadrul comunității sau din afara ei (circulare bisericești sau administrative).

Biserica era incita sacră a vetrei satului, loc de închinare sau de judecată, dar și de cumpănă între viață și moarte cu întregul alai de praznice, rituri și obiceiuri, multe coborând din veacuri îndepărtate.

Încercând o sintetizare a datelor expuse în legătură cu bisericile de mir arădene din secolele XVIII-XIX. Puține cum sunt, mărturiile arheologice, istoriografice și documentare ne permit totuși conturarea unei viziuni de ansamblu și desprinderea unor particularități. În primul rând, ele sunt mărturia sentimentelor religioase ale colectivității și fac parte din viața parohiilor și din ființa ctitorilor, în cele mai multe cazuri „**tot satul**”, care le-au ridicat, le-au îngrijit și se roagă în ele de la naștere până la moarte. În al doilea rând, ele formează o cronică vie a trecutului românesc, cu elementele specifice epocilor, cu inscripțiile și picturile care le împodobesc, fiecare din ele reprezentând o pagină de istorie, a unei istorii risipite în nenumărate eforturi colective sau individuale.

Așa după cum am putut vedea, puține biserici sunt mai vechi de secolul al XVIII-lea, și acestea edificate din piatră (Hălmagiu, Dezna). Biserici edificate în secolul al XVIII-lea ni s-au păstrat doar un număr de 20 edificate din piatră și 11 din lemn. Pentru acest secol am putut „inventaria” un număr de 264 biserici (212 de lemn, 41 de piatră, 11 de grădele), unele din secolele anterioare, altele edificate în acest veac. În secolul al XIX-lea au fost edificate un număr de 157 biserici (61 de lemn și 96 de piatră). La ridicarea lor au lucrat iscusiți meșteri localnici sau din împrejurimi, majoritatea anonimi, sprijiniți de tot satul. Ele reprezintă o operă colectivă și anonimă. Privită în parte, fiecare biserică reprezintă spiritualitatea colectivă.

O îndelungată și, adeseori pasionantă discuție încă se mai poartă în studiile de specialitate în legătură cu prioritatea în timp a unuia dintre cele două genuri arhitectură, de lemn sau de piatră. Ni se pare că orice încercare de argumentare a priorității unuia nu-și poate găsi încă o explicație atotcuprinzătoare și este foarte greu de crezut că se va ajunge vreodată la un consens de păreri în această chestiune. Un lucru este însă sigur, că într-o perioadă sau alta, într-o zonă sau alta, este predominant un anumit gen de construcții. Fie că erau de lemn, fie că erau de piatră, bisericile erau construcții modeste dacă le raportăm la imaginile cu care ne-am obișnuit în vremurile de mai târziu. La vremea lor, bisericile erau realizări constructive impresionante.

În secolele XVIII și XIX, multe biserici se remarcă prin modestia proporțiilor. Din această cauză unele locașuri de cult, devenind neîncăpătoare - prin creșterea numărului de credincioși - au suferit importante modificări. Astfel, au fost sacrificate unele elemente constructive, decorative și inscripții care atestau vechimea monumentului. Peregrinările bisericilor de lemn de pe un amplasament pe altul, vinderea lor altor comunități, apropiate sau îndepărtate, a amplificat și ele transformările unor locașuri de cult.

Dacă unele au suferit modificări, durând încă peste timp, alte biserici sunt demolate, până într-acolo încât fenomenul ajunge de masă. În secolul al XVIII-lea se înregistrează dispariția a 67 biserici (64 de lemn și 3 de piatră) iar în secolul

următor 160 biserici (155 de lemn și 5 de piatră). Soarta lor a depins de factorul **timp** (climatul propriu-zis, dar și climatul socio-politic). Stările de ordin economic, cărora li se asociază concepții și prejudecăți cu mult mai păgubitoare s-au întâmplat și în secolul nostru, începând din perioada interbelică și accentuându-se până în deceniul din urmă. Mulți preoți și enoriași nu vedeau cu ochi buni menținerea bisericilor vechi după edificarea celor noi, ele necesitând un plus de interes și cheltuială, în concepția lor inutilă. În unele comunități lucrurile au stat și altfel. Condiționările legate de oamenii locului, de prejudecățile și ideile lor favorabile păstrării monumentelor constituie factorul cel mai însemnat, căruia i se datorează în cea mai mare măsură actuala zestre culturală imobilă (Troaș, Groșii Noi, Hălmagiu).

Secolul al XVIII-lea marchează pentru protopopiatele arădene epoca apogeului bisericilor de lemn, după care urmează în mod obiectiv un regres, o abatere de la tradiția statornică veacuri de-a rândul. Sfârșitul acestui secol și începutul celui de-al XIX-lea, înregistrează procesul de răspândire a edificării bisericilor de piatră, numeroase construcții înlocuind vechile locașuri de cult din lemn, devenite adesea neîncăpătoare. Procesul înlocuirilor cu biserici de zid este destul de lent, datorită în primul rând stării economice precare, iar unde efortul colectiv ar fi putut îngădui - și de fapt a și îngăduit pe alocuri - unele realizări, greutatea consta mai cu seamă în opreliștile impuse de legiuirile bisericești ale Carlovițului, căreia îi aparținea populația majoritară românească. Pretențiile comunităților, posibilitățile materiale ofereau uneori ocazia ridicării unor biserici noi, tendință ce se încadrează în procesul de emancipare a națiunii române.

Tipurile de plan răspândite în secolul al XVIII-lea se continuă și în secolul următor, resimțindu-se în special la orașe, în mediul rural mai ales în parohiile din Podgorie Aradului și în cele din Câmpia Aradului, influența stilului baroc în elevație și în detalii decorative. Se înregistrează o reînviere a arhitecturii eclesiastice ca o consecință a sprijinului interesat pe care Biserica l-a primit din partea imperialilor și nu a sentimentului religios, care reflectat în edificiile de cult ar fi impus formele barocului.

În parohiile mici se răspândește tipul de biserică-sală, cu un mic pronaos, naos amplu, absidă mai ales semicirculară, mai puțin poligonală și un turn prismatic în fațada vestică a edificiului. Aceste planuri continuă tradiția bisericilor de lemn. Materialele folosite sunt piatra și cărămida, iar în ce privește boltirea și acoperișul, uneori chiar la turn, se întrebuințează în continuare materialul lemnos.

Pictura interioarelor se simplifică spre deosebire de tratarea tradițională, foarte bogată tematic la bisericile de lemn, și apare îndeosebi în naos. Iconostasul păstrează împărțirea tradițională, resimțind stilistic influențele caracteristice epocii. De asemenea menționăm faptul că unele biserici de lemn sau piatră, păstrează și astăzi în inventarul lor icoane, obiecte de cult și cărți preluate din bisericile anterioare.

Astăzi, în cele patru protopopiate arădene (Arad, Ineu, Lipova, Sebiș), există un număr de 290 de locașuri de cult edificate din lemn (14, 5 %) și piatră (85,5 %), cele mai multe din secolele XIX și XX, puține din secolul al XVIII-lea.

Ca orice lucrare ce-și propune să cuprindă o arie atât de vastă, ne îndoim că aceasta poate fi completă. Dincolo de numeroase lacune posibile, unele știute, altele nu, informația prezentată poate însemna un punct de plecare pentru o informare mai largă și mai aprofundată a subiectului.

Abrevieri

Arhive

A. B. M. Sibiu
A. E. O. R. Arad
A. N. D. J. Arad
A. P. O. R. Arad-Centru
B. P. O. R. Arad-Micălaca Veche

= Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Sibiu
= Arhivele Episcopiei Ortodoxe Române Arad
= Arhivele Naționale Direcția județeană Arad
= Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Arad-Centru
= Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Arad-Micălaca Veche
= Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Bata
= Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Birchis
= Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Lalașint
= Arhiva Protopopiatului Ortodox Român Lipova

Biblioteci

B. A. R.
B. E. O. R. Arad

= Biblioteca Academiei Române
= Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Române Arad

Periodice

„A. B.”
„An. B.”
„An. B. Etnografie-Artă”
„A. I. I. Cluj”
„Bis. și Șc.”
„B. M. I.”
„B. O. R.”
„F. D.”
„M. B.”
„M. I. A.”
„Mm. Sec. Științe Istorice”
„R. M. M. M. I. A.”

= Altarul Banatului, Timișoara
= Analele Banatului, Timișoara
= Analele Banatului. Etnografie-Artă. Timișoara
= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
= Biserica și Școala. Arad
= Buletinul Monumentelor Istorice. București
= Biserica Ortodoxă Română. București
= Foaia Diecezană, Caransebeș
= Mitropolia Banatului. Timișoara
= Monumente istorice și de artă. București
= Memoriile Secțiunii de Științe Istorice. București
= Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă. București
= Revista Monumentelor Istorice, București
= Revue des études sud-est européennes. București
= Revista Teologică, Sibiu
= Studii și Cercetări de Istoria Artei. București

„R. M. I.”
„R. E. S. E. E.”
„R. T.”
„S. C. I. A.”

Bibliografie

I. Izvoare

A. Izvoare inedite

- Arhiva Episcopiei Ortodoxe Române Arad

- a. Grupa a III-a, dosar 17/1872; 45/1880; 40/1882; 58/1885; 68/1885; 85/1885; 2/1886; 67/1889; 425/1925; 385/1930; 77/1932; 425/1936.
- b. Dosar /1963.
- c. *Consignatio Omnium Parochiarum cum adnotatione Status cuiusvis Parochia et Ecclesiarum in Protopresbiteratu Buttinensi existentium anno '844.*
- d. *Sămădașul bisericeii din Revetiș an 1821.*
- e. *Date statistice 1925.*
- f. *Date statistice. Biserica și instituțiile ei, an 1928.*
- g. *Dosar Istoricul parohiilor și filiilor din protopopiatul Arad, 1982.*
- h. *Dosar Istoricul bisericilor din protopopiatul Ineu, 1982.*
- i. *Dosar Istoricul și inventarul parohiei Galșa, 1967.*

- Arhivele Naționale, Direcția Județeană Arad

- a. *Fond Prefectura Județului Arad, Acta congregationum*
fasc. 3 nr. 172/1772; fasc. 5 nr. 197/1775; fasc. 2, nr. 73/1777; fasc. 4, nr. 190/177; fasc. 5, nr. 190/1777; fasc. 2, nr. 64/1778 fasc. 3 nr. 173/1778; fasc. 2 nr. 51/1779; fasc. 1 nr. 45/1780; fasc. 2 nr. 94/1782; fasc. 3 nr. 37/1782; fasc. 4, nr. 29/1782 fasc. 4 nr. 44/1782; fasc.3 nr. 4/1783; fasc. 4, nr. 4/1783; fasc. 7 nr. 9/1783; fasc. 3 nr. 15/1783; fasc. 3 nr. 16/1783; dosar 81/1802; dosar 678/1802.
- b. *Fond Prefectura județului Arad, Actele împuternicitorului cesaro-crăiesc*, nr. 7628/1856; nr. 4152/1857.
- c. *Fond Prefectura județului Arad, Actele comitelui*, nr. 1824/1863; nr. 1306/1864; nr 2572/1864; nr. 4006/1864; nr. 4813/1864; nr. 1522/1900; nr. 286/1904.
- d. *Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Seria acte școlare, grupa a IV-a* dosar 9 1/2, 1854; dosar 55, 1855; dosar 22, 1855; dosar 84, 1855; dosar 10, 1856; dosar 21-22, 1856.
- e. *Fond Protopopiatul ortodox român Ineu*, dosar 1, dosar 5.
- f. *Fond Protopopiatul ortodox român Arad.*
- g. *Colecția sigilii (Matrice sigilare)*, nr. 308; 404.
- h. *Colecția de documente dr. Octavian Lupaș*, dosar 2.

- Arhiva Parohiei ortodoxe române Arad-Centru

- a. *Protocolul ședințelor comunității bisericeii greco-ortodoxe române din Arad. 1846-1858*, reg.91.
- b. *Protocolul ședințelor comunității bisericeii greco-ortodoxe române din Arad. 1859-1868*, reg.81.

- Arhiva Protopopiatului ortodox român Lipova

- a. *Dosar Istoricul bisericilor din cuprinsul protopopiatului Lipova, 1967.*
- b. *Dosar Istoricul bisericilor din parohiile și filiile protopopiatului Lipova, 1982.*

- Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Arad-Micălaca Veche

- Arhiva Parohiei ortodoxe române Bata

a. *Dosar nr. 11.*

b. *Protocolul circularilor Bata. 1860-1877.*

- Arhiva Parohiei ortodoxe române Birehiș

Protocolul socoților bisericești. 1786-1790.

- Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Lalașint

a. *Registrul de evidență al scaunelor bisericești (1908-1924).*

b. *Dosar nr. 2 (1891-1905).*

c. *Protocolul ședințelor sinodului parohial. 1907-1925.*

- Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Sibiu

Fond Vasile Mangra, Tom VI, Dosar 839-I 009.

- Biblioteca Academiei Române București

Colecția manuscrise.

- Biblioteca Episcopiei ortodoxe române Arad

Fondul de documente dr. Gheorghe Ciuhandu, dosar 16.

- Fondul de documente diac. prof. dr. Silviu Anuichi (aflat în păstrarea familiei)

Copii xerografiate după documente din arhivele sârbe.

B. Izvoare editate

*** **Actele și dezbaterile Adunării eparhiale din eparhia ortodoxă română a Aradului, sesiunea ordinară din anul 1934, Arad, 1934.**

Dragomir, Silviu, **Statistici sârbești din dieceza Caransebeșului și a Aradului în veacul XVIII**, în „F. D.”, Caransebeș, an. XXIII, 21 decembrie 1908, nr. 51-52; an. XXIV, 1 februarie 1909, nr. 5; 8 februarie 1909, nr. 6; 1 martie 1909, nr. 9; 8 martie 1909, nr. 10.

Găvănescu, Eduard I., **Mărturii românești din Eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea**, Arad, 1940.

Gorun, Gheorghe, **Documente referitoare la preoții români din Bihor implicați în evenimentele din timpul răscoalei lui Horia**, în „Crisia”, Oradea, XXI (1981).

Greuceanu, Eugen, **Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului**, în „M. B.”, an. XXXV (1985), nr. 7-8.

Idem, **Documente din secolul al XVIII-lea privind eparhia Aradului**, în „A.B.”, Serie nouă, anul I (40), nr. 5-6, 1990.

Mureșianu, Ion B., **Un document privind aspecte ale vieții bisericești din Banat**, în „M.B.”, an. XXV (1976), nr. 5-8.

Ruvaraț, D., **Femišvarska Eparhija od neina postanka do 1758 god**, Sremski Karlovci, 1914.

Suciu, I. D., Constatinescu, Radu, **Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului**, vol. I-II, Timișoara, 1980.

Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania, vol. XI (1356-1360), București, 1981.

II. Sinteze, studii, articole

Aga, Victor, **Simbolica biblică și creștină. Dicționar enciclopedic, cu istorie, tradiții, legende, folclor**, Timișoara, 1935.

Andrutsos, Hristu, **Dogmatica**, Sibiu, 1930.

Blăjan Mihai, Dorner Egon, **Probleme de demografice istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI-XIII) descoperite pe teritoriul județului Arad**, în „Ziridava”, X (1978).

Bodea, Cornelia, **Cetatea Desnei de la primele dibuiri până la căderea în ruină**, în „Hotarul”, an. IV, nr. 2, Arad, februarie 1937.

Boroneanț, Vasile, Hurezan, G. Pascu, **Cimitirul din secolele XI-XII de la Cladova, jud. Arad**, în „Ziridava”, XV-XVI (1987).

Boroneanț, Vasile, **Considerații asupra locuirii feudale de la Cladova, județul Arad, în lumina descoperirilor arheologice și a unor investigații istorice**, în „Ziridava”, XIV (1982).

Borovszky, Samu, **Csanad varmegye tortenete**, vol. I, Budapest, 1894.

Braniște, Ene, **Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească**, București, 1985.

Braniște, Ene, Nițoiu Ghenadie, Neda Gheorghe, **Liturgica teoretică**, București, 1997.

Bria, Ion, **Dicționar de teologie ortodoxă**, București, 1994.

Idem, **Liturghie după Liturghie. Misiune apostolică și mărturie creștină, azi**, București, 1996.

Bulgakov, Sergiu, **Dogma euharistică**, București, 1936.

Bunea, Augustin, **Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria**, Blaj, 1904.

Buta, Nicolae, **Bisericele din Hălmagiu**, în „A.B.”, anul VI (XLV), nr. 10-12, 1995.

Calincof, Eleonora, **Atestări documentare privind caracterul antihabsburgic al răscoalei populare din Banat din anii 1737-1739**, în „Banatioca”, VIII (1985).

*** **Călători străini despre țările române**, vol. VI, București, 1976.

Căpățână, Dan, **Cercetări arheologice la Hălmagiu și Vârfurile (jud. Arad)**, în „R.M.M.M.I.A.”, an. XLV, 2, 1976.

Cherciu, Viorel, **Hramul bisericii sau topografia sacralului**, în „A.B.”, anul VII (XLVI), serie nouă, nr. 4-6, 1996.

Idem, **Istoria bisericească între statistică și taxonomie**, în „A.B.”, anul VIII (XLVII), serie nouă, nr. 1-3, 1997.

Cincheza-Buculei, Ecaterina, **L'ensemble de peintures murales de Hălmagiu (XV siècle). Iconographie et fondateurs**, în „R.E.S.E.E.”, tom XXII, 1984, nr. 1 (ianvier - mars).

Cireșeanu, Badea, **Tezaurul liturgic al Sfintei Biserici creștine ortodoxe de răsărit**, Tom III, București, 1912.

Ciuhandu, Gheorghe, **Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-1840)**, Arad, 1935.

Idem, **Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare**, Arad, 1940.

Idem, **Din viața lui Nestor Ioanovici, episcopul Aradului. 1767-1830**, Arad, 1929.

Idem, **Comercianții „greci” în părțile ungurene și în special în ținutul Aradului**, în vol. „Fraților Alexandru și Ioan I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani”, București, 1936.

Clepea, Cornel, **Însemnări din secolele XVIII și XIX pe obiecte de cult din parohii ale eparhiei Aradului**, în „Ziridava”, XIX-XX (1996).

Colta, Elena Rodica, **Cărți vechi din secolul al XVII-lea în Țara Zărandului**, în „Ziridava”, VIII (1977).

Idem, **Însemnări de pe cărți vechi românești, documente ale veacurilor trecute**, în „Ziridava”, XI (1979).

Idem, **Vechi tipărituri românești în județul Arad**, în „Ziridava”, XII (1980).

Idem, **Coriolan Petranu - corespondență. Scrisori din țară**, în „Studii și comunicări”, Arad, 4-5, 1999.

Comșa, Grigorie, **Dreptate pentru Biserică și Cler**, în „Bis. și Șc.”, an. LVIII, nr. 33 din 12 august 1934.

Cornean, Nicolae, **Monografia Eparhiei Caransebeșului**, Caransebeș, 1940.

Costea, Ștefan, Costea Dumitru D., Șcitin, **O așezare milenară românească de pe Mureșul Inferior**, Arad, 1998.

Cotoșman, Gheorghe, **Din trecutul Banatului. Comuna și bisericile din Comloșul Mare și Lunga, Timișoara**, 1934.

Idem, **Vechile antimise din bisericile Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului**, în „M.B.”, an. XVII (1967), nr. 4-5.

Idem, **Antimisele Mitropoliei Banatului. Contribuții la istoria Mitropoliei Banatului din secolele XVIII și XIX**, în „M.B.”, an. XV (1965), nr. 10-12.

Crainic, Dorin Paul, **Considerații istorico-arhitecturale privind Aradul secolelor XII-XIV**, în „Ziridava”, XIV (1982).

Crăciunescu, Aurel, **Originea clopotelor**, în „R.T.”, anul IV, Sibiu, februarie, 1910.

Cristea, Elie Miron, **Iconografia și întocmirile din interiorul bisericii răsăritene**, Sibiu, 1905.

Crișovan Gheorghe, **Sfințirea bisericii din Cladova**, în „Bis. și Șc.”, an. LIII, nr. 50 din 8 decembrie 1929.

Curtuțiu, Viorel, **Câteva momente din trecutul parohiei Vârșand**, în „M.B.”, an. XVI (1966), nr. 7-9.

*** **Dieceza Lugojului. Șematism istoric**, Lugoj, 1903.

Dionisie din Furna, **Carte de pictură**. (Studiu introductiv de Victor Ieronim Stoichiță), București, 1979.

*** **Douăzeci de ani de arhierie. Un jubileu**, în „Bis. și Șc.”, an. XLVII, nr. 5 din 29 ianuarie/11 februarie 1923.

Dragomir, Silviu, **Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei arădene**, în „Transilvania”, an. XVIII, 1 iulie v. 1917.

Idem, **Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea**, vol. I, Sibiu, 1920.

Drăguț, Vasile, **Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV)**, București, 1970.

Idem, **Dicționar enciclopedic de artă medievală românească**, București, 1976.

Idem, **Monumente de arhitectură considerate ca documente complexe ale istoriei patriei**, în „Mem. Sec. Științe Istorice”, Seria IV, Tomul I, 1975-1976, București, 1978.

Dudaș, Florian, **Icoane pictate pe lemn de la începutul secolului XVIII identificate în Zărand**, în „M.B.”, an. XXIII (1973), nr. 10-12.

Idem, **Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei**, Timișoara, 1979.

Idem, **Vechi tipărituri românești din bisericile Bihorului. Sec. XVI-XVII**, Oradea, 1979.

Idem, **Zarandul, chipuri și fapte din trecut**, București, 1981.

Idem, **Manuscrisele românești din bisericile Bihorului**, vol. I-II, Oradea, 1985-1986.

Idem, **Vechi cărți românești călătore**, București, 1987.

Idem, **Memoria vechilor cărți românești**, Oradea, 1990.

Idem, **Contribuția cărturarilor români din Crișana la bibliografia românească în epoca luminilor (1770-1830)**, în „Crisia”, XVI, 1986.

Ehrler, Johann Jakob, **Banatul de la origini până la acum (1774)** (Prefată, traducere și note de Costin Feneșan), Timișoara, 1982.

*** **Evangelie**, Sibiu, 1844.

Evdochimov, Paul, **Arta icoanei. O teologie a frumuseții**, București, 1993.

Faensen, Hubert, Ivanov, Vladimir, **Arhitectura rusă veche**, vol. I, București, 1981.

Felea, V. Ilarion, **Aradul bisericesc în ultimii 25 de ani**, în „Bis. și Șc.”, an. LXVII, nr. 49 din 5 decembrie 1943.

Firca, Iova, **Elemente folclorice de ritual în Banat**, în „M.B.”, an. XIX (1969), nr. 7-9.

Floca, Ioan N., **Drept canonic ortodox, legislație și administrație bisericească**, vol. II, București, 1980.

Frențiu, Vasile, **Situația Bisericii ortodoxe române din Crișana în secolele XII-XVIII**, în „M.B.”, an. XXVIII (1978), nr. 1-3.

Frunzetti, Ion, **Pictori bănățeni din secolul al XIX-lea**, București, 1957.

Găvănescu, Eduard I., **Târguri arădene. Târgul Boroș-Incu**, în „Hotarul”, Arad, an. I, decembrie nr. 8.

Ghenadie, Ilie, **Colonizările în Banat în secolele XVIII-XIX**, în „An.B.”, an. III, Timișoara, nr. 2, fasc. 5 aprilie-iunie 1930; nr. 3, fasc. 6 iulie-septembrie 1930.

Gluck, Eugen, **Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievosatlui lui Ahtum**, în „Studii privind istoria Aradului”, București, 1980.

- Godea, Ioan, **Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)**, București, 1996.
- Godea, Ioan, Ioana, Cristache Panait, **Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradiei. Bisericile de lemn**, Oradea, 1978.
- Greceanu, Eugenia, Luminița Munteanu-Trucă, **O etitorie medievală din familia ctitoriilor eneziale românești (Dezna, jud. Arad)**, în „Ziridava”, XII (1980).
- Greceanu, Eugenia, **Un tip singular al arhitecturii feudale românești, biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova, județul Arad**, în „Muzeul Național”, III, București, 1976.
- Greuceanu, Eugen, **Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului**, în „M.B.”, an. XXXV, 1985, nr. 7-9.
- Greffner, Otto, **Cetatea Șiria. Contribuții monografice**, Arad, 1976.
- Idem, **Șvabii (germanii) din Banat (o scurtă istorie)**, Arad, 1995.
- Griselini, Francesco, **Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei**. (Prefață, traducere și note de Costin Feneșan), Timișoara, 1984.
- Hristodul, Gheorghe, **Românii-macedoneni în Transilvania. Veacurile XVIII-XIX**, în „A.I.I.”, Cluj-Napoca, XXXII (1993).
- Iancu, Anca, **Știri despre români în izvoare istoriografice sârbești (secolele XV-XVII)**, în „Studii istorice sud-vest europene”, vol. I, București, 1974.
- Iordan, Iorgu, **Toponimia românească**, București, 1963.
- *** **Istoria dreptului românesc**, vol. I, București, 1980.
- *** **Îndrumător în Arhivele Statului județului Arad**, vol. I, București, 1974.
- Jebelean, Livius I., **Sfântul antimis (I)**, în „M.B.”, an XXXVI (1986), nr. 5.
- Kovach, Geza, **Consolidarea societății feudale în secolele XIV-XVI**, în vol. „Aradul-permanență în istoria patriei”, Arad, 1978.
- Lakatoș, Otto, **Arad tortenete**, vol. II, Arad, 1881.
- Le Goff, Jacques, **Civilizația Occidentului medieval**, București, 1970.
- *** **Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul R.P.R.**, București, 1956.
- Lițiu, Gheorghe, **Începuturile catedralei din Arad**, în „M.B.”, an. XVIII (1968), nr. 1-3.
- Lotreanu, Ion, **Monografia Banatului**, vol. I, Timișoara, 1935.
- Lupaș, Octavian, **Preotul Nicolae Horga Popovici, cărturar arădean de acum un veac și jumătate**, în „M.B.”, an. XIII (1963), nr. 5-8.
- Magoș, Traian, **Biserica din Cuvin**, în „M.B.”, an. XXI (1971), nr. 4-6.
- Manciulea, Ștefan, **Granița de Vest**, Baia Mare, 1994.
- Marki, Șandor, **Aradvarmegye es Arad szabad kiralyi varos tortenete**, vol. II, Arad, 1895.
- Mateiu, Ioan, **Dreptul bisericesc de stat în România întregită**, București, 1926.
- Medeleanu, Horia, Manea, George, **Un remarcabil monument de arhitectură populară de pe valea Mureșului de jos**, în „B.M.I.”, anul XLI, nr. 1, 1973.
- Medeleanu, Horia, **Valori de artă veche românească**, Arad, 1986.
- Idem, **Noi precizări în legătură cu Nedeleu Popovici și pictura murală de la Lipova**, în „M.B.”, an. XXX (1980), nr. 4-6.
- Idem, **Perspectivă nouă asupra picturii din biserica română Lipova (jud. Arad)**, în „R.M.M.M.I.A.”, an. L (1981), nr. 1.
- Idem, **Icoane de Nedeleu Popovici identificate în colecția Episcopiei Aradului**, în „M.B.”, an. XXXII (1982), nr. 4-6.
- Idem, **Catedrala Aradului în veacul al XVIII-lea**, în „M.B.”, an. XXXIII (1983), nr. 7-8.
- Meteș, Ștefan, **Din istoria artei religioase române. I. Zugravii bisericilor române**, Cluj, 1929.
- Mihaleu, Mihail, **Valori medievale românești**, București, 1984.
- Idem, **Biserici de lemn „călătoare”**, în „Datini”, București, nr. 3-4 (24-25), 1997.
- Miloia, Ioachim, **Biserica română din Lipova (Banat)**, în „An. B.”, an. I (1928), nr. 1, ianuarie-decembrie.
- Idem, **Începuturile artei românești în Banat**, în „An. B.”, an. VI, nr. 1, fasc. 4, ianuarie-martie 1930.

Mișkolezy, Ambruș, **Biserică și revoluție. Sinodul ortodox-românesc de la Chișineu Criș, 1849**, Budapesta, 1991.

Mitrofanovici, Vasile, Tarnavski, Teodor, **Prelegeri academice despre Liturgica Bisericii dreptcredincioase răsăritene**, Cernăuți, 1909.

*** **Molitfelnic**, București, 1976.

Motorca, Ioan, **Monografia așezărilor Moroda-Iermata, jud. Arad**, Arad, f.a.

Moțiu, Ilie, **Răspunsul comunei Chesinț, plasa Lipova, jud. Timiș-Torontal la chestionarul Muzeului Bănățean**, în „An.B.”, an. II, 1929, fasc. 2-3.

Mureșianu, Ion B., **Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului**, Timișoara, 1973.

Idem, **Mănăstiri din Banat**, Timișoara, 1976.

Nemoianu, P., **Colonizarea sârbilor în Banat**, în „An.B.”, an. III, ianuarie-martie 1930.

Nuță, N. M., **Sfântul Antimis - studiu istoric, liturgic și simbolic**, București, 1943.

Oprîșă, Longhin I., **Biserici de lemn monumente istorice din Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului**, în „M.B.”, an. XV (1965), nr. 1-3.

Oprîș, Ioan, **Protejarea măturilor cultural artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire**, București, 1988.

Idem, **Unele date despre ocrotirea patrimoniului cultural în județul Arad (1919-1948)**, în „Ziridava”, XIII, 1981.

Oșianu, Romulus, **Contribuții la studiul așezărilor și arhitecturii populare din Țara Zarandului**, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1971-1973”, Cluj, 1973.

Panait, Ioana Cristache, Dimitriu, Florica, **Bisericele de lemn ale Banatului**, în „M.B.”, an. XXI(1971), nr. 10-12.

Panait, Ioana Cristache, **Cărți vechi cu însemnări din bisericile Mitropoliei Banatului**, în „M.B.”, an. XIX (1969), nr. 4-6.

Idem, **Prezența zugravului Nicolae de la Lupșa Mare în pictura bisericilor de pe Valea Mureșului de Jos**, în „M.B.”, an. XXVII (1977), nr. 1-3.

Idem, **Contribuții la cunoașterea picturii bănățene din bisericile de lemn de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea**, în „S.C.I.S. Seria artă plastică”, Tom XIX, nr. 1, 1972.

Idem, **Tipuri sociale și aspecte de critică socială în pictura monumentelor de lemn din centrul și vestul țării**, în „R.M.M.M.I.A.”, 1, 1984.

Idem, **Bisericele de lemn din Eparhia Aradului** în vol. „Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă”, Arad, 1989.

Idem, **Cartea veche românească în Eparhia Aradului**, în vol. „Episcopia Aradului. Viață culturală. Monumente de artă”, Arad, 1989.

Idem, **Bisericele de lemn din centrul și nordul județului Arad**, în „R.M.I.”, an. LXIV, nr. 1-2, 1995.

Pascu, Ștefan, **Voievodatul Transilvaniei**, vol. II, Cluj-Napoca, 1979.

*** **Pe drumul apostoliei, P.S.Sa Episcopul Grigorie în comuna Șepreus**, în „Bis. și Șc.”, an. LVI, nr. 23-24 din 5-12 iunie 1932.

Petranu, Coriolan, **Bisericele de lemn din județul Arad**, Sibiu, 1927.

Idem, **Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericele de lemn**, Sibiu, 1931.

Idem, **Noi cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Ardeal**, București, 1936.

Idem, **Memoriu asupra activității științifice și culturale desfășurate între anii 1925-1926**, f.a.

Idem, **Necesități, îndrumări, idealuri și realizări în istoriografia artei românești din Transilvania**, București, 1941.

Pop, Irineu, **Maica Domnului în viața Bisericii și în evlavia credincioșilor ortodocși**, în „Ortodoxia”, an. XXXVI (1984), nr. 3.

Popa, Corina, **Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei**, în „Pagini de veche artă românească”, IV, București, 1981.

Popa, Radu, **Vechile biserici de zid din eparhia Aradului și pictura lor**, în vol. „Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă”, Arad, 1989.

- Popa, Roman, **Urmele unei vechi biserici de pe valea Crișului Alb**, în „Bis. și Șc.”, an. LXVI, nr. 7 din 15 februarie 1942.
- Popovici, George, **Istoria românilor bănățeni**, Lugoj, 1904.
- Popoviciu, Aurel, **Tipicul Bisericii ortodoxe**, Sibiu, 1927.
- Precupaș, Gheorghe, **Clopotele din Dieci și Hora clopotelor**, în „Bis. și Șc.”, an. XLI, nr. 26 din 8/25 iunie 1917.
- Prodan, David, **Domeniul cetății Șiria la 1551**, în „A.L.I.Cluj”, III, Cluj, 1960.
- Idem, **Răscoala lui Horea**, vol. I, București, 1984.
- *** **Punerea pietrei fundamentale a Bisericii din Aradul Nou-Murășel**, în „Bis. și Șc.”, an. LII, nr. 26 din 24 iunie 1928.
- Radosav, Doru, **Sentimentul religios la români**, Cluj-Napoca, 1997.
- Retegan, Simion, **Prestigiu social și edificiu de cult. Construcții de biserici în sate românești ale Transilvaniei la mijlocul secolului al XIX-lea (1850-1880)**, în vol. „David Prodan. Puterea modelului”, Cluj-Napoca, 1995.
- Rusu, Adrian A., **Bisericile românești din Transilvania și Ungaria în secolul al XV-lea**, în „Mediaevalia Transilvanica”, Tom. I, nr. 1-2, Satu Mare, 1997.
- Rusu, Ioan, **Cuvântare la Nașterea Sf. Ioan Botezătorul, patronul catedralei din Arad**, în „Bis. și Șc.”, an. VII, nr. 28 din 10/22 iulie 1883.
- Sachelarie, N., **Pravila bisericească**, Cernica, 1940.
- Săcară, Nicolae, **Aspecte monumentale ale arhitecturii populare din Banat**, în „M.B.”, an. XXXI (1982), nr. 7-9.
- Sebestyen, Gheorghe, **Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli** în „R.M.M.M.I.A.”, an. XV, nr. 1, 1984.
- *** **Sfințirea bisericii din Sârbi. Vizită canonică în Zeldiș și Satu Rău**, în „Bis. și Șc.”, an. LIII, nr. 47 din 17 noiembrie 1929.
- *** **Sfințirea bisericii din Șeitin. Vizitație canonică la Semlac**, în „Bis. și Șc.”, an. LIII, nr. 1 din 1 ianuarie 1929.
- *** **Sfințirea bisericii din Radna. Vizită canonică la Șoimoș**, în „Bis. și Șc.”, an. LV, nr. 49 din 6 decembrie 1931.
- *** **Sfințirea bisericii din Aradul Nou**, în „Bis. și Șc.”, an. LXI, nr. 12 din 21 martie 1937.
- *** **Statutul organic al Bisericii greco-orientale române din Ungaria și Transilvania**, Sibiu, 1881.
- Stănescu, D., **Cultul Maicii Domnului la români**, București, 1924.
- Stăniloae, Dumitru, **Iisus Hristos sau Restaurarea omului**, Sibiu, 1943.
- Idem, **Spiritualitate și comuniune în Liturgia ortodoxă**, Craiova, 1986.
- Stoicescu Nicolae, **Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat**, Timișoara, 1973.
- Suciu, Coriolan, **Dicționar istoric al localităților din Transilvania**, vol. I-II, București, 1967-1968.
- Suciu, I. D., **Monografia Mitropoliei Banatului**, Timișoara, 1977.
- Șaguna, Andrei, **Compendiu de Dreptul canonic al unei sântei sobornicesci și apostolesci Biserici**, Ed. a II-a, Sibiu, 1868.
- Teodor, Dan Gh., **Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.**, Iași, 1981.
- Tolan, Isaia, **File din istoria Aradului**, (Culegere de texte îngrijită de Horia Medeleanu și Călin Tolan), București, 1999.
- Țigu, Viorel, **Generalități asupra stratului II de frescă de la biserica ortodoxă română din Lipova**, în „M.B.”, an. XXI (1971), nr. 7-9.
- Țintă, Aurel, **Colonizările habsburgice în Banat. 1716-1740**, Timișoara, 1979.
- Țiucra-Pribeagul, Petru, **Pietre rămase. Contribuție la monografia județului Arad**, București, 1936.
- Vătășianu, Virgil, **Istoria artei feudale în țările române**, vol. I, București, 1954.
- Vârtaciu-Medeleț, Rodica, **Pictorul Ion Zaicu**, Timișoara, 1979.
- Vesa, Pavel, **Biserici de lemn de odinioară din județul Arad**, Arad, 1997.
- Idem, **Din istoria comunei Dieci (jud. Arad). Contribuții monografice**, Arad, 1999.

Idem, **Din trecutul parohiei Dieci** (jud. Arad), în „A.B.”, Serie nouă, an VIII (XLVII), nr. 1-3, 1997.

Idem, **Viața religioasă. Biserica Ortodoxă Română**, în vol. „Arad - monografia orașului”, Arad, 1999.

Vintilescu, Petre, **Dumnezeiasca liturgie comentată în oficiul și textul ei**, în „B.O.R.”, an. LXXVII (1959), nr. 11-12.

*** **Vizitația canonică în comunele Taut și Nadăș**, în „Bis. și Șc.”, an. LVI, nr. 20 din 18 mai 1930.

Voileanu, Matei, **Biserica românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea**, Sibiu, 1926.

III. Lucrări în manuscris

Baba, Teodor, **Istoria vieții bisericești a românilor din Țara Zărandului, zona Ineu-Buteni**, Teză de licență susținută la catedra de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, sub îndrumarea pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, Sibiu, 1978.

Belean, Simion, **Istoricul parohiei și al bisericii din Bârsa**, 1982 (manuscris dactilo păstrat în Biblioteca parohială Bârsa).

Biro, Ioan, **Cronica bisericii parohiale din comuna Iarcoș**, 1907 (manuscris păstrat în A.E.O.R.Arad).

Bogdan, Ioan, **Cronica Parohiei Dieci**, 1928 (manuscris păstrat în Biblioteca Parohiei ortodoxe române Dieci).

Bozian, Ștefan, **Însemnări monografice despre comuna Șeitin, jud. Arad**, vol. I, Șeitin, 1979 (manuscris dactilo în posesia familiei din Arad).

Căvâjdan, Gheorghe, **Monografia istorică a parohiei Arad-Micălaca Veche**, Arad, 1956 (Teză de licență susținută la catedra de Istoria Bisericii Române sub îndrumarea pr. prof. dr. Ștefan Lupșa de la Institutul Teologic de Grad Universitar din Sibiu).

Cristea, Valer, **Cronica Parohiei Zimbru**, 1933 (manuscris dactilo păstrat în A.N.D.J.Arad).

*** **Cronica parohiei Chelmac, județul Arad**, (manuscris păstrat în Biblioteca Parohiei ortodoxe române Chelmac).

Demian, Tudor, **Date istorice privind așezarea Arad-Micălaca Veche și biserica „Sf.Mare Mucenic Gheorghe”**, Arad, 1982 (manuscris dactilo păstrat în Biblioteca Parohiei ortodoxe române Micălaca-Veche).

Dronca, Valeriu, **Cronica bisericii parohiale din comuna Berindia, protopresbiteratul Buteni**, 1907 (manuscris păstrat în A.E.O.R.Arad).

Frunzetti, Ion, **Pictori bănățeni din secolul al XIX-lea**, București, 1957.

Hadan, Ioan, **Scurt istoric al parohiei Lalașint**, f.a. (manuscris păstrat în Arhiva parohiei Lalașint).

Ilica, Constantin, **Monografia localităților din zona Sebiș-Moneasa, județul Arad**, Teză de licență susținută la catedra de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, sub îndrumarea pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, Sibiu, 1984.

Kovach, Geza, **Repertoriul istoric al localităților din județul Arad**, vol. I-II, Arad, 1990 (manuscris dactilo păstrat în Biblioteca A.N.D.J.Arad).

Lupșa, George, **Cronica bisericii parohiale Dieci**, 1907 (manuscris păstrat în A.E.O.R.Arad).

Lupșa, Ștefan, **Istoria Eparhiei Aradului**, vol. I, II, fasc. 1, 2, 3, 4, Arad, 1958 (manuscris dactilo păstrat în Biblioteca Episcopiei ortodoxe române Arad).

Manolache, Ana I., **Monografia satului Baia, județul Arad** (manuscris dactilo aflat în posesia prof. Viorel Nistor din Arad).

Micluița, Terențiu, **Cronica bisericii parohiale din comuna Cuiediu**, 1907 (manuscris păstrat în A.E.O.R.Arad).

Mihulin, Augustin, **Cronica bisericii parohiale ortodoxe române din comuna Sebuș**, 1907 (manuscris păstrat în A.E.O.R.Arad).

Motorca, Ioan, **Monografia așezărilor Moroda-Iermata, jud. Arad**, Arad, f.a.

Nica, Alesandru, **Cronica bisericii parohiale gr. or. rom. din Almaș**, 1907 (manuscris păstrat în A.E.O.R.Arad).

Oprea, Lazăr, **Cronica bisericii parohiale din comuna Chisindia**, 1907 (manuscris păstrat în A.E.O.R.Arad).

Popovici, Ioan, **Cronica bisericii parohiale din comuna Bârsa**, 1907 (manuscris păstrat în A.E.O.R.Arad).

Stan,*Ștefan, **Cronica bisericii parohiale din comuna Văsoaia**, 1907 (manuscris păstrat în A.E.O.R.Arad).

Țiuera, Iosif, **Merturia timpului**, Bârsa, 1874 (o copie a manuscrisului se află în Biblioteca Complexului Muzeal Arad).

IV. Reviste

„Analele Banatului”, an. IV, fasc. 8, ianuarie-martie 1931.

„Biserica și Școala” an LVIII, nr. 26 din 24 iunie 1934; nr. 39 din 23 septembrie 1934; LIX, nr. 29-30 din 21-28 iulie 1935; an. LXI, nr. 17 din 25 aprilie 1937; an. LXIII, nr. 6 din 5 februarie 1939.

ANEXE

I. Conscripția din 1755
a episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului (1751-1768)

Protopopiatul Arad

NR. CRT.	LOCALITATEA	CASE	BISERICA	HRAM	SFINȚITA	PREOȚI	FIILIE LA PAROHIA
1.	Arad	471	capela reședinței episcopale Catedrala edificată cu 30 de ani înainte biserica sârbă zidită cu 40 de ani înainte	<i>Bunavestire</i> <i>Sf. Ioan Botez.</i> <i>Sf. Petru și Pavel</i>		Hristofor Gervici Gheorghe Panovici, Maxim Popovici, Petar Cărstici și Petar Abazovici „ <i>yalali</i> ”	
2.	Cicir	32	lemn, nou-igita	<i>Sf. Gheorghe</i>		Petru	
3.	Glogovăț	32	grădele veche, lipită cu lut în exterior, destul de ruinată	<i>Sf. Nicolae</i>		Ioan	
4.	Măndruloc	30	grădele veche, ruinată	<i>Sf. Gheorghe</i>		Dimitru Popovici	
5.	Micătea	98	cărămidă amestecată cu țiglă, veche	<i>Sf. Dimitrie</i>	sfințită	Ioan Popovici	
6.	Păuliș	118	grădele, veche	<i>Sf. Nicolae</i>		Nicolae și Radu	
7.	Radna	42	grădele	<i>Întrarea în Bis. a Mc. D-lui</i>		Oprea	
8.	Sâmbăteni	55	grădele, nouă, văruiată	<i>Sf. Nicolae</i>	2 aprilie 1755	Novac	
9.	Șoimoș	85	grădele, lipită și văruiată	<i>Bunavestire</i>		Petru și Novac	
	TOTAL	963	11			15	

Protopopiatul Buteni

NR. CRT.	LOCALITATEA	CASE	BISERICA	HRAMUL	SFINȚITA	PREOȚI	FIILIE LA PAROHIA
1.	Aldești	29	lemn veche	<i>Bunavestire</i>	nesfințită	Georgiu	
2.	Almaș	42	lemn veche	<i>Sf. Arhangheli</i>		Radu și Lazăr Popovici	
3.	Apriasi	7					Chisindia
4.	Arcasteu	20					Bocsig
5.	Bardă	30	lemn nouă	<i>Sf. Gheorghe</i>	nesfințită	Simion	
6.	Bârca	25	lemn veche și ruinată, situată pe dealul Crisului	<i>Bunavestire</i>	sfințită	Ioan Popovici	
7.	Berindea	13					Revetis
8.	Bocsig	24	lemn veche și slăvă	<i>Sf. Gheorghe</i>		Dimitru	
9.	Buteni	110	lemn	<i>Bunavestire</i>	1728	Lazăr, Ieremia și George Popovici	
10.	Mănerău	26	lemn nouă	<i>Sf. Cosma și Damian</i>	nesfințită	Adam(?)	

11.	Bontesti	51	lemn veche	Sf. Arhangheli	nu se știe	Ignatie și fratele său Israil	
12.	Bristurescu	3					Feniș
13.	Bulani	30	lemn veche	Sf. Arhangheli	nesfintită	servea preotii din jur	
14.	Căcărău	30					Barcă
15.	Căstăniș	17					Minis
16.	Camna	28					Luguzău
17.	Cherțiș	28	lemn nouă	Sf. Arhangheli	nesfintită	Ioan	
18.	Chisindia	35	lemn destul de veche	Dominica Florilor	nesfintită	Dumitru și George Popovici	
19.	Cocioba	6					Revetis
20.	Condrateu	29	lemn veche și slabă	Sf. Nicolae	nesfintită	Ionas	
21.	Cîlul de Jos	34	lemn veche	Civ. Paruschiva	nesfintită	Ianos	
22.	Cîlul de Sus	42					Rădești
23.	Corești	10					Laz
24.	Craicova	23					Laz
25.	Crăsmărești	5					Chisindia
26.	Crocna de Jos	26	lemn simplă	Sf. 40 de Mucenici	nesfintită	Ioan	
27.	Crocna de Sus	23	lemn nouă	Civ. Paruschiva	nesfintită	Procopiu	
28.	Cuied	77	lemn nouă	Sf. Vasile	nesfintită	Nestor Crăciunov	
29.	Dezna	52	piatră, veche, a trebuit să fie catolică judecând după altar	Sf. Treime	episcopul Ioanichie Martinovici	Ioan și fiul său Teodor	
30.	Dieci	34	lemn veche, pe un deal departe de sat	Bunavestire	nu se știe	Georgiu și Ilie Neag	
31.	Doncești	10					Prăjești
32.	Dukile	6					
33.	Dumbrăvița	16					Crocna
34.	Feniș	22	lemn	Sf. Arhangheli	1729	Georgiu, Miloș, Danil Popovici și Nicolae și Ioan Popovici fără parohie	
35.	Ferice	4					Secaș
36.	Găvojdin	23	lemn slabă	Pogorârea Sf. Duh	nesfintită	Teodor	
37.	Gaura	15					Chisindia
38.	Groși	30					Barcă
39.	Gurașont	21	lemn nouă	Sf. Gheorghe	nesfintită	Ianos	
40.	Ignesti	21					Bulani
41.	Iosias	16					Feniș
42.	Iosiel	21	lemn nouă	Sf. Arhangheli	nesfintită	Teodor Popovici	
43.	Iarcas	12					Luguzău
44.	Holt	15					Feniș
45.	Hodiș	35					Cuied
46.	Hontî	30					Gurașont
47.	Huhureș	4					Chisindia
48.	Laz	43	lemn	Civ. Paruschiva	1739	Ioan	
49.	Luguzău	22	lemn	Ad. Mc. D-lui	nu se știe	Mihail Popovici	
50.	Lunca	26					Almaș
51.	Mădărești	32					Zeklis
52.	Minicad	15	lemn, nouă, au clădit o singură		nesfintită și nu-i binecurântată		Neagra
53.	Minis (de Sus)	32	lemn	Înălțarea D-lui	nesfintită	Iosif	
54.	Mizes	14					Feniș
55.	Moncasi	12					Neagra
56.	Mustești	14					Secaș
57.	Nădălbesti	17					Neagra
58.	Neagra	24	lemn veche, aproape ruinată fac biserică nouă din piatră	Pogorârea Sf. Duh Sf. Luca	nu se știe	Teodor și Iosif	
59.	Păuși	8					Chisindia
60.	Pies	35	lemn	Civ. Paruschiva	nesfintită	Constantin	
61.	Plopi	21					Almaș
62.	Prăjești	13	lemn	Ad. Mc. D-lui	nesfintită	Adam	
63.	Prundu	9					Chisindia
64.	Ramna (Râmna)	6					Neagra
65.	Rădești	36	lemn destul de veche	Civ. Paruschiva	nesfintită	George	
66.	Răpsig	30	lemn nouă	Sf. Gheorghe	nesfintită	George	
67.	Revetis	30	lemn, nu-i de mult	Sf. Arhangheli	nesfintită	Petru	
68.	Rosia	28					Revetis
69.	Satu Râu	6					Zeklis

70.	Sălijeni	12					Prăjești
71.	Sârbi	24					Bontesti
72.	Sebis	25	lemn, noi de mult	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	Teodor	
73.	Secus	35	lemn veche	<i>Sf. 40 Mucenici</i>	nuseștie	Mihail	
74.	Sesani	38	lemn nouă	<i>Înălțarea Domnului</i>	nesfintită	Ivan Popovici	
75.	Silindia	41					Luguzin
76.	Slătina	26				servește popa Teodor din Neagra	
77.	Stricani	6					Govojdia
78.	Soimus	5					Zekis
79.	Solt	7					Chisindia
80.	Tocănești	4					Crocna
81.	Valearea	5					Chisindia
82.	Valea Mare	13					Feniș
83.	Văsoani	24	lemn veche	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	nesfintită	Teodor	
84.	Voinărești	7					Chisindia
85.	Voivodeni	14	lemn slabă	<i>Întâmpinarea Domnului</i>	nesfintită	Marcu Popovici	
86.	Zekis (Iacobini)	24	lemn veche	<i>Sf. Nicolae</i>	nuseștie	Iosif	
87.	Zemerzel	14					Laz
88.	Zimbru	20	lemn veche	<i>Duminica Tuturor Sfinților</i>	sfințită		Feniș
	TOTAL	2 132	40			48	

Protopopiatul Hălmagiu

NR. CRT.	LOCALITATEA	CASE	BISERICA	HRAM	SFINȚITĂ	PREOȚI	FILIE LA PAROHIA
1.	Aciua	62	lemn veche	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	Lazăr	
2.	Aciuta	19	lemn veche	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită		Tălagiu
3.	Băldovin	17	lemn	<i>Sf. Nicolae</i>	nesfintită		Risculita
4.	Bănești	23	lemn nouă	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	nesfintită	Ivan Popovici	
5.	Basarabasa	22	lemn veche	<i>Sf. Nicolae</i>	nesfintită	Simion unit Toma fiul ortodox Petru fiul diac	
6.	Bodesti	15	lemn nouă	<i>Sf. Treime</i>	nesfintită		Cristești
7.	Brodnă	9	-	-	-	-	Târnavă
8.	Brusturi	39	lemn veche	<i>Înălțarea D-lui</i>	nesfintită	-	Cristești
9.	Căzănești	6	-	-	-	-	-
10.	Cuci	32	lemn veche	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	Iosif și Iov Popovici (frati) Lazăr fratele lor diac	
11.	Cungari	14	lemn veche	<i>Bunavestire</i>	nesfintită		
12.	Cristești	15	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	Daniil Petru fratele său diac	
13.	Dobro	23	lemn veche	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	nesfintită	servește preoții din Lezant	
14.	Dumbrava	12					Rostoci
15.	Groși	6					Lazuri
16.	Gura Văii	13	lemn nouă	<i>Sf. Gheorghe</i>	nesfintită		Plescuta
17.	Hălmagiu	142	piatră veche	<i>Sf. Nicolae</i>	sfințită		
18.	Hălmăgel	28	lemn veche	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	Iov și Daniil Popovici	
19.	Ionești	16	lemn nouă	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	Petru Furdie	
20.	Lazuri	22	lemn veche	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	nesfintită	servește preoții din Cuci	
21.	Leasa	43					Hălmagiu
22.	Lescioara	11					Hălmagiu
23.	Lezant	23	lemn veche	<i>Sf. Nicolae</i>	nesfintită	Ivan	
24.	Lunesoara	26	lemn veche	<i>Bunavestire</i>	nesfintită		
25.	Măgurița	14					
26.	Mermesci	6					Cuci
27.	Obârșia	13	lemn	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	nesfintită		Hălmăgel
28.	Ocișor	23	lemn veche	<i>Bunavestire</i>	nesfintită	slujește popa din Ionești	
29.	Ociu		lemn veche	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	servește popa din Ionești	Basarabasa
30.	Plescuta	30	lemn veche	<i>Cuv. Părushiva</i>	nesfintită	Ianos	
31.	Potara	16					Aciua
32.	Poteniari	56	lemn veche	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	Georgiu și Mihail	
33.	Prăvăleni	18	lemn	<i>Sf. Dimitrie</i>	nesfintită	Toma din Basarabasa	
34.	Risculita	47	piatră, nu-i gata	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	nesfintită	Constantin și Iosif	
35.	Rostoci	13				Ianos (să fie cel din Plescuta ?)	
36.	Sârbi	21					Hălmăgel

37.	Strâmbo	19	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	de 9 ani nu-i preot în sat, servește Petru din Șteia	
38.	Șteia	19	lemn veche	<i>Întinarea în Bis. a Mc. D-lui</i>	sfintită	Petru Popovici, bătrân	
39.	Tălagiu	22	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	servește popii din jur	
40.	Târnavă	30	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	Iosif Popovici, bătrân și fiul său Iosif	
41.	Târnăvița	11	lemn veche	<i>Sf. Nicolae</i>	sfintită	Lazăr	
42.	Tisa	34					Hălmăgiu
43.	Târnure	30					Hălmăgiu
44.	Tomesti	53	piatră, nu-i gata	<i>Cuv. Paruschiva</i>	nesfintită	Iosif și Dumitru	
45.	Tulești	21	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	servește preoții din Tomesti	
46.	Tohești	16	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfintită	servește preoții din Poierari	
47.	Vata de Jos	13	lemn veche	<i>Sf. Nicolae</i>	nesfintită		Beserahasa
48.	Vata de Sus	17	lemn nouă	<i>Întinarea în Bis. a Mc. D-lui</i>	nesfintită		
49.	Vidra	28	lemn nouă	<i>Sf. Cosma și Damian</i>	sfintită		
50.	Vozdoci	8					Bănești
	TOTAL	1216	36			25	

Protopopiatul Pecica

NR. CRT.	LOCALITATEA	CASE	BISERICA	HIRAMUL	SFINȚITA	PREOȚII	FILIE LA PAROHIA
1.	Pecica	256	grădele, destul de veche, căzută	<i>Sf. Nicolae</i>		Georgiu Popovici (protopop), Milencu, Ilie, Crăciun	
2.	Băntăria	120	grădele, veche și căzută, au ridicat o altă din lemn nedeterminată	<i>Sf. Nicolae</i> <i>Nașterea Mc. D-lui</i>	nesfintită	Petru (protopop de Nădlac), Ioan, Giurgiu și Ioan (nou așezat)	
3.	Turmo	65	grădele, aproape ruinată, speră să-și facă alta	<i>Sf. Nicolae</i>			
	TOTAL	441	4			8	

Protopopiatul Nădlac

NR. CRT.	LOCALITATEA	CASE	BISERICA	HIRAMUL	SFINȚITA	PREOȚII	FILIE LA PAROHIA
1.	Cenad	56	împietitură, slabă, de tot distrusă	<i>Sf. Nicolae</i>		Dimitrie Popovici	
2.	Nădlac	140	piatră veche	<i>Sf. Nicolae</i>		Lazăr și Ioan Popovici	
3.	Semlac	150	grădele, lipită și văruiată	<i>Sf. Nicolae</i>		Crăciun și Gavrilă	
4.	Sețin	70	grădele, lipită	<i>Sf. Nicolae</i>		Constantin și fratele său Ioan	
		416	4			7	

Protopopiatul Șiria

NR. CRT.	LOCALITATEA	CASE	BISERICA	HIRAMUL	SFINȚITA	PREOȚII	FILIE LA PAROHIA
1.	Agris	83	lemn, lipită	<i>Cuv. Paruschiva</i>	1739	Avram și Nicola	
2.	Almas	30	lemn veche, părăsită, nici nu s-a servit în ea niciodată				Agris
3.	Arăneag	34	lemn lipită	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	1734	Nicolae	
4.	Cherec	80	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	1745	Ioan și Ignatie Popovici, Teodor (fără parohie și biserică)	
5.	Cladova	46	lemn mică	<i>Bunavestire</i>		Criste Grecul	

6.	Cuvin	108	piatră	<i>Sf. Gheorghe</i>	1715	Avram, Alexie, Simion, Georgiu Popovici (neinstalați)	
7.	Chier	52	lemn	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	1734	Lazăr Popovici și Grigorie	
8.	Covăsint	120	piatră	<i>Pogorirea Sf. Duh</i>	1734	Vasile (bătrân), Petru Popovici și Petru Petrovici	
9.	Draut	58	lemn, slabă	<i>Sf. Gheorghe</i>	1729	Ioan și Ioan	
10.	Dud	40	lemn ruinată	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	1729	Petru Popovici	
11.	Gașa	138	lemn veche	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	1715	Teodor Petrovici, Pavel fiul său și ipodiacon Ioan Popovici	
12.	Iernuta	37	lemn nouă, mică	<i>Înălțarea D-lui</i>	nesfințită	David și diaconul Constantin fiul său	
13.	Ineu	126	lemn, nouă, lipită	<i>Sf. Arhangheli</i>	28 nov. 1755	Adam și Alexie	
14.	Miniș	80	lemn ruinată	<i>Sf. 40 de Mucenici</i>	1729	Marian Popovici și Moise	
15.	Măderat	95	lemn	<i>Ad. M. D-lui</i>	1739	Ioan și Gavrilă	
16.	Măscu	77	lemn	<i>Ad. M. D-lui</i>	1747	Teodor și Petru	
17.	Morocla	39	lemn, lipită cu lut	<i>Sf. Arhangheli</i>	1739	Oprea și Dumitru	
18.	Nadăș	73	lemn	<i>Sf. Petru și Pavel</i>	1734	Georgiu Popovici	
19.	Pâncota	150	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	1728	Teodor Popovici (protopop Buteni) și Ignat Popovici	
20.	Selcuș	58	lemn, lipită și nevârșită	<i>Ad. M. D-lui</i>	1745	Simion și Grigorie Popovici și diaconul Mihai Popovici	
21.	Șicula	81	lemn	<i>Intrarea în Biserica M. D-lui</i>	1722	Teodor și Ioan	
22.	Șiria	310	piatră, nouă	<i>Sf. Arhangheli</i>	6 sept. 1752	Iancu, Păscu, Petru Popovici, Mihai Vostinar și ipodiacon Petru Gheorghievici	
23.	Taut	90	lemn, veche	<i>Ad. M. D-lui</i>	1729	Ioan Popovici	
24.	Târnova	76	lemn	<i>Pogorirea Sf. Duh</i>	1728	Constantin, Ioan Popovici și Onu	
	TOTAL	2081	24			48	

Protopopiatul Vărădia

NR. CRT	LOCALITATEA	CASE	BISERICA	HIRAM	SFINȚITA	PREOȚI	FIILIE LA PAROHIA
1.	Băia	17					Pârnești
2.	Bărzava	27	lemn nouă	<i>Sf. Nicolae</i>	nesfințită	Constantin	
3.	Căpruta	43	lemn veche, fac alta	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfințită	Zaharia Popovici	
4.	Conop	37	lemn, nouă	<i>Cuv. Paraschiva</i>	nesfințită	Petru	
5.	Corbești	15					Petrîș
6.	Dumbrăvița	17	lemn veche	<i>Cuv. Paraschiva</i>	nesfințită	Teodor și Ioan fiul său	
7.	Găvoajda	32					Julita
8.	Grăsi	13	lemn nouă, nu-i gata	<i>Înălțarea Sf. Cruci</i>	nesfințită	Teodor din Dumbrăvița	
9.	Hexla	14	lemn, veche	<i>Bunavestire</i>	sfințită de Iornichie Martinovici	Iosif Popovici	
10.	Hălăileș	14					Săvârșin
11.	Ilteu	55	lemn veche, afara din sat	<i>Sf. Ioan</i>	nu se știe	Oprea	
12.	Julita	32	lemn nouă	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfințită	Ioan	
13.	Lupesci	18	lemn veche, ruinată	<i>Cuv. Paraschiva</i>	nu se știe	Mihail din Pârnești	
14.	Monorostia	18					Bărzava
15.	Ochios	30	au început să facă biserică			Petru din Conop	
16.	Pârnești	11	lemn slabă	<i>Sf. Nicolae</i>	nesfințită	Mihail	
17.	Petrîș	51	lemn veche	<i>Bunavestire</i>		Constantin Popovici protopop și fiul său Zaharia	
18.	Roșia	24	lemn veche	<i>Bunavestire</i>		Ioan Popovici și Ianos diac	
19.	Săliște	33	lemn nouă	<i>Sf. Petru și Pavel</i>	nesfințită	Petru	
20.	Săvârșin	30	lemn veche	<i>Bunavestire</i>	nesfințită		
21.	Toc	31	lemn nu-i de mult	<i>Intrarea în Biserica M. D-lui</i>	nesfințită	Petru	

				lui			
22.	Temessești	10					Sivârșin
23.	Vinești	22					Sivârșin
24.	Vărădia	42	lemn, noi și de mult	Civ. Paruschiu	nesfinită	Drăgan	
	TOTAL	592	17			17	

Protopopiatul Zărand

NR. CRT	LOCALITATEA	CASE	BISERICA	HRAM	SFINȚITA	PREOT	FILIE LA PAROHIA
1.	Apoteu	72	lemn veche și alta nouă de lemn destul de mare	Sf. Arhangheli Pogorîrca Sf. Duh	16 iunie 1755	Teodor	
2.	Berechiu	60	lemn veche	Sf. Nicolae	nesfinită	Petru	
3.	Cerni	62	lemn veche, fac alta nouă de lemn	Sf. Dimitrie		Blaj Petrovici	
4.	Chereș	56	lemn veche	Întâmpinarea Domnului		Stefan Nicolaevici, bătrân	
5.	Cighirlet	53	lemn, reparată	Sf. Arhangheli	nesfinită	Nestor Marianovici și Nestor fără parohie	
6.	Chișineu	70	lemn, lipită și văruiată făcută înainte cu 16 ani	Sf. Petru și Pavel		Iosif și Constantin Popovici	
7.	Chișighiriz		lemn, destul de veche și slabă	Sf. Arhangheli		Chiril, Petru și Flore Popovici	
8.	Cîrtești	112	de grînde, veche și ruinată, alta de lemn nouă	Înălțarea D-ului	6 iunie 1755	Tomu și Vasile	
9.	Comăneș	72	lemn veche și ruinată, au de gând să facă alta	Înălțarea Domnului		Georgiu Apostolovici, Teodor Popovici și diaconul Ioan fiul lui Teodor	
10.	Curtici		grînde de veche și ruinată	Sf. Dimitrie		Georgiu Milosev și Petru Ciocănești	
11.	Giula	110	piatră, ridicată cu 50 de ani înainte	Sf. Nicolae		Ioan Albici (destin Arad), Radu, Nicolae	
12.	Gurba	65	lemn veche și ruinată	Sf. Gheorghe	sfințită	Trifon Tomovici	
13.	Macea	169	lemn veche	Nașterea Sf. Ioan	nesfinită	Alexe Samuilovici	
14.	Mîșca	92	lemn veche și cizuită, vor să facă alta	Bunavestire		Vasile Petrovici	
15.	Nădab	110	lemn veche	Ad. Mc. D-ului		Mihail și Constantin Popovici	
16.	Otlaca	125	lemn veche și slabă	Sf. Gheorghe		Gavril Nemeș și Ioan	
17.	Olari	70	lemn veche și ruinată	Nașterea Mc. Domnului		Mihail Popovici și diacon Gavril Popovici	
18.	Pîl	112	lemn veche, lipită și văruiată, făcută înainte cu 20 de ani	Sf. Arhangheli		Tomu, Gherasim și diaconul Teodor, fiul lui Tomu	
19.	Sințea	46	lemn nouă	Civ. Paruschiu	nesfinită	Ștefan și diaconul Lazăr	
20.	Sințea	93	lemn veche	Nașterea Mc. Domnului	nesfinită	Dumitru Falcovșin și Nicolae Popovici	
21.	Socodor	204	lemn, făcută cu 20 de ani înainte	Sf. Arhangheli		Petru bătrân, Constantin și Chiril Popovici	
22.	Șepreuș	83	lemn	Sf. Arhangheli	nesfinită	Ioan Pavlov și Dumitru Popovici	
23.	Șimand	247	de zid nouă	Nașterea Sf. Ioan	sfințită	Grigorie Petrovici, Ioan Popovici, Teodor N., Petru Teodorov și Chiril Petrovici	
24.	Șomoș	37	lemn făcută cu 17 ani înainte	Sf. Nicolae		Ioan Popovici	
25.	Șomoșches	45	lemn	Sf. Dimitrie	sfințită nu de mult	Ianos Popovici	
26.	Șicliu	164	lemn veche, au contract să construiască biserică nouă de cărămidă	Sf. Teodor Tîrnău		Bucur (bătrân), David, Isia și Ioan	

27.	Talpos	50	lemn veche	<i>Sf. Nicolae</i>	1715	Georgiu Popovici	
28.	Vânători	31	lemn mică	<i>Sf. Arhangheli</i>	nesfințită	Mihail Popovici	
29.	Vârșand	134	lemn nouă	<i>Ad. Mc. D-lui</i>		Gavril (bătrân) și Ioan Popovici	
30.	Zarand	109	lemn lipită și văruiată, nu de mult reparată	<i>Sf. Dimitrie</i>		Simion Popovici și Ioan Popovici	
	TOTAL	2653	31			53	

II. Tabel cu bisericile dispărute (sec. XVIII-XX)

	LOCALITATEA	LOCUL UNDE A FOST EDIFICATĂ	AN EDIFI CARE	MA TE RIAL	HIRAMUL BISERICII	AN SFINTIRE	IMPRI- JURĂRILE ÎN CARE AU DISPĂ- RUT	AN DISPĂ- RITIE
1.	ACIUTA	vatra veche	XVIII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată	1814
2.	ADEA		XVIII	lemn	?		?	?
3.	AGRISUL MARE	<i>Seșișc</i>	XVIII	lemn	<i>Cuv. Paraschiva</i>	1739	demolată	1790
4.			1790	zid	<i>Cuv. Paraschiva</i>		demolată	1936
5.	ALDEȘTI	vatra veche	XVIII	lemn	<i>Bunavestire</i>		demolată	1850?
6.			1850?	zid	<i>Cuv. Paraschiva</i>	1856 protopop Gheorghe Popescu	incendiu	1864
7.	ALMAS		XVIII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată	1800
8.			1800?	zid	<i>Bunavestire</i>	1826 protopop Ioan Popescu	demolată	1889
9.	ALMAS (dispărută)		XVIII	lemn			demolată	XIX
10.	APATEU		XVII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată	1750
11.			1750	lemn	<i>Pogorârea Sf. Duh</i>	16 iunie 1755	demolată	1835
12.			1835	zid	<i>Pogorârea Sf. Duh</i>		demolată	1911
13.	ARADUL NOU	?	ante 1764	lemn	?		demolată	după 1765
14.	ARAD-CENTRU	<i>Nemetvaros</i>	1498?	zid	<i>Sf. Petru și Pavel</i>		demolată	XVII
15.	ARAD-CENTRU	retirada cetății	?	zid	?		demolată	?
16.	ARAD-CENTRU	mal Mureș	1720?	zid	<i>Sf. Ioan Botez.</i>		demolată	1791
17.	ARAD-CENTRU	mal Mureș	1791	zid	<i>Sf. Ioan Botez.</i>		demolată	1861
18.	MICĂLACA-VECHIE	mal Mureș	XVIII	zid	<i>Sf. Gheorghe</i>		demolată	1844
19.	SĂNICOLAU MIC	vatra veche	XVIII	lemn	<i>Sf. Nicolae</i>		demolată	1804
20.	ARĂNEAG		XVIII	lemn	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	1734	demolată	1870
21.	ARĂNEAGUL DE JOS (dispărută)		XV	lemn	?	?	?	?
22.	ARĂNEAGUL DE MIJLOC (dispărută)		XV	lemn	?	?	?	?
23.	ARCHIS		1793	lemn	<i>Cuv. Paraschiva</i>		demolată	1931
24.	AVRAMIANCU		XVIII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată	1852
25.	BACĂUL DE MIJLOC	cimitir	XVIII	lemn	<i>Pogorârea Sf. Duh</i>	?	mutată pe locul actual	1829
26.		curtea actuală biserici	1829	lemn	<i>Pogorârea Sf. Duh</i>	1829 de Vasile Caracioni	demolată	1885
27.	BAIA	<i>Întirindul vechi</i>	ante 1770	lemn	<i>Sf. Gheorghe</i>	1786	viscol	1890
28.	BARDA (dispărută)		1750?	lemn	<i>Sf. Gheorghe</i>	?	demolată	XIX
29.	BATA	cimitirul de jos	1758	lemn	?	?	vândută	1890
30.		curtea actuală biserici	1878	zid	<i>Ad. Mc. D-lui</i>	1880 de episcopul Metianu	Monorostia demolată	1947
31.	BĂLCESCU		XVIII	lemn	?	?	demolată	1851
32.			1851	lemn	<i>Sf. Ioan Gura de Aur</i>	1851	demolată	1890
33.	BĂNEȘTI		1747	lemn	<i>Ad. Mc. D-lui</i>		demolată	1900
34.	BĂTUTA	<i>Dămbul bisericii</i>	1799	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	1799	demolată	1884
35.	BARSA	<i>Gunoșc</i>	XVII	lemn	<i>Bunavestire</i>		mutată pe <i>Dealul Crișului</i> demolată	1740
36.		<i>Dealul Crișului</i>	1740	lemn	<i>Bunavestire</i>		demolată	1823
37.	BARZAVA	<i>La mormânt</i>	XVIII	lemn	<i>Sf. Nicolae</i>		demolată	1760
38.		locul actual biserici	1760	lemn	<i>Sf. Dimitrie</i>	1760	demolată	1890
39.	BELIU		XVII	lemn	?		demolată	1781

40.			1781	lemn	<i>Înălțarea D-ului</i>		demolată	XIX
41.			XIX	zid			demolată	1953
42.	BELOTINT	ciniur	XVIII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată	1855
43.	BENESTI		XVIII	lemn	<i>Înălțarea D-ului</i>		demolată	1924
44.	BERECHIU		XVIII	lemn	<i>Sf. Nicolae</i>		demolată	1770
45.			1770	lemn	<i>Sf. Nicolae</i>		demolată	1897
46.	BERINDIA	mutată de la Dieci	1852	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	1852	demolată	1925
47.	BIRCHIȘ	<i>Balta bisericii</i>	XVIII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		vândută Breazova	1811
48.	BOCHIA		ante 1784	lemn	<i>Bunavestire</i>		demolată	1923
49.	BOCSIG	<i>Dealul lui Bălcescu</i>	XVII	lemn	<i>Sf. Gheorghe</i>	1867	demolată	1896
50.			1896	zid	<i>Sf. Gheorghe</i>		demolată	1930
51.	BODEȘTI		XVII?	lemn	<i>Sfânta Treime</i>		demolată	1773
52.	BONTEȘTI	<i>Sub-biserică</i>	XVII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	1820	demolată	1820
53.			1820	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		vândută Valea Mare	1890
54.			1890	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată	1955
55.	BOITEI	<i>Dealul ciniurului</i>	XVIII	lemn	<i>Ad.Mc.D-ului</i>		demolată	1967
56.	BRAZII		după 1844	lemn	?		demolată după mutarea satului	1866
57.	BRUSTURECU		XVIII	lemn				
58.	BRUSTURI		XVIII	lemn	<i>Înălțarea D-ului</i>		demolată	1832
59.	BRUZNIC	<i>Valea Domnișului</i>	XVIII	lemn	<i>Sf. Mc. Dimitrie</i>	1805 protopop Dimitrie Miliukovici	demolată după mutarea satului	1805
60.	BUCEAVA		XV(?)	lemn				
61.	BUHANI		XVIII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	1851 de Partrichie Popescu	demolată	1844
62.			1844	lemn	<i>Domnita Tuturor Sfinților</i>		demolată	1925
63.	BUTENI		XVIII	lemn	<i>Bunavestire</i>	1728	demolată	1794
64.			1794	zid	<i>Bunavestire</i>	1802 de Pavel Avacumovici	abandonată	1929
65.	CAMINA		XVIII	lemn			demolată	1862
66.	CAPIORALALEXA	<i>Bisericuță</i>	XVII(?)	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	1745	demolată după mutarea satului	1791
67.	CĂPĂLNAȘ		XVII	lemn			demolată	1741
68.			1741	lemn	<i>Cuv.Paraschiva</i>		vândută la Grosi	1826
69.	CĂPRIOARA		XVIII	lemn	<i>Cuv.Paraschiva</i>	1777 de ep. Moise Putric	surpată	1886
70.	CĂPRUȚA		XVII?	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>	1790	demolată	1786
71.			1786	lemn	<i>Ad.Mc.D-ului</i>		demolată	1931
72.	CĂRAND		XVIII	lemn	<i>Înălțarea D-ului</i>		demolată	1836
73.			1839	zid	<i>Înălțarea D-ului</i>		demolată	1977
74.	CERMEI	vatra veche	XVII	lemn	<i>Sf.Dimitrie</i>		demolată	1824
75.			1824				demolată	1875
76.	CHELMAC		XVIII	lemn	<i>Învierca D-ului</i>		vândută satului Tisa(HD)	1800
77.	CHERELUȘ		XVIII	lemn	<i>Întâmpinarea Domnului</i>		demolată	XIX
78.			XIX	lemn	<i>Bunavestire</i>		demolată	1926
79.	CHESINT	<i>La bisericuță</i>	XVII	lemn	?		demolată după mutarea satului	1752
80.	CHIER		XVIII	lemn	<i>Întâmpinarea Domnului</i>	1734	demolată	1886
81.	CHISINDIA	ciniur	XVII	lemn	<i>Întarea în Ierusalim</i>	1815 de Gavril Bucatoș	vândută unui locuitor din Buteni	1880
82.	CHISINEUCRIȘ		1739	lemn	<i>Sf.Petru și Pavel</i>		demolată	1775
83.	CHISLACA		XVIII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată	1924
			1924	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată	1980
84.	CICIR	vatra veche	1702	zid	<i>Sf.Gheorghe</i>		surpată	XVIII
85.			XVIII	lemn			părăsită după mutarea satului	1823
86.			XIX	lemn			demolată	1854
87.	CIGHIREL (dispărută)		XVIII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată prin desființarea satului	XIX

Bisericile de mir arădene

88.	CILUL DE JOS (dispărut)		XVIII	lenn	Civ.Paruschiva		demolată după mîrea celor două sate	XIX
89.	CIL		1829	lenn	Civ.Paruschiva	1829	demolată	1872
90.	CINTEI		XVII	grădele			demolată	XVIII
91.			XVIII	lenn	Înălțarea D-lui	6 VI 1755	demolată	1866
92.	CIORĂȘTI (dispărută)		XVIII	lenn	?		demolată	XIX
93.	CIUNTEȘTI	Dîmbul bisericii	XVII (?)	lenn	?		demolată	XVIII (?)
94.	CLADOVA		XVIII	lenn	Bunavestire		demolată	1897
95.	COMĂNEȘTI		XVIII	lenn	Ad.Mc.Dominului		demolată	1971
96.	COMLĂUȘ		XVII	lenn	Înălțarea D-lui		demolată	XVIII
97.			XVIII	zid	Înălțarea D-lui		demolată	1903
98.	CONDRAȚAU (dispărută)		XVIII	lenn	Sf.Ierurih Nicolae		demolată	1824
99.	CONOP		XVII	lenn	Civ.Paruschiva		demolată	1782
100.			1782	lenn	Sf.Mc.Dimitrie	1782	demolată	1910
101.	CORBESȚI	Dîmbul bisericii	XVIII	lenn	?		demolată	
102.	COROI		XVIII	lenn	Civ.Paruschiva		demolată	1886
103.	COVĂSĂNTI		XVII ?	piatră	Pogorîrea Sf.Duh	1734	abandonată	1779
104.	CRAICOVA (dispărută)		XVIII	lenn	?		demolată	1828
105.	CRAIVA		XVII	lenn	Ad.Mc.D-lui		demolată	1782
106.			1782	lenn			demolată	1938
107.	CRISTEȘTI		XVIII	lenn	Sf.Arhangheli		demolată	1860
108.	CROCNA DE SUS (dispărută)		XVIII	lenn	Civ.Paruschiva		demolată	XIX
109.	CROCNA DE JOS (dispărută)		XVIII	lenn	Sf.40 de Mucenici		demolată	XIX
110.	CROCNA		XIX	lenn	Pogorîrea Sf.Duh		demolată	1894
111.	CUIED		XVIII	lenn	Sf.Vasile cel Mare		vîndută Păusenii	1848
112.	CURTICI	La biserică	XVII ?	grădele	Sf.Dimitrie		trăznet	1777
113.	CUVESDIA		XVIII	lenn	?		demolată	1830
114.	CUVIN	Dealul Milocia	XVIII	lenn	?	1715	demolată	1801
115.	DIECI	Dîmb Căznari	XVII ?	lenn	Bunavestire		demolată	1797
116.		actualul cimitir	1797	lenn	Bunavestire		vîndută Berindia	1852
117.	DONCENI	?	XVIII	lenn	?	?	demolată	1867
118.			1867	zid	Sf.Petru și Pavel	1867 episcop Procopie Ivascovici	demolată	1947
119.	DORGOS		1779	lenn	Civ.Paruschiva	1779 protopop	demolată	1812
120.			1812	lenn	Civ.Paruschiva	Vasile Caracioni	incendiu	1909
121.	DRAUȚ		XVIII	lenn	Sf.Gheorghe	1729	demolată	1764
122.			1764	lenn	Sf.Gheorghe	12 II 1768 episcop Sinesie Jivanovici	demolată	1897
123.	DUD	Valea Lugojului	XVIII	lenn	Ad.Mc.D-lui	1729	demolată	1775
124.	DUMBRAVA		XVIII	lenn	Sf.Petru și Pavel		demolată	1937
125.	DUMBRĂVIȚA		XVII ?	lenn	Civ.Paruschiva		demolată	1827
126.		Dealul Dumbrava	827	lenn	Sf.Dimitrie	1827	incendiu	1922
127.	DUMBRĂVIȚA (dispărută)	La biserică	XVII ?	lenn	?	?	demolată după mutarea satului	XIX
128.	FELNAC		XVIII	lenn	Sf.Arhangheli		demolată	1804
129.	FENIȘ		XVIII	lenn	Sf.Arhangheli	1729	demolată	XIX
130.			XIX	zid	Sf.Arhangheli		demolată	XX
131.	FIRITEAZ		XVIII	lenn	Sf.Nicolae	1788	demolată	1817
132.	FISCUT	Căzniste	XVIII	lenn	Sf.Gheorghe		demolată	1865
133.	GAIȘA		XVIII	lenn	Ad.Mc.D-lui	1715	demolată	1749
134.	GHIOROC		XVIII	lenn	?		demolată	1793
135.	GRĂNICERI		XVIII	lenn	Sf.Gheorghe		demolată	XIX
136.			XIX	zid	Sf.Gheorghe		demolată	1911
137.	GROȘENI		1724	lenn	Civ.Paruschiva		mutată în Arad	1999
138.	GROȘI		XVIII	lenn	Înălțarea D-lui		demolată	1927
139.	GROȘINOI	Dîmbul bisericii	XVIII	lenn	Înălțarea Crucii		demolată	1813
140.	GURAVAIL		XVIII	lenn	Sf.Gheorghe		demolată	XIX
141.			XIX	lenn	Civ.Paruschiva		demolată	1910
142.	GURAHONT		XVIII	lenn	Sf.Gheorghe		demolată	1779
143.			1779	lenn	Bunavestire	1779	demolată	1849
144.	GURBA	vatra veche	XVIII	lenn	Sf.Gheorghe		demolată	1874
145.	HADA (dispărută)		XVII ?	lenn	?	sfîntita Ionichie Martinoșici	demolată după mutarea sitenilor	XIX

						(1710-1721)		
146.	HĂLĂUȘ		XVIII	lenn	?		demolată	XIX
147.	HĂLMĂGEL		XVII?	lenn	Sf. Arhangheli		demolată	1806
148.	HĂSMĂȘ		XVIII	lenn	Înălțarea D-ului		demolată	1936
149.	HODIȘ		XVIII	lenn	Învierea D-ului	1759	demolată	1870
150.			1870	lenn	Înălțarea D-ului	2 V 1870 de Andrei Machi	demolată	1930
151.	HONTISOR		XVII	lenn	?		demolată	1775
152.			1775?	lenn	Sf. Gheorghe	1775	mutată în Arad	1972
153.	IACOBINI		XVII?	lenn	Sf. Nicolae		demolată	1775
154.		Mormântă vechi	1775	lenn	Sf. Teodor Tiron	1775	vândută Buceava	1865
155.	IERCOȘENI		XVII?	lenn	?	?	demolată	1752
156.	IERMATA	vatra veche	XVIII	lenn	Înălțarea D-ului		demolată	1927
157.	IERMATA NEAGRĂ		XVII?	lenn (?)	?	?	demolată	?
158.	IGNEȘTI		XVIII	lenn			demolată	1823
159.		Câmpul bisericii	1823	lenn	Înălțarea D-ului	1823	demolată	1904
160.			1904	lenn	Înălțarea D-ului		demolată	1986
161.	ILTEU	Păruțul bisericii	1711	lenn	Sf. Ioan Botezătorul	1761	demolată	1786
162.			1786	lenn	Sf. Ioan Botezătorul	1885	demolată	1936
163.	INEU		XVIII	lenn	Sf. Arhangheli	18 XI 1755	demolată	1868
164.	IOSĂȘ		1810	lenn	Bunavestire		demolată	1948
165.	IOSĂȘEL	La biserică	XVIII	lenn	Sf. Arhangheli		demolată	1872
166.	JOIA MARE	Hodolana	XVIII	lenn	Civ. Paraschiva		demolată	1814
167.		mutată din Plesu	1814	lenn	Civ. Paraschiva		demolată	1884
168.	JULIȚA		XVIII	lenn	Sf. Arhangheli		demolată	1790
169.	LABĂȘINT		XVIII	lenn	Sf. Gheorghe		demolată	1936
170.	LĂLĂȘINT	Balta bisericii	XVIII	lenn	Sf. Arhangheli		demolată	1846
171.	LAZ		XVIII	lenn	Civ. Paraschiva	1739	demolată	XIX
172.			XIX	lenn	Civ. Paraschiva		demolată	1924
173.	LAZURI		XVII?	lenn	Ad. Mc. D-ului		demolată	1814
174.			1814	lenn	Poponirea Sf. Duh		demolată	1945
175.	LEASA		1760	lenn	?		demolată	1785
176.			1785	zid	Bunavestire		demolată	1949
177.	LIPOVA		XIV	zid	?	?	?	?
178.			XVI	zid	?	?	?	?
179.		Valea bisericii	?	lenn	?	?	?	?
180.	LIVADA (Crisul Alb)		XVII	lenn	Pogonirea Sf. Duh		demolată	1785
181.			1785	lenn	Pogonirea Sf. Duh	1785	demolată	1906
182.	LUGUZĂU	Dealul văilor	XVIII	lenn	Ad. Mc. D-ului	1869 protopop Gheorghe Popescu	demolată	1924
183.	LUNCA (dispărută)		XVII?	lenn	?	?	demolată	1812
184.	LUNCA TEUZULUI		XIX	lenn	?	?	demolată	1923
185.			1923	lenn	Ad. Mc. D-ului		demolată	1998
186.	LUNCȘOARA		XVII?	lenn	Bunavestire		demolată	1825
187.	LUPEȘTI		XVII?	lenn	Civ. Paraschiva		demolată	1786
188.			1786	lenn	Sf. Gheorghe	1868	demolată	1939
189.	MACEA		XVII?	lenn	Sf. Ioan Botezătorul		demolată	1800
190.	MĂDRIGESTI		XVIII	lenn			demolată	1804
191.	MĂNAȘTUR		XVII?	zid	Civ. Paraschiva	11 VIII 1779 de Moise Patriar	demolată	1799
192.			1799	lenn	Civ. Paraschiva		demolată	1831
193.	MĂDERAȚ	La biserică	XVIII	lenn	Ad. Mc. D-ului	1739	demolată	1792
194.	MĂGULICEA		XVIII	lenn	Civ. Paraschiva		demolată	1895
195.	MĂRĂUȘ	Dealul de Măraș Cârna	XVIII	lenn	Ad. Mc. D-ului		demolată	XIX
196.			XIX	lenn	?		demolată	1890
197.			1890	lenn	Ad. Mc. D-ului		demolată	1977
198.	MĂNDRULOC	Hudi	XVII?	grădele	Sf. Gheorghe		demolată	1825
199.	MĂNERAȘ		XIX	lenn	Sf. Cosma și Damian	1836 episcop Gheorghe Rău	demolată	1874
200.	MĂȘCA		XVIII	lenn	Ad. Mc. D-ului	1747	demolată	1797
201.	MĂRMĂȘTI		1767	lenn	Bunavestire		demolată	1835
202.			1835	lenn	Bunavestire		demolată	1980
203.	MILOVA		1804	lenn	Întarea Mc. D-ului în Bis. Întarea Mc. D-ului în Bis.	1807	demolată	1898
204.			1898	lenn			demolată	1940
202.	MINEAD	Dealul mormintelor	XVIII	lenn	?		demolată	1831
205.			1831	lenn	Pogonirea Sf. Duh		demolată	1905
206.	MINIȘ		XVIII	lenn	Sf. 40 Mucenici	1729	demolată	1766

Bisericile de mir arădene

207.			1766	zid	Sf.40 Mucenici		bombardată	1944
208.	MINIȘEL		XVIII	lemn	Înălțarea D-ului		demolată	1862
209.	MINIȘUL DE SUS	Dealul cioc	XVIII	lemn	Înălțarea D-ului		demolată	1892
210.	MIȘCA	vatra veche	XVII	lemn	Bunavestire		demolată	1855
211.	MOCREA		XVIII	lemn	Nașterea Mc.D-ului		demolată	1866
212.	MONEASA		XVIII	lemn	Cuv.Paraschiva		demolată	1871
213.	MONOROȘTIA	actualul cimitir	1779	lemn	Nașterea Mc.D-ului	1779	demolată	1890
214.		mutată din Bata	1890	lemn	Nașterea Mc.D-ului		incendiu	1967
215.	MORODA		XVIII	lemn	Sf.Arhangheli	1739	demolată	1913
216.	MUSTEȘTI		XVIII	lemn	Bunavestire		demolată	1837
217.			1837	lemn	Bunavestire	1862 protopop George Popescu	demolată	1941
218.	NADĂS		XVIII	lemn	Sf.Petru și Pavel	1734	demolată	1768
219.			1768	lemn	Sf.Petru și Pavel		demolată	1904
220.	NĂDAB		XVII?	lemn	Ad.Mc.D-ului		demolată	1774
221.			1774	lemn	Ad.Mc.D-ului		demolată	1892
222.	NĂDĂLBESTI		XVIII	lemn	?		demolată	1825
223.			1825	lemn	Pogorârea Sf.Duh	1825 episcop Iosif Putnic	demolată	1943
224.	NĂDLAC	Dobni	XVI	zid	?		demolată	XVI
225.		Velj	XVIII	zid	Sf.Nicolae		demolată	XVIII
226.			XVIII	lemn	?		demolată	1829
227.	NEAGRA		XVII	lemn	Pogorârea Sf.Duh		demolată	XVIII
228.			XVIII	zid	Sf.Ev.Luca		demolată	1825
229.			1825	lemn	Bunavestire	1825 episcop Iosif Putnic	demolată	1892
230.	NERMIS		XVIII	lemn	?		demolată	XIX
231.			XIX	lemn	Cuv.Paraschiva		demolată	
232.	ODVOȘ		XVIII	lemn	?		demolată	1804
233.			1804	lemn	Bunavestire		demolată	1868
234.	OLARI		XVIII	lemn	Nașterea M.D-ului		demolată	1852
235.			1852	zid	Sf.Arhangheli		demolată	1910
236.	OSTROV		XVIII	lemn	Cuv.Paraschiva	1836 protopop Vasile Caraciori	demolată	1888
237.	PĂDURENI		XVII	lemn	?	?	demolată	XIX
238.	PĂIUȘENI		XVIII	lemn	Sf. Ignatie		demolată	1861
239.			1861	lemn	Întâmpinarea D-ului	1861 protopop George Popescu	demolată	1930
240.	PĂTRĂRS		XVIII	lemn	Sf. Gheorghe	1796 protopop C-tin Ivanovici	demolată	1925
241.	PĂULIS		XVII?	grădele	Sf. Nicolae		demolată	1780
242.	PÂNCOTA		XVIII	lemn	Sf.Arhangheli	1728	demolată	1812
243.	PĂRNEȘTI		XVIII	lemn	Sf.Nicolae		demolată	1817
244.			1817	lemn	Sf.Ioan Botezăt.		demolată	1877
245.			1878	lemn	Sf.Ioan Gura de Aur	1878	demolată	1940
246.	PECICA		XVII?	grădele	Sf. Nicolae		demolată	1774
247.	PEREG		XVII	lemn	?	?	demolată	?
248.	PESCARI		XIX	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	XX
249.	PETRIS		XVII	lemn	Bunavestire		demolată	1763
250.			1763	lemn	Sf. Gheorghe		demolată	1883
251.	PIL		1735	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	1785
252.	PLEȘA (dispărută)		XVIII	lemn	Cuv. Paraschiva		vândută Joia Mare	1814
253.	PLEȘCUTA		XVIII	lemn	Cuv.Paraschiva		demolată	1825
254.			1825	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	1925
255.	PLOPI (dispărută)		XVIII	lemn	?	?	demolată	XIX
256.	POIENARI		XVIII	lemn	?		demolată	1818
257.			1818	lemn	Sf.Nicolae		demolată	1928
258.	PRĂJEȘTI	Dealul popii	XVIII	lemn	Ad.Mc.D-ului		demolată	1810
259.			1810	zid	Ad.Mc.D-ului	1810 episcop Pavel Avacumovici	demolată	1896
260.	PRUNIȘOR	La biserică	XVIII	lemn	?		demolată	XVIII
261.		Dealul Băii	XVIII	lemn	Sf.Arhangheli		vândută la Râmurea	1889
262.			1889	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	XX
263.	RADNA	Ulia tarinci	XVIII	grădele	Întarea Mc.D-ului în Biserică		demolată	1782

264.			1782	lemn			demolată	1840
265.	RADEȘTI	<i>Dealul bisericii</i>	XVIII	lemn	<i>Civ.Paruschiya</i>	1867	demolată	1926
266.	RANUȘA		XIX	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>		incendiu	1911
267.	RAPSIG		1749	lemn	<i>Sf.Gheorgh</i>		demolată	XIX
268.			XIX	lemn	<i>Sf.Grigorice</i>		demolată	1885
269.	REVETIȘ	<i>vatra veche</i>	XVIII	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>		demolată	1818
270.			1818	lemn	<i>Ad.Mc.D-lui</i>		demolată	1890
271.	ROGOZ DE BELJU		XVIII	lemn	?		demolată	1868
272.			1868	lemn	<i>Ad.Mc.D-lui</i>		demolată	1996
273.	ROȘTOCI		1762	lemn	<i>Ad.Mc.D-lui</i>		demolată	1957
274.	ROȘIA		XVIII	lemn	<i>Sf. Arhangheli</i>		demolată	1896
275.	ROȘIA NOUĂ		XVIII	lemn	<i>Bunavestire</i>		vândută Steia(III)	1810
276.	SĂLĂGENI		XVIII	lemn	<i>Ad.M.D-lui</i>	1826 protopop Ioan Popovici	demolată	1912
277.	SĂVÂRȘIN	<i>cimitir</i>	XVIII	lemn	<i>Bunavestire</i>		demolată	1855
278.			1855	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>		vândută Tencesești	1900
279.	SĂMBĂTENI		1729	grădele	<i>Sf.Nicolae</i>	2 IV 1755	demolată	1838
280.	SĂRBI		1762	lemn	<i>Înălțarea D-lui</i>		demolată	1937
281.	SĂRBI DE JOS (dispărută)		XVII	lemn	?	?	demolată	XVIII
282.	SĂRBI (dispărută)		XVIII	lemn	?	?	demolată	XIX
283.	SEBIS		1754	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>		demolată	1834
284.	SECACI DE BELJU		XVIII	lemn	?	?	demolată	XIX
285.			XIX	lemn	<i>Ad.M.D-lui</i>	?	demolată	1995
286.	SECAS		XVIII	lemn	<i>Sf.40 Mucenici</i>		demolată	1837
287.	SECUSIGIU		XVIII	lemn	<i>Sf.Gheorghe</i>		demolată	1788
288.			1788	zid	<i>Sf.Gheorghe</i>		demolată	1833
289.	SELEUȘ		XVIII	lemn	<i>Ad.Mc.D-lui</i>	1745	demolată	1870
290.	SELIȘTEA		XVIII	lemn	?	?	demolată	XIX
291.			1816	lemn	?		demolată	1937
292.	SEMLAC	<i>Bisericiuță</i>	XVIII	grădele	<i>Sf.Nicolae</i>	?	demolată	1771
293.	SINTEA MARE		XVII	lemn	<i>Nașterea M.D-lui</i>		demolată	1769
294.			1769	lemn	<i>Nașterea Sf.Ioan Botezătorul</i>		demolată	1872
295.	SINTEA MICĂ		XVIII	lemn	<i>Civ.Paruschiya</i>		demolată	1807
296.			1807	zid	<i>Civ.Paruschiya</i>		demolată	1907
297.	SLATINA DE CRIȘ		XVIII	lemn	<i>Pogorâtura Sf.Duh</i>	1831 de Maxim Mantuiovici	demolată	1896
298.	SLATINA DE MUREȘ	<i>Dâmbul bisericiuței</i>	1815	lemn	<i>Înălțarea D-lui</i>	1815	demolată	1889
299.	SOCODOR		1730	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>		demolată	1763
300.	STEJAR		XVIII	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>		demolată	1849
301.			1849	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>		demolată	1940
302.	STOIENEȘTI		XVIII	lemn	?		demolată	1975
303.	SUSAG		XVIII	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>		demolată	1933
304.	SUSANI		XVIII	lemn	<i>Înălțarea D-lui</i>	1825 protopop Atanasie Botco	demolată	1924
305.			1924	lemn	<i>Înălțarea D-lui</i>		demolată	1947
306.	SAG		1800	zid	<i>Ad.Mc.D-lui</i>		demolată	
307.	SETIN		XVIII	grădele	<i>Sf.Nicolae</i>		demolată	1779
308.	ȘEPREUȘ		XVIII	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>		demolată	1780
309.			1780	lemn	?		demolată	1859
310.	ȘIAD		XVIII	lemn	<i>Ad.Mc.D-lui</i>		demolată	1938
311.	ȘICLAU		XVII	lemn	<i>Sf.Teodor Tiron</i>		demolată	1765
312.	ȘICULA	<i>La Vanu</i>	XVIII	lemn	<i>Înălțarea Mc.D-lui în Biserică</i>	1722	demolată	1871
313.	ȘILINDIA	<i>pe dealul dinspre Luguzău</i>	XVIII	lemn	<i>Sf.Petru și Pavel</i>		demolată	1882
314.	ȘIMAND		XVII	lemn	?	?	demolată	XVIII
315.	ȘIRIA		XVIII	lemn	<i>Sf.Arhangheli</i>	6 IX 1752	demolată	1769
316.	ȘIȘTAROVAT		XVIII	lemn	<i>Ad.Mc.D-lui</i>		demolată	1802
317.			1802	zid	<i>Ad.Mc.D-lui</i>	1802 protopop Ioan Miltukovici	demolată	1880
318.	SOMIȘ	<i>Dâmbul cu mormîni</i>	XVII	grădele	?	?	demolată	XVIII
319.		<i>Șchiupul</i>	XVIII	lemn	<i>Bunavestire</i>	?	demolată	1792
320.	SOMIȘ (dispărută)		1738	lemn	<i>Sf.Nicolae</i>	6 I 1755	demolată	XIX

Bisericile de mir arădene

321.	SOMȘOȘTES		XVIII	lemn	Sf.Dimitrie		demolată	1783
322.			1783	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	1893
323.	TAUȚ	Sand bătrân	XVIII	lemn	Ad.Mc.D-lui	1729	demolată	1780
324.			1780	lemn	Cuv.Paruschiva	1780	demolată	1880
325.	TAĞADĂU	Dămbul bisericii	XVIII	lemn	Înălțarea D-lui		demolată	1923
326.			1923	lemn	?		demolată	1938
327.	TĂLAGIU	Budă mutată pe Dealul cu meri	XVIII	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	1935
328.	TĂRNAȚIA	Dealul cimitirului	XVII	lemn	Sf.Nicolae		demolată	1772
329.			1772	lemn	Sf.Nicolae		demolată	1938
330.			1938	lemn	Sf.Nicolae		demolată	1978
331.	TĂRNOVA		XVIII	lemn	Pogorîrea Sf.Duh	1728	demolată	1868
332.	TEMEȘEȘTI	mutată de la Săvârșin	1900	lemn	Sf.Ioan Evanghelistul		incendiu	1931
333.	TISA		XVII	lemn	?	?	demolată	1770
334.	TOC	Părintul crucilor	XVIII	lemn	Întărea Mc.D-lui în Biserica		demolată	1792
335.			1792	lemn	Sf.Ioan Botezât.	1792	demolată	1912
336.	TURNU		XVII?	grădele	Sf.Nicolae		demolată	XVIII
337.	TELA	cimitir	XVIII	lemn	Schimbarca la Fata	1779 protopop George Popovici	demolată	1894
338.	TOIEȘTI		XVII	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	1776
339.			1776	lemn	?		demolată	1928
340.	USUSĂU	vatra veche	XVIII	lemn	Sf.Nicolae		demolată	1779
341.			1779	lemn	Sf.Nicolae	1779 protopop George Popovici	demolată	1912
342.	VALEA (dispărută)		XVI	lemn	?	?	demolată	XVIII
343.	VALEA MARE (Crisul Alb)		1792	lemn	Duminica Tăturor Sfinților		demolată	1892
344.	VALEA MARE (Mureș)		1798	lemn	Nașterea M.D-lui	1807 protopop Dimitrie Mihalovici	demolată	1892
345.	VĂRĂDIA DE MUREȘ		XVIII	lemn	Cuv.Paruschiva		demolată	1815
346.	VĂRSAND		XVIII	lemn	Ad.M.D-lui		demolată	1835
347.	VĂSOAIA		XVIII	lemn	Ad.M.D-lui		demolată	1901
348.	VĂNĂTORI		XVIII	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	1829
349.	VĂRFURILE		XVII	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	1772
350.			1772	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	1889
351.	VIDRA		XVII	lemn	?		demolată	1732
352.	VINEȘTI		XVIII	lemn	?	?	demolată	?
353.	VINGA		XVIII	lemn	Ad.M.D-lui		demolată	1794
354.			1791	zid	Ad.M.D-lui		demolată	1928
355.	VIRIȘMORT		XVII	lemn	?	?	demolată	XIX
356.			1855	lemn	Nașterea M.D-lui	81X 1855 protopop Ioan Tăranu	demolată	1965
357.	VLADIMIRESCU		XVIII	grădele	Sf.Nicolae		demolată	XVIII
358.	VOIVODENI		XVIII	lemn	Înălțarea D-lui		demolată	1793
359.			1793	lemn	Sf.Ioan Botezât.		demolată	1858
360.			1858	lemn	Sf.Ioan Botezât.	1858 protopop Gheorghe Popescu	demolată	1902
361.	VOIVODEȘTI (dispărută)		XVI?	lemn	?	?	demolată	XVIII
362.	ZĂBALȚ		XVIII	lemn	Cuv.Paruschiva		demolată	1849
363.	ZĂBRANI		1770	lemn	Sf.Dimitrie	?	demolată	?
364.	ZĂRAND		XVIII	lemn	Sf.Dimitrie		demolată	1855
365.	ZIMBRU		XVIII	lemn	Sf.Arhangheli		demolată	1867

III. Tabel cu bisericile existente

Protopopiatul Arad

NR. CRT.	LOCALITATEA	HIRAMUL BISERICII	ANUL EDIFICĂRII	MATERIAL	ANUL SFÎNȚIRII
1.	ALUNIS (capelă)	<i>Nașterea Maicii Domnului</i>			
2.	ARAD-Aradul Nou	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1935	zid	
3.	ARAD-Bujac	<i>Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul</i>	1976	zid	
4.	ARAD-Centru	<i>Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul</i>	1866	zid	
5.	ARAD-Centru	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1913	zid	
6.	ARAD-Calea 6 Vânători	<i>Sf. Apostoli Petru și Pavel</i>	1957	zid	
7.	ARAD-Gai	<i>Nașterea Maicii Domnului</i>	1926	zid	
8.	ARAD-Grădiște	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1942	zid	24 mai 1942
9.	ARAD-Micălaca Nouă	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1930	zid	
10.	ARAD-Micălaca Veche	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1845	zid	
11.	ARAD-Sănicolaul Mic	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1804	zid	1805 protopop Ioan Mihailovici
12.	ARAD-Sega I	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1933	zid	
13.	ARAD-Sega II	<i>Schimbarea la Fată</i>	1934	zid	
14.	BODROGUL NOU	<i>Sfântul Ierarh Nicolae</i>	1945		
15.	Bodrogul Vechi	<i>Bunavestire</i>	1952		
16.	CAPORAL ALEXA	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1791	zid	1791
17.	CHIȘINEU CRIȘ I	<i>Înălțarea Domnului</i>	1770	zid	
18.	CHIȘINEU CRIȘ II	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1936		
19.	Adea (filie, capelă)	<i>Sfântul Ierarh Nicolae</i>			
20.	CICIR	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1854	zid	1854 protopop Ioan Rat
21.	CINTEI	<i>Înălțarea Domnului</i>	1866	zid	
22.	COMLAUȘ	<i>Înălțarea Domnului</i>	1905	zid	26 XII 1905 episcop Ignatie Papp
23.	CRUCENI	<i>Sfântul Mucenic Dimitrie</i>	1932	zid	
24.	CURTICI	<i>Sfântul Mucenic Dimitrie</i>	1777	zid	
25.	FELNAC	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1804	zid	
26.	FIRITEAZ	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1817	zid	24 X 1950 mitropolitul Vasile Lăzărescu
27.	FISCUȚ	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1865	zid	21 mai 1865 protopop Ioan Tăranu
28.	FÂNTÂNELE	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1997	zid	7 sept. 1997, P.S. dr. Timotei Sevcicu
29.	FRUMUȘENI	<i>Pogorârea Sf. Duh</i>	1997	zid	1997, P.S. dr. Timotei Sevcicu
30.	GRĂNICERI	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1911	zid	
31.	HORIA	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1974	zid	
32.	HUNEDOARA TIMIȘANĂ	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1926	zid	
33.	IRATOȘ	<i>Sfântul Mucenic Dimitrie</i>	1930	zid	
34.	MACEA	<i>Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul</i>	1800	zid	
35.	MĂNĂȘTUR	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1831	zid	21 XI 1832 protopopul Ioan Vasici
36.	MÂNDRULOC	<i>Intrarea în Biserică a Maicii Domnului</i>	1850	zid	
37.	MIȘCA	<i>Bunavestire</i>	1855	zid	
38.	MUNAR	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1929	zid	
39.	NĂDAB	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1892	zid	
40.	NĂDLAC	<i>Sfântul Ierarh Nicolae</i>	1829	zid	
41.	OLARI	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1910	zid	
42.	PECICA	<i>Sfinții Trei Ierarhi</i>	1774	zid	
43.	PEREGUL MARE	<i>Acoperământul Maicii Domnului</i>	1928	zid	
44.	PILU	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1785	zid	
45.	SÂMPETRU GERMAN	<i>Sf. Apostoli Petru și Pavel</i>	1860	zid	
46.	SÂNLEANI	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1977	zid	
47.	Livada			zid	
48.	SÎNMARTIN	<i>Sfântul Ierarh Nicolae</i>	1971	zid	
49.	SÂNTANA	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1976	zid	

Bisericile de mir arădene

50.	SECUSIGIU	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1834	zid	
51.	SEMLAC	<i>Sfântul Ioan Gură de Aur</i>	1771	zid	1771
52.	SINTEA MARE	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1872	zid	
53.	SINTEA MICĂ	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1908	zid	
54.	SOCODOR	<i>Bunavestire</i>	1763	zid	
55.	ȘAGU	<i>Intrarea Domnului în Ierusalim</i>	1982	zid	1982 episcop Visarion Aștilean
56.	ȘAGUNA ANDREI	<i>Sf. Apostoli Petru și Pavel</i>	1942	zid	
57.	ȘETIIN	<i>Sfântul Grigorie Dialogul</i>	1779	zid	
58.	ȘEPREUȘ	<i>Bunavestire</i>	1859	zid	
59.	ȘICLAU	<i>Schimbarca la Fafă</i>	1765	zid	
60.	ȘIMAND	<i>Nașterea Sf. Ioan</i>	1759	zid	
61.		<i>Sf. Ap. Petru și Pavel</i>	1901		
62.	ȘOFRONEA	<i>Sfântul Ierarh Nicolae</i>	1939	zid	
63.	TISA NOUĂ	<i>Sfântul Ierarh Nicolae</i>	1979	zid	
64.	TURNU	<i>Sfântul Evanghelist Luca</i>	XVIII	zid	
65.	TIPARI	<i>Sfântul Mc. Gheorghe</i>	1972	zid	
66.	VÂNĂTORI	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1829	zid	
67.	VÂRSAND	<i>Adormirea Mc. Domnului</i>	1835	zid	
68.	VINGA	<i>Adormirea Mc. Domnului</i>	1926	zid	14 XI 1926 episcop Grigorie Comsa
69.	VLADIMIRESCU	<i>Sfântul Mc. Dimitrie</i>	1930	zid	
70.	ZĂDĂRENI	<i>Sfinții Constantin și Elena</i>	1975	zid	
71.	ZĂRAND	<i>Sfântul Mc. Dimitrie</i>	1855	zid	30 X 1855 episcop Procopie Ivăscovici
72.	ZIMAND CUZ		1994	zid	

Protopopiatul Ineu

1.	AGRIȘUL MARE	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1936	zid	
2.	AGRIȘUL MIC	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1792	lemn	
3.	Botfei (filie)	<i>Nașterea Maicii Domnului</i>	1967	zid	2 iulie 1978
4.	Comănești (filie)	<i>Bunavestire</i>	1973	zid	
5.	APATEU	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1911	zid	
6.	ARANEAG	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1869	zid	
7.	ARCHIȘ	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1931	zid	
8.	Nermiș (filie)	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>		zid	
9.	AVRAM IANCU	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1948	zid	
10.	BELIU	<i>Sfântul Ierarh Nicolae</i>	1933	zid	14 XI 1937 episcop Nicolae Popovici
11.	BERECHIU	<i>Sfântul Ioan Botezătorul</i>	1896	zid	
12.	BOCHIA	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1923	lemn	
13.	Benesti (filie)	<i>Înălțarea Domnului</i>	1923	lemn	
14.	Secaci (filie)	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1942	lemn	
15.	BOCSIG	<i>Sfântul Mc. Gheorghe</i>	1930	zid	
16.	CERMEI	<i>Sfântul Mc. Dimitrie</i>	1881	zid	
17.	CHERELUȘ	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1926	zid	
18.	CHIER	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1888	zid	
19.	CHISLACA	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1980	zid	
20.	CIUNTESTI	<i>Nașterea M. Domnului</i>	XVIII	lemn	
21.	CRAIVA	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1938	zid	
22.	COROI	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1886	zid	
23.	DRAUT	<i>Sfântul Mc. Gheorghe</i>	1897	zid	
24.	DUD	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1775	zid	
25.	GROSENI	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1999	zid	
26.	GURBA	<i>Sfântul Mc. Gheorghe</i>	1874	zid	
27.	Gurba-Colonie (filie)	<i>Sfântul Ioan Botezătorul</i>	1950	zid	
28.	IIĂȘMAȘ	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1936	zid	13 nov.1934 protopop C-tin Mibulin
29.	Clit (filie)	<i>Sfântul Ilie Prorocul</i>	1934	zid	
30.	Urviș (filie)	<i>Înălțarea Domnului</i>	1868	lemn	
31.	HODIȘ	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1930	zid	
32.	Iercoseni (filie)	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1752	lemn	
33.	IERMATA	<i>Înălțarea Domnului</i>	1927	zid	
34.	INEU	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1868	zid	1870
35.	INEU-Traian	<i>Sf. Ap. Petru și Pavel</i>	1933	zid	
36.	LUNCA TEUZULUI	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1999	zid	
37.	CAMNA	<i>Adormirea Mc. Domnului</i>	1862	zid	1870 protopop Andrei Machi
38.	Luguzău	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1926	zid	

Bisericile de mir arădene

39.	MĂNERAŢ	Sfintii Cosma și Damian	1892	zid	
40.	MĂRAUŞ	Adormirea Mc. Domnului	1977	zid	
41.	MINIŞUL DE SUS	Înălţarea Domnului	1892	zid	
42.	MINIŞEL	Înălţarea Domnului	1862	zid	
43.	MOCREA	Sfântul Apostol Andrei	1866	zid	
44.	MORODA	Sfintii Arhangheli	1913	zid	
45.	MOTIORI	Înălţarea Sfintei Cruci	1980	zid	
46.	NADĂŞ	Sf. Ap. Petru și Pavel	1904	zir	21 XII 1903, episcop Ignatie Papp
47.	RAPSIG	Nașterea M. Domnului	1885	zid	
48.	ROGOZ	Adormirea M. Domnului	1997	zid	
49.	SELEUŞ	Adormirea M. Domnului	1870	zid	
50.	SELIȘTE	Înălţarea Domnului	1937	zid	3 sept. 1939 episcop Nicolae Popovici
51.	STOENESTI	Sfintii Arhangheli	1975	zid	
52.	ŞIAD	Adormirea M. Domnului	1938	zid	8 IX 1937 episcop Nicolae Popovici
53.	ŞICULA	Adormirea M. Domnului	1870	zid	1871
54.	ŞILINDIA	Sf. Ap. Petru și Pavel	1882	zid	1884 protopop C- tin Gurban
55.	SOMOSCHES	Sfântul Mc. Dimitrie	1893	zid	
56.	SUSAG	Sfintii Arhangheli	1933	zid	29 IV 1934 arhiepiscop-vicar Andrei Magier
57.	TAĞADAŢ	Sf. Ioan Botezătorul	1940	zid	
58.	TĂLMACI	Sfintii Arhangheli	1979	zid	
59.	TAUT	Cuvioasa Paraschiva	1884	zid	
60.	TĂRNOVA	Pogorârea Sfântului Duh	1868	zid	1869 protopop Nic. Beldea

Protopopiatul Lipova

1.	BAIA	Sf. Mc. Gheorghe	1898	lemn	
2.	Slatina de Mureş (filie)	Înălţarea Domnului	1893	zid	
3.	BARATCA	Sf. Mc. Gheorghe	1947	zid	
4.	BATA	Sf. Ap. Petru și Pavel	1947	zid	
5.	BĂLĂDESCU	Sf. Ioan Gură de Aur	1896	zid	
6.	BĂTUTA	Sf. Arhangheli	1886	zid	
7.	BARZAVA	Adormirea Mc. Domnului	1890	zid	
8.	BELOFINT	Pogorârea Sf. Duh	1878	zid	1855 protopop Ioan Tăranu
9.		Înălţarea Domnului	1898	zid	
10.	BIRCHIUŞ	Nașterea Mc. Domnului	1811	zid	
11.	CĂPALNAŞ	Cuvioasa Paraschiva	1826	zid	1830 protopop Ioan Tăranu
12.	CĂPRIOARA	Cuvioasa Paraschiva	1889	zid	
13.	Valea Mare (filie)	Nașterea Mc. Domnului	1892	zid	
14.	CĂPRUTA	Adormirea Mc. Domnului	1925	zid	
15.	CHELMAC	Învierca Domnului	1821 (?)	zid	
16.	CHESINT	Sf. Arhangheli	1752	zid	
17.	CLADOVA	Bunavestire	1897	zid	
18.	CONOP	Sf. Mc. Dimitrie	1910	zid	
19.	CORBEȘTI	Nașterea Mc. Domnului	XVIII	lemn	
20.	COVĂSANT	Pogorârea Sf. Duh	1779	zid	1814 episcop Pavel Avacumovici
21.	CUVIN	Sf. Mc. Gheorghe	1801	zid	
22.	DORGOŞ	Cuvioasa Paraschiva	1911	zid	1912
23.	Pătârş (filie)	Nașterea Mc. Domnului	1998	lemn	
24.	GALȘA	Adormirea Mc. Domnului	1749	zid	
25.	GHIOROC	Sf. Mc. Dimitrie	1793	zid	1793
26.	GROȘI NOI	Întâmpinarea Domnului	1807	lemn	1813
27.		Sf. Mc. Gheorghe	1975	zid	
28.	Dumbrăvița (filie)	Sf. Mc. Dimitrie	1947	zid	
29.	ILTEU	Nașterea M. Domnului	1938	zid	
30.	Seliște (filie)	Sf. Ap. Petru și Pavel	1937	zid	
31.	JULITA	Intrarea Mc. D-lui în Biserica	1787	lemn	1803
32.		Intrarea Mc. Domnului în Biserica	1877	lemn	
33.		Pogorârea Sf. Duh	1976	zid	

Bisericile de mir arădene

34.	LALAȘINT	<i>Sf. Arhangheli</i>	1846	zid	1846 protopop Dimitrie Petrovici
35.	LIPOVA	<i>Adormirea M. Domnului</i>	XVIII	zid	1797
36.	LUPEȘTI	<i>Sf. Mc. Gheorghe</i>	1938	zid	
37.	Pârnesti (filie)	<i>Sf. Ioan Gură de Aur</i>	1939	zid	
38.	MĂDERAT	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1800	zid	
39.	MĂSCA	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1797	zid	1797 protopop Teodor Giulani
40.	MILOVA	<i>Intrarea Maicii Domnului în Biserică</i>	1940	zid	
41.	MINIȘ	<i>Sf. Constantin și Elena</i>	1957	zid	
42.	MONOROSTIA	<i>Nașterea M. Domnului</i>	1971	zid	
43.	NEUDORF	<i>Sf. Mc. Dimitrie</i>	1995	zid	
44.	OSTROV	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1890	zid	
45.	ODVOS	<i>Bunavestire</i>	1870	zid	
46.	PAULIS	<i>Sf. Ierarh Nicolae</i>	1783	zid	
47.	PÂNCOTA	<i>Sf. Ap. Petru și Pavel</i>	1812	zid	1812 protopop Gh. Chirilovici
48.	PETRIS	<i>Sf. Mc. Gheorghe</i>	1883	zid	1884
49.	RADNA	<i>Intrarea Maicii Domnului în Biserică</i>	1840	zid	
50.	ROSIA NOUĂ	<i>Sf. Mc. Dimitrie</i>	1809	lemn	
51.	SĂVÂRȘIN	<i>Sf. Arhangheli</i>	1899	zid	8 XI 1899 episcop Iosif Goldiș
52.	SĂMBĂTENI	<i>Sf. Ierarh Nicolae</i>	1835	zid	1838 episcop Gherasim Raț
53.	ȘIRIA	<i>Sf. Arhangheli</i>	1769	zid	
54.		<i>Sf. Ap. Petru și Pavel</i>	1847	zid	
55.	ȘISTAROVĂI	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1882	zid	
56.	Cuvejdia (filie)	<i>Sf. Mc. Gheorghe</i>	1830	zid	1832 protopop Vasile Caracioni
57.	Labășint (filie)	<i>Sf. Ilie</i>	1940	zid	
58.	ȘOIMOS	<i>Bunavestire</i>	1792	zid	
59.	TOC	<i>Nașterea Sf. Ioan</i>	1906	zid	1909
60.	TROAȘ	<i>Sf. Trei Ierarhi</i>	1814	lemn	
61.		<i>Sf. Trei Ierarhi</i>	1940	zid	
62.	Temeșești (filie)	<i>Sf. Ioan Botezătorul</i>	1934	zid	17 VI 1934 episcop Grigorie Comșa
63.	TELA	<i>Schimbarea la Fata</i>	1894	zid	
64.	Bacăul de Mijloc (filie)	<i>Pogorârea Sf. Duh</i>	1886	zid	
65.	USUSĂU	<i>Sf. Ierarh Nicolae</i>	1912	zid	
66.	VĂRĂDIA DE MUREȘ	<i>Întâmpinarea Domnului</i>	1815	zid	1815
67.	Stejar (filie)	<i>Sf. Arhangheli</i>	1940	zid	
68.	ZĂBALI	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1849	lemn	1849 protopop Ioan Tăranu
69.	Bruznic (filie)	<i>Sf. Mc. Dimitrie</i>	1805	lemn	
70.	ZĂBRANI	<i>Adormirea M. Domnului</i>	1911	zid	
71.		<i>Sf. Mc. Dimitrie</i>	1942	zid	

Protopopiatul Sebiș

1.	ALDEȘTI	<i>Bunavestire</i>	1864	zid	
2.	Voivodeni (filie)	<i>Nașterea M. Domnului</i>	1899	zid	7/20 XII 1903
3.	ALMAS	<i>Bunavestire</i>	1889	zid	
4.	AVRAM IANCU	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1846	zid	14 octombrie 1846, episcop Gherasim Raț
5.	Poiana (filie)	<i>Nașterea M. Domnului</i>	1751	lemn	
6.	BODEȘTI	<i>Pogorârea Sf. Duh</i>	1760	lemn	
7.	Bănești (filie)	<i>Nașterea M. Domnului</i>	1960	zid	
8.	Cristești (filie)	<i>Sf. Arhangheli</i>	1860	lemn	
9.	BĂRSA	<i>Bunavestire</i>	1826	zid	
10.	BONTEȘTI	<i>Sf. Arhangheli</i>	1955	zid	
11.	Mustești	<i>Bunavestire</i>	1948	lemn	
12.	BRUSTURI	<i>Înălțarea Domnului</i>	1823	zid	
13.	BUDEȘTI	<i>Înălțarea Domnului</i>	1777	lemn	
14.	Dumbrava (filie)	<i>Sf. Ap. Petru și Pavel</i>	1935	zid	
15.	BUHANI	<i>Duminica tuturor Sfinților</i>	1925	zid	
16.	Minead (filie)	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1905	lemn	
17.	BUTENI	<i>Bunavestire</i>	1929	zid	
18.	CĂRAND	<i>Înălțarea Domnului</i>	1977	zid	
19.	CHISINDIA	<i>Intrarea D-lui în Ierusalim</i>	1927	zid	

Bisericile de mir arădene

20.		<i>Sf. Ierarh Nicolae</i>	1937	zid	
21.	CIL	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1872	zid	1881 protopop C-tin Gurban
22.	CROCNA	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1894	zid	
23.	CUIED	<i>Sfântul Vasile cel Mare</i>	1852	zid	1855 protopop George Popescu
24.	DEZNA	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	XV	zid	1781 episcop Pahomie Knezevici
25.	DIECI	<i>Bunavestire</i>	1852	zid	
26.	GURAHONT	<i>Bunavestire</i>	1849	zid	
27.			1996	zid	
28.	GURA VÂH	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1910	zid	
29.	Rostoci (filie)	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1957	zid	
30.	HĂLMAGIU	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	sec. XIV	zid	
31.		<i>Năsterea Maicii Domnului</i>	1766	zid	
32.	HĂLMĂGEL	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1806	zid	
33.	Sârbi (filie)	<i>Înălțarea Domnului</i>	1935	zid	
34.	HONTÎSOR	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1938	zid	
35.	Brazii (filie)	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1866	lemn	
36.	IGNEȘTI		1993	zid	
37.	IOSĂȘEL	<i>Năsterea Domnului</i>	1898	lemn	
38.	Iosaș (filie)	<i>Bunavestire</i>	1948	zid	
39.	JOIA MARE	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1883	zid	1884 protopop C-tin Gurban
40.	LAZURI	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1954	zid	
41.	Groși (filie)	<i>Înălțarea Domnului</i>	1927	lemn	
42.	Mermestri (filie)	<i>Bunavestire</i>	1980	zid	
43.	LIVADA	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1906	zid	
44.	Berindia (filie)	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1924	zid	
45.	LUNCȘOARA	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1835	lemn	
46.	Vozdoci (filie)	<i>Înălțarea Domnului</i>	1830	lemn	
47.	MĂDRIGEȘTI	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1804	lemn	
48.	Buceava (filie)	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1893	lemn	
49.	Șoimș (filie)	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1871	lemn	
50.	MONEASA	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1882	zid	1882 protopop C-tin Gurban
51.	PĂIUȘENI	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1932	zid	
52.	Văsoaia (filie)	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1901	zid	
53.	PESCARI	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1937	zid	
54.	Feniș (filie)	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1979	zid	
55.	PLEȘCUȚA	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1926	zid	
56.	Aciuta (filie)	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1814	lemn	
57.	POIENARI	<i>Sfântul Ierarh Nicolae</i>	1930	lemn	
58.	Târnăvița (filie)	<i>Bunavestire</i>	1978	zid	
59.	Tohești (filie)	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1930	lemn	
60.	PRĂJEȘTI	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1896	zid	
61.	Donceni (filie)	<i>Sf. Apostoli Petru și Pavel</i>	1947	zid	
62.	PRUNISOR	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1980	zid	
63.	RĂDEȘTI	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1926	zid	
64.	RĂNUȘA	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1911	zid	
65.	REVEȚIȘ	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1890	zid	
66.	Roșia (filie)	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1896	lemn	
67.	SĂLĂGENI	<i>Adormirea Maicii Domnului</i>	1912	zid	
68.	Laz (filie)	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1934	lemn	
69.	SEBIȘ	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1834	zid	1836 protopop Grigorie Lucacic
70.	SECAȘ	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1837	zid	
71.	Iacobini (filie)	<i>Sfântul Teodor Tiron</i>	1861	zid	
72.	SLATINA DE CRIȘ	<i>Pogorârea Sfântului Duh</i>	1896	zid	
73.	Neagra (filie)	<i>Bunavestire</i>	1892	zid	
74.	SUSANI	<i>Înălțarea Domnului</i>	1943	zid	
75.	Nădălbeshi (filie)	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1936	zid	
76.	TĂLAGIU	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1936	zid	
77.	TĂRMURE	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1778	lemn	
78.	Ionești (filie)	<i>Sfântul Mucenic Gheorghe</i>	1720	lemn	
79.	TISA	<i>Sf. Apostoli Petru și Pavel</i>	1770	lemn	
80.	Leasa (filie)	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1949	zid	
81.	VÂRFURILE	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1889	zid	
82.-	VIDRA	<i>Sfinții Cosma și Damian</i>	1724	lemn	
83.	Măgulița (filie)	<i>Cuvioasa Paraschiva</i>	1895	lemn	
84.	ZIMBRU	<i>Sfinții Arhangheli</i>	1867	zid	
85.	Dulcile (filie)		1995	zid	
86.	Valea Mare (filie)	<i>Sfinții Constantin și Elena</i>	1893	lemn	

Indice de localități

* Nu au fost indexate localitățile din titluri de volume, studii, articole și anexe.

- Abrud 141
 Aciuța 46, 72, 78, 85, 99
 Adca 99
 Agrișul Mare 6, 40, 62, 76, 99, 100
 Agrișul Mic 38, 76, 99, 132
 Aldești 69, 85, 99, 181.
 Almaș 18, 20, 23, 68, 77, 100, 158
 Almaș (dispărută) 72, 100
 Aluniș 100
 Apateu 72, 101
 Arad 7, 9, 11, 15, 16, 21, 25, 26, 27, 30, 33, 40, 41, 45, 47, 50, 51, 58, 61, 65, 66, 71, 72, 75, 76, 78, 79, 80, 85, 86, 90, 94, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 121, 123, 124, 128, 131, 132, 134, 135, 136, 143, 149, 150, 152, 156, 159, 163, 170, 171, 174, 175.
 Aradul Nou, 29, 66, 78, 79, 87, 102, 103,
 Arăneag 19, 20, 40, 100, 106,
 Arăneagul de Jos (dispărută) 66, 106
 Arăneagul de Mijloc (dispărută) 66, 106
 Archiș 70, 94, 106, 131, 181
 Avram Iancu 107

 Bacamezău (vezi Bacăul de Mijloc)
 Bacăul de Mijloc 82, 83, 107
 Baia 69, 85, 95, 96, 107
 Baia de Criș (jud. HD) 62
 Barda (dispărută) 86, 108, 140
 Bata 84, 108, 151
 Bălgrad 63, 67, 110, 121, 141, 157,
 Băița (jud. HD) 62
 Bălcescu 108
 Bănești 41, 109, 182
 Bârzești 76
 Bătania 66, 103
 Bătuța 68, 69, 109
 Bârsa 18, 40, 72, 82, 83, 99, 109.
 Bărzava 66, 69, 109,
 Beliu 67, 69, 85, 94, 107, 109, 112,
 Belotint 14, 93, 110
 Benești 76, 88, 110, 111
 Berechiu, 25, 111
 Berindia 83, 95, 111,
 Birchiș 68, 82, 83, 84, 112
 Blaj 107
 Bochia 88, 112
 Boesig 112
 Bodești 20, 38, 112, 113
 Bodiș 76
 Bodrogul Nou 113
 Bodrogul Vechi 113
 Bonțești 58, 68, 77, 82, 113, 164
 Botfci 34, 69, 70, 78, 94, 113
 Brașov 67, 156
 Brazii 114
 Brădet 110
 Breazova 83, 112
 Brusturescu 114
 Brusturi 23, 114
 Bruznic 68, 78, 83, 114
 Buccava 84, 114, 137
 București 28, 35, 36, 42, 46, 105, 114, 121, 165, 177, 181
 Buda 123, 138
 Budești 89, 115
 Buhani 115, 138
 Bujac (cartier al Aradului) 103
 Buteni 18, 23, 28, 46, 69, 76, 90, 100, 108, 115, 140, 147, 152, 169

 Camna 116
 Capolna 66
 Capolnaș-Cladova 66
 Caporal Alexa 68, 76, 116
 Carlovit 22, 25, 49, 50, 51, 52, 120, 122, 151
 Căcărău (vezi Joia Mare)
 Căpălăș 61, 67, 68, 84, 108, 116
 Căprioara 116
 Căpruța 8, 88, 117
 Cărand 63, 68, 70, 94
 Cârjești 63
 Ceala 68
 Cenad 162
 Cemci 107, 117
 Chelmac 14, 76, 83, 84, 93, 117
 Cherec (vezi Caporal Alexa)
 Chereluș 118
 Chesint 38, 68, 76, 82, 118
 Chier 40, 118
 Chisindia 40, 46, 50, 71, 82, 83, 90, 118, 137
 Chișineu Criș 19, 25, 30, 33, 39, 72, 76, 94, 99, 118, 168
 Chișlaca 70, 88, 94, 119
 Chuba (dispărută) 168
 Cicir 38, 85, 119
 Cighirel (dispărută) 40, 68, 74, 93, 166
 Cil 119, 147
 Cilul de Jos (dispărută) 119, 164
 Cilul de Sus (dispărută) 86, 119

- Cîntei 30, 46, 84, 120, 172
 Cîrești (dispărută) 86, 119
 Ciunțești 38, 50, 68, 70, 120
 Cladova 6, 60, 120, 178
 Cluj 7, 89, 124, 181
 Cofănești (dispărută) 159
 Comănești 34, 70, 94, 120, 172
 Comlăuș 17, 40, 102, 163
 Comloșul-Mare 180
 Condrătau (dispărută) 86, 120
 Conop 35, 90, 121
 Copăcel 34
 Corbești 26, 27, 36, 68, 75, 89, 121
 Coroi 122
 Covăsânt 6, 26, 33, 76, 122, 123
 Craicova (dispărută) 86, 123
 Craiva 27, 70, 94, 123
 Crăciunești (dispărută) 147
 Crîstești 123
 Crocna 43, 66, 123, 157
 Crocna de Jos (dispărută) 86, 123, 124
 Crocna de Sus (dispărută) 86, 123, 124
 Crucești 87, 124
 Cuied 84, 124, 136, 155
 Curtea de Argeș 132
 Curtici 26, 33, 68, 76, 85, 124, 171
 Cuveșdia 124
 Cuvin 11, 18, 67, 68, 125

 Dezna 6, 10, 45, 58, 60, 61, 70, 72, 89, 120, 125, 126, 142, 185,
 Dieci 13, 41, 42, 51, 66, 72, 84, 83, 84, 85, 95, 111, 120, 123, 127, 129
 Doncești 128
 Dorgoș 69, 78, 85, 128
 Draut 40, 68, 93, 94, 128
 Dud 68, 76, 129
 Dumbrava 129, 161
 Dumbrăvița 129
 Dumbrăvița (dispărută) 41, 66, 68, 86, 129

 Erdeiș (vezi Pădureni)

 Făget 141
 Fântânele 87, 129
 Felnae 39, 50, 87, 93, 96, 103, 130
 Feniș 66, 71, 130, 139, 157
 Ferice (dispărută) 63
 Fîrteaz 50, 93, 130, 137
 Fîscuț 130
 Foeni 16
 Frumușeni 87, 130, 131
 Furgșoara (jud. HD) 103

 Gai (cartier al Aradului) 78, 79, 104
 Galșa 38, 39, 62, 131
 Ghioroc 20, 26, 33, 34, 76, 131

 Giula 72
 Glemcia (dispărută) 34
 Glogovăț (vezi Vladimirescu)
 Godinești (jud. HD) 16 67
 Govoșdia (vezi Livada, valea Crișului Alb)
 Grădiște (cartier al Aradului) 78, 103, 104
 Grăniceri 131, 171
 Groșeni 70, 72, 89, 93, 94, 131, 181
 Groși (com. Vârfulile) 8, 36, 88, 132
 Groși (dispărută) 86
 Groși (jud. TM.) 83, 116
 Groșii Noi 68, 78, 133, 186
 Gurahont 34, 134
 Gura Văii 134
 Gurba 134

 Hada (dispărută) 45, 134
 Hălăliș 134
 Hălmagiu 6, 10, 32, 33, 58, 60, 61, 63, 71, 72, 74, 76, 113, 134, 136, 143, 164, 174, 176, 185, 186
 Hălmăgel 136
 Hălmăgeni (dispărută) 159
 Hășmaș 68, 70, 94, 136
 Hodiș 136
 Hold (dispărută) 86, 157
 Holdmizeș 157
 Honțisor 34, 82, 84, 88, 136
 Horia 137
 Hunedoara Timișană 137

 Iacobini 69, 84, 114, 137
 Iași 67, 99, 109
 Ignești 67, 68, 88, 138
 Iercosești 51, 137
 Iernata 40, 82, 83, 93, 137
 Iernata Neagră 138
 Ilcu 94, 138
 Incu 8, 19, 24, 38, 138, 139
 Ionești 68, 72, 139
 Iosaș 139
 Iosășel 68, 82, 140
 Iratoș 140

 Joia Mare 83, 140, 158
 Julița 95, 96, 108, 140, 141

 Labașint 142
 Lalașint 21, 39, 41, 50, 68, 93, 142
 Laz 68, 71, 120, 142
 Lazuri 143
 Lecheceni (jud. BH) 41
 Leasa 76, 143
 Lipova 8, 9, 33, 34, 50, 58, 60, 64, 65, 68, 87, 90, 106, 107, 110, 114, 116, 118, 142, 143, 144, 145, 155, 157, 171, 177, 178, 181, 182
 Livada 146

146

Livada (valea Crișului Alb) 25, 36, 38, 66, 68, 69,

Lugoj 34

Luguzău 90, 147, 170, 171

Lunca (dispărută) 38, 86, 147

Lunca Teuzului 88, 147

Luneșoara 147

Lupești 68, 147

Lupșa Mare 122, 133, 161, 167, 175

Macea 33, 76, 148, 171

Măderat 40, 68, 93, 118

Mădrigești 19, 35, 78, 148, 165

Măgulicea 149

Mănăstur 50, 75, 77, 87, 91, 93, 96, 148

Măraș 70, 82, 83, 94, 149

Mănișești (dispărută) 63

Măndruloc 61, 85, 149, 181

Mănerău 63, 120, 149

Măscă 76, 150

Melențe 17

Memești 150

Micălăca Nouă (cartiere al Aradului) 78, 79, 104,

79, 84, 98, 104, 105, 181

Milova 77, 150

Minead 69, 88, 150

Miniș 25, 33, 68, 76, 150

Minișel 151

Minișul de Sus 151

Mișca 151

Mizeș (dispărută) 86, 157

Mocirla (vezi Lunca Teuzului)

Mocrea 151

Moneasa 19, 151

Monoroștia 84, 151

Moroda 40, 85, 93, 151

Moscova 97, 130, 143,

Moșca (dispărută) 159

Munar 50, 61, 93, 96, 152

Mustești 98, 152

Nadăș, 25, 40, 152, 172

Nădab 25, 153, 172

Nădălbăști 47, 69, 153

Nădlac 39, 51, 63, 65, 74, 94, 97, 153, 171

Neagra 68, 71, 76, 77, 153, 154, 160

Nemiș 70, 94, 154

Neudorf 87, 154

Nicula 177

Nova Sella (vezi Neudorf)

Novi Sad 116

Odvoș 69, 154

Olari 25, 90, 154, 155

Oradea 16, 122, 142

Ostrov 155

Otlaca (vezi Grăniceri)

Pădureni 66, 155

Păușeni 84, 124, 155

Pătârș 78, 155,

Păuliș 26, 33, 67, 76, 155

Păncota 25, 62, 67, 93, 156

Pămești 77, 156

Pecica 33, 39, 61, 76, 94, 156

Pereg 67, 157

Pescari 157

Pesta 17

Petriș 66, 75, 121, 157

Pil 72, 76, 94, 156

Pleșa (dispărută) 40, 83, 84, 140, 158

Pleșcuța 158

Plopi (dispărută) 86, 158

Poiana 88, 158

Poienari 8, 88, 158

Popin (dispărută) 68

Prăjești 68, 159

Prunișor 68, 84, 159, 160

Radna 26, 58, 159

Rădăuți 175

Rădești 68, 83, 119, 160

Rănușa 21, 159, 160

Răpsig 19, 160

Râmnic 141, 162, 174

Revețiș 19, 71, 85, 111, 160

Rogoz de Beliu 161

Rostoci 129, 161

Roșia 51, 120, 161

Roșia Nouă 68, 78, 83, 84, 89, 161

Roxin (dispărută) 63

Săliște 8, 70, 94, 167

Sălăgeni, 25, 120, 162

Săvârșin 68, 71, 84, 134, 162, 174, 180

Săc (vezi Săliște)

Sămbăteni 21, 40, 94, 162

Sângiorgiu (dispărută) 61

Sănicolaul Mic 29, 42, 50, 78, 106, 121, 129

Săneani 162

Sănmartin 163

Sănmedriu (dispărută) 61

Sănmiclăuș (dispărută) 61

Sănpetru German 77, 162

Sântana 163

Sântion (dispărută) 61

Sârbi 164

Sârbi (dispărută) 164

Sârbi de Jos (dispărută) 164

Sârbi de Sus (dispărută) 164

Schela (vezi Aradul Nou)

Sebiș 18, 21, 23, 26, 27, 28, 31, 35, 39, 51, 66, 82, 83, 85, 86, 90, 164

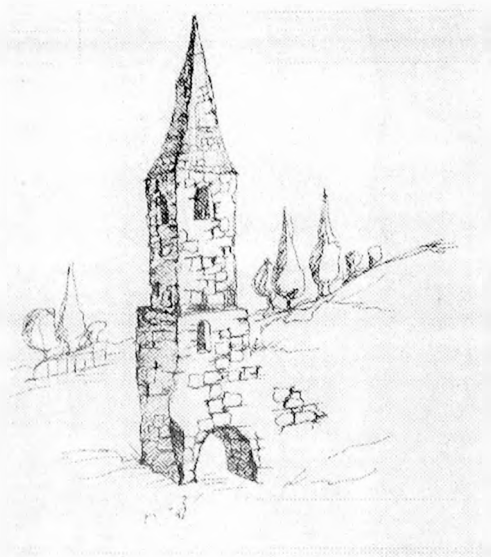
- Secaci de Beliu 34, 70, 94, 132, 165
 Secaş 6, 68, 165
 Secaşul de Jos (dispărută) 63
 Secaşul de Sus (dispărută) 63, 66
 Secusigiu 50, 77, 90, 93, 166
 Seletuş 93, 94, 166
 Selişte de Mureş 68, 84, 89, 110, 167
 Semlac 40, 47, 68, 76, 96, 168
 Sibiu 28, 30
 Simeria 105
 Sinte Mare 168, 176
 Sinte Mică 168
 Slatina de Criş 168
 Slatina de Mureş 168
 Socodor 33, 38, 61, 62, 72, 76, 168
 Stejar 169
 Stoinesti 76, 169
 Susag 169
 Susani 66, 69, 90, 169
- Şagu 78, 169
 Şaguna Andrei 100
 Şega (cartier al Aradului) 17, 78, 79, 106
 Şeitin 14, 76, 119, 169
 Şepreuş 20, 82, 85, 170
 Şiad 41, 70, 94, 170
 Şielău 33, 76, 170
 Şicula 40, 170
 Şilindia 90, 170
 Şimand 68, 76, 171
 Şirna 6, 25, 62, 63, 66, 68, 76, 114, 116, 171
 Şiştarovăt 171
 Şofronea 61, 171
 Şoimoş 6 68, 69, 76, 94, 171
 Şomoş (dispărută) 72, 86, 172
 Şomoşcheş 26, 172
 Şteia (jud. HD.) 83, 161
- Taut 172
 Tăgădău 8, 27, 68, 70, 88, 90, 94, 172
 Tălagiu 8, 82, 83, 173
 Târgovişte 67, 147, 158
 Tămăviţa 58, 67, 88, 173
 Tânova 20, 93, 174
 Temeşesti 84, 162, 174
- Timişoara 11, 15, 26, 39, 50, 58, 66, 79, 103, 106, 116, 130, 131, 148, 156, 157, 176, 180, 181, 182
 Tisa 174
 Tisa (jud. HD.) 83
 Tisa Nouă 87, 175
 Toe 68, 69, 175
 Toracul Mic 130
 Troaş 8, 68, 78, 175, 186
 Tumu 61, 96, 176
- Tămmure 68, 176
 Ţela 35, 50, 68, 176
 Ţipari 176
 Ţoheşti 88, 133, 177
- Urviş de Beliu 70, 177
 Ususău 50, 90, 93, 94, 177
- Valea (dispărută) 178
 Valea Mare 50, 178
 Valea Mare (Gurahont) 84, 113, 178
 Vădas (vezi Vânători)
 Vărădia de Mureş 6, 34, 60, 161, 178
 Vârşand 39, 178
 Văsoaia 19, 35, 50, 179
 Vânători 179
 Vărfurile 8, 10, 26, 27, 68, 179
 Vârşet 168
 Vidra 35, 67, 72, 179
 Viena 16, 39, 51, 130
 Vineşti 180
 Vinşmort 15, 69, 85, 181
 Vinga 15, 39, 50, 75, 76, 87, 91, 93, 96, 137, 180
 Vladimirescu 61, 87, 137, 181
 Voivodeni 19, 68, 69, 90, 181
 Voivodeşti (dispărută) 131, 181
 Vozdoci 182
- Zaad (dispărută) 6, 61
 Zăbalţ 50, 78, 182
 Zăbrani 87, 182
 Zădăreni 87, 183
 Zărând 68, 74, 90, 94, 176, 183
 Zeldiş 19, 66
 Zimand Cuz 183
 Zimbri 114, 183

Cuprins

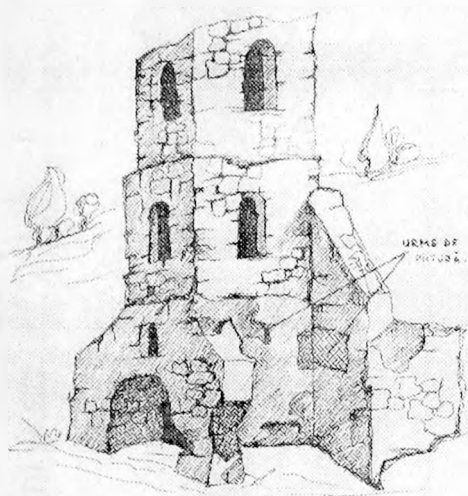
I. Introducere	4
II. Acțiuni premergătoare edificării unei biserici de mir (sec. XVIII – XIX)	13
1. Inițiativa edificării unei biserici	13
2. Crearea unui fond bănesc	13
3. Alegerea amplasamentului	20
4. Întocmirea documentației și contractul cu meșterul	22
5. Aprobarea documentației și eliberarea autorizației	24
6. Punerea pietrei de temelie	28
III. Ctitori și binefăcători	31
IV. Clopotele și comunitatea	37
V. Sfântirea bisericii noi	43
1. Ceremonialul sfântirii	43
2. Antimisele	47
VI. Hramul bisericilor	53
1. Semnificația hramului	53
2. Ponderea hramurilor	53
3. Simbolistica hramurilor	55
4. Schimbări de hram	57
5. Serbarea hramului	58
VII. Biserici la cumpănă de veacuri (până în sec. XVIII)	60
1. Biserici în izvoare arheologice	60
2. Biserici în izvoare documentare și istoriografice	61
3. Biserici în însemnări de pe manuscrise și cărți de cult	67
4. Biserici în toponimie și memoria colectivă	68
VIII. Biserici edificate în secolele XVIII-XX	70
1. Biserici din secolul al XVIII-lea	70
2. Biserici din secolul al XIX-lea	77
3. Biserici din secolul al XX-lea	78

IX. Biserici de mir „călătoare”	81
1. Biserici mutate în aceeași comunitate	81
2. Biserici mutate în cadrul altei comunități	83
X. Biserici dispărute	85
1. Motivele dispariției	85
2. Biserici vândute în alte scopuri decât cele de cult	89
3. Numărul bisericilor dispărute	91
4. Imaginea bisericilor dispărute în lumina documentelor	92
XI. Registrul bisericilor dispărute și existente din protopopiatele arădene	99
XII. Concluzii	184
Abrevieri	187
Bibliografie	188
Anexe	197
Indice de localități	215

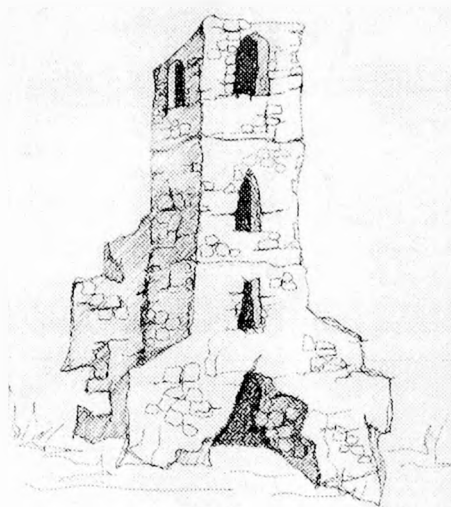
Biserici de zid dispărute

RĂINELE MONUMENTULUI ISTORIC - 1892

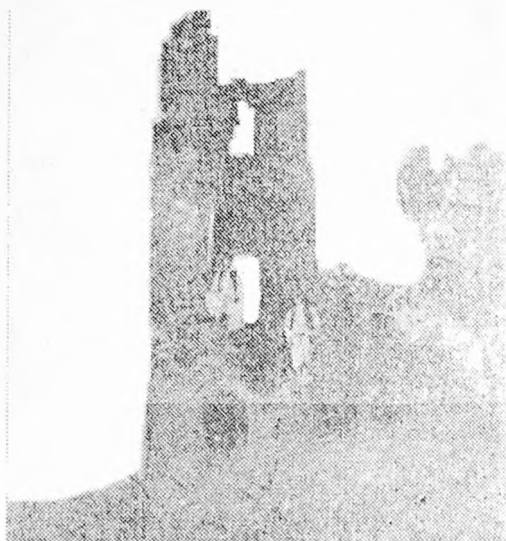
RĂINELE MONUMENTULUI ISTORIC
VAZUTE DIN S-E - 1982

RĂINELE MONUMENTULUI ISTORIC VAZUTE DIN N-E
1982

Biserica de la Covăsânț (sec. XV)

*Desene executate de prof. dr. Viorel Gh. Țigu
căruia îi mulțumim și pe această cale*

Secaş (sec. XV)

Vinga (1791)

Feniş (1729)

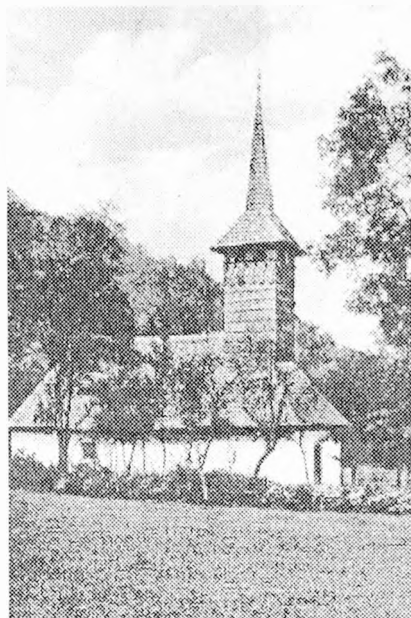

Arad, biserica episcopală (1814)

Biserici de lemn dispărute

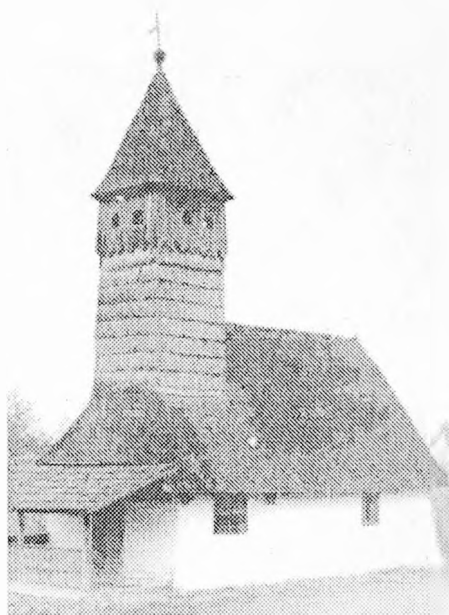
Țohești - 1776
(după C. Petranu)

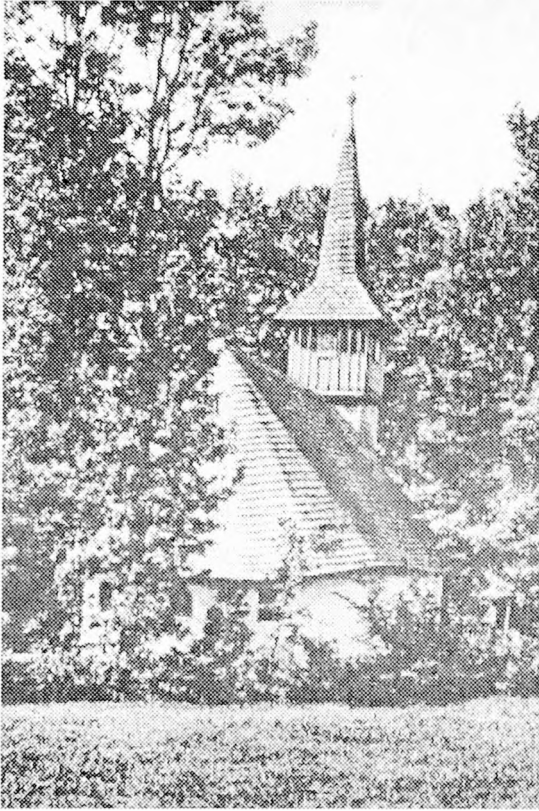
Sârbi 1762
(după C. Petranu)

Rostoci - 1762
(după C. Petranu)

Rostoci - 1762
(biserica înainte de demolare)

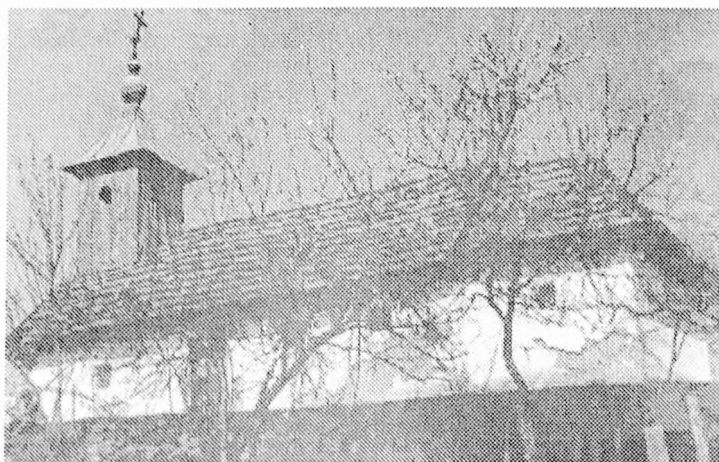
Târnăvița - 1772
(după C. Petranu)

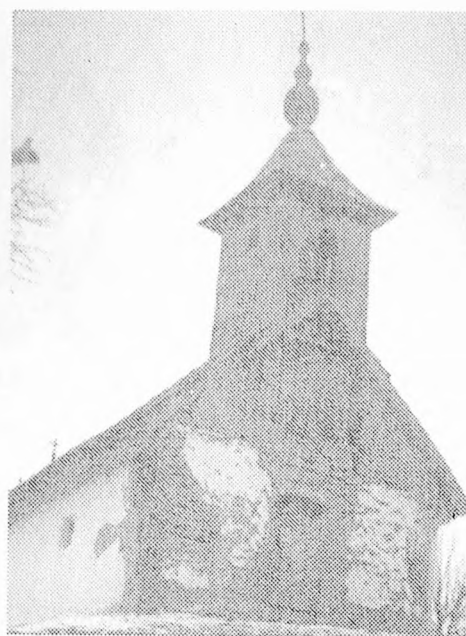
Tălagiu - XVIII
(după C. Petranu)

Groși - XVIII
(după C. Petranu)

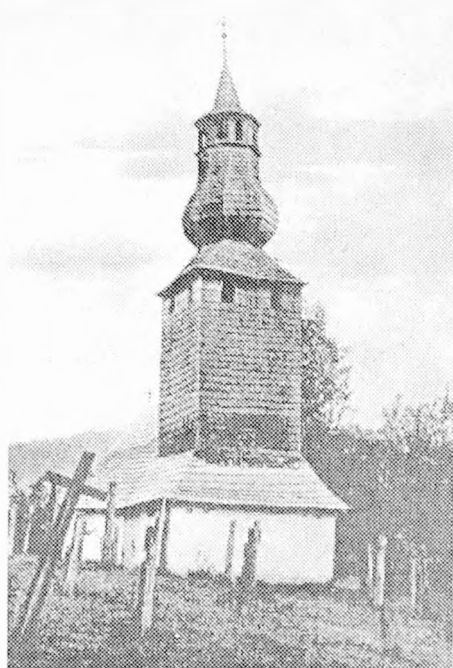
Stoienești - XVIII

Stoienești - XVIII

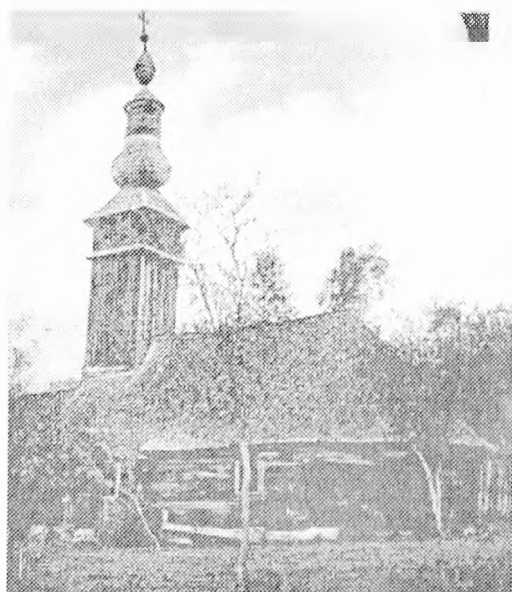
Botfei XVIII

Lazuri 1814
(după C. Petranu)

Poenari 1814
(după C. Petranu)

Pleșcuța 1825
(după C. Petranu)

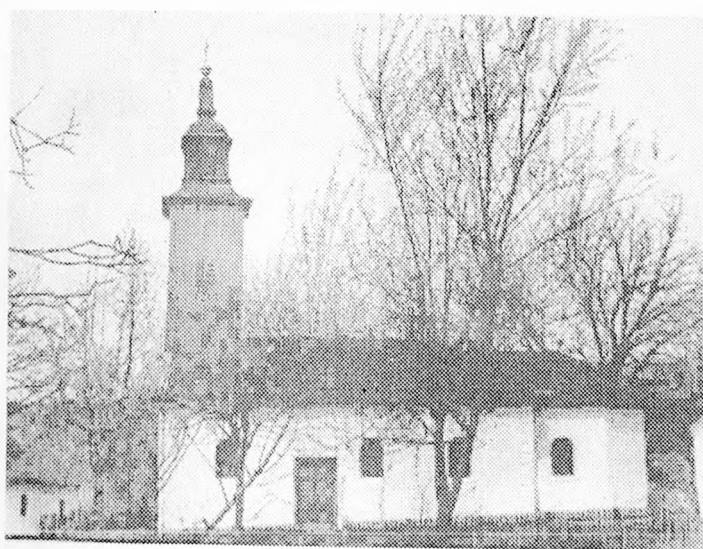
Dumbrăvița 1827

Mermesti 1835

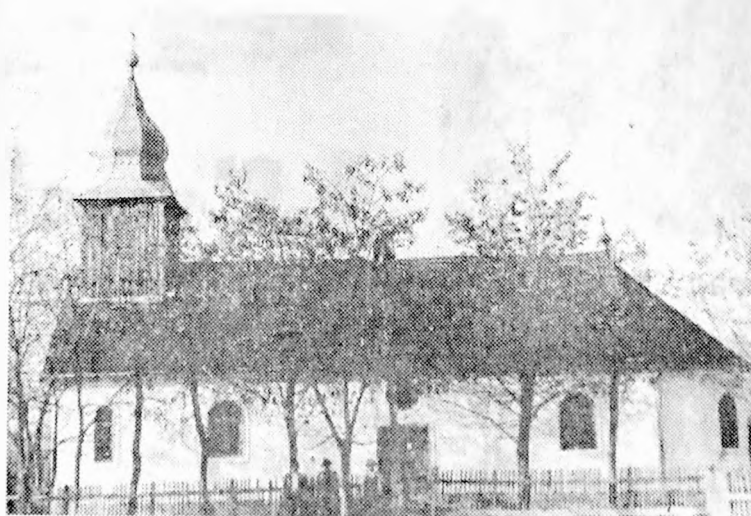
Rogoz 1868

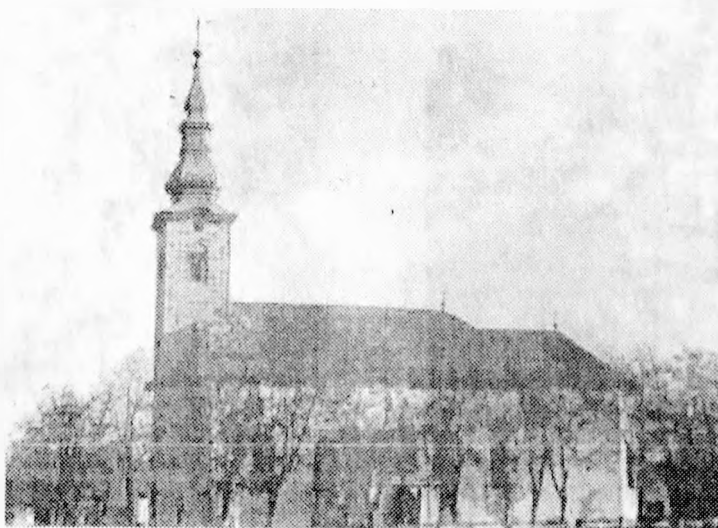
Mărauş 1890

Monoroștia 1890

Lunca Teuzului 1923

Chișlaca 1924

Biserici de zid existente

Hălmagiu XIV

Hălmagiu 1766

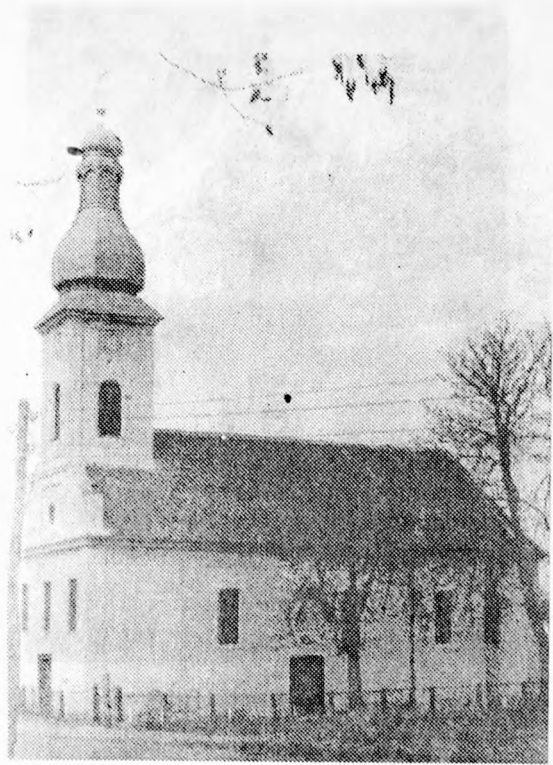
Lipova XVIII

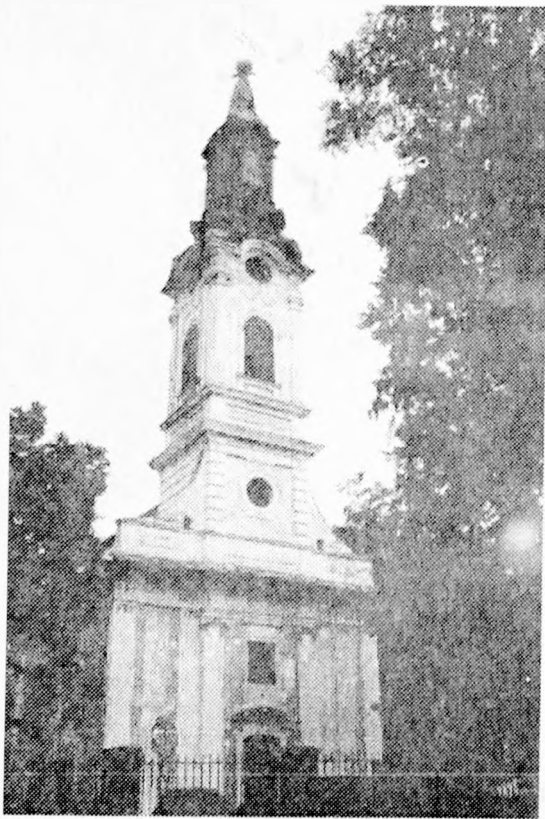
Dud 1775

Șeitin 1779

Macea 1800

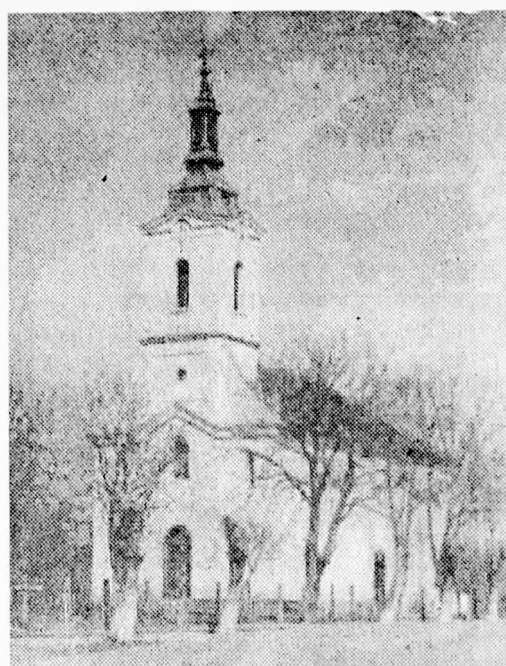
Arad - Micălaca Veche 1845

Dieci 1846

Lalașinț 1846

Șilindia 1882

Mocrea 1866

Camna 1862

Ineu 1868

Drauț 1897

Târnova 1868

Arăneag 1869

Arad Centru 1866

Neagra 1892

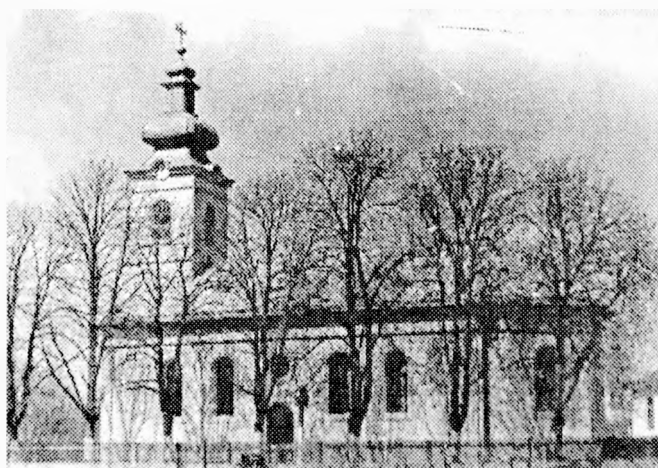
Șomoșcheș 1893

Berechiu 1896

Gurba 1874

Chier 1888

Sicula 1870

Coroi 1886

Seleuş 1870

Cermei 1881

Nadăș 1904

Apateu 1911

Moroda 1913

Căpruța 1920

Craiva 1938

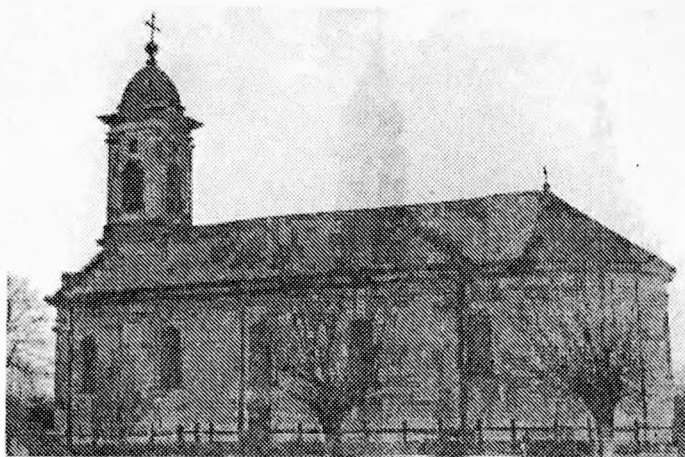
Iermata 1927

Chereluș 1926

Luguzău 1926

Bocsig 1930

Beliu 1933

Agrișul mare 1936

Susag 1933

Clit 1934

Hășmaș 1936

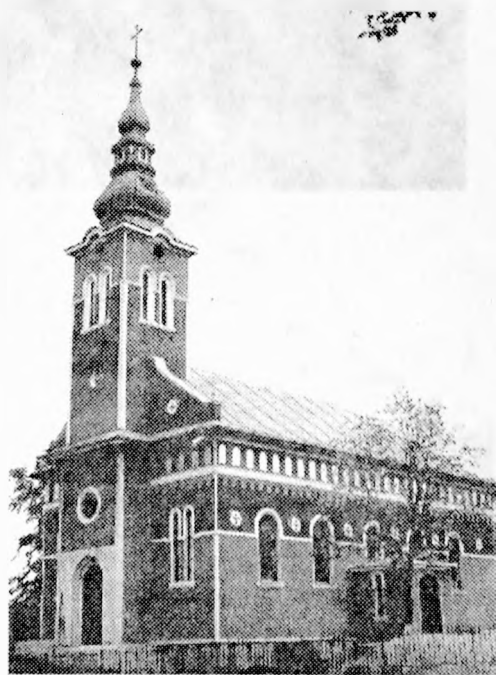
Șiad 1937

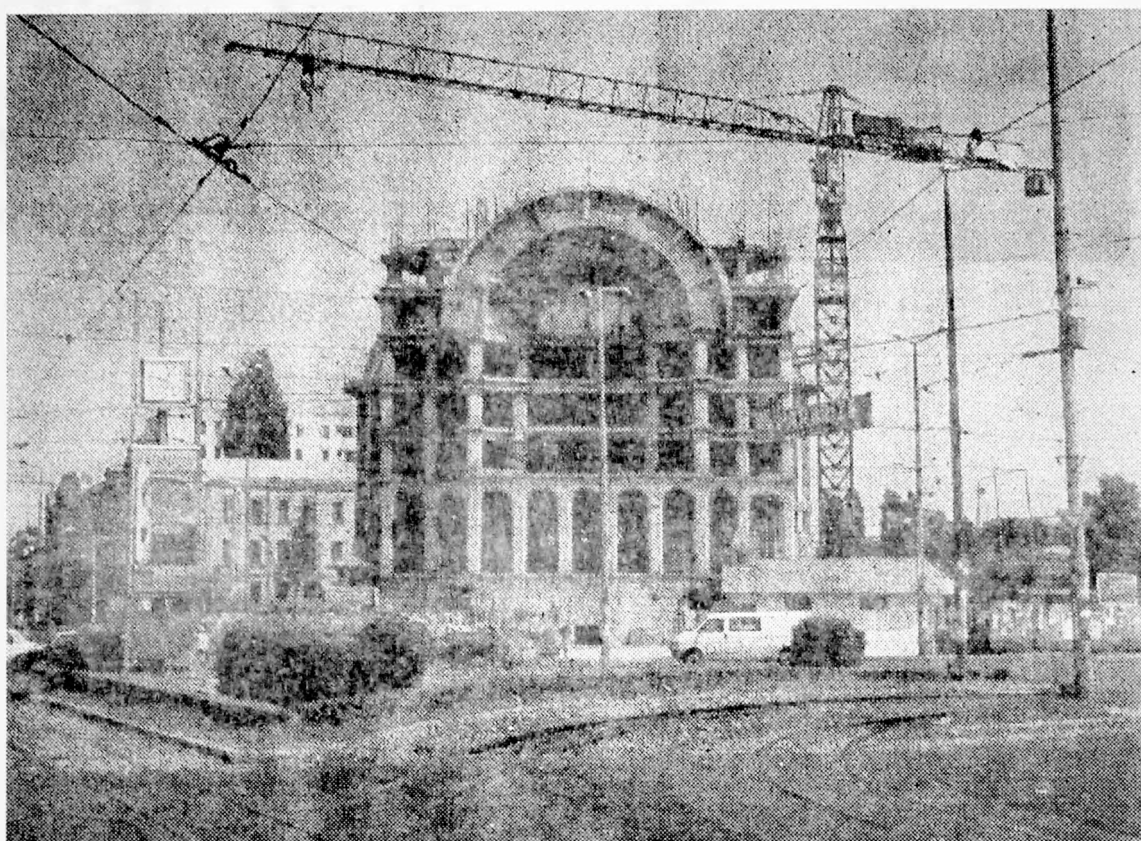
Tăgădău 1940

Susani 1947

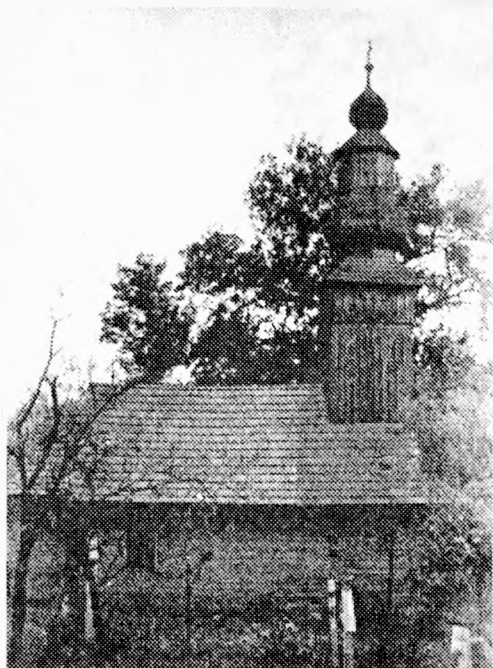

Chișlaca 1980

Biserica episcopală în construcție

Biserici de lemn existente

Ionești 1720

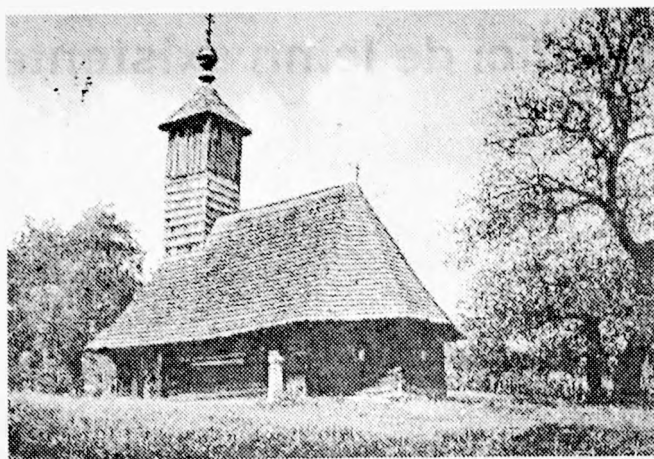
Vidra 1724
(după C. Petranu)

Groșeni 1724
(după C. Petranu)

Groșeni 1724
(după reparația din 1930)

Poiana 1731
(după C. Petranu)

Iercoșeni 1752

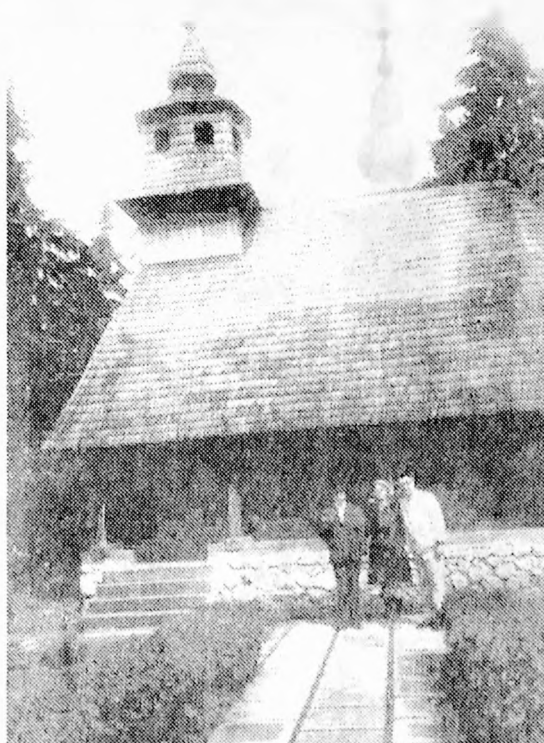
Bodești 1760

Tisa 1770
(după C. Petranu)

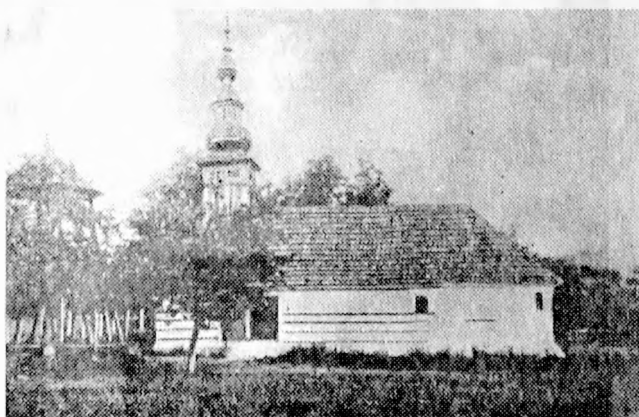
Hontîșor 1775
(după C. Petranu)

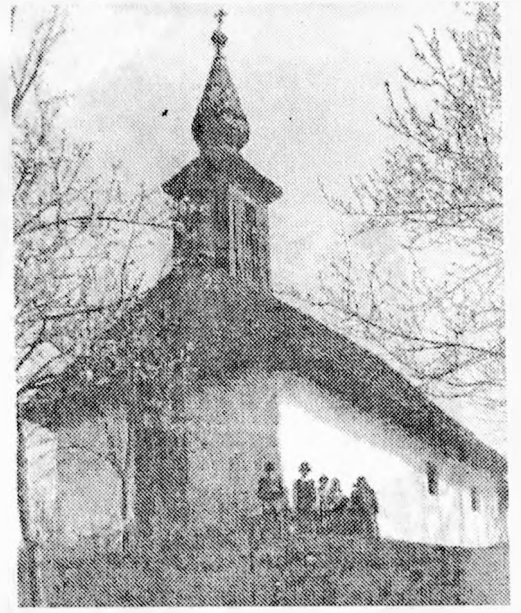
Hontîșor 1775
(pe noul amplasament în curtea Episcopiei)

Țărmure 1778
(după C. Petranu)

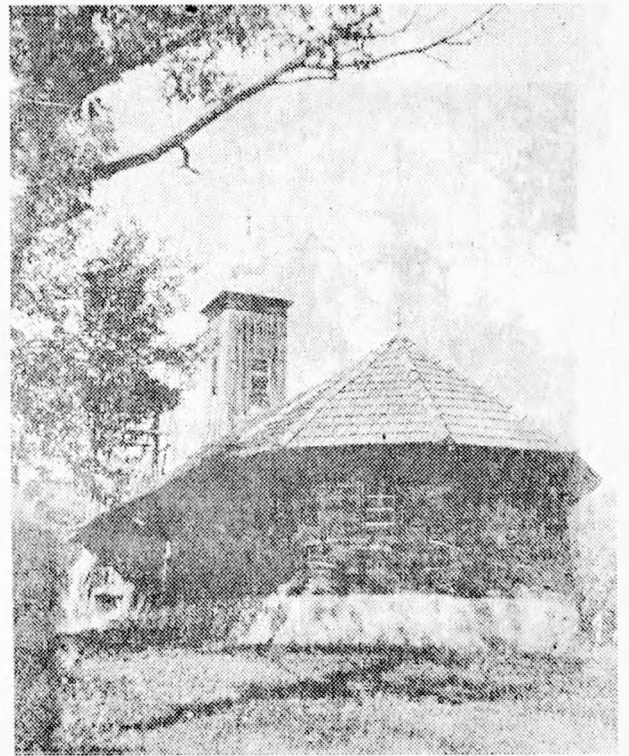
Julița 1787
(după C. Petranu)

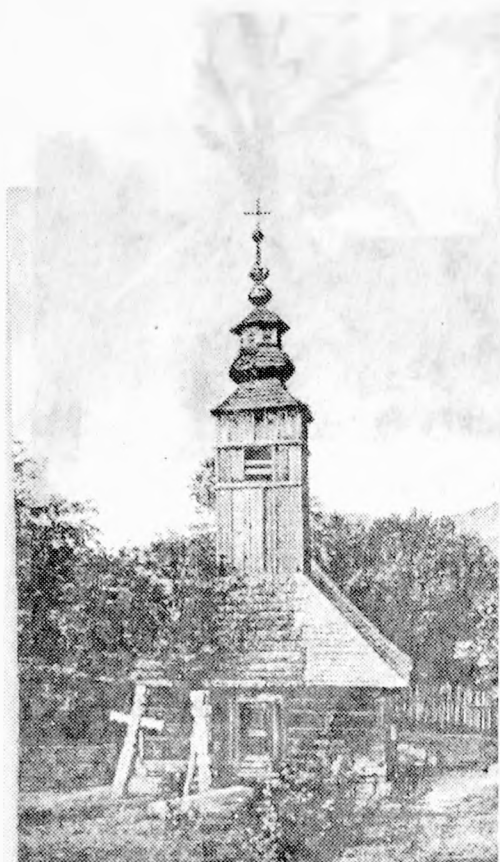
Ciunțești XVIII

Nermiș XVIII

Corbești XVIII

Groșii Noi 1807
(după C. Petranu)

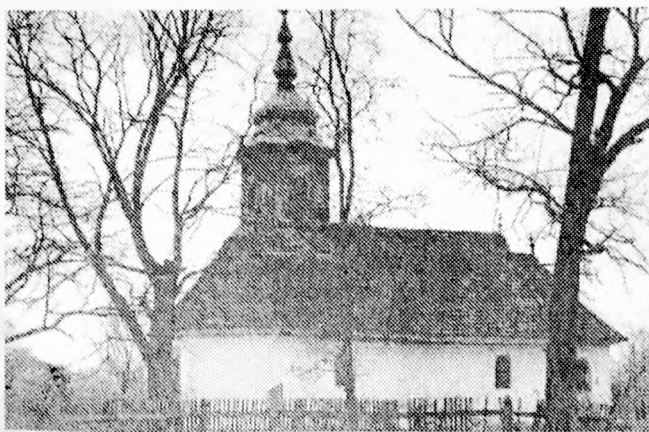
Mădrigești 1805

Roșia Nouă 1809

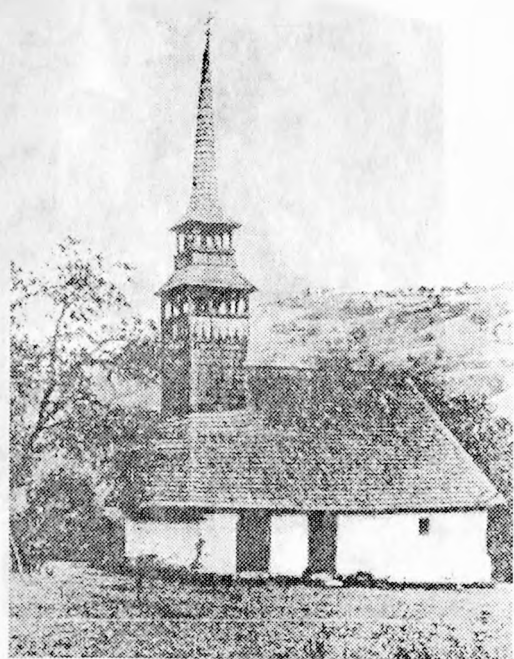
Vozdoci 1830
(după C. Petranu)

Agrișul Mic 1792

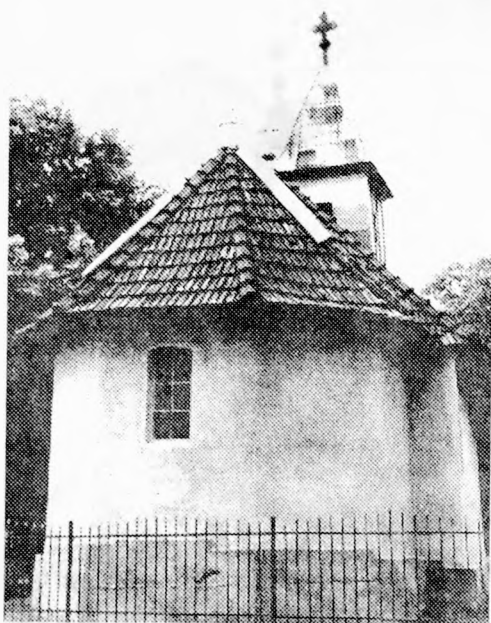
Troaș 1814
(după C. Petranu)

Luncșoara 1835
(după C. Petranu)

Brazii 1866

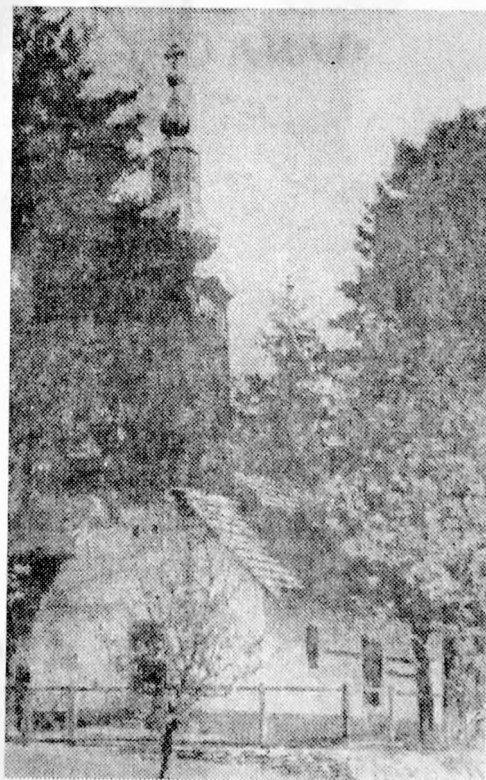
Urviș de Beliu XIX

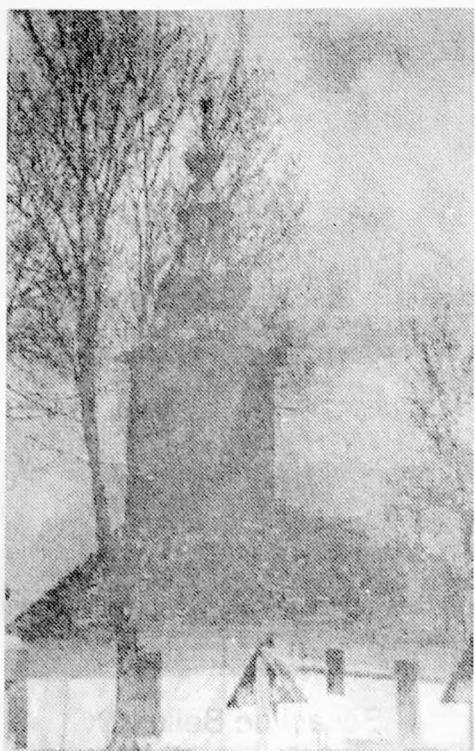
Secaci de Beliu XIX

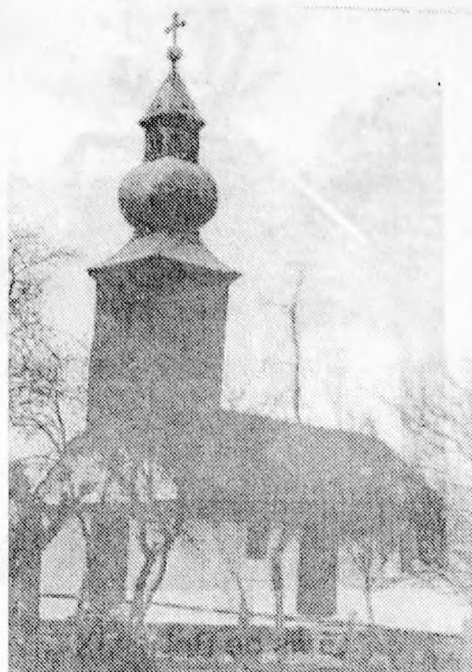
Șoimoș 1871

Valea Mare 1893

Măgulicea 1895

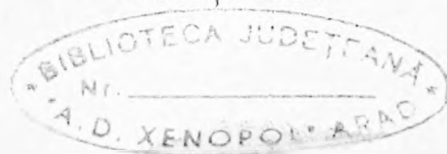
Minead 1905

Bochia 1923

Benești 1923

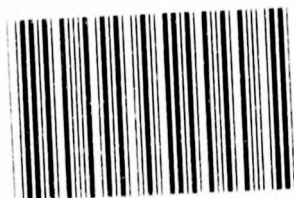
ArmedigSK
pg 12

2 ex
3 ex

SPONZORI :

S.C. PRODAGRO BIAN S.R.L. ARAD
S.C. PASROM S.R.L. ARAD
S.C. VANSĂ IMPEX S.R.L. ARAD
S.C. ATIC ARTEXIN GRUP S.A. ARAD
S.C. NOUL STIL TRADING S.R.L. ARAD
TV INTERSAT ARAD
S.C. RAUL S.R.L. ARAD
S.C. MDA S.R.L. ARAD
S.C. MIRELA S.R.L. ARAD
S.C. STAR TRADE COMPANY S.R.L. ARAD
S.C. EDIMEX & MISTIC STUDIO ARAD

Biblioteca Județeană
"A.D. Xenopol" Arad
www.bibliotecaarad.ro

591055

PAVEL VESA. Născut la Dieci , la 23 aprilie 1955. După liceul absolvit în Gurahonț , a urmat cursurile Institutului Teologic de Grad Universitar din Sibiu , între anii 1975 – 1979. Din 1998 doctorand al Facultății de Istorie – Filosofie a Universității “ **Babeș – Bolyai** „, din Cluj.

A funcționat ca preot în parohiile Lalașinț (1979 –1989) , Dezna (1990 – 1991) și Dieci (1991- 1995). De la 1 august 1995 funcționează ca preot duhovnic la Spitalul Clinic Județean Arad.

Preocupat de cercetarea vieții ecleziastice arădene , a participat la peste 40 de sesiuni de comunicări științifice în mai multe orașe (Arad , București , Cluj , Deva , Lugoj , Oradea , Reșița) și a publicat peste 30 de studii și articole în reviste din Arad (**Ziridava , Arca , Teologia , Aradul cultural , Relief , Biserica și Școala , Știrea , Reporter în Arad, Adevărul**) , Timișoara (**Mitropolia Banatului , Altarul Banatului**) , Oradea (**Cele Trei Crișuri**) , Deva (**Sargeția**).

A publicat cărțile : **Biserici de lemn de odinioară** (Editura Gutenberg , Arad 1997) , **Din istoria comunei Dieci (jud. Arad) . Contribuții monografice** (Editura Știrea , Arad 1999) și coautor la **Arad – monografia orașului** (Editura Nigredo , Arad 1999).

169000

6,20

12